



RYSZARD KAPUŚCIŃSKI ΤΑΞΙΔΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΖΩΓΙΑ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

The background of the cover is an antique, textured map of Europe and the surrounding regions. The map is drawn in a historical style with various place names and geographical features. A brass compass is positioned on the right side of the map, with its needle pointing towards the top right. The compass has a circular face with degree markings and cardinal directions labeled. The overall color palette is warm, with shades of brown, gold, and green.

RYSZARD KAPUŚCIŃSKI ΤΑΞΙΔΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΖΩΓΙΑ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

Ο Kapuściński δεν λειτουργεί ως απλός ρεπόρτερ, ούτε ως ανθρωπολόγος· δεν είναι ούτε καν ο συγγραφέας που μας κάνει λιγότερο αινιγματικό τον Τρίτο Κόσμο. Ο Kapuściński είναι κυρίως ο αγγελιαφόρος που με τους χτύπους της γραφομηχανής του (άλλωστε δηλώνει ότι δεν γράφει σε υπολογιστή, παρά μόνο σε γραφομηχανή) στέλνει το μήνυμα, αλλά και την προειδοποίηση, πως το πρώτο χαρακτηριστικό μας σ' αυτή τη γη δεν είναι η εθνική μας ταυτότητα και η θρησκευτική μας πίστη ή αθεΐα, αλλά η ανθρώπινή μας ιδιότητα.

[...] Οι αναγνώστες των έργων του Kapuściński γνωρίζουν πολύ καλά πως ο μόνιμος εχθρός του είναι ο φανατισμός, κυρίως ο εθνικιστικός και ο θρησκευτικός.

[...] Αν σήμερα η δημοσιογραφία καλείται να μετασχηματισθεί για να σωθεί, αν ο σύγχρονος προοδευτικός Τύπος πρέπει να μας αποκαλύπτει όχι τι να σκεφτούμε, αλλά τι χρειαζόμαστε για να σκεφτούμε, τότε ο Kapuściński θα μπορούσε κάλλιστα να είναι ο εκπρόσωπος Τύπου αυτής της δημοσιογραφίας.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΙΑΚΑΝΤΑΡΗΣ, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ο Kapuściński είναι άξιος εμπιστοσύνης ότι θα πει την αλήθεια για σύνθετα και δύσκολα γεγονότα... Αυτό που τον ώθησε ήταν η ανεξάντλητη περιέργειά του για την ανθρωπότητα, σε όλες της τις μορφές. Όπως και ο Ηρόδοτος, άκουγε και κατέγραφε, αλλά δεν κατηγορούσε.

MARGARET ATWOOD, ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Ένας προικισμένος στην περιγραφή συγγραφέας... Όπως όλοι οι καλοί ταξιδιωτικοί συγγραφείς, ξέρει να διακρίνει τις σημαντικές λεπτομέρειες και το εντυπωσιακό σκηνικό.

GUARDIAN

Μαγευτικό... Κάτω από την πρόζα χτυπάει η ανήσυχη καρδιά ενός βαθιά αξιοπρεπούς ανθρώπου και ασυνήθιστα προικισμένου παρατηρητή... Το βιβλίο διαθέτει εντυπωσιακή διαύγεια και δύναμη.

THE NEW REPUBLIC

Ένα έργο τέχνης: τόσο καλογραμμένο, τόσο απλό, που θα σας γεμίσει θαυμασμό. Ένα ταξιδιωτικό βιβλίο που όλοι όσοι ασχολούνται με τη συγγραφή και τη λογοτεχνία θα έπρεπε να διαβάσουν.

THE WASHINGTON POST BOOK WORLD

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ 

Πρώτη έκδοση Νοέμβριος 2005

Ψηφιακή έκδοση στην παρούσα μορφή Οκτώβριος 2014

Τίτλος πρωτοτύπου Ryszard Kapuściński, *Podróże z Herodotem*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2004

Σχεδιασμός εξωφύλλου Δήμητρα Δαριώτη/Add Noise

Γλωσσική επιμέλεια Γαβριέλλα Σωτηροπούλου

© 2004, Ryszard Kapuściński

© 2004, Εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ (για την ελληνική γλώσσα)

ISBN 978-960-566-903-4

Η εκδόση αυτή επιχορηγήθηκε

από το Book Institute –

the ©POLAND Translation Program

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε μέσο ή τρόπο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.



Εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003500, fax: 211 3003562

<http://www.metaixmio.gr> . e-mail: metaixmio@metaixmio.gr

Κεντρική διάθεση

Ασκληπιοῦ 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562

Βιβλιοπωλεία ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

- Ασκληπιοῦ 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562

- Πολυχώρος, Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003580, fax: 211 3003581

- Οξυγόνο, Ολύμπου 81, 546 31 Θεσσαλονίκη

τηλ.: 2310 260085

www.oxygono-metaixmio.gr

**RYSZARD
KAPUSCINSKI
ΤΑΞΙΔΙΑ ΜΕ
ΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ**

Μετάφραση από τα πολωνικά Ζώγια Μαυροειδή

Βλέπω πως μου συνέβη
αυτό που συμβαίνει με τα βιβλία που
κολλάνε από την πολύχρονη αχρησία:
πρέπει κάπως να ξετυλίγουμε
τη μνήμη, και κάπου κάπου
να ξεσκονίζουμε όσα
έχουν συσσωρευτεί εκεί.
ΣΕΝΕΚΑΣ

Κάθε ανάμνηση
είναι παρόν.
ΝΟΒΑΛΙΣ

Είμαστε ο ένας για τον άλλο
προσκυνητές, που από διάφορους
δρόμους πορεύονται με κόπο
προς την κοινή συνάντηση.
ΑΝΤΟΥΑΝ ΝΤΕ ΣΕΝΤ-ΕΞΙΠΕΡΙ

Οι εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ ευχαριστούν τις εκδόσεις Ωκεανίδα για την παραχώρηση της άδειας να συμπεριληφθούν στο βιβλίο αυτό αποσπάσματα από τη μετάφραση του Άγγελου Σ. Βλάχου *Ηροδότου Ιστορίαι*, τόμ. 1-3, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2000.

ΠΕΡΝΩΝΤΑΣ ΤΑ ΣΥΝΟΡΑ

Πριν ξεκινήσει ο Ηρόδοτος για το μακρινό του ταξίδι, σκαρφαλώνοντας σε βραχώδη μονοπάτια, διασχίζοντας με καράβι τη θάλασσα και, καβάλα στο άλογο, τους κακοτράχαλους δρόμους της Ασίας, πριν φτάσει ως τους δύσπιστους Σκύθες, ανακαλύψει τα θαύματα της Βαβυλώνας και ερευνήσει τα μυστικά του Νείλου, προτού γνωρίσει εκατό άλλους τόπους και αντικρίσει χίλια ακατανόητα πράγματα, θα εμφανιστεί για μια στιγμή στο μάθημα περί αρχαίας Ελλάδας που η καθηγήτρια Μπιεζούνσκα-Μαλόβιστ παραδίδει δύο φορές την εβδομάδα στους πρωτοετείς φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας.

Εμφανίζεται και χάνεται αμέσως.

Χάνεται ξαφνικά και τόσο ολοκληρωτικά, που τώρα, όταν ύστερα από τόσα χρόνια ξανακοιτάζω τις σημειώσεις από τις παραδόσεις εκείνες, δεν βρίσκω σ' αυτές το όνομά του. Υπάρχει ο Αισχύλος και ο Περικλής, η Σαπφώ και ο Σωκράτης, ο Ηράκλειτος και ο Πλάτων, αλλά ο Ηρόδοτος δεν υπάρχει. Και όμως, αυτές τις σημειώσεις τις είχαμε προετοιμάσει πολύ προσεκτικά, ήταν για μας η μοναδική πηγή γνώσης: μόλις πέντε χρόνια νωρίτερα είχε τελειώσει ο πόλεμος, η πόλη κείτονταν σε ερείπια, οι βιβλιοθήκες είχαν παραδοθεί στις φλόγες, δεν είχαμε λοιπόν εγχειρίδια, μας έλειπαν τα βιβλία.

Η φωνή της καθηγήτριας είναι ήρεμη, σιγανή, μονότονη. Τα σκούρα, παρατηρητικά μάτια της μας κοιτούν μέσα από τους χοντρούς φακούς με φανερή περιέργεια. Καθισμένη πίσω από την ψηλή έδρα, έχει μπροστά της καμιά εκατοστή νέους ανθρώπους, από τους οποίους οι περισσότεροι δεν είχαν ιδέα πως ο Σόλων ήταν μεγάλος νομοθέτης, δεν γνώριζαν από πού προέρχεται η απόγνωση της Αντιγόνης, ούτε θα μπορούσαν να εξηγήσουν με ποιον τρόπο ο Θεμιστοκλής παρέσυρε τους Πέρσες στην παγίδα.

Για να πούμε την αλήθεια, δεν ξέραμε καλά καλά πού βρίσκεται η Ελλάδα, και πως μια χώρα με αυτό το όνομα είχε ένα τέτοιο πρωτοφανές, εξαιρετικό παρελθόν, που άξιζε να διδαχθείς γι' αυτήν στο πανεπιστήμιο. Ήμασταν παιδιά του πολέμου, στα χρόνια εκείνα τα Γυμνάσια ήταν κλειστά, και μολονότι στις μεγάλες πόλεις συναντούσες κάπου κάπου κρυφές τάξεις, εδώ σε τούτη την αίθουσα, κάθονταν συνήθως κορίτσια και αγόρια από απομακρυσμένα χωριά και μικρές κωμοπόλεις, μαθητές αδιάβαστοι, ημιμαθείς. Ήταν το έτος 1951, η εισαγωγή στα πανεπιστήμια γινόταν χωρίς εξετάσεις, γιατί αυτό που κυρίως μετρούσε ήταν από τι σπίτι κατάγεσαι – τα παιδιά των εργατών και αγροτών είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να αποκτήσουν το σπουδαστικό βιβλιário.

Τα θρανία φάνταζαν μακριά για μερικά άτομα. Καθόμασταν στριμωγμένοι ελλείψει θέσεων. Ο διπλανός μου από τα αριστερά ήταν ο Ζ. – ένας σκυθρωπός, αμίλητος μαντράχαλος, από ένα χωριό της περιοχής του Ράντομ όπου, όπως έλεγε, στα σπίτια φυλάνε σαν φάρμακο ένα κομμάτι ξερό λουκάνικο και το δίνουν στα μωρά να το βυζάξουν όταν αρρωστήσουν. «Νομίζεις πως αυτό βοηθάει;» ρώτησα με δυσπιστία.

«Ασφαλώς» απάντησε με σιγουριά και βυθίστηκε ξανά στη σιωπή. Στα δεξιά μου καθόταν ο αδύνατος και με βλογιοκομμένο πρόσωπο Β. Βογκούσε, γκρίνιαζε όταν άλλαζε ο καιρός γιατί, όπως μου εκμυστηρεύτηκε κάποτε, τον πονούσε το γόνατο, και τον πονούσε από μια σφαίρα που τον πέτυχε σε μια μάχη στο δάσος. Αλλά ποιος με ποιον πολεμούσε, ποιος τον πυροβόλησε, δεν ήθελε να πει. Ανάμεσά μας υπήρχαν και μερικοί που κατάγονταν από καλύτερες οικογένειες. Ήταν περιποιημένοι, είχαν καλύτερα ρούχα, και οι κοπέλες φορούσαν γόβες με ψηλά τακούνια. Αυτοί όμως ήταν εξαιρέσεις που χτυπούσαν στο μάτι, σπάνιες περιπτώσεις – κυριαρχούσε η φτώχεια, η φτωχή επαρχία: τσαλακωμένα στρατιωτικά, μπαλωμένες ζακέτες, φορέματα από περκάλι.

Η κυρία καθηγήτρια μας έδειχνε επίσης εικόνες με αρχαία γλυπτά και χάλκινους αμφορείς που είχαν πάνω τους εγχάρακτες μορφές Ελλήνων με ωραία, αγαλματένια κορμιά, ευγενικά, οβάλ πρόσωπα και απαλά χαρακτηριστικά. Ανήκαν σε έναν άλλο άγνωστο, μυθικό κόσμο. Ήταν κόσμος από ήλιο και ασήμι, ζεστός και φωτεινός, κατοικημένος από λυγρόκορμους ήρωες και νύμφες που χόρευαν. Δεν ξέραμε πώς να τον αντιμετωπίσουμε. Κοιτάζοντας αυτές τις εικόνες, ο Ζ. σιωπούσε συνοφρυωμένος, ο Β. σκυμμένος έτριβε το πονεμένο του γόνατο. Οι άλλοι κοιτούσαν προσεκτικά, αλλά αδιάφορα, χωρίς να μπορούν να φανταστούν εκείνη τη μακρινή, σχεδόν μυθική πραγματικότητα. Δεν χρειαζόταν να περιμένεις ότι κάποτε θα έκαναν την εμφάνισή τους άνθρωποι που θα προφήτευαν τη σύγκρουση των πολιτισμών. Αυτή η σύγκρουση ελάμβανε χώρα εδώ και πολύ καιρό, δυο φορές την εβδομάδα, σε αυτή την αίθουσα, όπου έμαθα ότι κάποτε ζούσε ένας Έλληνας που ονομαζόταν Ηρόδοτος.

Δεν ήξερα ακόμη τίποτα για τη ζωή του, ούτε ότι μας κληροδότησε ένα περίφημο βιβλίο. Εξάλλου το βιβλίο αυτό, που τιτλοφορείται *Ιστορίες*, έτσι και αλλιώς δεν θα μπορούσαμε τότε να το διαβάσουμε, γιατί εκείνα τα χρόνια η πολωνική του μετάφραση ήταν κλεισμένη στο συρτάρι. Τις *Ιστορίες* τις είχε μεταφράσει στα μέσα της δεκαετίας του 1940 ο καθηγητής Σεβέριν Χάμερ και κατέθεσε το δακτυλογραφημένο κείμενό του στον εκδοτικό οίκο Τσιτέλνικ. Δεν κατάφερα να μάθω λεπτομέρειες, γιατί όλο το αρχείο είχε χαθεί. Το φθινόπωρο, εντούτοις, του 1951, το εκδοτικό τμήμα έστειλε το κείμενο της μετάφρασης στο τυπογραφείο. Εάν δεν παρουσιαζόταν κανένα εμπόδιο, το βιβλίο θα έπρεπε να κυκλοφορήσει το 1952 και να φτάσει στα φοιτητικά μας χέρια, όταν ακόμη μελετούσαμε την ιστορία της αρχαιότητας. Δεν έγιναν όμως έτσι τα πράγματα, γιατί η εκτύπωση του βιβλίου διακόπηκε ξαφνικά. Σήμερα δεν είναι πια δυνατό να εξακριβώσει κανείς ποιος πήρε αυτή την απόφαση. Ο λογοκριτής; Υποθέτω ότι αυτός, αλλά δεν μπορώ να το πω με βεβαιότητα. Γεγονός είναι πως το βιβλίο τυπώθηκε μόλις τρία χρόνια

αργότερα –στα τέλη του 1954– και στα βιβλιοπωλεία εμφανίστηκε στα 1955.

Μπορεί να φανταστεί κανείς γιατί μεσολάβησε τόσο μεγάλο διάστημα ανάμεσα στην αποστολή του δακτυλογραφημένου κειμένου στο τυπογραφείο και την εμφάνιση των *Ιστοριών* στα βιβλιοπωλεία. Συγκεκριμένα, η διακοπή αυτή συμπίπτει με την περίοδο που προηγείται και ακολουθεί το θάνατο του Στάλιν. Το δακτυλογραφημένο κείμενο με τη μετάφραση του Ηροδότου βρέθηκε στο τυπογραφείο την ώρα που οι δυτικοί ραδιοσταθμοί άρχισαν να κάνουν λόγο για σοβαρή ασθένεια του Στάλιν. Οι άνθρωποι δεν ήξεραν λεπτομέρειες αλλά, φοβούμενοι ένα νέο κύμα τρομοκρατίας, προτίμησαν να φυλαχτούν, να μην εκτεθούν, να μην δώσουν αφορμή, να περιμένουν. Η ατμόσφαιρα ήταν νευρική. Η επαγρύπνηση της λογοκρισίας είχε διπλασιαστεί.

Αλλά ο Ηρόδοτος; Ένα βιβλίο που ήταν γραμμένο πριν από δυόμισι χιλιάδες χρόνια; Και όμως – ναι. Ναι, διότι την ώρα εκείνη κυριαρχούσε, κατηύθυνε όλη μας τη σκέψη και όλες μας τις προσεγγίσεις και τις αναγνώσεις η μανία των υπαινιγμών. Κάθε λέξη συνδυαζόταν με κάτι· κάθε λέξη σήκωνε μια διπλή έννοια, περιείχε ένα διαφορετικό βάθος, ένα λανθάνον νόημα, σε καθεμιά υπήρχε κάτι κρυφά κωδικοποιημένο, ένα πονηρό υπονοούμενο. Τίποτα δεν ήταν κυριολεκτικό και μονοσήμαντο όπως στην πραγματικότητα, γιατί πίσω από κάθε πράγμα, από κάθε χειρονομία και κάθε λέξη υπήρχε κάποιο υπαινικτικό σημάδι, ένα μάτι που παρατηρούσε και έκλεινε με νόημα. Ο άνθρωπος που έγραφε δυσκολευόταν να φτάσει στον αναγνώστη όχι μόνο γιατί η λογοκρισία ήταν σε θέση κάθε στιγμή να κατασχέσει το κείμενο, αλλά και για τον πρόσθετο λόγο ότι, όταν επιτέλους αυτό έφτανε στον αναγνώστη, εκείνος διάβαζε κάτι εντελώς διαφορετικό από εκείνο που ήταν σαφέστατα γραμμένο, διάβαζε και αναρωτιόταν συνέχεια μέσα του: «Τι ήθελε τάχα να μου πει στ' αλήθεια ο συγγραφέας;».

Και να, λοιπόν, που ένας αλλοπαρμένος, στοιχειωμένος από τη μανία του υπαινιγμού, διαβάζει Ηρόδοτο. Πόσους συνειρμούς θα βρει εκεί! Οι *Ιστορίες* αποτελούνται από εννέα βιβλία, και κάθε βιβλίο είναι γεμάτο υπαινιγμούς. Ας πούμε ότι ανοίγει εντελώς τυχαία το πέμπτο βιβλίο.

Βρίσκει μια σελίδα, διαβάζει και πληροφορείται ότι στην Κόρινθο, ύστερα από τριάντα χρόνια αιματηρής διακυβέρνησης, πεθαίνει ο τύραννος που ονομαζόταν Κύψελος και τον διαδέχεται ο γιος του ο Περίανδρος, ο οποίος, όπως φάνηκε εκ των υστέρων, ήταν πολύ περισσότερο αιμοβόρος από τον πατέρα του. Αυτός, λοιπόν, ο Περίανδρος, στις αρχές ακόμη της τυραννίας του, θέλησε να μάθει ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος να διατηρήσεις την εξουσία. Έστειλε, λοιπόν, στον τύραννο της Μιλήτου, τον γέροντα Θρασύβουλο, έναν άνθρωπό του με το ερώτημα τι πρέπει να κάνει ώστε να κρατήσει τους ανθρώπους υπό το φόβο της δουλείας και το καθεστώς της υποταγής.

Ο Θρασύβουλος, γράφει ο Ηρόδοτος, πήρε τον απεσταλμένο του Περίανδρου και τον οδήγησε έξω από την πολιτεία. Μπήκαν σ' ένα σπαρμένο χωράφι και βαδίζοντας μέσα στο σιτάρι ρωτούσε τον απεσταλμένο για ποια αιτία είχε έρθει από την Κόρινθο, ενώ ταυτόχρονα έκοβε και έριχνε στο έδαφος όποιο στάχυ έβλεπε να είναι πιο ψηλό από τα άλλα. Έτσι έκανε έως ότου κατέστρεψε το καλύτερο και ψηλότερο μέρος του σπαρτού. Διέσχισε όλο τα χωράφι και έδωσε τον αγγελιαφόρο χωρίς να του πει λέξη. Όταν ο απεσταλμένος επέστρεψε στην Κόρινθο, ο Περίανδρος ανυπομονούσε να ακούσει την συμβουλή και εκείνος αποκρίθηκε ότι ο Θρασύβουλος δεν του είχε δώσει καμιά συμβουλή. Απορούσε, είπε, γιατί τον έστειλε σε τέτοιον άνθρωπο, που δεν ήταν στα καλά του και κατέστρεφε μόνος του την σοδειά του. Διηγήθηκε στον Περίανδρο τι είχε συμβεί. Ο Περίανδρος κατάλαβε την σημασία αυτού που είχε κάνει ο Θρασύβουλος και ότι τον συμβούλευε να σκοτώσει τους εξέχοντες πολίτες, και έκτοτε έδειξε μεγάλη σκληρότητα απέναντι στους πολίτες. Ό,τι είχε αφήσει ο Κύψελος, που είχε καταδιώξει και είχε σκοτώσει πολλούς ανθρώπους, το αποτελείωσε ο Περίανδρος.¹

Και ο βλοσυρός, μανιακά καχύποπτος Καμβύσης; Πόσες νύξεις υπάρχουν σε τούτη τη μορφή, πόσες αναλογίες και πόσους παραλληλισμούς μπορεί κανείς να βρει! Ο Καμβύσης ήταν βασιλιάς μιας μεγάλης τότε δύναμης – της Περσίας. Βασίλευσε στα χρόνια 529-522 π.Χ.

Είναι για μένα, λοιπόν, φανερό απ' όλα αυτά ότι ο Καμβύσης ήταν τρελός [...]. Το πρώτο έγκλημα που διέπραξε ήταν ο φόνος του αδελφού του Σμέρδι [...]. Αυτό, λένε, είναι το πρώτο έγκλημα του Καμβύση. Δεύτερο ήταν ο φόνος της αδελφής του, που τον είχε ακολουθήσει στην Αίγυπτο. Ήταν και γυναίκα του και αδελφή του – από μάνα και από πατέρα [...]. Κάποια άλλη φορά,

χωρίς καμιά σοβαρή αιτία, συνέλαβε δώδεκα από τους πιο σεβαστούς Πέρσες και διέταξε να τους θάψουν ζωντανούς με το κεφάλι προς τα κάτω [...]. Αυτά και πολλά άλλα προξένησε με την τρέλα του στους Πέρσες και τους συμμάχους του, και όσο βρισκόταν στην Μέμφη άνοιγε παλιούς τάφους και εξέταζε τους νεκρούς.

Ο Καμβύσης ανέλαβε εκστρατεία στα βάθη της Αφρικής, ξαφνικά, από λύσσα και θυμό. [...] θύμωσε πολύ και αποφάσισε να εκστρατεύσει αμέσως εναντίον των Αιθιόπων, χωρίς να εξασφαλίσει τον ανεφοδιασμό του στρατού και χωρίς να αντιληφθεί ότι επρόκειτο για εκστρατεία στα έσχατα της γης. Σαν μανιακός που έχει χάσει τα μυαλά του [...] προχώρησε εναντίον των Αιθιόπων. Δεν είχαν ωστόσο ακόμα διανύσει περισσότερο από το ένα πέμπτο της απόστασης, όταν όλα τα τρόφιμα εξαντλήθηκαν, ενώ ακολούθως έλειψαν και τα ζώα που τα έτρωγαν οι στρατιώτες. Αν ο Καμβύσης μαθαίνοντάς τα αυτά είχε μετανοήσει και υποχωρούσε, θα έπραττε σωστά, μετά το αρχικό του λάθος. Αλλά δεν λογάριασε τίποτε και εξακολούθησε να προχωρεί. Όσο οι στρατιώτες έβρισκαν να παίρνουν κάτι από την γη, ζούσαν τρώγοντας χόρτα, όταν όμως έφθασαν στην έρημο μερικοί έκαναν κάτι φοβερό. Έριξαν κλήρο και έναν στους δέκα τον έφαγαν. Ο Καμβύσης το πληροφορήθηκε, φοβήθηκε μην αλληλοφαγωθούν, εγκατέλειψε την εκστρατεία εναντίον των Αιθιόπων και γύρισε πίσω.

Όπως ήδη ανέφερα, οι Ιστορίες του Ηροδότου εμφανίστηκαν στα βιβλιοπωλεία το 1955. Από το θάνατο του Στάλιν είχαν περάσει δύο χρόνια. Η ατμόσφαιρα είχε ελαφρύνει, οι άνθρωποι ανέπνεαν πιο ελεύθερα. Μόλις είχε κυκλοφορήσει το μυθιστόρημα του Έρενμπουργκ, του όποιου ο τίτλος έμελλε να δώσει το όνομα σ' αυτήν τη νέα εποχή που μόλις άρχιζε: Τα χιόνια λιώνουν. Τότε η λογοτεχνία φαινόταν να είναι το παν. Οι άνθρωποι αναζητούσαν σ' αυτήν τη δύναμη για τη ζωή, έψαχναν για οδοδείκτες, για οράματα.

Είχα τελειώσει τις σπουδές μου και έπιασα δουλειά σε μια εφημερίδα. Ονομαζόταν Στάνταρ Μλόντιχ. Ήμουν νεαρός ρεπόρτερ και ακολουθούσα τα ίχνη των επιστολών που έφταναν στη σύνταξη. Εκείνοι που έγραφαν παραπονιόνταν για την αδικία και τη φτώχεια, κατηγορούσαν το κράτος ότι τους πήρε την τελευταία τους αγελάδα ή διαμαρτύρονταν γιατί στο

χωριό τους δεν είχαν ακόμη ηλεκτρικό. Η λογοκρισία είχε χαλαρώσει, και έτσι μπορούσες να γράψεις, για παράδειγμα, ότι στο χωριό Χόντουφ υπάρχει ένα μαγαζί που είναι όμως μονίμως άδειο, δεν έχει τίποτα να αγοράσεις. Η πρόοδος συνίστατο στο ότι, όσο ζούσε ο Στάλιν, δεν μπορούσες να αναφέρεις ότι κάποιο κατάστημα ήταν άδειο – όλα ήταν θαυμάσια εφοδιασμένα, γεμάτα εμπόρευμα. Γύριζα από χωριό σε χωριό, από κωμόπολη σε κωμόπολη με κάρο ή με κάποιο ξεχαρβαλωμένο λεωφορείο, γιατί τα ιδιόκτητα οχήματα ήταν σπάνια, ακόμα και το ποδήλατο δεν ήταν εύκολη υπόθεση.

Καμιά φορά η διαδρομή με οδηγούσε σε παραμεθόρια χωριά. Αυτό όμως συνέβαινε σπάνια. Γιατί όσο πλησίαζες τα σύνορα, η γη ερήμωνε, συναντούσες όλο και λιγότερους ανθρώπους. Αυτή η ερημιά διόγκωνε τη μυστικότητα αυτών των τόπων, και πρόσεξα, ακόμα, πως στην παραμεθόρια ζώνη επικρατούσε ησυχία. Αυτή η αίσθηση της μυστικότητας και της ησυχίας με γοήτευε, με ιντριγκάριζε. Με έβαζε στον πειρασμό να δω τι υπάρχει πιο πέρα, από την άλλη πλευρά. Αναρωτιόμουν πώς βιώνει κανείς το πέρασμα των συνόρων. Τι νιώθει; Τι σκέφτεται; Θα πρέπει να είναι μια στιγμή γεμάτη μεγάλες συγκινήσεις και ένταση, μια στιγμή που σε συγκλονίζει. Στην άλλη πλευρά – πώς να είναι άραγε; Σίγουρα – διαφορετικά. Τι σημαίνει, όμως, αυτό το «διαφορετικά»; Τι όψη έχει; Σε τι μοιάζει; Ή μήπως δεν μοιάζει με τίποτα από όσα ξέρω, και επομένως είναι κάτι το ακατανόητο, το αφάνταστο; Αλλά στην πραγματικότητα, η μεγαλύτερη επιθυμία μου, αυτή που δεν με άφηνε να ησυχάσω, αυτή που με βασάνιζε και με τυραννούσε, ήταν πιο απλή. Αυτό που συγκεκριμένα με ενδιέφερε ήταν ένα πράγμα μόνο – η ίδια η στιγμή, η ίδια η πράξη, η πιο απλή πράξη: να περάσω τα σύνορα. Να τα περάσω και να επιστρέψω αμέσως. Αυτό, σκεφτόμουν, θα μου αρκούσε πλήρως, θα ικανοποιούσε την ανεξήγητη, στην πραγματικότητα, αλλά τόσο μεγάλη δίψα μου.

Αλλά πώς να το κάνω αυτό; Από τους συμμαθητές μου στο σχολείο και τους συμφοιτητές μου κανείς ποτέ δεν είχε πάει στο εξωτερικό. Αν κάποιος είχε έναν δικό του σε μια ξένη χώρα, προτιμούσε να μην το διατυμπανίζει. Θύμωνα με τον εαυτό μου για την παράξενη επιθυμία μου που όμως δεν με εγκατέλειπε ούτε στιγμή.

Κάποτε συνάντησα στο διάδρομο της σύνταξης την αρχισυντάκτριά μου. Ήταν μια ευπαρουσίαστη, γοητευτική ξανθομάλλα με πλούσια

μαλλιά χτενισμένα στο πλάι. Ονομαζόταν Ιρένα Ταρλόβσκα. Μου είπε κάτι για τα τελευταία μου κείμενα, και κάποια στιγμή με ρώτησε για τα άμεσα σχέδιά μου. Της ανέφερα τα επόμενα χωριά στα οποία επρόκειτο να πάω και τα θέματα που με περίμεναν εκεί. Στο τέλος τόλμησα και είπα: «Θα ήθελα πολύ να πάω κάποτε στο εξωτερικό».

«Στο εξωτερικό;» είπε παραξενεμένη και ελαφρώς φοβισμένη, γιατί τότε δεν ήταν καθόλου σύνηθες να ταξιδεύει κανείς στο εξωτερικό. «Πού; Γιατί;» ρώτησε. «Σκεφτόμουν την Τσεχοσλοβακία» απάντησα. Για μένα το ζήτημα δεν ήταν το Παρίσι ή το Λονδίνο, όχι, αυτά τα μέρη ούτε που τολμούσα να τα φανταστώ, και, ίσα ίσα, δεν με ενδιέφεραν. Αυτό που ήθελα ήταν να περάσω τα σύνορα κάπου, δεν είχε σημασία πού, γιατί αυτό που με ενδιέφερε δεν ήταν ο προορισμός, δεν ήταν το τέρμα, αλλά η σχεδόν μυστικιστική και υπερβατική πράξη του περάσματος των συνόρων.

Από εκείνη τη συζήτηση πέρασε ένας χρόνος. Στο δωμάτιο των ρεπόρτερ χτύπησε το τηλέφωνο. Η προϊσταμένη μου με καλούσε στο γραφείο της. «Ξέρεις» είπε όταν στάθηκα μπροστά στο γραφείο της «θα σε στείλουμε... θα πας στις Ινδίες».

Η πρώτη μου αντίδραση ήταν μια ζάλη. Και αμέσως μετά – πανικός: Για τις Ινδίες δεν ήξερα τίποτα. Έψαχνα πυρετωδώς στις σκέψεις μου κάποιους συνειρμούς, εικόνες, ονόματα. Δεν έβρισκα: Δεν ήξερα τίποτα για τις Ινδίες. (Η ιδέα του ταξιδιού στις Ινδίες προέκυψε από το ότι μερικούς μήνες νωρίτερα είχε επισκεφτεί για πρώτη φορά την Πολωνία πρωθυπουργός χώρας εκτός σοβιετικού μπλοκ, και αυτός ήταν ο ηγέτης των Ινδιών ο Τζαβάχαρλαλ Νεχρού. Οι πρώτες επαφές είχαν πραγματοποιηθεί. Τα ρεπορτάζ όφειλαν τώρα να φέρουν πιο κοντά μας αυτήν τη μακρινή χώρα.)

Στο τέλος εκείνης της συζήτησης, οπότε έμαθα πως θα ταξιδέψω, η Ταρλόβσκα πλησίασε το ντουλάπι, έβγαλε ένα βιβλίο και δίνοντάς μου το μου είπε: «Είναι από μένα, για το δρόμο». Ήταν ένα χοντρό βιβλίο, καλυμμένο με κίτρινο ύφασμα. Στο σκληρό εξώφυλλο διάβασα το όνομα του συγγραφέα και τον τίτλο του βιβλίου, που ήταν σκαλισμένα με χρυσά γράμματα: *Ηρόδοτος. ΙΣΤΟΡΙΕΣ*.

Ήταν ένα παλιό δικινητήριο, που είχε χρησιμοποιηθεί σε πτήσεις στο μέτωπο, τύπου DC-3, με φτερά μαυρισμένα από τα καύσιμα και μπαλώματα στην άτρακτο, αλλά πετούσε, πετούσε σχεδόν άδειο, με μόλις μερικούς επιβάτες για τη Ρώμη. Καθόμουν δίπλα στο παράθυρο και κοιτούσα συγκινημένος και γεμάτος περιέργεια, γιατί πρώτη φορά έβλεπα τον κόσμο από ψηλά· μέχρι τότε δεν είχα ανέβει ούτε σε βουνό, πόσο μάλλον σε τέτοια ουράνια ύψη. Αποκάτω μας περνούσαν αργά αργά πολύχρωμες σκακιέρες, παρδαλά πάτσγουορκ, γκριζοπράσινα χαλιά, όλα απλωμένα στη γη, σαν για να στεγνώσουν στον ήλιο. Αλλά άρχισε γρήγορα να σουρουπώνει και έπεσε το σκοτάδι.

«Βράδυ» είπε ο γείτονάς μου στα πολωνικά, αλλά με ξενική προφορά. Ήταν ένας ιταλός δημοσιογράφος που επέστρεφε στη χώρα του· θυμάμαι μόνο πως λεγόταν Μάριο. Όταν του είπα πού πηγαίνω και γιατί, ότι πρώτη φορά στη ζωή μου ταξιδεύω στο εξωτερικό και ότι στην πραγματικότητα δεν ξέρω τίποτα, γέλασε, είπε κάτι του τύπου «μην ανησυχείς!» και μου υποσχέθηκε πως θα με βοηθήσει. Χάρηκα, και ενδόμυχα ένιωσα μια μικρή σιγουριά. Τη χρειαζόμουν, γιατί πήγαινα στη Δύση και είχα μάθει να φοβάμαι τη Δύση σαν τη φωτιά.

Πετούσαμε μες στα σκοτάδια· μέσα στο αεροπλάνο οι λάμπες φώτιζαν ελάχιστα, όταν ξαφνικά αυτή η ένταση στην οποία βρίσκονται όλα τα τμήματα του αεροπλάνου όταν οι κινητήρες κινούνται με πολλές στροφές άρχισε να αδυνατίζει, το βουητό των μηχανών έγινε πιο ήσυχο και πιο χαλαρό – φτάναμε στο τέλος του ταξιδιού. Σε μια στιγμή ο Μάριο με έπιασε από το μπράτσο και δείχνοντας το παράθυρο είπε: «Κοίτα!».

Κοίταξα και έμεινα άφωνος.

Αποκάτω, όλο το μάκρος και το πλάτος αυτού του ερέβους στο οποίο πετούσαμε γέμιζε από ένα φως. Ήταν ένα έντονο φως που σε χτυπούσε στα μάτια, που παλλόταν, που αναβόσβηνε. Σου δημιουργούσε την εντύπωση ότι εκεί κάτω φλεγόταν κάποια ρευστή μάζα που η λαμπερή επιφάνειά της έσφυζε από φως, σηκωνόταν και έπεφτε, τεντωνόταν και

μαζευόταν, γιατί όλη αυτή η φωτεινή εικόνα ήταν κάτι το ζωντανό, γεμάτο κινητικότητα, δόνηση, ενέργεια.

Πρώτη φορά στη ζωή μου είδα φωτισμένη πόλη. Εκείνες οι λιγοστές πόλεις και κωμοπόλεις που ήξερα ήταν καταθλιπτικά σκοτεινές, εκεί δεν έλαμπαν ποτέ οι βιτρίνες των καταστημάτων, δεν έβλεπες χρωματιστές ρεκλάμες, τα φώτα στους δρόμους, εάν υπήρχαν, είχαν λάμπες χαμηλής ισχύος. Εξάλλου, ποιος χρειαζόταν το φως; Το βράδυ οι δρόμοι ήταν βυθισμένοι στην ερημιά, και αυτοκίνητα συναντούσες σπάνια.

Όσο πλησιάζαμε προς την προσγείωση, αυτό το φωτεινό τοπίο ερχόταν πιο κοντά και γιγαντωνόταν. Στο τέλος, το αεροπλάνο ακούμπησε την τσιμεντένια πλάκα, έτριξε και κροτάλισε. Είχαμε φτάσει. Το αεροδρόμιο της Ρώμης – ένα μεγάλο γυάλινο οικοδόμημα γεμάτο ανθρώπους. Κατευθυνόμασταν προς την πόλη εκείνο το ζεστό βράδυ μέσα από γεμάτους κίνηση και κόσμο δρόμους. Ο θόρυβος, τα αυτοκίνητα, τα φώτα και οι ήχοι – όλα δρούσαν πάνω μου σαν ναρκωτικό. Κάποιες στιγμές έχανα τον προσανατολισμό μου, δεν ήξερα πού βρίσκομαι. Πρέπει να έμοιαζα με αγρίμι του δάσους: ζαλισμένο, λίγο φοβισμένο, με ορθάνοιχτα τα μάτια, που προσπαθεί κάτι να δει, να ανακαλύψει, να διακρίνει.

Το πρωί άκουσα από το διπλανό δωμάτιο ομιλίες. Αναγνώρισα τη φωνή του Μάριο. Αργότερα έμαθα πως η συζήτηση αφορούσε την προσπάθεια να με ντύσουν σαν κανονικό άνθρωπο, καθώς είχα έρθει ντυμένος αλά Σύμφωνο Βαρσοβίας, έτος '56. Φορούσα, λοιπόν, ένα κουστούμι από ύφασμα σεβιότ με έντονες γκριζογάλανες ρίγες – σακάκι σταυρωτό με σηκωμένους, τετράγωνους ώμους και πολύ μακρύ και φαρδύ παντελόνι με μεγάλο ρεβέρ. Είχα ένα ανοιχτό κίτρινο νάιλον πουκάμισο με πράσινη καρό γραβάτα. Τέλος παπούτσια – βαριά μοκασίνια με χοντρές, σκληρές απολήξεις.

Διότι η αντιπαράθεση ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση εκδηλωνόταν σε όλα τα πεδία. Αν η Δύση ντυνόταν ελαφρά, η Ανατολή, δικαίω αντιπολίτευσης, έπρεπε να ντύνεται βαριά. Εάν η Δύση φορούσε ρούχα κολλητά, στην Ανατολή, αντίθετα, όλα έπρεπε να είναι τεράστια. Δεν χρειαζόταν να δείξεις το διαβατήριό σου – από μακριά φαινόταν από ποια πλευρά του σιδηρού παραπετάσματος ερχόσουν.

Με τη γυναίκα του Μάριο αρχίσαμε να γυρίζουμε τα μαγαζιά. Για μένα αυτό ήταν εκστρατεία – μια αποκάλυψη. Τρία πράγματα με θάμπωσαν περισσότερο. Πρώτον, ότι τα καταστήματα ήταν γεμάτα αγαθά, στέναζαν κάτω από το βάρος των εμπορευμάτων που καταπλάκωναν τα ράφια και τους πάγκους, και ξεχείλιζαν σαν φουσκωμένοι πολύχρωμοι πίδακες στα πεζοδρόμια, στους δρόμους και τις πλατείες. Δεύτερον, ότι οι πωλήτριες δεν κάθονταν, αλλά στέκονταν όρθιες έχοντας τα μάτια τους στραμμένα στις εισόδους. Ήταν περίεργο που στέκονταν σιωπηλές αντί να κάθονται και να κουβεντιάζουν μεταξύ τους. Οι γυναίκες έχουν τόσα κοινά θέματα. Μπελάδες με τους άντρες, προβλήματα με τα παιδιά. Τι να φορέσουν, αν είναι όλη η οικογένεια καλά στην υγεία της, αν κήκε χθες το φαγητό. Στην πορεία, σχημάτισα την εντύπωση ότι μάλλον δεν γνωρίζονταν μεταξύ τους και δεν είχαν όρεξη για κουβέντα. Η τρίτη έκπληξη ήταν ότι οι πωλητές απαντούσαν σε ό,τι τους ρωτούσαν. Απαντούσαν με ολόκληρες φράσεις και στο τέλος έλεγαν – grazie! Η γυναίκα του Μάριο ρώτησε κάτι, και εκείνοι άκουγαν με ευγένεια και προσοχή, τόσο πολύ συγκεντρωμένοι και σκυμμένοι, λες και επρόκειτο από στιγμή σε στιγμή να ξεκινήσουν κάποιον αγώνα δρόμου. Ακολουθούσε αυτό το τόσο συχνά επαναλαμβανόμενο, τελετουργικό – grazie!

Το βράδυ τόλμησα να βγω μόνος μου στην πόλη. Έμενα κάπου στο κέντρο· κοντά βρισκόταν ο Κεντρικός σταθμός, από όπου πήγα μέσω της Βία Καβούρ ως την Πιάτσα Βενέτσια, κι ύστερα μέσα από δρομάκια και σοκάκια πίσω πάλι στον Κεντρικό σταθμό. Δεν πρόσεχα την αρχιτεκτονική, τα αγάλματα και τα μνημεία· με είχαν εντυπωσιάσει μόνο τα καφέ και τα μπαρ. Παντού στα πεζοδρόμια ήταν στημένα τραπεζάκια στα οποία κάθονταν άνθρωποι πίνοντας και κουβεντιάζοντας, ή απλώς κοιτάζοντας το δρόμο και τους περαστικούς. Πίσω από ψηλές στενές μπάρες οι μπάρμαν βάζανε ποτά, ανακάτευαν τα κοκτέιλ, έψηναν καφέ. Παντού τριγυρνούσαν γκαρσόνια που κουβαλούσαν κολονάτα ποτηράκια, νεροπότηρα, φλιτζάνια με τέτοια ταχυδακτυλουργική επιδεξιότητα και άνεση, που δεν είχα δει ποτέ άλλοτε παρά μόνο μία φορά σε ένα σοβιετικό τσίρκο, όπου ο ταχυδακτυλουργός έβγαλε από το

πουθενά ένα ξύλινο πιάτο, ένα γυάλινο κύπελλο και έναν κοκαλιάρικο φωνακλά κόκορα.

Σ' ένα απ' αυτά τα καφέ βρήκα ένα άδειο τραπεζάκι, κάθισα και παρήγγειλα καφέ. Ύστερα από λίγο πρόσεξα πως οι άνθρωποι με κοιτούσαν περίεργα. Δεν καταλάβαινα. Είχα πια καινούργιο κουστούμι, λευκό σαν χιόνι ιταλικό πουκάμισο συνδυασμένο με την πιο μοντέρνα πουά γραβάτα. Φαίνεται, όμως, ότι στην εμφάνιση και στις κινήσεις μου, στον τρόπο που καθόμουν και κοιτούσα, υπήρχε κάτι, κάτι που με πρόδιδε, που φανέρωνε από πού έρχομαι και σε ποιο διαφορετικό κόσμο ανήκω. Ένιωσα ότι με αντιμετωπίζουν ως «άλλον», και ενώ έπρεπε να χαίρομαι που καθόμουν εκεί, κάτω από τον μαγικό ουρανό της Ρώμης, αισθάνθηκα δυσάρεστα και άβολα. Αν και είχα αλλάξει κουστούμι, δεν μπορούσα να κρύψω κάτω από αυτό εκείνο που με είχε διαμορφώσει, που με είχε σημαδέψει. Βρισκόμουν, λοιπόν, σ' έναν θαυμάσιο κόσμο που μου υπενθύμιζε, ωστόσο, ότι είμαι ξένο σώμα μέσα του.

ΚΑΤΑΔΙΚΑΣΜΕΝΟΣ ΣΤΙΣ ΙΝΔΙΕΣ

Στην πόρτα του τετρακινητήριου κολοσσού της Air India International υποδεχόταν τους επιβάτες μια αεροσυνοδός, ντυμένη με ένα ανοιχτόχρωμο, παστέλ σάρι. Το απαλό χρώμα της στολής της μας προϊδέαζε πως μας περιμένει μια ήρεμη και ευχάριστη πτήση. Είχε τα χέρια της σταυρωμένα μπροστά της σαν να προσευχόταν, χειρονομία που αποτελεί τον ινδικό χαιρετισμό. Στο μέτωπο, στο ύψος των φρυδιών, πρόσεξα μια βαμμένη με κραγιόν βουλίτσα, έντονη και κόκκινη σαν ρουμπίνι. Μέσα στο αεροπλάνο ένιωσα μια δυνατή και άγνωστη μυρωδιά· επρόκειτο αναμφίβολα για κάποιο άρωμα που βασιζόταν σε ανατολίτικα θυμιάματα, ινδικά βότανα, φρούτα και ρετσίνι.

Πετούσαμε νύχτα, από το παραθυράκι φαινόταν μόνο το πράσινο φωτάκι που αναβόσβηνε στην άκρη του φτερού. Αυτά συνέβαιναν πριν από τη δημογραφική έκρηξη, τότε που οι πτήσεις ήταν ακόμη άνετες και συχνά τα αεροπλάνα ταξίδευαν με λίγους επιβάτες. Έτσι ήταν και αυτήν τη φορά. Οι άνθρωποι κοιμόντουσαν άνετα ξαπλωμένοι στα καθίσματα.

Ένιωθα πως δεν επρόκειτο να κλείσω μάτι, και έτσι έπιασα την τσάντα μου και έβγαλα το βιβλίο που η Ταρλόβσκα μού είχε δώσει για το ταξίδι. Οι *Ιστορίες* του Ηρόδοτου είναι ένας ογκώδης τόμος με μερικές εκατοντάδες σελίδες. Τέτοια χοντρά βιβλία είναι δελεαστικά, μοιάζουν με πρόσκληση σε πλούσια στρωμένο τραπέζι. Άρχισα να διαβάζω την εισαγωγή, στην οποία ο μεταφραστής του βιβλίου Σεβέριν Χάμερ αναφέρει κάποια στοιχεία για τη ζωή του Ηροδότου και επιχειρεί να μας εισάγει στο νόημα του έργου του. Ο Ηρόδοτος, γράφει ο Χάμερ,

γεννήθηκε γύρω στο 485 π.Χ. στην Αλικαρνασσό, πόλη-λιμάνι στη Μικρά Ασία. Γύρω στο 450 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και από εκεί, ύστερα από μερικά χρόνια, στους Θουρίους, μια ελληνική αποικία στη νότια Ιταλία. Πέθανε γύρω στο 425. Στη διάρκεια της ζωής του ταξίδεψε πολύ. Μας άφησε ένα βιβλίο –μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι το μοναδικό που έγραψε–, τις *Ιστορίες*.

Ο Χάμερ προσπαθεί να μας φέρει κοντά στη μορφή αυτού του ανθρώπου, που έζησε πριν από δυόμισι χιλιάδες χρόνια και για τον οποίο στην πραγματικότητα γνωρίζουμε λίγα πράγματα, και ακόμα λιγότερα μπορούμε να φανταστούμε. Ό,τι άφησε πίσω του ήταν ένα έργο που στην πρωτότυπη εκδοχή του ήταν προσιτό μόνο σε έναν περιορισμένο αριθμό ανθρώπων, οι οποίοι εκτός από γνώστες της αρχαιοελληνικής γλώσσας έπρεπε να είναι εξοικειωμένοι με ένα ιδιαίτερο είδος γραφής, καθώς το κείμενο έμοιαζε με έναν ατέλειωτο, αδιάκοπο λόγο που εκτεινόταν σε πολλές δεκάδες ρολά παπύρου «και στον οποίο δεν ξεχώριζαν οι λέξεις και οι φράσεις» διευκρινίζει ο Χάμερ. «Δεδομένου ότι οι αρχαίοι δεν γνώριζαν κεφάλαια ούτε βιβλία, το κείμενο ήταν αδιαπέραστο σαν ύφασμα». Ο Ηρόδοτος κρυβόταν πίσω από αυτό το ύφασμα όπως πίσω από μια ερμητικά κλειστή κουρτίνα, την οποία ούτε οι άνθρωποι της εποχής εκείνης ούτε, πολύ περισσότερο, εμείς δεν μπορούμε να τραβήξουμε πέρα για πέρα.

Πέρασε η νύχτα, ήρθε η ημέρα. Κοιτάζοντας από το παράθυρο, είχα την ευκαιρία να δω για πρώτη φορά στη ζωή μου μια τόσο μεγάλη έκταση του πλανήτη μας. Πρόκειται για ένα θέαμα που σου φέρνει αυτόματα στο νου σκέψεις για την απεραντοσύνη του κόσμου. Ο κόσμος που ως τότε γνώριζα είχε ίσως πεντακόσια χιλιόμετρα μήκος και τετρακόσια πλάτος. Και εδώ πετάμε χωρίς σταματημό, και μόνο αποκάτω, πολύ βαθιά κάτω από μας, η γη αλλάζει συνεχώς χρώματα – μια είναι καφετιά σαν να έχει καεί, μια πράσινη, και ύστερα, για πολύ ώρα, σκούρα γαλάζια.

Αργά το βράδυ φτάσαμε στο Νέο Δελχί. Ένωσα να με τυλίγει αμέσως μια ζεστή υγρασία. Στεκόμουν μούσκεμα στον ιδρώτα, χαμένος σ' αυτό το

παράξενο και άγνωστο μέρος. Οι άνθρωποι με τους οποίους είχα ταξιδέψει χάθηκαν ξαφνικά, αρπαγμένοι από το πολύχρωμο, ζωηρό πλήθος που τους περίμενε.

Έμεινα μόνος μην ξέροντας τι να κάνω. Το κτίριο του αεροδρομίου ήταν μικρό, σκοτεινό και άδειο. Στεκόταν έρημο μέσα στη νύχτα, αλλά τι υπήρχε πιο πέρα στο βάθος δεν το ήξερα. Ύστερα από κάποια ώρα φάνηκε ένας γέρος που φορούσε ένα λευκό, φαρδύ και μακρύ ως τα γόνατα ρούχο. Είχε μια γκρίζα αραιή γενειάδα και ένα πορτοκαλί τουρμπάνι στο κεφάλι. Μου είπε κάτι που δεν κατάλαβα. Νομίζω πως με ρώτησε γιατί στέκομαι μόνος καταμεσής του άδειου αεροδρομίου. Δεν είχα ιδέα τι να του πω, κοιτούσα γύρω μου και αναρωτιόμουν τι μέλλει γενέσθαι. Ήμουν εντελώς απροετοίμαστος γι' αυτό το ταξίδι. Δεν είχα στην ατζέντα μου ούτε ονόματα ούτε διευθύνσεις. Γνώριζα λίγα αγγλικά. Το μόνο που ήξερα ήταν ότι ευτυχώς το μοναδικό μου όνειρο ήταν κάποτε να πετύχω το απραγματοποίητο, δηλαδή να περάσω τα σύνορα.

Δεν ήθελα τίποτα άλλο. Στο μεταξύ όμως η ακολουθία των γεγονότων με οδήγησε ως εδώ, στα πέρατα του κόσμου.

Ο γέρος σκέφτηκε για μια στιγμή, και στο τέλος μού έκανε νόημα με το χέρι του να τον ακολουθήσω. Μπροστά στην είσοδο του κτιρίου, παράμερα, στεκόταν ένα χιλιογραφτζουνισμένο, σαραβαλιασμένο λεωφορείο. Μπήκαμε μέσα, ο γέρος άναψε τη μηχανή και ξεκινήσαμε. Είχαμε προχωρήσει μερικές εκατοντάδες μέτρα όταν ο οδηγός μου μείωσε ταχύτητα και άρχισε να κορνάρει σαν μανιακός. Μπροστά μας, εκεί όπου κανονικά εκτεινόταν ο δρόμος, είδα ένα άσπρο, πλατύ ποτάμι, το τέλος του οποίου χανόταν κάπου μακριά στα πυκνά σκοτάδια της υγρής, αποπνικτικής νύχτας. Το ποτάμι αυτό το σχημάτιζαν άνθρωποι που κοιμόντουσαν κάτω από τον ξάστερο ουρανό. Μερικοί ήταν ξαπλωμένοι σε κάτι ξυλοκρέβατα, άλλοι πάνω σε ψάθες και βελέντζες, αλλά οι περισσότεροι κείτονταν απλώς στη γυμνή άσφαλτο και στα αμμόδη κράσπεδα που υπήρχαν στις δυο πλευρές του δρόμου.

Σκέφτηκα ότι οι άνθρωποι θα ξυπνούσαν από το ουρλιαχτό της κόρνας που απλωνόταν πάνω από τα κεφάλια τους και οργισμένοι θα ορμούσαν να μας δείρουν ή να μας λιντσάρουν, αλλά πού! Ο ένας μετά τον άλλο καθώς προχωρούσαμε προς τα εμπρός σηκώνονταν και παραμέριζαν, παρασύροντας μαζί τα παιδιά τους και σπρώχνοντας τις γριές που κινούνταν με πολύ κόπο. Σε αυτή την τόσο πρόθυμη υποχωρητικότητα

τους, στην τόσο έκδηλη δουλικότητά τους, διέκρινες μια ατολμία, κάτι σαν έκφραση συγγνώμης, λες και πλαγιάζοντας στην ασφαλτο έκαναν κάποιο έγκλημα, τα ίχνη του οποίου πάσχιζαν να κρύψουν βιαστικά. Έτσι προχωρούσαμε προς την πόλη, η κόρνα ούρλιαζε χωρίς διακοπή, οι άνθρωποι σηκώνονταν και παραμέριζαν, και αυτό γινόταν αδιάκοπα. Λίγο αργότερα στην πόλη, οι δρόμοι έγιναν ξανά αδιάβατοι· όλα έμοιαζαν με έναν τεράστιο καταυλισμό ανθρώπων ντυμένων στα άσπρα, νυσταλέων, που σαν φαντάσματα υπνοβατούσαν μες στη νύχτα.

Τέλος, φτάσαμε σε ένα μέρος που φωτιζόταν με κόκκινο νέον: HOTEL. Ο οδηγός με άφησε μπροστά στην είσοδο και χωρίς να πει λέξη εξαφανίστηκε. Ο άνθρωπος στη ρεσεψιόν, με γαλάζιο αυτήν τη φορά τουρμπάνι, με οδήγησε στον δεύτερο όροφο σ' ένα μικρό δωμάτιο, το οποίο χωρούσε μόνο ένα κρεβάτι, ένα τραπεζάκι και ένα νιπτήρα. Χωρίς να πει λέξη, τράβηξε από το κρεβάτι το σεντόνι πάνω στο οποίο τριγυρνούσαν νευρικά, πανικόβλητα ζώδια, τα πέταξε στο πάτωμα, μουρμούρισε κάτι σαν καληνύχτα και έφυγε.

Έμεινα μόνος. Έκατσα στο κρεβάτι και άρχισα να σκέφτομαι την κατάστασή μου. Το αρνητικό ήταν ότι δεν ήξερα πού βρίσκομαι, το θετικό ότι είχα στέγη και ότι κάποιο ίδρυμα (ξενοδοχείο) μου παρείχε προστασία. Ένιωσα τάχα ασφαλής; Ναι. Ξένος; Όχι. Παράξενα; Ναι, αλλά τι σήμαινε να αισθάνεσαι παράξενα δεν μπορούσα να το προσδιορίσω. Το αίσθημα αυτό, ωστόσο, έγινε πιο συγκεκριμένο την επόμενη ημέρα το πρωί, όταν μπήκε στο δωμάτιο ένας ξυπόλυτος άνθρωπος που μου έφερε τσάι σε τσαγερό και μερικά μπισκότα. Πρώτη φορά μού συνέβαινε κάτι τέτοιο. Χωρίς κουβέντα, άφησε το δίσκο στο τραπεζάκι, υποκλίθηκε και εντελώς αθόρυβα εξαφανίστηκε. Υπήρχε κάποια έμφυτη ευγένεια σ' αυτή του τη συμπεριφορά, ένα βαθύ τακτ, κάτι το εκπληκτικά λεπτό και αξιοπρεπές, ώστε ένιωσα αμέσως θαυμασμό και σεβασμό για εκείνον.

Ωστόσο η πραγματική σύγκρουση πολιτισμών επήλθε μία ώρα αργότερα, όταν βγήκα από το ξενοδοχείο. Από την αντίθετη πλευρά του δρόμου, σε μια στενή πλατεϊτσα, είχαν αρχίσει από το χάραμα να μαζεύονται οι αμαξάδες – αδύνατοι, καμπουριασμένοι άνθρωποι με πόδια κοκαλιάρικα γεμάτα φλέβες. Πρέπει με κάποιον τρόπο να είχαν πληροφορηθεί ότι στο ξενοδοχείο έφτασε ένας sahib – και sahib σημαίνει εξ ορισμού ότι έχεις λεφτά. Περίμεναν, λοιπόν, υπομονετικά, έτοιμοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Εμένα, όμως, και μόνο η σκέψη πως θα

στρογγυλοκάθομαι άνετα σε μια χειράμαξα που την τραβάει κάποιος πεινασμένος, αδύναμος, ασθματικός κοκαλιάρης με γέμιζε με απέραντη αποστροφή, αγανάκτηση και φρίκη. Να γίνω εκμεταλλευτής; Κάποιος που ρουφάει το αίμα των άλλων; Να καταπιέσω άλλον άνθρωπο; Στο κάτω κάτω, με είχαν διαπαιδαγωγήσει με εντελώς αντίθετες αρχές! Με το ότι αυτοί οι ζωντανοί σκελετοί είναι αδέρφια μου, σύντροφοι, κοντινοί μου, σάρκα από τη σάρκα μου. Και όταν, λοιπόν, οι αμαξάδες ρίχτηκαν επάνω μου ανάμεσα σε ενθαρρυντικές και παρακλητικές χειρονομίες, σπρώχνονταν και πάλευαν μεταξύ τους για να με διεκδικήσουν, άρχισα αποφασιστικά να τους απωθώ, να τους μαλώνω, να διαμαρτύρομαι. Έκπληκτοι δεν μπορούσαν να αντιληφθούν ποιο ήταν το πρόβλημά μου, δεν μπορούσαν να καταλάβουν. Στο κάτω κάτω υπολόγιζαν σε μένα, ήμουν η μοναδική τους ευκαιρία, η μοναδική ελπίδα να αποκτήσουν έστω και ένα πιάτο ρύζι. Προχώρησα, χωρίς να γυρίσω το κεφάλι, ασυγκίνητος, ανυποχώρητος, περήφανος που δεν επέτρεψα στον εαυτό μου να παίξω το ρόλο της βδέλλας που ρουφάει τον ανθρώπινο ιδρώτα.

Παλιό Δελχί! Τα στενά δρομάκια του είναι πνιγμένα στη σκόνη, σ' έναν τρομερό καύσωνα και μια αποπνικτική μυρωδιά τροπικών ζυμώσεων. Και σε ένα πλήθος σιωπηρά μετακινούμενων ανθρώπων που εμφανίζονται και εξαφανίζονται με τα πρόσωπά τους σκοτεινά, υγρά, ανώνυμα, κλειστά. Τα παιδιά είναι ήσυχα, δεν φωνάζουν, κάποιος άνθρωπος κοιτάζει αφηρημένα ό,τι απέμεινε από ένα ποδήλατο που διαλύθηκε στο δρόμο, μια γυναίκα πουλάει κάτι τυλιγμένο σε ένα πράσινο φύλλο, αλλά τι να 'ναι άραγε; Τι κρύβουν αυτά τα φύλλα; Ένας ζητιάνος δείχνει ότι το δέρμα του στομαχιού του έχει κολλήσει στη σπονδυλική του στήλη – είναι αυτό τάχα δυνατό, μπορεί να το πιστέψει κανείς, να το φανταστεί; Πρέπει να περπατάς αργά, προσεκτικά, γιατί πολλοί πωλητές απλώνουν το εμπόρευσμά τους κατάχαμα στη γη, στα πεζοδρόμια, στις άκρες των δρόμων. Να ένας άνθρωπος που έχει απλώσει μπροστά του, πάνω σε μια εφημερίδα, δυο σειρές από ανθρώπινα δόντια και μια παλιά οδοντιατρική τανάλια – διαφημίζει με τον τρόπο αυτό τις οδοντιατρικές του υπηρεσίες. Δίπλα, ο γείτονάς του –ένας ζαρωμένος, συρρικνωμένος ανθρωπάκος– πουλάει βιβλία. Ανακατεύω τους σκονισμένους σωρούς που είναι

βαλμένοι όπως όπως και τελικά αγοράζω δυο: το *Για ποιον χτυπάει η καμπάνα* του Χεμινγκουέι (για να μάθω τη γλώσσα) και το βιβλίο *Ήθη, έθιμα και τελετές των Χίντου* του ιερέα Γ. Α. Ντιμπουά. Ο ιερέας Ντιμπουά έφτασε ως ιεραπόστολος στις Ινδίες το 1792 και έζησε εκεί 31 χρόνια. Καρπός των μελετών του πάνω στα ήθη των Ινδών ήταν ακριβώς το βιβλίο που αγόρασα, το οποίο για πρώτη φορά κυκλοφόρησε στην Αγγλία το 1816 με τη φροντίδα της Βρετανικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών.

Γύρισα στο ξενοδοχείο. Άνοιξα τον Χεμινγκουέι και άρχισα να διαβάζω την πρώτη φράση: «He lay flat on the brown, pine-needled floor of the forest, his chin on his folded arms, and high overhead the wind blew in the tops of the pine trees». Δεν καταλάβαινα τίποτα. Είχα μαζί μου ένα μικρό αγγλο-πολωνικό λεξικό τσέπης, γιατί ήταν το μοναδικό που μπόρεσα να βρω στη Βαρσοβία. Εκεί βρήκα μόνο τη λέξη «brown» – καφέ. Συνέχισα στην επόμενη φράση: «The mountainside sloped gently...». Και πάλι ούτε λέξη. «There was stream alongside...». Όσο περισσότερο προσπαθούσα να καταλάβω κάτι από αυτό το κείμενο, τόσο μεγάλωνε μέσα μου η αποθάρρυνση και η απόγνωση. Αισθάνθηκα ξαφνικά σαν να έχω πιαστεί στη φάκα, σαν παγιδευμένος. Παγιδευμένος στη γλώσσα. Η γλώσσα μου φάνηκε εκείνη τη στιγμή σαν κάτι το υλικό, ένα φυσικό εμπόδιο, ένα τείχος που υψώνεται στο δρόμο μας και δεν μας επιτρέπει να πάμε παραπέρα, απομονώνει τον κόσμο, μας εμποδίζει να φτάσουμε σ' αυτόν. Υπήρχε κάτι πικρό και ταπεινωτικό σ' αυτό το αίσθημα. Ίσως αυτό εξηγεί γιατί ο άνθρωπος στην πρώτη του επαφή με κάποιον ή με κάτι ξένο αισθάνεται φόβο και αβεβαιότητα, ανατριχιάζει γεμάτος άγρυπνη και καχύποπτη δυσπιστία. Τι θα φέρει αυτή η συνάντηση; Πώς θα τελειώσει; Καλύτερα να μην το ρισκάρεις, καλύτερα να παραμείνεις οχυρωμένος στο σίγουρο κουκούλι της χώρας σου! Καλύτερα να μην βγάζεις τη μύτη σου έξω από το φράχτη!

Και εγώ, ως πρώτη αντίδραση, θα το 'σκαγα ίσως από τις Ινδίες και θα γύριζα στην πατρίδα, εάν δεν συνέβαινε να έχω εισιτήριο επιστροφής για το επιβατικό πλοίο Μπάτορι, που έκανε τότε τη διαδρομή Γκντανσκ-Βομβάη. Αλλά το πλοίο αυτό δεν μπορούσε να αποπλεύσει, γιατί την ώρα εκείνη ο πρόεδρος της Αιγύπτου Γκαμάλ Νάσερ εθνικοποίησε τη διώρυγα

του Σουέζ και η Αγγλία με τη Γαλλία απάντησαν με ένοπλη επέμβαση. Ξέσπασε πόλεμος. Η διώρυγα έκλεισε και το Μπάτορι κόλλησε κάπου στη Μεσόγειο. Και έτσι, ξεκομμένος από τη χώρα, έμεινα καταδικασμένος στις Ινδίες.

Ριγμένος στα βαθιά νερά, δεν εννοούσα ωστόσο να πνιγώ. Αποφάσισα πως το μόνο που μπορούσε να με σώσει ήταν η γλώσσα. Άρχισα να αναρωτιέμαι πώς ο Ηρόδοτος, ταξιδεύοντας στον κόσμο, τα έβγαζε πέρα με τις γλώσσες. Ο Χάμερ γράφει ότι δεν ήξερε καμιά άλλη γλώσσα εκτός από την ελληνική, αλλά επειδή οι Έλληνες ήταν τότε διασκορπισμένοι σε όλο τον κόσμο, είχαν παντού τις αποικίες τους, τα λιμάνια τους και τα εμπορικά τους κέντρα, ο συγγραφέας των *Ιστοριών* είχε τη δυνατότητα να αξιοποιήσει τη βοήθεια των συμπατριωτών του που συναντούσε κάθε τόσο, οι οποίοι του χρησίμευαν ως διερμηνείς και οδηγοί. Εκτός αυτού, η ελληνική γλώσσα ήταν η *lingua franca* του τότε γνωστού κόσμου, πολλοί άνθρωποι στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική μιλούσαν ελληνικά, τα οποία αργότερα αντικαταστάθηκαν από τα λατινικά, και στη συνέχεια από τα γαλλικά και τα αγγλικά.

Μην μπορώντας να γυρίσω, έπρεπε να ανασκουμπωθώ. Άρχισα, λοιπόν, μέρα νύχτα να αποστηθίζω λέξεις. Έβαζα στο μέτωπο μια κρύα πετσέτα, γιατί το κεφάλι μου πήγαινε να σπάσει, και άρχιζα. Δεν άφηνα από τα χέρια μου τον Χεμινγκουέι, αλλά τώρα παρέλειπα τις ακατανόητες περιγραφές και διάβαζα τους διαλόγους, που ήταν ευκολότεροι.

«How many are you?», Robert Jordan asked.

«We are seven and there are two women».

«Two?»

«Yes».

Όλα αυτά τα καταλάβαινα! Και αυτό επίσης:

«Augustin is a very good man», Anselmo said.

«You know him well?»

«Yes. For a long time».

Το καταλάβαινα και αυτό. Άρχισα να παίρνω θάρρος. Περπατούσα στην πόλη σημειώνοντας τις επιγραφές στις ταμπέλες, τις ονομασίες των εμπορευμάτων στα καταστήματα, λέξεις που άκουγα στις στάσεις των λεωφορείων. Στους κινηματογράφους έγραφα τους υπότιτλους της οθόνης στα τυφλά, μες στα σκοτάδια, αντέγραφα συνθήματα από τα πανό που σήκωναν διαδηλωτές τους οποίους συναντούσα στο δρόμο.

Πλησίαζα τις Ινδίες όχι μέσω των εικόνων, των ήχων και των αρωμάτων, αλλά μέσω της γλώσσας, που επιπλέον δεν ήταν η εθνική τους, αλλά ξενόφερτη, μια γλώσσα που τους είχε επιβληθεί, ωστόσο τόσο οικεία, ώστε να αποτελεί για μένα το απαραίτητο κλειδί, καθόσον ήταν ταυτόσημη με αυτήν τη χώρα. Η πάλη μου με τις Ινδίες ήταν στον πρώτο της γύρο μάχη με τη γλώσσα. Κατάλαβα ότι κάθε κόσμος κρύβει το δικό του μυστικό, και ότι η αποκάλυψή του περνάει μέσα από τη γνωριμία με τη γλώσσα. Χωρίς αυτήν, ο κόσμος θα μείνει για μας για πάντα αδιαπέραστος και ακατανόητος, ακόμα και αν ζήσουμε μέσα σ' αυτόν χρόνια ολόκληρα. Και κάτι περισσότερο – πρόσεξα τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο πράγμα και την ονομασία του, καθώς γυρνώντας στο ξενοδοχείο διαπίστωσα ότι στην πόλη έβλεπα μόνο εκείνα στα οποία μπορούσα να δώσω κάποιο όνομα. Θυμόμουν, για παράδειγμα, την ακακία που είχα συναντήσει, αλλά όχι το δέντρο που έστεκε δίπλα της και του οποίου το όνομα αγνοούσα. Με δυο λόγια, κατάλαβα ότι όσες περισσότερες λέξεις μάθω, τόσο πιο πλούσιος, πλήρης και πολύμορφος θα άνοιγε ο κόσμος μπροστά μου.

Όλες αυτές τις ημέρες μετά την άφιξή μου στο Δελχί με βασάνιζε η σκέψη ότι δεν εργαζόμουν ως όφειλε ένας ρεπόρτερ, δεν συγκέντρωνα υλικό για τα κείμενα που έπρεπε στη συνέχεια να γράψω. Στο κάτω κάτω δεν είχα έρθει εδώ για τουρισμό. Ήμουν ένας απεσταλμένος που έπρεπε να εκθέσει την κατάσταση, να μεταδώσει πληροφορίες, να αφηγηθεί ιστορίες. Στο μεταξύ, έμενα με άδεια χέρια, δεν ένιωθα ικανός για τίποτα, καλά καλά δεν ήξερα από πού να αρχίσω. Εξάλλου δεν είχα ζητήσει εγώ να πάω στις Ινδίες, για τις οποίες άλλωστε δεν είχα ιδέα· εγώ ονειρευόμουν απλώς να περάσω τα σύνορα, αδιάφορο ποια, πού και προς ποια κατεύθυνση. Το μόνο που σκεφτόμουν ήταν αυτό, τίποτα περισσότερο. Τώρα, όμως, από τη στιγμή που ο πόλεμος του Σουέζ είχε κάνει αδύνατη την επιστροφή μου δεν μου έμενε παρά να πάω μπροστά. Αποφάσισα, λοιπόν να ξεκινήσω.

Οι ρεσεψιονίστ στο ξενοδοχείο μου με συμβούλεψαν να επισκεφτώ το Μπενάρες: «Sacred town!» μου εξήγησαν. (Είχα ήδη παρατηρήσει πόσα πράγματα στην Ινδία θεωρούνται ιερά: ιερή πόλη, ιερός ποταμός,

εκατομμύρια ιερές αγελάδες. Ήταν εντυπωσιακό πόσο πολύ ο μυστικισμός διαπερνούσε τη ζωή εδώ, πόσοι ναοί υπήρχαν, πόσα εξωκλήσια και λογής λογής βωμοί που συναντούσες σε κάθε σου βήμα, πόσες φωτιές και θυμιάματα έβλεπες αναμμένα, πόσοι άνθρωποι έχοντας στο μέτωπό τους ζωγραφισμένα τελετουργικά σύμβολα κάθονταν ακίνητοι κρατώντας το βλέμμα τους καρφωμένο σ' ένα σημείο που το ήξεραν μόνο αυτοί.)

Άκουσα τους ρεσεψιονίστ και πήγα με το λεωφορείο στο Μπενάρες. Ο δρόμος περνάει από τη κοιλάδα του Γιάμουνα και του Γάγγη μέσα από μια πεδινή και πράσινη έκταση γεμάτη από τις λευκές σιλουέτες των χωρικών, που περιφέρονται στα ρυζοχώραφα, σκάβουν με τσάπες τη γη ή κουβαλούν στα κεφάλια τους δεμάτια, πανέρια ή σακιά. Η θέα έξω από το παράθυρο άλλαζε συχνά, γιατί το τοπίο βυθιζόταν όλο και πιο πολύ στο νερό. Ήταν η εποχή των φθινοπωρινών βροχοπτώσεων, τα ποτάμια μετατρέπονταν σε απέραντες λίμνες και θάλασσες. Στις όχθες τους κατασκήνωναν ξυπόλυτοι πλημμυροπαθείς. Έφευγαν μακριά από το νερό που η στάθμη του ανέβαινε όλο και πιο πολύ, χωρίς ωστόσο να χάνουν την επαφή, απομακρύνονταν μόνο τόσο, όσο ήταν αναγκαίο, για να γυρίσουν αμέσως πίσω όταν τα λιμνάζοντα νερά άρχιζαν να αποσύρονται. Στο φοβερό λιοπύρι της φλεγόμενης ημέρας, από τα νερά έβγαινε ατμός, και όλα τα σκέπαζε μια γαλακτερή, ακίνητη ομίχλη.

Στο Μπενάρες φτάσαμε αργά το βράδυ, στην πραγματικότητα ήταν ήδη νύχτα. Η πόλη φαινόταν να μην έχει προάστια, που μας προετοιμάζουν βαθμιαία για τη συνάντηση με το κέντρο· αμέσως, από τη σκοτεινή, βουβή και άδεια νύχτα μπαίνεις απότομα στο άπλετα φωτισμένο, πλημμυρισμένο από κόσμο και θόρυβο κέντρο. Τι είναι αυτό τάχα που κάνει αυτούς τους ανθρώπους να συνωστίζονται, να στριμώχνονται, να κολλάνε ο ένας πάνω στον άλλο, αφού γύρω από το κέντρο υπάρχει τόσος ελεύθερος χώρος, τόση απλοχωριά για όλους; Αφού κατέβηκα από το λεωφορείο ξεκίνησα τη βόλτα. Έφτασα ως τα όρια του οικισμού. Από τη μια πλευρά, εκτείνονταν μέσα στα σκοτάδια νεκρά, έρημα χωράφια, από την άλλη, πρόβαλλε ξαφνικά ο όγκος της πόλης, κατάμεστης απ' άκρα σ' άκρα από κόσμο, πυκνά φωτισμένης και γεμάτης από θορυβώδη

μουσική. Αυτή την ανάγκη της ζωής για το συνωστισμό, το στριμωξίδι και το ασταμάτητο σπρώξιμο, μολονότι μόλις δίπλα απλώνεται τόσοσ διαθέσιμος χώρος, δεν μπορούσα να την εξηγήσω.

Οι ντόπιοι με συμβούλευσαν να μην κοιμηθώ, ώστε νωρίς το πρωί, πριν ακόμη χαράξει, να πάω στις όχθες του Γάγγη, και εκεί, στις πέτρινες σκάλες που είναι κτισμένες κατά μήκος του ποταμού, να περιμένω την ανατολή. «The sunrise is very important» έλεγαν, και στη φωνή τους αντηχούσε η υπόσχεση για κάτι πραγματικά μεγάλο.

Στην πραγματικότητα ήταν ακόμη σκοτεινά όταν οι άνθρωποι άρχισαν κιάλας να κατευθύνονται προς την πλευρά του ποταμού. Προχωρούσαν ένας ένας ή κατά ομάδες. Ολόκληρες φυλές. Φάλαγγες προσκυνητών. Ανάπηροι με πατερίτσες, σκελετοί γερόντων που τους κουβαλούσαν στις πλάτες νέοι. Άλλοι με στραβωμένα άκρα, βασανισμένοι, σέρνονταν με κόπο στη φθαρμένη, γεμάτη τρύπες ασφαλτο. Μαζί με τους ανθρώπους πορεύονταν αγελάδες και κασίκες, καθώς και αγέλες από κοκαλιάρικα, άρρωστα από ελονοσία σκυλιά. Τελικά προσχώρησα κι εγώ σ' αυτό το περίεργο μυστήριο.

Το να φτάσεις στα σκαλιά του ποταμού δεν είναι εύκολο, γιατί παρεμβάλλεται ένα πλέγμα από στενά, αποπνικτικά και βρόμικα δρομάκια κατάμεστα από ζητιάνους, οι οποίοι ορμούν επίμονα στους προσκυνητές και ταυτόχρονα αρχίζουν ένα θρήνο τόσο τρομερό και ανατριχιαστικό, που σου σηκώνεται η τρίχα. Τέλος, περνώντας από διάφορα περάσματα και στοές βγαίνεις στην κορυφή αυτής της σκάλας που κατεβαίνει ως το ποτάμι. Μολονότι η αυγή μόλις χαράζει, οι σκάλες είναι κιάλας γεμάτες πιστούς. Κάποιοι, υπερκινητικοί, σπρώχνονται, άγνωστο προς τα πού και γιατί. Άλλοι κάθονται σε στάση άνθους λωτού, απλώνοντας τα χέρια τους προς τον ουρανό. Το κάτω κάτω μέρος καταλαμβάνουν αυτοί που ασκούν την ιεροτελεστία της κάθαρσης – βουτάνε στο ποτάμι και κάπου κάπου για μια στιγμή βυθίζουν το κεφάλι τους. Βλέπω πως μια οικογένεια υποβάλλει στην ιεροτελεστία της κάθαρσης μια χοντρή, αφράτη γιαγιά. Η γιαγιά δεν ξέρει κολύμπι και αμέσως μόλις μπει στο νερό βρίσκεται στον πάτο. Η οικογένεια ρίχνεται για να τη βγάλει στην επιφάνεια. Η γιαγιά παίρνει όσο μπορεί αέρα, αλλά χωρίς βοήθεια βρίσκεται και πάλι στο βυθό. Βλέπω τα γουρλωμένα της μάτια, το τρομαγμένο της πρόσωπο. Βυθίζεται ξανά, και πάλι την ψάχνουν στο ποτάμι· τη βγάζουν μετά βίας ζωντανή. Όλη αυτή η

τελετουργία μοιάζει με μαρτύριο, αλλά εκείνη το υφίσταται αγόγγυστα, χωρίς αντίσταση, και ίσως μάλιστα σε κατάσταση έκστασης.

Από την αντίθετη πλευρά του Γάγγη, που σε αυτό το σημείο είναι φαρδύς, πλούσιος σε νερά και οκνός, εκτείνονται σειρές από ξύλινες πυρές στις οποίες καίγονται δεκάδες, εκατοντάδες σοροί πτωμάτων. Όποιος είναι περίεργος μπορεί με μερικές ρουπίες να φτάσει με μια βάρκα σ' αυτό το γιγαντιαίο υπαίθριο κρεματόριο. Εκεί γύρω περιφέρονται ημίγυμνοι, μαυρισμένοι από τον καπνό, άνδρες, αλλά επίσης και πολλά νέα αγόρια, που με μακριούς λαστούς τακτοποιούν τις πυρές με τέτοιο τρόπο ώστε να ανατροφοδοτούν τις φλόγες και η καύση να προχωρεί πιο γρήγορα, γιατί η σειρά των πτωμάτων είναι ατέλειωτη και η αναμονή μακρά. Συνεχώς οι νεκροθάφτες μαζεύουν τη φλεγόμενη ακόμη στάχτη και τη σπρώχνουν στο ποτάμι. Κάθε τόσο μια γκρίζα σκόνη υψώνεται στα κύματα, αλλά στη στιγμή, ποτισμένη από το νερό, βυθίζεται και χάνεται.

Ο ΣΤΑΘΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΛΑΤΙ

Εάν στο Μπενάρες μπορεί να βρει κανείς λόγους να νιώσει αισιόδοξος (σωματικός και πνευματικός εξαγνισμός στον ιερό ποταμό και ελπίδα να έρθεις πιο κοντά στον κόσμο των θεών), η επίσκεψη στο Sealdah Station στην Καλκούτα θα μας δημιουργήσει μια εντελώς διαφορετική διάθεση. Από το Μπενάρες έφτασα εκεί με το τρένο και –όπως σύντομα διαπίστωσα– ήταν ένα ταξίδι από τα αιωνεί ουράνια στην απόλυτη κόλαση.

Στο σταθμό του Μπενάρες ο ελεγκτής με κοίταξε και μου είπε:

«Where is your bed?».

Κατάλαβα ότι μιλούσε σε μένα, αλλά προφανώς είχα την έκφραση κάποιου που δεν καταλαβαίνει, γιατί ύστερα από μια στιγμή ο ελεγκτής επανέλαβε πιο επίμονα την ερώτηση:

«Where is your bed?».

Φαίνεται ότι ακόμα και οι σχετικά εύποροι, πόσο μάλλον μια ράτσα τόσο εκλεκτή όσο οι Ευρωπαίοι, όταν ταξιδεύουν σιδηροδρομικώς φέρνουν μαζί τους το δικό τους κρεβάτι. Ένας τέτοιος επιβάτης εμφανίζεται στο σταθμό με υπηρέτη, που κουβαλάει στο κεφάλι ένα τυλιγμένο σε ρολό στρώμα, κουβέρτα, σεντόνι, μαξιλάρι καθώς και τις άλλες αποσκευές. Στο βαγόνι (δεν υπάρχουν καθίσματα) ο υπηρέτης στρώνει στον κύριό του το στρώμα και αμέσως μετά χάνεται χωρίς κουβέντα, λες και διαλύθηκε στον αέρα. Για μένα, που έχω διαπαιδαγωγηθεί στο πνεύμα της αδελφοσύνης και της ισότητας των ανθρώπων, αυτή η κατάσταση –κάποιος να πηγαίνει με άδεια χέρια και

κάποιος άλλος να σηκώνει για λογαριασμό του το στρώμα, τις βαλίτσες και το καλάθι με τα τρόφιμα– ήταν αφάνταστα σκανδαλώδης, μου προκαλούσε οργή και έχρηζε διαμαρτυρίας. Πολύ σύντομα άλλαξα γνώμη, γιατί όταν μπήκα στο βαγόνι, από όλες τις πλευρές, ακούστηκαν φωνές έκδηλα έκπληκτων ανθρώπων:

«Where is your bed?».

Αισθανόμουν πραγματικά ηλίθιος που μαζί μου δεν είχα τίποτα άλλο εκτός από έναν μικρό ταξιδιωτικό σάκο, αλλά πώς να ξέρω ότι εκτός από το έγκυρο εισιτήριο έπρεπε να κουβαλώ και στρώμα; Άλλωστε, ακόμα και αν το ήξερα και είχα αγοράσει στρώμα, δεν θα μπορούσα να το κουβαλήσω μόνος μου, θα έπρεπε να έχω υπηρέτη. Και τι να τον κάνεις ύστερα τον υπηρέτη; Και τι να το κάνεις το στρώμα;

Είχα ήδη προσέξει, βέβαια, ότι κάθε είδος αντικειμένου και δραστηριότητας προϋπέθετε την ύπαρξη ενός άλλου ανθρώπου, και αυτός ο άνθρωπος περιφρουρούσε άγρυπνα το ρόλο του και τη θέση του. Σε τούτο, άλλωστε, συνίστατο η ισορροπία αυτής της κοινωνίας. Έτσι λοιπόν, άλλος φέρνει το πρωί το τσάι, κάποιος άλλος καθαρίζει τα παπούτσια, ένας τρίτος πλένει τα πουκάμισα, ένας άλλος σκουπίζει το δωμάτιο – και αυτό δίχως τέλος. Θεός φυλάξοι μην ζητήσεις από κάποιον που σιδερώνει πουκάμισα να σου ράψει ένα κουμπί. Βεβαίως για μένα, που είχα διαπαιδαγωγηθεί στο πνεύμα κτλ., θα ήταν πολύ πιο απλό να ράψω μόνος μου το κουμπί, αλλά τότε θα διέπραττα μέγα λάθος, διότι θα στερούσα την ευκαιρία για εισόδημα από κάποιον που έχοντας συνήθως την ευθύνη μιας μεγάλης οικογένειας ζει αποκλειστικά από το ράψιμο των κουμπιών στα πουκάμισα. Η κοινωνία αυτή ήταν σχολαστικά, έως την έσχατη λεπτομέρεια, οργανωμένη πάνω σε ένα διαβαθμισμένο πλέγμα ρόλων και αρμοδιοτήτων, ταξινομήσεων και προορισμών, και απαιτούσε μεγάλη πείρα, γρήγορη διαίσθηση και γνώση, έτσι ώστε να καταφέρεις αυτήν τη λεπτομερειακά υφασμένη δομή να τη διαπεράσεις και να την κατανοήσεις.

Τη νύχτα στο τρένο την πέρασα άυπνος, γιατί τα παλιά, αποικιακά βαγόνια τραντάζονταν, ταρακουνιόνταν, έκαναν θόρυβο και έμπαζαν βροχή από τα παράθυρα που δεν έκλειναν με τίποτα. Είχε κιόλας

ξημερώσει μια γκρίζα, συννεφιασμένη μέρα όταν μπήκαμε στο SealDAH Station. Σε ολόκληρο τον τεράστιο σταθμό, σε κάθε σπιθαμή καθεμιάς από τις μακριές αποβάθρες, στις τυφλές ράγες και στα γύρω βαλτώδη χωράφια, κάθονταν ή ξάπλωναν, κάτω από τους κρουνούς της βροχής ή απλώς μέσα στο νερό και τη λάσπη –ήταν η εποχή των μουσώνων και οι πυκνές, τροπικές βροχές δεν σταματούσαν ούτε στιγμή–, δεκάδες χιλιάδες κοκαλιάρηδες. Αυτό που αμέσως σου έκανε εντύπωση ήταν η δυστυχία αυτών των ανθρώπων που έμοιαζαν με εξαθλιωμένους σκελετούς, το απέραντο πλήθος τους και –ίσως περισσότερο– η ακινησία τους. Έμοιαζαν σαν νεκρό τμήμα αυτού του ζοφερού, καταθλιπτικού τοπίου, μοναδικό ζωντανό στοιχείο του οποίου ήταν οι κρουνοί του νερού που έπεφτε με δύναμη από τον ουρανό. Στην απόλυτη απάθεια αυτών των δυστυχισμένων υπήρχε, άλλωστε, κάποια απελπιστική λογική: δεν φυλάγονταν από τη βροχή, γιατί δεν είχαν πού να φυλαχτούν –εδώ ήταν το τέρμα του δρόμου τους– και δεν καλύπτονταν με τίποτα, γιατί δεν είχαν τίποτα.

Ήταν πρόσφυγες από τον εμφύλιο πόλεμο, που είχε λήξει πριν από λίγα χρόνια, ανάμεσα στους πιστούς του ινδουισμού και τους μουσουλμάνους, έναν πόλεμο που σημάδεψε τη γέννηση των ανεξάρτητων Ινδιών και του Πακιστάν, και άφησε πίσω του εκατοντάδες χιλιάδες, ίσως ένα εκατομμύριο νεκρούς και πολλά εκατομμύρια προσφύγων. Αυτοί οι τελευταίοι περιπλανιόνταν χρόνια ολόκληρα, χωρίς να μπορούν να βρουν βοήθεια, και εγκαταλελειμμένοι στην τύχη τους φυτοζωούσαν ακόμα για κάποιο καιρό σε μέρη όπως το SealDAH Station, όπου και τελικά πέθαιναν από την πείνα και τις αρρώστιες. Δεν ήταν όμως μόνο οι πρόσφυγες. Γιατί αυτές οι περιπλανώμενες στη χώρα φάλαγγες των πολεμικών προσφύγων διασταυρώνονταν στους δρόμους με άλλα πλήθη – με μάζες πλημμυροπαθών, που τους είχαν εκτοπίσει από τα χωριά και τις κωμοπόλεις οι πλημμύρες των πανίσχυρων, αδάμαστων ποταμών των Ινδιών. Έτσι λοιπόν, εκατομμύρια άστεγοι, απαθείς άνθρωποι ξετυλίγονταν στους δρόμους πέφτοντας από την εξάντληση, κάποτε χωρίς να σηκωθούν ποτέ ξανά. Άλλοι πάσχιζαν να φτάσουν σε κάποια πόλη με την ελπίδα ότι εκεί θα βρουν λίγο νερό και ίσως μια χούφτα ρύζι.

Ακόμα και το να κατέβεις από το τρένο αποδείχτηκε πράγμα δύσκολο – δεν είχα πού να βάλω το πόδι μου στην αποβάθρα. Συνήθως η διαφορά στο χρώμα του δέρματος τραβάει την προσοχή, αλλά εδώ τίποτα δεν μπορούσε να κινήσει το ενδιαφέρον αυτών των ανθρώπων, που λες και υπήρχαν πέρα από τη ζωή. Είδα μια γριούλα δίπλα μου να ξεθάβει από τις πτυχές του σάρι της μερικά σπυριά ρύζι. Τα άδεια σε μια λεκανίτσα, άρχισε να ψάχνει ίσως για νερό, ίσως για φωτιά, προκειμένου να βράσει το ρύζι. Πρόσεξα ότι τα παιδιά που στέκονταν γύρω της είχαν καρφώσει τα μάτια τους στη λεκανίτσα. Παρατηρούσαν ακίνητα, αμίλητα. Αυτό έγινε σε μια στιγμή που φάνηκε να κρατάει αιώνια. Τα παιδιά δεν ρίχνονται στο ρύζι, το ρύζι είναι ιδιοκτησία της γριούλας· τα παιδιά αυτό το γνωρίζουν, και προς στιγμήν φαίνεται η γνώση αυτή να είναι κάτι πιο ισχυρό από την πείνα.

Αλλά δίπλα, ένας νεαρός επιχειρεί με αποφασιστικότητα να προχωρήσει ανάμεσα από το συγκεντρωμένο πλήθος. Σπρώχνει τη γριούλα, η λεκανίτσα πέφτει από τα χέρια της και το ρύζι σκορπάει στην αποβάθρα, στη λάσπη, ανάμεσα στα σκουπίδια. Εκείνη τη στιγμή τα παιδιά ορμούν, βουτάνε ανάμεσα στα πόδια των ανθρώπων που στέκουν, ψάχνουν στη λάσπη, πασχίζουν να βρουν κανένα σπυρί ρύζι. Η γριούλα στέκεται με άδεια χέρια, κάποιος άλλος την ξανασπρώχνει. Η γριούλα, τα παιδιά, ο σταθμός, όλα είναι βουτηγμένα στους χείμαρρους της ασταμάτητης τροπικής νεροποντής. Και εγώ στέκομαι εκεί βρεγμένος, χωρίς να κάνω βήμα· άλλωστε, δεν ξέρω πού να πάω.

Από την Καλκούτα πήγα νότια στο Χάιντεραμπαντ. Οι νότιες εμπειρίες διέφεραν κατά πολύ από τις οδυνηρές βόρειες. Ο νότος έμοιαζε γαλήνιος, ήσυχος, μακάριος και με έναν αέρα επαρχιωτισμού. Οι υπηρέτες του τοπικού ρατζά πρέπει να με πέρασαν για κάποιον άλλο, γιατί με παρέλαβαν με επισημότητα από το σταθμό και με πήγαν κατευθείαν σε κάποιο παλάτι. Με υποδέχτηκε ένας ευγενικός, ηλικιωμένος κύριος, με έβαλε να καθίσω σε μια φαρδιά δερμάτινη πολυθρόνα και υπολόγιζε μάλλον σε μια πιο μακρά και βαρυσήμαντη συζήτηση μαζί μου, την οποία τα ελάχιστα αγγλικά μου δεν επέτρεψαν καθόλου. Συλλάβιζα κάτι, ένιωθα πως κοκκινίζω, ο ιδρώτας μου σκέπαζε τα μάτια. Ο συμπαθής κύριος

χαμογελούσε φιλικά και αυτό μου έδινε θάρρος. Όλα γίνονταν σαν σε όνειρο. Σουρεαλιστικά. Η υπηρεσία με οδήγησε σ' ένα δωμάτιο σε κάποια πτέρυγα του παλατιού. Ήμουν φιλοξενούμενος του ρατζά και θα έμενα εκεί. Ήθελα να φύγω, αλλά δεν ήξερα πώς – δεν είχα λόγια για να λύσω την παρεξήγηση. Ίσως επειδή ερχόμουν από την Ευρώπη, αυτό να προσέδιδε κάποιο κύρος στο παλάτι. Ίσως. Δεν ξέρω.

Αποστήθιζα λέξεις καθημερινά, με πείσμα, με πάθος (τι έλαμπε στον ουρανό; The sun. Τι έπεφτε στη γη; The rain. Τι κουνούσε τα δέντρα; The wind κτλ. κτλ., 20-40 λέξεις την ημέρα), διάβαζα Χεμινγκουέι, αλλά και το βιβλίο του ιερέα Ντιμπούα με τη βοήθεια του οποίου προσπαθούσα να καταλάβω το κεφάλαιο για τις κάστες. Η αρχή δεν ήταν μάλιστα δύσκολη: υπάρχουν τέσσερις κάστες, η πρώτη, η ανώτατη, είναι οι Βραχμάνοι – οι ιερείς, άνθρωποι του πνεύματος, διανοητές, αυτοί που δείχνουν το δρόμο. Δεύτερη, κατώτερη, είναι οι Ξατρίγια – πολεμιστές και κάτοχοι της εξουσίας, άνθρωποι του σπαθιού και της πολιτικής. Τρίτη, ακόμα πιο χαμηλά, είναι οι Βαϊσία – έμποροι, βιοτέχνες και χωρικοί. Τέλος, η τέταρτη κάστα είναι οι Σούντρα – οι χειρώνακτες, οι υπηρέτες, οι μισθωτοί. Τα προβλήματα, όπως αποδείχτηκε, άρχισαν όταν αυτές οι κάστες χωρίστηκαν σε εκατοντάδες υποκάστες, και εκείνες ακόμα σε εξηντάδες, δωδεκάδες, δεκάδες άλλες, χωρίς τέλος. Διότι οι Ινδίες είναι σε κάθε τομέα συνώνυμες με την απεραντοσύνη· απεραντοσύνη θεών και μύθων, δοξασιών και γλωσσών, φυλών και πολιτισμών, σε όλα και παντού· όπου και αν κοιτάξεις και ό,τι και αν σκεφτείς, έρχεσαι αντιμέτωπος με αυτή την απεραντοσύνη που σου ζαλίζει το κεφάλι.

Ταυτόχρονα, ένιωθα ενστικτωδώς ότι αυτά που έβλεπα γύρω μου ήταν μόνο εξωτερικά σημάδια, εικόνες, σύμβολα, πίσω από τα οποία κρυβόταν ένας απέραντος, πολύμορφος κόσμος δοξασιών, εννοιών και αντιλήψεων, για τις οποίες δεν ήξερα τίποτα. Άρχισα να αναρωτιέμαι: μήπως αυτός ο κόσμος ήταν για μένα απροσπέλαστος όχι μόνο επειδή δεν είχα την απαιτούμενη θεωρητική γνώση, αλλά και για κάποιον άλλο, βαθύτερο λόγο, επειδή δηλαδή η σκέψη μου ήταν τόσο πολύ διαποτισμένη από τον ορθολογισμό και τον υλισμό, ώστε μου στερούσε τη δυνατότητα να νιώσω και να κατανοήσω αυτό τον γεμάτο πνευματικότητα και μεταφυσική πολιτισμό που είναι ο ινδουισμός;

Με αυτούς τους προβληματισμούς, φορτωμένος επιπλέον με τον πλούτο των λεπτομερειών που βρήκα στο έργο του γάλλου

ιεραπόστολου, άφησα στην άκρη το βιβλίο του και βγήκα στην πόλη.

Το παλάτι του ρατζά, που ήταν όλο βεράντες –ίσως εκατό υαλόφρακτες βεράντες απ’ όπου, όταν άνοιγαν τα παράθυρα, περνούσε από το δωμάτιο ένα ελαφρύ, δροσερό ρεύμα αέρα–, περιβαλλόταν από πλούσιους, περιποιημένους κήπους, στους οποίους περιφέρονταν κηπουροί που κλάδευαν αδιάκοπα, θέριζαν το χορτάρι και σβάρνιζαν· πιο πέρα, πίσω από το ψηλό τείχος, άρχιζε η πόλη. Εκεί έφτανες μέσα από δρομάκια και σοκάκια που ήταν πάντα γεμάτα κόσμο. Στο δρόμο σου πέρναγες από αναρίθμητα πολύχρωμα μαγαζάκια, πάγκους και περίπτερα με τρόφιμα, ρούχα, παπούτσια, χημικά. Αν και δεν έβρεχε, τα δρομάκια ήταν πάντα λασπωμένα, γιατί εδώ όλα συνηθίζουν να τα χύνουν στη μέση του οδοστρώματος – το οδόστρωμα δεν ανήκει σε κανέναν.

Παντού μεγάφωνα, από τα οποία ακούγονται ψαλμωδίες διαπεραστικές, δυνατές, μακρόσυρτες. Προέρχονται από τους τοπικούς ναούς. Πρόκειται για μικρά οικοδομήματα, συχνά όχι πιο μεγάλα από τα ψηλά κτίρια ή τις μονοκατοικίες που τα περιβάλλουν, και είναι παρά πολλοί. Μοιάζουν μεταξύ τους, είναι βαμμένοι άσπροι, διακοσμημένοι με γιρλάντες από λουλούδια και λαμπερά στολίδια, κομποί και φωτεινοί, και μοιάζουν με νύφες που πάνε σε γάμο. Η ατμόσφαιρα σ’ αυτούς τους ναΐσκους είναι χαρμόσυνη, γιορταστική. Κόσμος πολός, κάτι ψιθυρίζουν, ανάβουν λιβάνια, σηκώνουν ψηλά τα μάτια, απλώνουν τα χέρια. Κάποιοι άντρες (σκευοφύλακες; παπαδοπαίδια;) μοιράζουν στους πιστούς φαγώσιμα – ένα κομμάτι άρτου, ένα αμυγδαλωτό ή μια καραμέλα. Αν αφήσεις το χέρι σου απλωμένο λίγο περισσότερη ώρα, ίσως πάρεις δύο, ακόμα και τρεις μερίδες. Αυτό πρέπει να το φας ή να το αποθέσεις στο βωμό. Η είσοδος σε κάθε ναό είναι ελεύθερη, δεν ρωτάει κανείς ποιος είσαι, ούτε ποιο δόγμα ασπάζεσαι. Ο καθένας αποδίδει τιμές ατομικά, για δικό του λογαριασμό, χωρίς ομαδική τελετουργία, γι’ αυτό και επικρατεί χαλαρότητα, ελευθερία, ίσως δε και κάποια αταξία.

Αυτά τα ιδρύματα της λατρείας είναι τόσα πολλά, γιατί το πλήθος των θεών στον ινδουισμό είναι απεριόριστο· κανείς δεν μπόρεσε ποτέ να κάνει την ακριβή τους καταγραφή. Οι θεοί δεν ανταγωνίζονται μεταξύ

τους, αλλά συνυπάρχουν αρμονικά και μονοιασμένα. Μπορείς να πιστεύεις σ' ένα θεό ή σε μερικούς ταυτόχρονα, αλλά μπορείς επίσης να προτιμήσεις ένα θεό αντί ενός άλλου ανάλογα με το χώρο, το χρόνο, τη διάθεση ή τις ανάγκες σου. Φιλοδοξία των πιστών κάποιου θεού είναι να του αφιερώσουν ένα βωμό, να του χτίσουν ένα ναό. Μπορεί να φανταστεί κανείς ποιες είναι οι συνέπειες του γεγονότος αυτού, λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτός ο φιλελεύθερος πολυθεϊσμός συντηρείται εδώ και χιλιάδες χρόνια. Πόσοι ναοί, εκκλησιάκια, βωμοί, αγάλματα έχουν στηθεί σε αυτό το διάστημα, αλλά και πόσοι καταστράφηκαν από πλημμύρες, πυρκαγιές, τυφώνες, πολέμους με τους μουσουλμάνους. Αν τοποθετούσαμε αυτά τα ιδρύματα στο ίδιο χρονικό σημείο, θα μπορούσαμε μ' αυτά να χτίσουμε τον μισό κόσμο.

Στις περιπλανήσεις μου αυτές βρέθηκα στο ναό της Κάλι. Η Κάλι είναι η θεά του ολέθρου, αντιπροσωπεύει την καταστροφική δράση του χρόνου. Δεν ξέρω αν μπορείς να την ικετέψεις, γιατί άλλωστε το χρόνο δεν μπορείς να τον σταματήσεις. Η Κάλι είναι ψηλή, μαύρη, βγάζει τη γλώσσα, φοράει περιδέραιο από νεκροκεφαλές και στέκεται με απλωμένα τα χέρια. Αν και είναι γυναίκα, καλύτερα να μην πέσεις στην αγκάλη της.

Για να φτάσεις στο ναό πρέπει να περάσεις ανάμεσα από δυο σειρές πάγκους. Εκεί μπορείς να αγοράσεις βαριά πατσουλιά, χρωματιστές πούδρες, εικονίτσες, χαϊμαλιά, κάθε λογής πανηγυριώτικο κιτς. Μπροστά από το άγαλμα της θεάς – μια πυκνή, αργά μετακινούμενη ουρά ιδρωμένων, εκστασιασμένων ανθρώπων. Αποχαυνωτική μυρωδιά θυμιαμάτων, ασφυξία, ζέστη, σκοτάδι. Μπροστά από το άγαλμα λαμβάνει χώρα μια συμβολική ανταλλαγή: δίνεις στον ιερέα μια αγορασμένη από πριν πέτρα, και αυτός σου δίνει μια άλλη. Αναμφίβολα, αφήνεις την απλή πέτρα και παίρνεις την καθαγιασμένη. Αλλά αν είναι πράγματι έτσι, δεν το ξέρω.

Το παλάτι του ρατζά είναι γεμάτο υπηρετικό προσωπικό· στην πραγματικότητα, δεν βλέπεις εδώ κανέναν άλλο, λες και ολόκληρη αυτή η ιδιοκτησία έχει παραχωρηθεί στην απόλυτη κυριότητα αυτών των ανθρώπων. Ένα πλήθος από καμαριέρηδες, λακέδες, σερβιτόρους, υπηρέτες και ιματιοφύλακες, ειδικούς στο βράσιμο του τσαγιού και το

ζαχάρωμα των γλυκών, σιδερωτές και κλητήρες, ανθρώπους επιφορτισμένους με το διώξιμο κουνουπιών και αραχνών, αλλά και πολλών άλλων, των οποίων οι ασχολίες και ο προορισμός συχνά δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν, τριγυρίζουν συνεχώς ανάμεσα στα δωμάτια και τα σαλόνια, κυκλοφορούν στους διαδρόμους και τις σκάλες, ξεσκονίζουν τα έπιπλα και τα χαλιά, τινάζουν τα μαξιλάρια, μεταθέτουν τις πολυθρόνες, κόβουν και ποτίζουν τα λουλούδια.

Όλοι κινούνται σιωπηρά, με άνεση και προσοχή, έτσι που δημιουργούν ακόμα και την εντύπωση ανθρώπων φοβισμένων, χωρίς ωστόσο να διακρίνεις νευρικότητα ή βιασύνη στις χειρονομίες και τις κινήσεις τους. Θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι κάπου εδώ τριγυρνάει η τίγρη της Βεγγάλης, μοναδική σωτηρία από την οποία εξασφαλίζει η αρχή: αποφύγετε κάθε απότομη κίνηση! Ακόμα και στη διάρκεια της ημέρας, στη λάμψη του καυτού ήλιου, θυμίζουν απρόσωπες σκιές· κινούνται αμίλητοι και πάντα με τέτοιο τρόπο, ώστε να φαίνονται όσο το δυνατόν λιγότερο, ώστε, όχι μόνο να μην μπουν στο δρόμο κάποιου, αλλά ακόμα και να αποφύγουν να βρεθούν από απροσεξία στο οπτικό του πεδίο.

Είναι ντυμένοι διαφορετικά, ανάλογα με την υπηρεσία που ασκούν και την ιεραρχία: εδώ θα δεις από επίχρυσα τουρμπάνια πιασμένα με ακριβές πέτρες ως το απλό ντότι – τη ζώνη στους γοφούς που φορούν εκείνοι που ανήκουν στα κατώτερα στρώματα της ιεραρχίας. Άλλοι κυκλοφορούν με μεταξωτά, κεντημένες ζώνες και γυαλιστερές επωμίδες, άλλοι φορούν απλά πουκάμισα και λευκά καφτάνια. Ένα πράγμα έχουν κοινό – όλοι κυκλοφορούν ξυπόλυτοι. Ακόμα και στολισμένοι με κεντήματα και χρυσά κορδόνια, χρυσά υφαντά και κασμίρια – τα πόδια τους είναι γυμνά.

Αυτήν τη λεπτομέρεια την πρόσεξα αμέσως γιατί στο θέμα των παπουτσιών έχω μια ελαφριά τρέλα. Ξεκινάει ήδη από τον καιρό του πολέμου, από τα χρόνια της κατοχής. Θυμάμαι ότι ερχόταν ο χειμώνας του 1942 και δεν είχα παπούτσια. Τα παλιά είχαν διαλυθεί εντελώς, και για καινούργια η μητέρα μου δεν είχε χρήματα. Τα παπούτσια που ήταν προσιτά στους Πολωνούς κόστιζαν 400 ζλότι, το πάνω τους μέρος ήταν από χοντρό δίμιτο, περασμένο με μαύρο, αδιάβροχο ιξό, και σόλες

φτιαγμένες από ανοιχτό ξύλο φλαμουριάς. Πού να βρεις εκείνους τους καιρούς 400 ζλότι;

Ζούσαμε τότε στη Βαρσοβία, στην οδό Κροχμάλνα, δίπλα στην πύλη του γκέτο, στο σπίτι της οικογένειας Σκουπιέφσκι. Ο κύριος Σκουπιέφσκι παρασκεύαζε σαπούνια τουαλέτας, όλα στο ίδιο πράσινο χρώμα. «Θα σου δώσω επί πιστώσει σαπούνια» μου είπε. «Αν πουλήσεις 400, θα μπορέσεις να αγοράσεις παπούτσια, και το χρέος θα μου το εξοφλήσεις μετά τον πόλεμο». Γιατί ακόμη τότε πιστεύαμε ότι ο πόλεμος θα τελείωνε σύντομα. Με συμβούλευσε να κάνω το εμπόριο στη γραμμή του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου Βαρσοβία-Ότβοτσκ, γιατί εκεί ταξίδευαν παραθεριστές, και αυτοί κάποια στιγμή θα ήθελαν να πλυθούν και επομένως θα αγόραζαν σίγουρα σαπούνι. Τον άκουσα. Ήμουν δέκα ετών και έχυσα τότε τα μισά δάκρυα της ζωής μου, γιατί κανείς δεν ήθελε να αγοράσει σαπούνι. Περπατούσα όλη την ημέρα, αλλά δεν πουλούσα τίποτα, ή πουλούσα ένα. Μια μέρα πούλησα τρία και γύρισα στο σπίτι αναψοκοκκινισμένος από ευτυχία.

Τη στιγμή που χτυπούσα το κουδούνι άρχιζα να προσεύχομαι θερμά: Θεέ μου, ας αγοράσουν, ας αγοράσουν έστω και ένα! Στην πραγματικότητα, ασκούσα ένα είδος επαιτείας, προσπαθώντας να προκαλέσω οίκτο. Έμπαινα στο διαμέρισμα και έλεγα: «Αγοράστε, κυρία, ένα σαπουνάκι από μένα. Στοιχίζει μόνο ένα ζλότι, έρχεται χειμώνας και δεν έχω παπούτσια». Κάποτε αυτό έφερνε αποτέλεσμα, κάποτε όχι, γιατί κυκλοφορούσαν τότε και πολλά άλλα παιδιά που προσπαθούσαν κάπως να τα βολέψουν – καμιά φορά κλέβοντας, κάποτε εξαπατώντας, άλλοτε πουλώντας κάτι.

Ήρθαν τα κρύα του φθινοπώρου, η παγωνιά μου τρυπούσε τα πόδια τόσο, που με πονούσαν, αναγκάστηκα να σταματήσω το εμπόριο. Είχα μαζέψει 300 ζλότι, αλλά ο κύριος Σκουπιέφσκι μου πρόσθεσε γενναιόδωρα άλλα 100. Αγοράσαμε με τη μαμά παπούτσια. Αν τύλιγες τα πόδια με ένα κομμάτι φανέλα και αποπάνω τα τύλιγες με εφημερίδα, μπορούσες να περπατάς μ' αυτά ακόμα και στα μεγάλα κρύα.

Τώρα, όταν είδα στις Ινδίες ότι εκατομμύρια άνθρωποι δεν είχαν παπούτσια, ξύπνησε μέσα μου ένα αίσθημα κοινότητας, αδελφοσύνης με αυτούς τους ανθρώπους, καμιά φορά μάλιστα με έπιανε η διάθεση που έχουμε όταν επιστρέφουμε στο σπίτι των παιδικών μας χρόνων.

Επέστρεψα στο Δελχί όπου από μέρα σε μέρα επρόκειτο να παραλάβω το εισιτήριο που θα μου επέτρεπε να επιστρέψω στην πατρίδα μου. Ξαναβρήκα το παλιό μου ξενοδοχείο, μου έδωσαν ακόμα και το ίδιο δωμάτιο. Ανακάλυπτα την πόλη, πήγαινα στα μουσεία, δοκίμασα να διαβάσω τους *Times of India*, μελετούσα τον Ηρόδοτο. Δεν ξέρω αν ο Ηρόδοτος έφτασε ως τις Ινδίες, με δεδομένο τις δυσκολίες μεταφοράς εκείνη την εποχή. Αυτό φαίνεται λίγο πιθανό, αλλά δεν μπορεί κανείς να το αποκλείσει εντελώς, μιας και ταξίδεψε σε μέρη που βρίσκονταν τόσο μακριά από την Ελλάδα! Ωστόσο περιέγραψε είκοσι επαρχίες, που αποκαλούνταν σατραπείες, της μεγαλύτερης τότε στον κόσμο δύναμης – της Περσίας. Οι Ινδίες ήταν μία από τις σατραπείες αυτές, και μάλιστα η πολυπληθέστερη.

Οι Ινδοί [...] είναι ο πολυπληθέστερος λαός απ' όσους ξέρω διαπιστώνει, και στη συνέχεια μιλάει για τη χώρα, τη γεωγραφική της θέση, την κοινωνία και τα ήθη της: Το ανατολικό μέρος της χώρας τους είναι όλο άμμος. Απ' όσους λαούς ξέρω και για τους οποίους γίνεται λόγος με κάποια βεβαιότητα, πρώτοι οι Ινδοί κατοικούν στα ανατολικά της Ασίας, γιατί πιο πέρα απ' αυτούς, προς την ανατολή, η χώρα είναι έρημη επειδή είναι αμμώδης. Υπάρχουν πολλές φυλές Ινδών που δεν μιλούν την ίδια γλώσσα. Άλλοι είναι νομάδες, άλλοι όχι. Άλλοι κατοικούν στους βάλτους και στον ποταμό και τρώνε ψάρια ωμά, τα οποία τα ψαρεύουν με βάρκες φτιαγμένες από καλάμι [...]. Οι Ινδοί αυτοί φορούν ρούχα καμωμένα από βούρλα. Μαζεύουν το φυτό από τον ποταμό και φτιάχνουν ένα πλέγμα που το φορούν για θώρακα.

Άλλοι Ινδοί που κατοικούν ανατολικότερα είναι νομάδες, τρώνε το κρέας ωμό και ονομάζονται Παιδαίοι. Αναφέρουν ότι έχουν τις ακόλουθες συνήθειες: Όποιος αρρωστήσει, άνδρας ή γυναίκα, τον σκοτώνουν. Αν είναι άνδρας, τον θανατώνουν οι στενοί του φίλοι επειδή, λένε, τον κατατρώει η αρρώστια και οι σάρκες του σαπίζουν. Εκείνος αρνείται ότι έχει αρρωστήσει, αλλά οι υπόλοιποι, συνεννοημένοι όλοι, τον σκοτώνουν και τον τρώνε. Αν αρρωστήσει γυναίκα, οι πιο κοντινές της κάνουν το ίδιο. Και όποιος φτάσει στα γερατειά, τον θυσιάζουν και τον τρώνε. Γι' αυτό δεν φτάνουν πολλοί σε

τούτη την ηλικία, γιατί προηγουμένως όποιον αρρωστήσει τον σκοτώνουν και τον τρώνε.

Υπάρχουν άλλοι Ινδοί που έχουν διαφορετικές συνήθειες. Ούτε σκοτώνουν έμψυχα ούτε σπέρνουν ούτε ξέρουν να κτίζουν σπίτια, αλλά τρέφονται με χόρτα. [...] Όποιος απ' αυτούς αρρωστήσει, πηγαίνει σε μέρος ερημικό και ξαπλώνει εκεί και κανείς δεν τον φροντίζει ούτε όσο είναι άρρωστος ούτε αφού πεθάνει.

Όλοι αυτοί οι Ινδοί που ανέφερα συνουσιάζονται φανερά, όπως τα ζώα, και το χρώμα τους είναι όλων το ίδιο, παραπλήσιο με των Αιθιοπών. Το ανδρικό σπέρμα που μπαίνει στη γυναίκα δεν είναι άσπρο όπως των άλλων ανθρώπων, αλλά μαύρο, όπως το χρώμα τους. Και των Αιθιοπών είναι το ίδιο.

Αργότερα επισκέφτηκα το Μαντράς και το Μπάνγκαλορ, τη Βομβάη και το Χάντιγκαρ. Στην πορεία τούτου του ταξιδιού, ένιωθα όλο και μεγαλύτερη απελπισία, πειθόμουν όλο και περισσότερο για τη ματαιότητα αυτού που κάνω, για την αδυναμία να γνωρίσω και να κατανοήσω τη χώρα στην οποία βρισκόμουν. Οι Ινδίες ήταν απέραντες. Πώς να περιγράψεις κάτι που, όπως μου φαινόταν, δεν είχε ούτε αρχή ούτε τέλος;

Πήρα το εισιτήριο επιστροφής από το Δελχί μέσω Καμπούλ και Μόσχας για τη Βαρσοβία. Στην Καμπούλ έφτασα την ώρα που έδυε ο ήλιος. Ο έντονα ροζ, σχεδόν μενεξεδένιος, ουρανός έριχνε τις τελευταίες του ανταύγειες στις πεδιάδες που περιέβαλλαν τα βαθύγκριζα βουνά. Η ημέρα έσβηνε, βυθιζόταν στην απόλυτη, βαθιά σιγή – ήταν η σιγή του τοπίου, της γης, του κόσμου, που δεν μπορούσε να τη διαταράξει ούτε το κουδούνι που ήταν κρεμασμένο στο σβέρκο ενός γαϊδάρου, ούτε τα ελαφρά βήματα ενός κοπαδιού από πρόβατα που περνούσε πλάι από το κτίριο του αεροδρομίου.

Με σταμάτησε η αστυνομία γιατί δεν είχα βίζα. Δεν μπορούσαν να με στείλουν πίσω, γιατί το αεροπλάνο που με είχε φέρει απογειώθηκε

αμέσως, και στην πίστα δεν υπήρχε κανένα άλλο αεροσκάφος. Συσκέπτονταν μεταξύ τους τι να κάνουν με μένα, και τελικά έφυγαν για την πόλη. Μείναμε δύο – ο φρουρός του αεροδρομίου κι εγώ. Ήταν ένας ψηλός, σωματώδης άντρας, με πολύ μαύρα γένια, ήρεμο βλέμμα και αβέβαιο, ντροπαλό χαμόγελο. Φορούσε ένα μακρύ, στρατιωτικό παλτό και είχε ένα όπλο Μάουζερ από την εποχή της αποστράτευσης.

Ξαφνικά, σκοτείνιασε και αμέσως έπιασε κρύο. Έτρεμα, γιατί είχα έρθει κατευθείαν από την τροπική περιοχή και φορούσα μόνο ένα πουκάμισο. Ο φύλακας έφερε ξύλα, κλαδιά και ξερό χορτάρι, και άναψε φωτιά στην πίστα. Μου έδωσε το παλτό του και ο ίδιος σκεπάστηκε ως τα μάτια με μια σκούρα βελέντζα, σαν αυτές που βάζουν στις καμήλες. Καθόμασταν ο ένας απέναντι στον άλλο, αμίλητοι, γύρω μας δεν συνέβαινε τίποτα, κάπου μακριά ακούγονταν γρύλοι, και ύστερα ακόμα πιο μακριά μούγκρισε το μοτέρ ενός αυτοκινήτου.

Το πρωί ήρθαν οι αστυνομικοί και έφεραν μαζί τους έναν ηλικιωμένο άνδρα, έμπορο, ο οποίος αγόραζε στην Καμπούλ βαμβάκι για τα εργοστάσια της πολωνικής πόλης Λοτζ. Ο κύριος Μπιέλας υποσχέθηκε ότι θα τακτοποιήσει το θέμα της βίζας· καθώς έμενε εδώ κάμποσο καιρό, είχε γνωριμίες. Πραγματικά, όχι μόνο μου κανόνισε τη βίζα, αλλά και με φιλοξένησε στη βίλα του, ευχαριστημένος που δεν θα έμενε μόνος.

Η Καμπούλ είναι γεμάτη σκόνη. Μέσα από την κοιλάδα στην οποία είναι χτισμένη η πόλη περνούν αέριδες που μεταφέρουν από τις γύρω ερήμους σύννεφα άμμου. Ένα ανοιχτό καφέ, γκριζωπό εναιώρημα καλύπτει τα πάντα και εισχωρεί παντού. Καταλαγιάζει μόνο αυτές τις ώρες, όταν οι άνεμοι κοπάζουν και ο αέρας γίνεται διαυγής, καθαρός σαν κρύσταλλο.

Κάθε βράδυ οι δρόμοι μοιάζουν σαν να διαδραματίζεται εκεί κάποιο αυθόρμητο αυτοσχεδιασμένο μυστήριο. Γιατί τα σκοτάδια που απλώνονται εδώ φωτίζονται μόνο από τις φλογίτσες των φαναριών που ανάβουν στους πάγκους των δρόμων, τις μικρές λάμπες και τα δαδιά, που η τρεμουλιάρικη και ζωηρή λάμψη τους φωτίζει τα κακής ποιότητας και φτωχά εμπορεύματα που είναι απλωμένα από τους πωλητές κατάχαμα στη γη, σε κομμάτια του οδοστρώματος και στα κατώφλια των σπιτιών.

Ανάμεσα στις σειρές με τα φωτάκια, κινούνται σιωπηλοί άνθρωποι, σκεπασμένες μορφές, κυνηγημένες από το κρύο και τον αέρα.

Όταν το αεροπλάνο από τη Μόσχα άρχισε να κατεβαίνει στη Βαρσοβία, ο διπλανός μου άρχισε να τρέμει, έπιασε με τα χέρια τα χερούλια του καθίσματος και έκλεισε τα μάτια. Είχε πρόσωπο γκριζωπό, τλαιπωρημένο, αυλακωμένο από ρυτίδες. Το τσαλακωμένο, φτηνό κουστούμι του κρεμόταν στο αδύνατο, κοκαλιάρικο κορμί του. Τον κοίταξα κρυφά με την άκρη του ματιού. Πρόσεξα πως στο πρόσωπό του άρχισαν να κυλούν δάκρυα, και σε μια στιγμή άκουσα έναν πνιχτό, αλλά καθαρό λυγμό.

«Συγγνώμη» μου είπε. «Συγγνώμη. Αλλά δεν πίστευα πως θα γυρίσω».

Ήταν Δεκέμβριος του 1956. Οι άνθρωποι έβγαιναν από τα γκουλάγκ.

Ο ΡΑΜΠΙ ΤΡΑΓΟΥΔΑ ΟΥΠΑΝΙΣΑΔΕΣ

Οι Ινδίες ήταν για μένα η πρώτη μου επαφή με τη διαφορετικότητα, η ανακάλυψη ενός νέου κόσμου. Αυτή η συναρπαστική συνάντηση ήταν ταυτόχρονα ένα μεγάλο μάθημα ταπεινοφροσύνης. Ναι, ο κόσμος διδάσκει την ταπεινοφροσύνη. Γιατί επέστρεψα απ' αυτό το ταξίδι νιώθοντας ντροπή για την αμάθειά μου, τα λειψά μου διαβάσματα, την άγνοιά μου. Πείστηκα ότι ένας άλλος πολιτισμός δεν θα μας αποκαλύψει ποτέ τα μυστικά του με το που θα κουνήσουμε απλώς το δάχτυλό μας· αντίθετα, η συνάντηση μαζί του απαιτεί μακρά και γερή προετοιμασία.

Η πρώτη μου αντίδραση σ' αυτό το μάθημα, από το οποίο πήγαζε και η ανάγκη να κοιτάξω βαθιά μέσα μου, ήταν η επάνοδος στην πατρίδα, η επιστροφή σε μέρη γνώριμα, σε μέρη οικεία, πατρικά, στη γλώσσα που ήταν η δική μου, στον κόσμο των άμεσα κατανοητών σημείων και συμβόλων, που δεν προϋπέθεταν σχετικές σπουδές. Προσπαθούσα να ξεχάσω τις Ινδίες γιατί ήταν η ήττα μου: η τεράστια έκτασή τους, η ποικιλομορφία, η φτώχεια και ο πλούτος, η αινιγματικότητα και η δυσκολία κατανόησης με είχαν συνθλίψει, με είχαν ζαλίσει, με είχαν νικήσει. Γι' αυτό και ταξίδεψα με μεγάλη χαρά στην πατρίδα μου, προκειμένου να γράψω για τους ανθρώπους της, να μιλήσω μαζί τους, να ακούσω τις απόψεις τους. Καταλαβαινόμασταν με μισή κουβέντα, μας συνέδεε η κοινότητα που απέρρεε από τις κοινές εμπειρίες.

Αλλά, φυσικά, τις Ινδίες τις θυμόμουν. Όσο μεγαλύτερο ήταν το κρύο, τόσο πιο πρόθυμα θυμόμουν την καυτή Κέραλα· όσο πιο νωρίς έπεφτε το σκοτάδι, τόσο πιο έντονα επανερχόταν μέσα μου η εικόνα της

εκτυφλωτικής ανατολής του ήλιου στο Κασμίρ. Ο κόσμος δεν ήταν πια ενιαία παγωμένος και χιονισμένος, διπλασιάστηκε, διαφοροποιήθηκε: ήταν ταυτόχρονα παγωμένος και καυτός, λευκός σαν το χιόνι αλλά και πράσινος, γεμάτος άνθη.

Όταν μου έμενε λίγος χρόνος (γιατί στη σύνταξη είχα πολλή δουλειά) και λίγα χρήματα (δυστυχώς, σπάνια περίπτωση), αναζητούσα βιβλία για τις Ινδίες. Αλλά οι επισκέψεις στα βιβλιοπωλεία και στα παλαιοπωλεία κατέληγαν συνήθως σε αποτυχία. Δεν υπήρχε τίποτα σχετικά. Κάποτε βρήκα σε ένα παλαιοπωλείο το βιβλίο *Αρχές της ινδικής φιλοσοφίας* του Πάουλ Ντόισεν, έκδοση του 1914. Ο καθηγητής Ντόισεν, όπως διάβασα, μεγάλος γερμανός ινδολόγος και φίλος του Νίτσε, εξηγεί ως εξής την ουσία της φιλοσοφίας των Ινδών: «Ο κόσμος είναι *maya*, ψευδαίσθηση» γράφει. «Τα πάντα είναι απατηλά, με μία μοναδική εξαίρεση, την εξαίρεση του δικού μου εγώ, του δικού μου άτμαν. [...] Ζώντας ο άνθρωπος, αισθάνεται ότι είναι το παν, επομένως δεν μπορεί να ποθήσει τίποτα, γιατί έχει τα πάντα –το καθετί που είναι δυνατόν να έχει–, και επειδή αισθάνεται ότι είναι το παν, δεν θα αδικήσει κανέναν και τίποτα, γιατί κανείς δεν αδικεί τον εαυτό του».

Ο Ντόισεν επικρίνει τους Ευρωπαίους: «Η ευρωπαϊκή τεμπελιά» γράφει με λύπη «προσπαθεί να αποφύγει τη μελέτη πάνω στην ινδική φιλοσοφία», ίσως άλλωστε γιατί, στη διάρκεια των τεσσάρων χιλιάδων ετών της αδιάκοπης ύπαρξης και εξέλιξής της, η φιλοσοφία αυτή αποτελεί έναν κόσμο τόσο γιγαντιαίο και απροσμέτρητο, που αποθαρρύνει και παραλύει κάθε τολμηρό θιασώτη που θα ήθελε να την αγκαλιάσει και να εμβαθύνει σ' αυτήν. Επιπροσθέτως, στον ινδουισμό, η σφαίρα του ακατάληπτου είναι απεριόριστη, και η ποικιλομορφία που τη χαρακτηρίζει στηρίζεται στις πιο εντυπωσιακές, στις πιο σφοδρές αντιθέσεις. Καθετί, με τρόπο φυσικό, περνάει στο αντίθετό του, τα όρια των επίγειων πραγμάτων και των μυστικιστικών φαινομένων είναι ρευστά και απροσδιόριστα, το ένα μετατρέπεται στο άλλο, ή απλώς το ένα είναι αιώνια το άλλο, η ύπαρξη μεταλλάσσεται στο τίποτα, διαλύεται και μετατρέπεται σε διάστημα, στην ουράνια παρουσία του παντός, σε θεϊκό δρόμο που χάνεται στα βάθη της αβυσσαλέας ανυπαρξίας.

Στον ινδουισμό συνυπάρχουν ένα ατέλειωτο πλήθος θεών, μύθων και δοξασιών, εκατοντάδες θεωρίες των πιο διαφορετικών σχολών, προσανατολισμών και τάσεων, δεκάδες δρόμοι σωτηρίας, μονοπάτια αρετής, πρακτικές κάθαρσης και κανόνες ασκητικής. Στον κόσμο του ινδουισμού υπάρχει χώρος για τους πάντες και τα πάντα, για αμοιβαία αποδοχή, ανεκτικότητα, ομόνοια και ενότητα. Τα ιερά βιβλία του ινδουισμού δεν είναι δυνατόν να μετρηθούν: ένα μόνο απ' αυτά –η *Μαχαμπαράτα*– έχει περί τους 220.000 δεκαεξασύλλαβους στίχους, δηλαδή οχτώ φορές περισσότερους απ' όσο η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* μαζί.

Κάποτε βρήκα σε ένα παλαιοβιβλιοπωλείο ένα διαλυμένο και ποντικοφαγωμένο βιβλίο που είχε εκδοθεί το 1922 του γιόγκι Ράμα-Τσαράκα με τίτλο *Χάθα Γιόγκα, η διδασκαλία των γιόγκι για τη σωματική υγεία και την τέχνη της αναπνοής με πολλές ασκήσεις*. Η αναπνοή, εξηγούσε ο συγγραφέας, είναι η σημαντικότερη λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού, γιατί μέσω αυτής επικοινωνούμε με τον κόσμο. Εάν πάψουμε να αναπνέουμε, παύουμε να ζούμε. Επομένως, από την ποιότητα της αναπνοής εξαρτάται και η ποιότητα της ζωής μας, το αν θα είμαστε υγιείς, δυνατοί και λογικοί. Δυστυχώς, η πλειονότητα των ανθρώπων, ειδικά στη Δύση, υποστηρίζει ο Ράμα-Τσαράκα, δεν αναπνέει καλά, και από αυτό προκύπτουν τόσες αρρώστιες, αναπηρίες, παθήσεις και ψυχικές διαταραχές.

Περισσότερο απ' όλα με ενδιέφεραν οι ασκήσεις που καλλιεργούν τις δημιουργικές δυνάμεις, γιατί μ' αυτές αντιμετώπιζα τις μεγαλύτερες δυσκολίες. «Ξαπλωμένος σε ίσιο πάτωμα ή σε κρεβάτι» συνιστούσε ο γιόγκι «χωρίς να τεντώνετε τους μυς, ελεύθερα, βάλτε ελαφρά τα χέρια σας στο ηλιακό πλέγμα και αναπνεύστε ρυθμικά. Όταν ο ρυθμός αποκατασταθεί, επιθυμήστε (εκφράστε την επιθυμία με τη σκέψη), ώστε κάθε εισπνοή να φέρνει μεγαλύτερη ποσότητα πράνα, δηλαδή ζωτικής δύναμης, από την κοσμική πηγή και να τη δίνει στο νευρικό σας σύστημα, συγκεντρώνοντας την πράνα στο ηλιακό πλέγμα. Σε κάθε εισπνοή προσπαθήστε η πράνα, δηλαδή η ζωτική δύναμη, να απλωθεί σε όλο σας το σώμα...».

Ακόμη δεν τέλειωσα καλά καλά το *Χάθα Γιόγκα*, και έπεσε στα χέρια μου το βιβλίο *Αναμνήσεις. Λάμψεις από τη Βεγγάλη*, έκδοση του 1923, του Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ. Ο Ταγκόρ ήταν συγγραφέας, ποιητής, συνθέτης και ζωγράφος. Τον συνέκριναν με τον Γκαίτε και τον Ζαν Ζακ Ρουσό. Το 1913 τού απονεμήθηκε το Βραβείο Νόμπελ. Στα παιδικά του χρόνια ο μικρός Ραμπί, γιατί έτσι τον φώναζαν στο σπίτι, απόγονος αριστοκρατικής οικογένειας βραχμάνων από τη Βεγγάλη, διακρινόταν, όπως γράφει ο ίδιος, για την υπακοή του στους γονείς, τους καλούς βαθμούς στο σχολείο και την παραδειγματική αγάπη του στο θεό. Αναφέρει ότι πολύ πρωί, όταν ακόμη ήταν σκοτεινά, ο πατέρας τον ξυπνούσε «για να αποστηθίσει τις κλίσεις της σανσκριτικής γλώσσας». Ύστερα από λίγο, γράφει, άρχιζε να χαράζει, «ο ήλιος ανέτελλε, ο πατέρας, αφού είχε κάνει την προσευχή του, έπινε μαζί μου το πρωινό γάλα, και τέλος, με μένα στο πλευρό του, στρεφόταν ακόμα μια φορά στο θεό και έψελνε ουπανισάδες».

Προσπάθησα να φανταστώ αυτήν τη σκηνή: είναι χάραμα, ο πατέρας και ο μικρός μισοκοιμισμένος Ραμπί στέκονται στραμμένοι προς τον ανατέλλοντα ήλιο, ψέλνουν ουπανισάδες.

Οι ουπανισάδες είναι άσματα φιλοσοφικά. Γεννήθηκαν πριν από τρεις χιλιάδες χρόνια, αλλά είναι διαρκώς ζωντανές και παρούσες στην πνευματική ζωή των Ινδιών. Όταν λοιπόν το συνειδητοποίησα αυτό και σκέφτηκα το μικρό αγόρι να χαιρετίζει την αυγή με τις στροφές των ουπανισάδων, άρχισα να αμφιβάλλω για το κατά πόσον θα μπορούσα να κατανοήσω τη χώρα στην οποία τα παιδιά ξεκινούν την ημέρα τους τραγουδώντας φιλοσοφικούς στίχους.

Ο Ραμπί Ταγκόρ ήταν γέννημα θρέμμα της Καλκούτας, αυτής της τρομακτικά μεγάλης, της απέραντης πόλης, όπου μου συνέβη το εξής: καθόμουν στο δωμάτιο του ξενοδοχείου και διάβαζα *Ηρόδοτο*, όταν από το παράθυρο άκουσα σφύριγμα σειρήνας. Βγήκα στο δρόμο. Περνούσαν ασθενοφόρα, οι άνθρωποι έτρεχαν να κρυφτούν στις εισόδους, από τη γωνία του δρόμου πετάχτηκε μια ομάδα αστυνομικών, χτυπώντας με μακριά ρόπαλα τους περαστικούς. Μύριζε αέριο και καπνίλα.

Προσπάθησα να ρωτήσω τι συμβαίνει. Ένας άνθρωπος που έτρεχε με μια πέτρα στο χέρι φώναξε: «Language war!» και συνέχισε να τρέχει. Γλωσσικός πόλεμος! Δεν ήξερα λεπτομέρειες, αλλά γνώριζα από πριν ότι οι γλωσσικές συγκρούσεις μπορούν να πάρουν σε αυτήν τη χώρα μορφές άγριες και αιματηρές: διαδηλώσεις, συγκρούσεις στους δρόμους, δολοφονίες, ακόμα και περιπτώσεις αυτοπυρπόλησης σε ένδειξη διαμαρτυρίας.

Μόλις τότε διαπίστωσα κάτι για το οποίο πριν δεν είχα ιδέα: ότι η άγνοιά μου της αγγλικής γλώσσας στις Ινδίες δεν είχε σημασία, καθόσον μόνο μια μικρή ελίτ γνώριζε αγγλικά. Λιγότερο από το δυο τοις εκατό του πληθυσμού! Οι άλλοι μιλούσαν αποκλειστικά και μόνο κάποια από τις δεκάδες γλώσσες της χώρας τους. Κατά κάποιον τρόπο το γεγονός ότι δεν ήξερα αγγλικά είχε ως αποτέλεσμα να αισθάνομαι πιο κοντά, πιο αδελφικά με τους απλούς διαβάτες στις πόλεις ή τους χωρικούς στις επαρχίες από όπου περνούσα. Ταξιδεύαμε με το ίδιο όχημα – εγώ και μισό δισεκατομμύριο Ινδοί, που δεν ήξεραν στα αγγλικά ούτε μια λέξη.

Η σκέψη αυτή καμιά φορά με ανακούφιζε (τα πράγματα, λοιπόν, δεν είναι τόσο άσχημα, αφού μισό δισεκατομμύριο άλλοι άνθρωποι βρίσκονταν στην ίδια θέση με μένα), ταυτόχρονα όμως με ανησυχούσε για έναν άλλο λόγο. Αναρωτήθηκα: γιατί ντρέπομαι που δεν ξέρω αγγλικά τη στιγμή που δεν αισθάνομαι καθόλου άβολα μην γνωρίζοντας τίποτα στα χίντι, τη βεγγαλική, την γκουτζαράτι, την τελούγκου, την ούρντου, την τάμιλ, την πεντζάμπι ή σε πολλές άλλες γλώσσες που είναι ζωντανές σ' αυτήν τη χώρα; Το επιχείρημα της προσβασιμότητας ήταν μετέωρο: η διδασκαλία της αγγλικής ήταν τότε τόσο σπάνια, όσο της χίντι ή της βεγγάλι. Δεν θα ήταν λοιπόν ευρωκεντρισμός η πεποίθηση ότι μια ευρωπαϊκή γλώσσα είναι σπουδαιότερη από τις γλώσσες της χώρας που με φιλοξενούσε; Από την άλλη πλευρά, η αναγνώριση της ανωτερότητας των αγγλικών προσέβαλλε την αξιοπρέπεια των Ινδών, για τους οποίους η σχέση τους με τη μητρική γλώσσα ήταν ένα ζήτημα ιδιαιτέρως λεπτό και σπουδαίο. Για την υπεράσπιση της γλώσσας τους ήταν πρόθυμοι να δώσουν και τη ζωή τους, να καούν στην πυρά. Αυτή η αποφασιστικότητα και το πάθος προέκυπταν από το ότι στη χώρα τους η ταυτότητα προσδιορίζεται από τη γλώσσα που μιλάει κανείς. Για παράδειγμα, Βεγγάλιος είναι κάποιος του οποίου η μητρική γλώσσα είναι η βεγγαλική. Η γλώσσα είναι επομένως η ταυτότητα, κάτι παραπάνω, είναι το πρόσωπο

και η ψυχή. Γι' αυτό και οι συγκρούσεις που ξεσπούν σε εντελώς άλλη βάση –κοινωνική, θρησκευτική, εθνική– μπορούν εκεί να πάρουν τη μορφή γλωσσικών πολέμων.

Ψάχνοντας βιβλία για τις Ινδίες, ρωτούσα επί τη ευκαιρία αν υπάρχει κάτι για τον Ηρόδοτο. Ο Ηρόδοτος είχε αρχίσει να με ενδιαφέρει περισσότερο, να μου εμπνέει συμπάθεια. Του ήμουν ευγνώμων που στις Ινδίες, σε στιγμές αβεβαιότητας και αμηχανίας, ήταν κοντά μου και με βοηθούσε με το βιβλίο του. Από τον τρόπο με τον οποίο έγραφε, μου έδινε την εντύπωση ενός ανθρώπου ευπροσήγορου, φιλοπερίεργου, ανθρώπου που είχε πάντα πλήθος ερωτήματα και ήταν έτοιμος να ταξιδέψει χιλιάδες χιλιόμετρα για να βρει απάντηση σε κάποια απ' αυτά.

Όταν όμως εμβάθυνα στις πηγές, διαπίστωσα ότι για τη ζωή του Ηροδότου ξέρουμε πολύ λίγα πράγματα και ότι κι αυτά που ξέρουμε δεν είναι απολύτως βέβαια. Σε αντίθεση με τον Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ ή, παραδείγματος χάρη, τον σύγχρονό του Μαρσέλ Προυστ, οι οποίοι εξέθεσαν λεπτομερώς κάθε πτυχή της παιδικής τους ηλικίας, ο Ηρόδοτος, όπως και άλλες εξέχουσες φυσιογνωμίες της εποχής του –ο Σωκράτης, ο Περικλής ή ο Σοφοκλής–, για την παιδική του ηλικία δεν μας λέει στην πραγματικότητα τίποτα. Δεν υπήρχε άραγε τότε μια τέτοια συνήθεια; Μήπως δεν το θεωρούσαν σημαντικό; Ο ίδιος ο Ηρόδοτος αναφέρει μόνον τούτο, ότι κατάγεται από την Αλικαρνασσό. Η Αλικαρνασσός απλώνεται αμφιθεατρικά πάνω από έναν ήρεμο, καλοσχηματισμένο κόλπο, σ' ένα πανέμορφο μέρος του κόσμου, εκεί όπου η δυτική ακτή της Ασίας συναντά τη Μεσόγειο θάλασσα. Η περιοχή αυτή είναι όλη ήλιος, ζέστη και φως, ελιές και αμπελώνες. Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να σκεφτεί ότι ένας άνθρωπος γεννημένος εδώ πρέπει να έχει από τη φύση του καλή καρδιά, ανοιχτό μυαλό, γερό σώμα και ανέφελη ευφορία ψυχής.

Σχεδόν όλοι οι βιογράφοι του συμφωνούν ότι ο Ηρόδοτος γεννήθηκε ανάμεσα στο 490 και το 480 π.Χ., ίσως το έτος 485. Στην ιστορία του παγκόσμιου πολιτισμού, τα χρόνια αυτά σηματοδοτούν μια εποχή μεγάλης πολιτισμικής σημασίας: γύρω στο 480 φεύγει από αυτό τον κόσμο ο Βούδας. Ένα χρόνο αργότερα πεθαίνει στο πριγκιπάτο Λου ο Κομφούκιος, πενήντα χρόνια αργότερα γεννιέται ο Πλάτων. Εκείνη την

περίοδο, το κέντρο του κόσμου είναι η Ασία· ακόμα και το κατεζοχήν δημιουργικό κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας –οι Ίωνες– κατοικεί επίσης στις παρυφές της Ασίας. Η Ευρώπη δεν υφίσταται ακόμη, υπάρχει μόνο ως μύθος στο όνομα μιας ωραίας κοπέλας, κόρης του βασιλιά της Φοινίκης Αγήνορα, την οποία ο Δίας μεταμορφωμένος σε χρυσό ταύρο την αρπάζει, τη μεταφέρει στην Κρήτη και την κάνει δική του.

Οι γονείς του Ηροδότου; Τα αδέρφια του; Το σπίτι του; Κινούμαστε συνεχώς στα σκοτάδια της αβεβαιότητας. Η Αλικαρνασσός ήταν αποικία των Ελλήνων, σε μια περιοχή υποταγμένη στους Πέρσες, με τοπικό μη ελληνικό πληθυσμό – τους Κάρες. Ο πατέρας του ονομαζόταν Λύξης, όνομα που δεν ήταν ελληνικό· φαίνεται, λοιπόν ότι ήταν Κάρας. Η μητέρα του ήταν πιθανότατα Ελληνίδα. Ο Ηρόδοτος ήταν, λοιπόν, Έλληνας – ακρίτας–, και επιπλέον εθνικά μιγάς. Τέτοιοι άνθρωποι γεννιούνται εκεί όπου διασταυρώνονται διαφορετικοί πολιτισμοί, μέσα τους ανακατεύεται διαφορετικό αίμα. Η κοσμοθεωρία τους συντίθεται από έννοιες όπως: μεθόριος, απόσταση, ετερότητα, ποικιλομορφία. Ανάμεσά τους συναντούμε την πιο παράξενη ποικιλία ανθρώπινων τύπων. Από φανατικούς, μανιώδεις σεχταριστές, μέχρι απαθείς επαρχιώτες, και ως τους ανοιχτούς, ευκολόπιστους ανεμοδούρες – πολίτες του κόσμου. Εξαρτάται από το πώς ανακατεύτηκε μέσα τους το αίμα και ποια πνεύματα εγκαταστάθηκαν μέσα τους.

Τι παιδί είναι ο μικρός Ηρόδοτος;

Χαμογελάει άραγε σε όλους και δίνει πρόθυμα το χέρι, ή μήπως γκρινιάζει και κρύβεται στο φουστάνι της μητέρας του; Είναι ο αιώνιος κλασιάρης και φωνακλός, έτσι που η αποκαμωμένη μητέρα να αναστενάζει κάθε τόσο, μονολογώντας: «Ω, θεοί, γιατί γέννησα αυτό το παιδί;». Ή είναι εύθυμος και σκορπίζει παντού χαρά; Είναι άραγε υπάκουος και ευγενικός ή μήπως βασανίζει τους πάντες με ερωτήματα όπως: Πού βρέθηκε ο ήλιος; Γιατί είναι τόσο ψηλά και δεν μπορούμε να τον φτάσουμε; Και γιατί κρύβεται στη θάλασσα; Δεν φοβάται μην πνιγεί;

Και στο σχολείο; Με ποιον κάθεται στο θρανίο; Μήπως για να τον τιμωρήσουν τον έβαλαν δίπλα σε κάποιο άτακτο αγόρι; Έμαθε άραγε γρήγορα να γράφει στον πήλινο πίνακα; Μήπως αργεί συχνά στο μάθημα; Κάνει αταξίες; Μουρμουρίζει το μάθημα κρυφά στους άλλους; Είναι άραγε μαρτυριάρης;

Και τα παιχνίδια; Με τι παίζει ο μικρός Έλληνας πριν από δυόμισι χιλιάδες χρόνια; Με φτιαγμένο από ξύλο πατίνι; Χτίζοντας στην ακροθαλασσιά σπιτάκια από άμμο; Σκαρφαλώνοντας στα δέντρα; Φτιάχνοντας από πηλό πουλάκια, ψαράκια και αλογάκια, σαν κι αυτά που βλέπουμε σήμερα στα μουσεία;

Και τι απ' όλα αυτά θα θυμάται για όλη του τη ζωή; Για τον μικρό Ραμπί, η πιο μεγάλη στιγμή ήταν η πρωινή προσευχή στο πλευρό του πατέρα· για τον μικρό Προυστ, η αναμονή στο σκοτεινό δωμάτιο μέχρι να έρθει η μητέρα να τον αγκαλιάσει και να του πει καληνύχτα. Ποιο να ήταν άραγε εκείνο το βίωμα που λαχταρούσε ο μικρός Ηρόδοτος;

Με τι ασχολούνταν ο πατέρας του; Η Αλικαρνασσός είναι μια πόλη-λιμάνι που βρίσκεται πάνω στον εμπορικό δρόμο που ενώνει την Ασία, τη Μέση Ανατολή και την κυρίως Ελλάδα. Εδώ προσλιμενίζονται πλοία φοινίκων εμπόρων από τη Σικελία και την Ιταλία, Ελλήνων από τον Πειραιά και το Άργος, Αιγυπτίων από τη Λιβύη και το Δέλτα του Νείλου. Μήπως ο πατέρας του Ηροδότου ήταν κάτι παραπάνω από απλός έμπορος; Μήπως ήταν αυτός που ξύπνησε στο γιο του το ενδιαφέρον για τον κόσμο; Μήπως στη διάρκεια της απουσίας του, που μπορεί να κρατούσε για εβδομάδες, ίσως και για μήνες, η μητέρα στο παιδί που ρωτούσε για τον πατέρα του του απαντούσε ότι ταξίδευε εδώ κι εκεί, αναφέροντας ονόματα που του έλεγαν μόνο ένα πράγμα – ότι κάπου μακριά υπάρχει ένας κόσμος παντοδύναμος που μπορεί να πάρει τον πατέρα του για πάντα, αλλά επίσης –χάρη στους θεούς!– να τον φέρει πίσω; Μήπως κάπως έτσι δεν γεννιέται ο πειρασμός να γνωρίσεις αυτό τον κόσμο; Ο πειρασμός αλλά και η απόφαση;

Απ' αυτά τα λίγα στοιχεία που έφτασαν ως εμάς, γνωρίζουμε ότι ο μικρός Ηρόδοτος είχε θείο τον ποιητή Πανύαση, εμπνευστή διάφορων ποιημάτων και επών. Μήπως αυτός ο θεός τον έπαιρνε μαζί του σε περιπάτους, του δίδασκε την ομορφιά της ποίησης, την τέχνη της ρητορικής, τα μυστικά της αφήγησης; Γιατί οι *Ιστορίες* είναι καρπός ενός πηγαίου ταλέντου, αλλά επίσης υπόδειγμα συγγραφικής τέχνης και δημιουργικής μαεστρίας.

Ήδη από τα νεανικά του χρόνια και –όπως φαίνεται– για μία και μοναδική φορά στη ζωή του ο Ηρόδοτος αναμείχθηκε ενεργά στην πολιτική, και αυτό για λογαριασμό του πατέρα και του θείου του. Όπως γνωρίζουμε, αυτοί οι δύο συμμετέχουν στην εξέγερση κατά του

τυράννου της Αλικαρνασσού Λύγδαμη, ο οποίος ωστόσο καταφέρνει να καταπνίξει την ανταρσία. Οι στασιαστές κρύβονται στη Σάμο, που απέχει δυο μέρες κωπηλασία προς τη βορειοδυτική κατεύθυνση. Εκεί θα μείνει για χρόνια, ίσως από εκεί θα ταξιδέψει στον κόσμο. Εάν κάποτε εμφανιστεί ξανά στην Αλικαρνασσό, αυτό θα γίνει για λίγο. Για ποιο λόγο; Για να συναντήσει τη μητέρα του; Δεν το γνωρίζουμε. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν θα γυρίσει ποτέ ξανά εδώ.

Βρισκόμαστε στα μέσα του πέμπτου αιώνα. Ο Ηρόδοτος φτάνει στην Αθήνα. Το πλοίο καταπλέει στο αθηναϊκό λιμάνι, τον Πειραιά. Από εδώ η απόσταση ως την Ακρόπολη, την οποία μπορεί κανείς να διανύσει με το άλογο ή συχνά περπατώντας, είναι οχτώ χιλιόμετρα. Η Αθήνα είναι αυτή την εποχή μια παγκόσμια μητρόπολη, το κέντρο του τότε γνωστού κόσμου. Ο Ηρόδοτος είναι εδώ επαρχιώτης, μη Αθηναίος, δηλαδή ξένος, μέτοικος. Σε αυτούς τους τελευταίους, είναι αλήθεια, οι Αθηναίοι επιφυλάσσουν καλύτερη αντιμετώπιση απ' ό,τι στους δούλους, διατηρώντας όμως πάντα ζωντανή την κοινωνική διαφοροποίηση. Η αθηναϊκή κοινωνία είναι μια κοινωνία με ευαισθησία στα φυλετικά ζητήματα και ισχυρά ανεπτυγμένο το αίσθημα ανωτερότητας, αποκλειστικότητας και, κάπου κάπου, αλαζονείας.

Φαίνεται, ωστόσο, ότι ο Ηρόδοτος προσαρμόζεται στη νέα πόλη. Αυτός ο τριάντα τόσο ετών τότε άντρας είναι άνθρωπος ανοιχτός, κοινωνικός, γεννημένος αδελφικός φίλος. Δίνει διαλέξεις, κάνει συναντήσεις, οργανώνει συγγραφικές βραδιές και απ' αυτές τις δραστηριότητες πιθανώς ζει. Αποκτά σημαντικές γνωριμίες – τον Σωκράτη, τον Σοφοκλή, τον Περικλή. Δεν είναι, άλλωστε, καθόλου δύσκολο: η Αθήνα δεν είναι μεγάλη, αριθμεί την εποχή εκείνη περί τους εκατό χιλιάδες κατοίκους και είναι μια στενή και άναρχα χτισμένη πόλη. Δύο μέρη ξεχωρίζουν: το κέντρο της θρησκευτικής λατρείας –η Ακρόπολη– και ο τόπος των συναντήσεων, των εκδηλώσεων, του εμπορίου, της πολιτικής και κοινωνικής ζωής – η Αγορά. Εδώ οι άνθρωποι μαζεύονται από το πρωί, κουβεντιάζουν, κάνουν τις συνελεύσεις τους. Η Αγορά είναι πάντα κατάμεστη, γεμάτη ζωή. Εδώ σίγουρα θα μπορούσαμε να συναντήσουμε τον Ηρόδοτο. Αλλά εκείνος δεν μένει πολύ σ' αυτή την πόλη. Γιατί λίγο

μετά την άφιξή του, στην Αθήνα ψηφίζεται ο περίκλειος νόμος περί ιθαγενείας, σύμφωνα με τον οποίο πλήρη πολιτικά δικαιώματα αναγνωρίζονται μόνο σ' εκείνους των οποίων και οι δυο γονείς γεννήθηκαν στην Αθήνα. Και επομένως ο Ηρόδοτος δεν μπορεί να γίνει αθηναίος πολίτης. Την εγκαταλείπει, ταξιδεύει και πάλι, και τελικά εγκαθίσταται ως το τέλος της ζωής του στο νότο της Ιταλίας, στην ελληνική αποικία Θούριοι.

Για το τι ακολουθεί, οι γνώμες διχάζονται. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι αποκεί δεν μετακινήθηκε πλέον. Κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι επισκέφτηκε και πάλι την Ελλάδα, και μάλιστα την Αθήνα. Άλλοι αναφέρουν την περιοχή της Μακεδονίας. Αλλά στην πραγματικότητα, τίποτα δεν είναι βέβαιο. Πεθαίνει περίπου στα εξήντα του χρόνια – αλλά πού; Και κάτω υπό ποιες συνθήκες; Πέρασε άραγε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στους Θουρίους, καθισμένος στη σκιά ενός πλατάνου γράφοντας το βιβλίο του; Μήπως ο ίδιος δεν έβλεπε πια καλά και υπαγόρευε σε κάποιον γραφέα; Συμβουλευόταν τις σημειώσεις του ή του ήταν αρκετή η μνήμη του; Οι άνθρωποι είχαν τότε θαυμάσια μνήμη. Θα μπορούσε λοιπόν να θυμάται τις ιστορίες για τον Κροίσο και τη Βαβυλωνία, για τον Δαρείο και τους Σκύθες, για τους Πέρσες, τις Θερμοπύλες και τη Σαλαμίνα. Αλλά και ένα σωρό άλλες αφηγήσεις με τις οποίες είναι γεμάτες οι *Ιστορίες*.

Μήπως ο Ηρόδοτος πεθαίνει στο κατάστρωμα ενός πλοίου που πλέει κάπου στη Μεσόγειο; Ή μήπως έπειτα από έναν μακρινό περίπατο, κουρασμένος, κάθεται σε μια πέτρα για να μην ξανασηκωθεί ποτέ πια απ' αυτήν; Ο Ηρόδοτος χάνεται· μας αφήνει εδώ και είκοσι πέντε αιώνες σε μια χρονολογία που δεν είναι ακριβώς προσδιορισμένη και σε έναν τόπο που μας είναι άγνωστος.

Σύνταξη.

Ταξίδια στο εσωτερικό.

Συνελεύσεις. Συναντήσεις. Συνομιλίες.

Τις ελεύθερες ώρες μου τις περνάω ανάμεσα σε λεξικά (επιτέλους κυκλοφόρησε και πολωνο-αγγλικό) και διάφορα βιβλία για τις Ινδίες (μόλις εκδόθηκαν το επιβλητικό έργο του Τζαβάχαρλαλ Νεχρού *Η*

ανακάλυψη των Ινδιών, η μεγάλη Αυτοβιογραφία του Μαχάτμα Γκάντι και η ωραία Παντσατάντρα: ινδικές σοφίες, βιβλία πέντε).

Με κάθε νέο βιβλίο ήταν σαν να έκανα ένα νέο ταξίδι στις Ινδίες: θυμόμουν τα μέρη τα οποία επισκέφτηκα, βουτούσα σε όλο και νέα βάθη, σε όλο και νέες σελίδες, ανακάλυπτα όλο και μια διαφορετική έννοια των πραγμάτων που μέχρι εκείνη τη στιγμή νόμιζα ότι γνώριζα. Αυτήν τη φορά επρόκειτο για ταξίδια πιο πολυδιάστατα απ' αυτά που είχα ήδη κάνει. Ταυτόχρονα ανακάλυπτα ότι τέτοιες εκστρατείες μπορεί κανείς να τις παρατείνει, να τις επαναλαμβάνει, να τις εμπλουτίζει με την ανάγνωση βιβλίων, τη μελέτη χαρτών, τη βοήθεια εικόνων και φωτογραφιών. Κάτι περισσότερο – αυτές οι εικονικές περιηγήσεις υπερέχουν σε σχέση με το ταξίδι που κανείς στην πράξη: σε ένα τέτοιο εικονογραφημένο ταξίδι μπορείς να σταματήσεις σε κάποιο σημείο, να κοιτάξεις ήσυχα, να γυρίσεις στην προηγούμενη σελίδα κτλ., πράγμα για το οποίο στο πραγματικό ταξίδι συχνά δεν έχεις ούτε το χρόνο, ούτε τη δυνατότητα.

Βυθίζομουν, λοιπόν, όλο και πιο πολύ στις ιδιαιτερότητες και τα πλούτη των Ινδιών, σκεπτόμενος ότι κάποτε θα γίνουν η δεύτερή μου πατρίδα, όταν μια μέρα –ήταν φθινόπωρο του 1957– με κάλεσε στη σύνταξη από το γραφείο μου η παντογνώστρια γραμματέας Κρίσια Κόρτα και ξαναμμένη μου ψιθύρισε στο αυτί:

«Φεύγεις για Κίνα!».

ΤΑ ΕΚΑΤΟ ΛΟΥΛΟΥΔΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΜΑΟ

Φθινόπωρο 1957

Στην Κίνα έφτασα πεζή. Πρώτα μέσω Άμστερνταμ και Τόκιο ταξίδεψα αεροπορικώς στο Χονγκ Κονγκ. Στο Χονγκ Κονγκ ένα τοπικό τρενάκι με πήγε σε έναν μικρό σταθμό μέσα σε ένα γυμνό τοπίο από όπου, όπως μου είπαν, θα περνούσα στην Κίνα. Όταν κατέβηκα στην αποβάθρα, με πλησίασαν ο εισπράκτορας και ένας αστυνομικός. Μου έδειξαν μακριά στον ορίζοντα μια γέφυρα, και ο αστυνομικός είπε:

«Κίνα!».

Ήταν Κινέζος με στολή βρετανού αστυνομικού. Με συνόδευσε για λίγο σ' έναν ασφαλτοστρωμένο δρόμο, ύστερα μου ευχήθηκε καλό δρόμο και επέστρεψε στο σταθμό. Στη συνέχεια, περπάτησα μόνος μου, κουβαλώντας στο ένα χέρι τη βαλίτσα και στο άλλο μια γεμάτη με βιβλία τσάντα. Ο ήλιος έκαιγε αλύπητα, ο αέρας ήταν ζεστός και βαρύς, οι μύγες βούιζαν ενοχλητικά.

Η γέφυρα ήταν μικρή, με λοξό, μεταλλικό πλέγμα, αποκάτω κυλούσε ένα μισοξεραμένο ποτάμι. Πιο πέρα υπήρχε μια ψηλή πύλη, πνιγμένη ολόκληρη στα λουλούδια, κάποιες επιγραφές στα κινέζικα και στην κορυφή ο θυρεός – μια κόκκινη ασπίδα και πάνω της τέσσερα μικρά άστρα και ένα μεγαλύτερο, όλα σε χρώμα κίτρινο. Μπροστά στην πύλη στεκόταν μια μεγάλη ομάδα φρουρών. Εξέτασαν προσεκτικά το

διαβατήριό μου, κατέγραψαν τα στοιχεία σε ένα μεγάλο βιβλίο και μου είπαν να προχωρήσω προς την κατεύθυνση ενός τρένου που φαινόταν σε απόσταση περίπου μισού χιλιομέτρου. Προχώρησα μέσα στον καύσωνα, με κόπο, ιδρωμένος, και μέσα σε σμήνη από μύγες.

Το τρένο στεκόταν άδειο. Τα βαγόνια ήταν ίδια με εκείνα του Χονγκ Κονγκ – τα καθίσματα ήταν τοποθετημένα σε σειρές, δεν υπήρχαν ξεχωριστά κουπέ. Κάποτε ξεκινήσαμε. Διανύσαμε μια ηλιόλουστη, καταπράσινη περιοχή, ο αέρας που έμπαινε από το παράθυρο ήταν ζεστός και υγρός, μύριζε τροπικό κλίμα. Αυτό μου έφερε στο νου τις Ινδίες, όπως τις θυμόμουν από τα περίχωρα του Μαντράς ή της Ποντισερί. Μέσα από αυτές τις ινδικές αναλογίες αισθάνθηκα οικεία, βρισκόμουν ανάμεσα σε τοπία που τα γνώριζα και τα αγαπούσα. Το τρένο σταματούσε κάθε τόσο σε μικρούς σταθμούς, ανέβαιναν όλο και περισσότεροι άνθρωποι. Ήταν ντυμένοι ομοιόμορφα. Οι άντρες με σκούρα μπλε σακάκια από δίμιτο, κουμπωμένα ως επάνω, οι γυναίκες με λουλουδάτα φουστάνια, με ομοιόμορφο κόψιμο. Όλοι πήγαιναν στητοί, σιωπηλοί, με το πρόσωπο στραμμένο προς την κατεύθυνση της διαδρομής.

Όταν το βαγόνι γέμισε, σε ένα σταθμό ανέβηκαν τρεις άνθρωποι με στολές σε ανοιχτό γαλάζιο χρώμα – μια κοπέλα και δυο βοηθοί της. Η κοπέλα μās απηύθυνε με δυνατή και αποφασιστική φωνή έναν αρκετά μακρόσυρτο λόγο, και όταν τελείωσε, ο ένας από τους άντρες μοίρασε σε όλους από ένα φλιτζάνι και ο άλλος σέρβιρε πράσινο τσάι από μια μεταλλική κανάτα. Το τσάι ήταν καυτό, οι επιβάτες το φυσούσαν για να κρυώσει και το ρουφούσαν με θόρυβο καταπίνοντάς το με μικρές γουλιές. Επικρατούσε απόλυτη σιωπή, κανείς δεν έβγαλε ούτε μια λέξη. Προσπάθησα να διαβάσω κάτι στα πρόσωπα των ανθρώπων που κάθονταν, αλλά ήταν ακίνητα, χωρίς την παραμικρή έκφραση. Από την άλλη πλευρά δεν ήθελα να τους κοιτάω επίμονα, γιατί ίσως αυτό να θεωρούνταν αγένεια, και μάλιστα να προκαλούσε υποψίες. Και μένα άλλωστε κανείς δεν με πρόσεχε, αν και ανάμεσα σε αυτά τα δίμιτα και τα λουλουδάτα περκάλια πρέπει να φαινόμουν παράξενος μέσα στο κομψό ιταλικό κουστούμι που είχα αγοράσει πριν από ένα χρόνο στη Ρώμη.

Ύστερα από ταξίδι τριών ημερών έφτασα στο Πεκίνο. Έκανε κρύο, φυσούσε ένας ψυχρός, ξερός άνεμος που γέμιζε την πόλη και τους ανθρώπους με σύννεφα γκρίζας σκόνης. Στον ελάχιστο φωτισμένο

σταθμό με περίμεναν δυο δημοσιογράφοι της νεολαιίστικης εφημερίδας *Τσουνγκ-κούο*. Δώσαμε τα χέρια, και ο ένας απ' αυτούς, που στεκόταν ευθυτενής, σε στάση σχεδόν επίσημη, είπε:

«Χαιρόμαστε για την άφιξή σου, γιατί μαρτυρεί ότι η πολιτική των εκατό λουλουδιών που έχει κηρύξει ο πρόεδρος Μάο φέρνει καρπούς. Ο πρόεδρος Μάο μάς διδάσκει να συνεργαζόμαστε με τους άλλους και να μοιραζόμαστε εμπειρίες, και αυτό ακριβώς κάνουν οι εφημερίδες μας, ανταλλάσσοντας μόνιμους ανταποκριτές. Σε χαιρετίζουμε ως μόνιμο ανταποκριτή της *Στάνταρ Μλόντιχ* στο Πεκίνο, και σε αντάλλαγμα ο δικός μας μόνιμος ανταποκριτής θα φτάσει εν ευθέτω χρόνω στη Βαρσοβία».

Τον άκουγα τρέμοντας από το κρύο γιατί δεν είχα μαζί μου ούτε μπουφάν ούτε παλτό, και έψαχνα να βρω ένα ζεστό μέρος, ώσπου τελικά επιβιβαστήκαμε σε ένα αυτοκίνητο μάρκας Πομπιέντα και κατευθυνθήκαμε προς το ξενοδοχείο. Εδώ μας περίμενε ένας άνθρωπος που οι δημοσιογράφοι της *Τσουνγκ-κούο* μού τον παρουσίασαν ως συνάδελφο Λι και μου είπαν ότι θα είναι ο επίσημος μεταφραστής μου. Μιλήσαμε όλοι ρωσικά, και από την ώρα εκείνη τα ρωσικά έγινε η γλώσσα μου στο Πεκίνο.

Φανταζόμουν: θα μου δώσουν δωμάτιο σ' ένα απ' αυτά τα σπιτάκια που κρύβονταν πίσω από τοίχους χτισμένους από λάσπη ή άμμο και εκτείνονται στο άπειρο κατά μήκος των δρόμων του Πεκίνου. Το δωμάτιο θα είναι εφοδιασμένο με τραπέζι, δυο καρέκλες, κρεβάτι, ντουλάπι, ράφι για βιβλία, γραφομηχανή και τηλέφωνο. Θα επισκέπτομαι τη σύνταξη της *Τσουνγκ-κούο*, θα ενημερώνομαι, θα διαβάζω, θα ταξιδεύω στο εσωτερικό, θα συγκεντρώνω πληροφορίες, θα γράφω και θα στέλνω άρθρα, και επίσης θα μαθαίνω συνεχώς κινέζικα. Θα επισκεφτώ επίσης τα μουσεία, τις βιβλιοθήκες και τα μνημεία της αρχιτεκτονικής, θα συναντήσω καθηγητές και συγγραφείς, θα έρθω γενικά σε επαφή με πολλούς ενδιαφέροντες ανθρώπους στα χωριά και τις πόλεις, στα μαγαζιά και τα σχολεία, θα πάω στο πανεπιστήμιο, την αγορά και τις φάμπρικες, στους βουδιστικούς ναούς και τις κομματικές επιτροπές, καθώς και σε δεκάδες άλλα μέρη άξια να τα γνωρίσει και να τα επισκεφτεί κανείς. Η Κίνα είναι μεγάλη χώρα, έλεγα στον εαυτό μου, και με χαρά

σκεφτόμουν ότι πέρα από τη δουλειά του ανταποκριτή και του ρεπόρτερ θα συγκεντρώνω άπειρο αριθμό εντυπώσεων και βιωμάτων, και κάποτε θα φύγω από εδώ πλουσιότερος σε νέες εμπειρίες, ανακαλύψεις, γνώσεις.

Γεμάτος με τις καλύτερες σκέψεις, ανέβηκα με τον συνάδελφο Λι στον δεύτερο όροφο, στο δωμάτιο. Ο συνάδελφος Λι θα έμενε στο απέναντι δωμάτιο. Θέλησα να κλείσω την πόρτα, αλλά διαπίστωσα ότι οι πόρτες δεν είχαν ούτε πόμολα ούτε κλειδαριές, επιπλέον οι μεντεσέδες ήταν τοποθετημένοι έτσι, ώστε οι πόρτες να είναι πάντοτε ανοιχτές προς τα έξω. Πρόσεξα, ακόμα, ότι η πόρτα του δωματίου του συνάδελφου Λι ήταν κατά τον ίδιο τρόπο ανοιχτή στο διάδρομο και ότι όλη την ώρα μπορούσε να με έχει υπό επιτήρηση.

Αποφάσισα να υποκριθώ ότι δεν κατάλαβα τίποτα και άρχισα να ξεπακετάρω τα βιβλία. Έβγαλα τον Ηρόδοτο που τον είχα πάνω πάνω στο σάκο, ύστερα τους τρεις τόμους των *Διαλεχτών έργων* του Μάο Τσε-Τουνγκ, την *Αληθινή βίβλο του νότιου άνθους* του Τσουάνγκ-Τσε (έκδοση του 1953) και τα βιβλία που είχα αγοράσει στο Χονγκ Κονγκ – *Τι τρέχει με την Κίνα* του Ρόντνεϊ Γκίλμπερτ (έκδοση του 1926), *Ιστορία της σύγχρονης Κίνας* του Κ. Σ. Λατουρέτ (έκδοση του 1954), *Συνοπτική ιστορία της κομφουκιανικής φιλοσοφίας* του Λιου Βου-Τσι (έκδοση του 1955), *Η επανάσταση της Ασίας* (έκδοση του 1927) και *Το πνεύμα της ανατολικής Ασίας* της Λίλι Άμπεγκ (έκδοση του 1952), και επίσης εγχειρίδια και λεξικά της κινεζικής γλώσσας, την οποία αποφάσισα να αρχίσω να μαθαίνω από την πρώτη κιόλας ημέρα.

Το πρωί της επόμενης ημέρας, ο συνάδελφος Λι με πήγε στη σύνταξη της *Τσουνγκ-κούο*. Πρώτη φορά έβλεπα το Πεκίνο την ημέρα. Προς όλες της κατευθύνσεις απλωνόταν μια θάλασσα χαμηλών σπιτιών κρυμμένων πίσω από τείχη. Πάνω από αυτά ξεπρόβαλλαν μόνο οι κορυφές των σκουρόγκριζων στεγών, των οποίων οι άκρες ήταν γυρισμένες προς τα πάνω σαν φτερά. Από μακριά η εικόνα αυτή μου θύμιζε ένα τεράστιο σμήνος από μαύρα πουλιά που περίμεναν ακίνητα το σήμα για να πετάξουν.

Στη σύνταξη με υποδέχθηκαν πολύ εγκάρδια. Ο αρχισυντάκτης, ένας ψηλός, αδύνατος, νέος άνθρωπος, είπε ότι χαιρόταν ιδιαίτερα για την

άφιξή μου, γιατί με τον τρόπο αυτό εκπληρώναμε από κοινού την παραίνεση του προέδρου Μάο – ας ανθίσουν τα εκατό λουλούδια!

Με τη σειρά μου είπα ότι χαιρόμουν κι εγώ που βρισκόμουν εκεί, πως είχα συνείδηση των καθηκόντων που με περίμεναν, προσθέτοντας ότι είχα φέρει μαζί μου τους τρεις τόμους των *Διαλεχτών έργων* του Μάο Τσε-Τουνγκ, τους οποίους σκόπευα να μελετήσω στον ελεύθερο χρόνο μου.

Αυτό έγινε δεκτό με μεγάλη ευχαρίστηση και ένα αίσθημα ικανοποίησης. Άλλωστε ολόκληρη η συζήτηση, στη διάρκεια της οποίας πίναμε πράσινο τσάι, χαρακτηριζόταν από μια τέτοια ακριβώς ανταλλαγή αβροφροσύνης, και επίσης εκφράσεων θαυμασμού για τον πρόεδρο Μάο και την πολιτική των εκατό λουλουδιών.

Κάποια στιγμή, εντελώς απροειδοποίητα, οι οικοδεσπότες μου σαν να υπάκουσαν σε μια διαταγή σιώπησαν, και ο συνάδελφος Λι σηκώθηκε και κοίταξε προς το μέρος μου· ένιωσα ότι η επίσκεψη είχε λάβει τέλος. Με χαιρέτησαν με μεγάλη εγκαρδιότητα, χαμογελώντας και ανοίγοντας πλατιά τα χέρια.

Όλο αυτό είχε προγραμματιστεί και εκτελεστεί έτσι, ώστε καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της συνάντησης να μην κανονιστεί κανένα ζήτημα, να μην συζητηθεί, ούτε καν να θιχτεί το παραμικρό. Δεν με ρώτησαν τίποτα και ούτε μου έδωσαν την ευκαιρία να ρωτήσω εγώ για το πώς πρόκειται να διαμορφωθεί η παραμονή μου και η δουλειά μου στην Κίνα.

Έδωσα, ωστόσο, την εξήγηση ότι ίσως εδώ ακολουθούν άλλες συνήθειες. Ίσως δεν αρμόζει να μπαίνεις κατευθείαν στο θέμα. Είχα διαβάσει πολλές φορές ότι η Ανατολή έχει έναν άλλο, πιο αργό ρυθμό ζωής, ότι κάθε πράγμα έχει τον καιρό του, ότι πρέπει να είναι κανείς ατάραχος και να διδαχθεί την υπομονή, να αποκτήσει εσωτερική γαλήνη και ηρεμία. Το Τάο εκτιμάει όχι την κίνηση, αλλά την ακινησία, όχι τη δράση, αλλά την αδράνεια, και κάθε βιασύνη, πυρετός και βία προκαλούν εδώ δυσaréσκεια και θεωρούνται εκδήλωση ανάρμοστης συμπεριφοράς και έλλειψη τακτ.

Είχα επίσης συνείδηση του γεγονότος ότι είμαι ένας κόκκος άμμου μπροστά σε έναν κολοσσό όπως η Κίνα, ότι τόσο εγώ, όσο και η δουλειά μου, δεν σημαίνουν τίποτα μπροστά στα μεγάλα καθήκοντα που τίθενται επιτακτικά μπροστά σε όλους, ακόμα και μπροστά στην εφημερίδα *Τσουνγκ-κούο*, και ότι πρέπει να περιμένω να έρθει η σειρά για τη ρύθμιση του δικού μου ζητήματος. Προς το παρόν είχα δωμάτιο σε ξενοδοχείο,

διατροφή και τον συνάδελφο Λι, που δεν με εγκατέλειπε ούτε στιγμή. Όταν βρισκόμουν στο δωμάτιο, καθόταν κοντά στην πόρτα του δικού του δωματίου, παρακολουθώντας άγρυπνα τις κινήσεις μου.

Καθόμουν και διάβαζα τον πρώτο τόμο των έργων του Μάο Τσε-Τουνγκ. Αυτό ήταν το καθήκον που επέβαλλε η στιγμή, γιατί παντού κρέμονταν κόκκινα πανό με το σύνθημα: ΣΠΟΥΔΑΖΕΤΕ ΕΠΙΜΕΛΩΣ ΤΙΣ ΑΘΑΝΑΤΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΜΑΟ! Άρχισα να διαβάζω την εισήγηση που έκανε ο Μάο τον Δεκέμβριο του 1935, στη σύσκεψη του κομματικού αχτίφ² στο Ουαγιαοπάο, στην οποία ο ομιλητής αναλύει τα αποτελέσματα της Μεγάλης Πορείας, αποκαλώντας την «πορεία πρωτόφαντη στην ιστορία». «Δώδεκα ολόκληρους μήνες, με τη συνεχή παρακολούθηση και τον συνεχή βομβαρδισμό από δεκάδες αεροπλάνα, διασπώντας τους κλοιούς, συντρίβοντας τις προφυλακές του εχθρού και διαφεύγοντας την καταδίωξη ενός στρατού που αποτελούνταν από ένα περίπου εκατομμύριο άνδρες, υπερνικώντας αναρίθμητες δυσκολίες και εμπόδια, προχωρούσαμε ολοένα μπροστά. Μετρήσαμε με τα πόδια μας πάνω από είκοσι χιλιάδες λι,³ διασχίσαμε έντεκα επαρχίες. Πέστε μου, υπήρξαν στην ιστορία παρόμοιες πορείες; Όχι, ποτέ».⁴ Χάρη σε αυτή την πορεία, στην οποία ο στρατός του Μάο «κατέκτησε ψηλές οροσειρές, αιώνια σκεπασμένες με χιόνι, και διέσχισε βαλτώδεις πεδιάδες που ποτέ σχεδόν πριν δεν είχε πατήσει ανθρώπινο πόδι», δεν επέτρεψε στις δυνάμεις του Τσανγκ Κάι-Σεκ να τον κυκλώσουν και κατόρθωσε στη συνέχεια να περάσει στην αντεπίθεση.

Κάποιες φορές, κουρασμένος από την ανάγνωση του Μάο, έπιανα το βιβλίο του Τσουάνγκ-Τσε. Ο Τσουάνγκ-Τσε, ένθερμος ταοϊστής, περιφρονούσε καθετί επίγειο και έφερνε ως παράδειγμα προς μίμηση τον Χου-Γιου, μεγάλο σοφό του ταοϊσμού. Έτσι λοιπόν, «όταν ο Γιάου – θρυλικός ηγεμόνας της Κίνας – του πρότεινε να αναλάβει την εξουσία, έπλυνε τα προσβεβλημένα από την είδηση αυτή αυτιά του και κρύφτηκε στο έρημο βουνό Κι-Σαν». Γενικά για τον Τσουάνγκ-Τσε, όπως και για τον βιβλικό Εκκλησιαστή, ο εξωτερικός κόσμος είναι ένα τίποτα, είναι ματαιότητα: «Παλεύοντας ή υποκύπτοντας στον εξωτερικό κόσμο, σαν

άλογο που καλπάζει, τρέχουμε προς το τέρμα. Δεν είναι λυπηρό αυτό; Και το ότι κοπιάζουμε μια ζωή ολόκληρη χωρίς να βλέπουμε τους καρπούς της δουλειάς μας, δεν είναι επίσης θλιβερό; Ότι κουρασμένοι και εξαντλημένοι δεν έχουμε πού να στραφούμε – δεν είναι ακόμα πιο θλιβερό; Οι άνθρωποι λένε ότι υπάρχει αθανασία, αλλά τι κέρδος έχουμε απ’ αυτήν; Το σώμα διαλύεται, και μαζί μ’ αυτό και η σκέψη. Δεν είναι αυτό το πιο θλιβερό;».

Ο Τσουάνγκ-Τσε αμφιβάλλει για όλα, τίποτα γι’ αυτόν δεν είναι βέβαιο: «Ο λόγος δεν είναι μόνο φύσημα του αέρα. Ο λόγος έχει κάτι να πει, αλλά το τι έχει να πει δεν είναι αυστηρά καθορισμένο. Μήπως στην πραγματικότητα υφίσταται κάτι σαν το λόγο ή μήπως δεν υπάρχει τίποτα παρόμοιο; Μπορούμε άραγε να τον θεωρήσουμε ως κάτι διαφορετικό από το τιτίβισμα των πουλιών ή μήπως όχι;».

Ήθελα να ρωτήσω τον συνάδελφο Λι πώς ερμηνεύει αυτά τα αποσπάσματα όντας ο ίδιος Κινέζος, αλλά λόγω της ασταμάτητης προπαγάνδας για τη μελέτη των λόγων του Μάο φοβόμουν ότι τα αποσπάσματα του Τσουάνγκ-Τσε θα ηχούσαν πολύ προβοκατόρικά. Γι’ αυτό επέλεξα κάτι εντελώς αθώο, αυτά που γράφει για την πεταλούδα: «Μια φορά ο Τσουάνγκ-Τσε ονειρεύτηκε ότι είναι πεταλούδα, χαρούμενη πεταλούδα, που πετούσε ελεύθερα χωρίς να ξέρει ότι είναι ο Τσουάνγκ-Τσε. Ξαφνικά ξύπνησε και ήταν και πάλι ο πραγματικός Τσουάνγκ-Τσε. Και τώρα είναι άγνωστο εάν η πεταλούδα ήταν όνειρο του Τσουάνγκ-Τσε ή μήπως ο Τσουάνγκ-Τσε ήταν όνειρο της πεταλούδας. Γιατί ο Τσουάνγκ-Τσε και η πεταλούδα διαφέρουν απόλυτα μεταξύ τους. Αυτό ονομάζεται μεταμόρφωση της ύπαρξης».

Παρακάλεσα τον συνάδελφο Λι να μου εξηγήσει το νόημα αυτής της αφήγησης. Άκουσε, χαμογέλασε και κράτησε λεπτομερείς σημειώσεις. Είπε ότι πρέπει να ζητήσει τη συμβουλή των ανωτέρων του και ύστερα θα μου απαντήσει.

Αλλά δεν μου απάντησε ποτέ.

Τελείωσα τον πρώτο και άρχισα τον δεύτερο τόμο του Μάο Τσε-Τουνγκ. Βρισκόμαστε στα τέλη της δεκαετίας του ’30. Τα ιαπωνικά στρατεύματα κατέχουν ήδη μεγάλο μέρος της Κίνας και προωθούνται συνεχώς προς την ενδοχώρα. Οι δυο αντίπαλοι, ο Μάο Τσε-Τουνγκ και ο Τσανγκ Κάι-Σεκ, συνάπτουν μια συμμαχία τακτικής για να αντισταθούν στον ιάπωνα επιδρομέα. Ο πόλεμος παρατείνεται, ο κατακτητής είναι θηριώδης και η

χώρα παραδίνεται στην καταστροφή. Σύμφωνα με τη γνώμη του Μάο, η καλύτερη στρατηγική στην πάλη με εχθρό ισχυρότερο είναι οι επιδέξιοι ελιγμοί και η υποβολή του εχθρού σε συνεχή ταλαιπωρία. Γράφει και μιλάει γι' αυτό συνεχώς.

Είχα βυθιστεί στην ανάγνωση του λόγου του Μάο για τον παρατεταμένο πόλεμο με την Ιαπωνία, λόγο που εκφώνησε την άνοιξη του 1938 στο Γιέν-Αν, όταν ο συνάδελφος Λι, τελειώνοντας μια τηλεφωνική συνομιλία στο δωμάτιό του, άφησε το ακουστικό και ήρθε να μου πει ότι αύριο θα επισκεφτούμε το Μεγάλο Τείχος. Το Μεγάλο Τείχος! Για να το δουν, οι άνθρωποι έρχονται από την άλλη άκρη της γης. Είναι ένα από τα θαύματα του κόσμου. Ένα δημιούργημα μοναδικό, σχεδόν μυθικό, και από μια άποψη ακατανόητο. Οι Κινέζοι έχτιζαν αυτό το τείχος με διαλείμματα, επί δυο χιλιάδες χρόνια. Άρχισαν από την εποχή που ζούσε ακόμη ο Βούδας και ο Ηρόδοτος, και συνέχισαν τις εργασίες ακόμα και τότε που στην Ευρώπη δημιουργούσαν ήδη ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, ο Τισιανός και ο Ιωάννης Σεβαστιανός Μπαχ.

Οι εκδοχές ως προς το μήκος αυτού του τείχους ποικίλλουν – από τρεις έως δέκα χιλιάδες χιλιόμετρα. Οι αποκλίσεις οφείλονται στο ότι δεν υπάρχει ένα Μεγάλο Τείχος – υπάρχουν μερικά. Οικοδομήθηκαν σε διαφορετικές εποχές, σε διάφορα σημεία και με διαφορετικό υλικό. Το κοινό στην ανέγερσή τους ήταν ένα: κάθε δυναστεία που ερχόταν στην εξουσία άρχιζε αμέσως να οικοδομεί το Μεγάλο Τείχος. Η σκέψη για την κατασκευή του δεν εγκατέλειψε τους αρχηγούς των δυναστειών ούτε για μια στιγμή. Αν διέκοπταν τις εργασίες, αυτό γινόταν μόνο ελλείψει μέσων, αλλά αμέσως μόλις ο προϋπολογισμός το επέτρεπε, ξανάρχιζαν το έργο.

Οι Κινέζοι οικοδόμησαν το Μεγάλο Τείχος για να αμυνθούν απέναντι στις επιδρομές των ευκίνητων και επεκτατικών μογγολικών νομαδικών φυλών. Οι φυλές αυτές, μεγάλοι στρατοί, στίφη, ορδές ολόκληρες, έφταναν από τις μογγολικές στέπες, από τα Αλτάια όρη και την έρημο Γκόμπι, εφορμούσαν κατά των Κινέζων, απειλούσαν συνεχώς το κράτος τους και τους ανάγκαζαν να ζουν υπό το κράτος του τρόμου για την ενδεχόμενη σφαγή και σκλαβιά.

Αλλά το Μεγάλο Τείχος ήταν μόνο η κορυφή του παγόβουνου, το σύμβολο, το έμβλημα της Κίνας, ο θυρεός και η ασπίδα αυτής της χώρας που επί χιλιάδες χρόνια ήταν γνωστή ως το κράτος των τειχών. Γιατί το Μεγάλο Τείχος όριζε μόνο τα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας. Μια

σειρά άλλων τειχών υψώνονταν και ανάμεσα στα εχθρικά βασίλεια, ανάμεσα σε περιοχές και συνοικίες. Προστάτευαν πόλεις και χωριά, περάσματα και γέφυρες. Υπερασπίζονταν παλάτια, δημόσια κτίρια, ναούς και αγορές, στρατώνες, αστυνομικά τμήματα και φυλακές. Τείχη περιέβαλλαν ιδιωτικά σπίτια, χώριζαν τον ένα γείτονα από τον άλλο, τη μια οικογένεια από την άλλη. Και αν δεχτούμε πως οι Κινέζοι έχτιζαν ασταμάτητα τείχη εκατοντάδες και χιλιάδες χρόνια ακόμα, αν λάβουμε υπόψη τον –πάντα μεγάλο– αριθμό τους, την αφοσίωσή τους, την αυτοθυσία τους, την παραδειγματική πειθαρχία τους και τη μυρμηγκίσια εργατικότητα τους, τότε αυτά ισοδυναμούν με εκατοντάδες, εκατοντάδες εκατομμύρια ώρες που ξοδεύτηκαν για την οικοδόμηση τειχών, εργατώρες που θα μπορούσαν σε αυτήν τη φτωχή χώρα να αξιοποιηθούν για την ανάπτυξη της επιστήμης, την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, την εκμάθηση κάποιου επαγγέλματος, την καλλιέργεια όλο και νέων εδαφών και την ανάπτυξη πλούσιας κτηνοτροφίας.

Να πώς ξοδεύεται η ενέργεια του κόσμου.

Πόσο ανορθολογικά! Πόσο ανώφελα!

Γιατί το Μεγάλο Τείχος –αυτό το τείχος-γίγας, το τείχος-οχυρό, που εκτείνεται σε χιλιάδες χιλιόμετρα και διασχίζει ακατοίκητα βουνά και ερήμους, αυτό το τείχος που γεννάει την υπερηφάνεια και, όπως είπα, αποτελεί ένα από τα θαύματα του κόσμου– είναι ταυτόχρονα απόδειξη κάποιας ανθρώπινης αδυναμίας και διαστροφής, κάποιου τρομακτικού λάθους της ιστορίας, της ανθρώπινης ασυνεννοησίας σε αυτό το κομμάτι του πλανήτη, που δεν επέτρεψε τη σύγκληση μιας στρογγυλής τράπεζας με σκοπό να βρεθεί τρόπος ούτως ώστε να αξιοποιηθούν εποικοδομητικά οι πόροι της ανθρώπινης ενέργειας και του ανθρώπινου πνεύματος που είχαν συσσωρευτεί εκεί.

Κάτι τέτοιο αποδείχτηκε αυταπάτη, καθώς η πρώτη αντίδραση απέναντι στα ενδεχόμενα προβλήματα υπήρξε άλλη – η ανοικοδόμηση του τείχους. Το κλείσιμο, η απομόνωση. Γιατί ό,τι έρχεται απέξω, ΑΠΟ ΕΚΕΙ, δεν μπορεί να είναι παρά μόνον απειλή, προάγγελος δυστυχίας, οiwνός του κακού, κάτι περισσότερο – πραγματική, αληθινή συμφορά.

Αλλά το τείχος δεν χρησιμεύει μόνο στην άμυνα. Γιατί προστατεύοντας αυτό που απειλείται απέξω, επιτρέπει επίσης να ελέγχει αυτό που συμβαίνει μέσα. Στο τείχος υπάρχουν περάσματα, πύλες, φράχτες.

Φρουρώντας, λοιπόν, αυτά τα σημεία, ελέγχουμε ποιος μπαίνει και ποιος βγαίνει, ρωτάμε, εξακριβώνουμε αν υπάρχουν κανονικές άδειες, σημειώνουμε ονόματα, βλέπουμε πρόσωπα, παρατηρούμε, τα κρατάμε στη μνήμη. Έτσι λοιπόν, ένα τέτοιο τείχος είναι ταυτόχρονα ασπίδα και παγίδα, κάλυψη και κλουβί.

Η χειρότερη πλευρά του τείχους είναι το ότι σε πολλούς ανθρώπους διαμορφώνει μια στάση υπερασπιστή, δημιουργεί ένα είδος σκέψης που τη διαπερνάει εξολοκλήρου το τείχος και χωρίζει τον κόσμο σε κακό και κατώτερο –αυτόν τον έξω– και σε καλό και ανώτερο – αυτόν τον μέσα. Επιπροσθέτως, ένας τέτοιος υπερασπιστής δεν χρειάζεται να είναι σωματικά παρών στο τείχος, μπορεί να βρίσκεται μακριά απ' αυτό, φτάνει να κουβαλάει μέσα του την όψη του και να τηρεί τους κανόνες που η λογική του τείχους επιβάλλει.

Ως το Μεγάλο Τείχος είναι μια ώρα δρόμος με το αυτοκίνητο προς το βορρά. Θα χρειαστεί πρώτα να περάσεις μέσα από την πόλη. Φυσάει ένας θυελλώδης, παγωμένος αέρας. Οι περαστικοί και οι ποδηλάτες σκύβουν προς τα εμπρός – είναι η στάση στην οποία σε αναγκάζει η πάλη με την ανεμοθύελλα. Παντού κυλούν ποτάμια από ποδηλάτες. Το καθένα απ' αυτά σταματάει μπροστά στους κόκκινους σηματοδότες, σαν να το αποκλείει ξαφνικά κάποιο φράγμα, και ύστερα ξεκινάει και κυλάει ως τα επόμενα φανάρια. Αυτός ο ομοιόμορφος, κουραστικός ρυθμός διαταράσσεται μόνο από τον άνεμο, όταν σηκώνεται πολύ απότομα. Τότε το ποτάμι αρχίζει να αφρίζει και να φουντώνει, σπρώχνοντας τους μεν και αναγκάζοντας τους άλλους να σταματήσουν και να κατέβουν στη γη. Στις γραμμές των ποδηλατών επικρατεί ταραχή και χάος. Αλλά όταν ο άνεμος κοπάσει, όλα επιστρέφουν στη θέση τους και συνεχίζουν εντατικά το ρυθμό τους.

Στα πεζοδρόμια, στο κέντρο, οι διαβάτες πολλοί. Επίσης συχνά μπορεί κανείς να δει παιδιά με σχολικές στολές που πορεύονται κατά φάλαγγες. Οι μαθητές προχωρούν κατά ζεύγη, κουνάνε κόκκινες σημαιούλες, στην κεφαλή κάποιο παιδί κρατάει κόκκινη σημαία ή το πορτρέτο του Καλού Θεού – του προέδρου Μάο. Οι φάλαγγες κάτι φωνάζουν, τραγουδούν ή ζητωκραυγάζουν εν χορώ με πάθος. «Τι φωνάζουν;» ρωτώ τον

συνάδελφο Λι. «Θέλουν να μελετήσουν τις σκέψεις του προέδρου Μάο» απαντά εκείνος. Οι αστυνομικοί, που τους βλέπεις σε κάθε γωνία, δίνουν πάντα σε αυτές τις φάλαγγες προτεραιότητα.

Η πόλη είναι γαλοζοκίτρινη. Κίτρινοι είναι οι τοίχοι που εκτείνονται στους δρόμους και γαλάζια τα ντρίλια με τα οποία είναι ντυμένοι οι άνθρωποι. Αυτά τα ντρίλια αποτελούν κατάκτηση της επανάστασης, μου εξηγεί ο συνάδελφος Λι. Παλαιότερα οι άνθρωποι δεν είχαν να ντυθούν και πέθαιναν από το κρύο. Οι άντρες είναι κουρεμένοι με την ψιλή, οι γυναίκες –από τα κοριτσάκια ως τις γριούλες– αλά πιάστα: κοντές αφέλειες, και τα μαλλιά πίσω επίσης κοντά. Πρέπει να κοιτάξεις προσεχτικά για να ξεχωρίσεις τα πρόσωπα, αλλά και πάλι η επίμονη παρατήρηση δεν είναι ευγενική.

Αν κάποιος έχει μαζί του τσάντα, αυτή είναι ολόδια με τις άλλες. Το ίδιο και οι σκούφοι. Πώς οι άνθρωποι, στις μεγάλες συγκεντρώσεις, όταν πρέπει να αφήσουν στην γκαρνταρόμπα χίλιους τέτοιους ίδιους σκούφους και τσάντες, ξεχωρίζουν τα δικά τους δεν ξέρω. Αυτοί, όμως, ξέρουν. Αυτό σημαίνει πως διαφορές μπορούν να υφίστανται και στις πιο μικρές λεπτομέρειες –για παράδειγμα, ένα διαφορετικά ραμμένο κουμπί– και όχι απαραίτητα στα πράγματα που μπορεί κανείς να προσέξει αμέσως.

Στο Μεγάλο Τείχος μπαίνεις από έναν εγκαταλελειμμένο πύργο. Το τείχος –ένα γιγαντιαίο οικοδόμημα με ογκώδεις πολεμίστρες και πύργους– είναι τόσο φαρδύ, που στην κορυφή του μπορούν να σταθούν πλάι πλάι ακόμα και δέκα άνθρωποι. Όταν κοιτάζεις το τείχος απ' αυτό το σημείο στο οποίο στεκόμαστε, το βλέπεις να εκτείνεται σαν σερπαντίνα στο άπειρο, η κάθε άκρη του χάνεται κάπου πίσω από τα βουνά και τα δάση. Είναι έρημο, δεν υπάρχει ψυχή ζώσα, ο άνεμος σου σκίζει το κεφάλι. Να το δεις αυτό, να αγγίξεις τις πέτρες που αναρίθμητοι άνθρωποι καταρρέοντας από το μόχθο κουβάλησαν εδώ πριν από αιώνες – για ποιο λόγο; Τι νόημα έχει; Σε τι ωφελεί;

Όσο περνούσαν οι ημέρες, άρχισα να αντιμετωπίζω το Μεγάλο Τείχος ως Μεγάλη Μεταφορά: με περιέβαλλαν άνθρωποι με τους οποίους δεν μπορούσα να συνεννοηθώ, με περιέβαλλε ένας κόσμος τον οποίο δεν ήμουν σε θέση να διαπεράσω. Η θέση μου γινόταν όλο και πιο παράξενη.

Έπρεπε να γράψω – αλλά για ποιο πράγμα; Ο Τύπος χρησιμοποιούσε μόνο τα κινέζικα, και εγώ δεν καταλάβαινα λέξη. Στην αρχή είχα παρακαλέσει τον συνάδελφο Λι να με βοηθήσει, αλλά κάθε άρθρο, όπως το μετέφραζε εκείνος, ξεκινούσε με τις εξής φράσεις: «Όπως διδάσκει ο πρόεδρος Μάο» ή «Ακολουθώντας τις νουθεσίες του προέδρου Μάο» κτλ. κτλ. Και αν έγραφε πράγματι αυτό, πώς μπορούσα εγώ να το ξέρω; Ο μοναδικός μου σύνδεσμος με τον έξω κόσμο ήταν ο συνάδελφος Λι, αλλά αυτός ήταν ακριβώς το πιο ερμητικό φράγμα. Σε κάθε μου αίτημα για κάποια συνάντηση, κάποια συνομιλία, κάποιο ταξίδι μού απαντούσε – «θα το μεταφέρω στη σύνταξη». Δεν έπαιρνα ωστόσο ποτέ καμία απάντηση. Ούτε να κυκλοφορήσω μόνος μου μπορούσα – ο συνάδελφος Λι με συνόδευε πάντα. Πού μπορούσα να πάω, άλλωστε; Σε ποιον; Δεν ήξερα την πόλη, δεν γνώριζα ανθρώπους, δεν είχα τηλέφωνο (είχε μόνο ο συνάδελφος Λι).

Το βασικότερο απ' όλα ήταν ότι δεν γνώριζα τη γλώσσα. Γι' αυτό από την πρώτη κιόλας στιγμή επιχείρησα να τη μάθω μόνος μου. Προσπάθησα να περάσω μέσα από συμπλέγματα ιερογλυφικών και ιδεογραμμάτων, ώσπου έφτασα σε αδιέξοδο: στην πολυσημία του συμβόλου. Είχα διαβάσει κάπου ότι υπάρχουν πάνω από ογδόντα αγγλικές μεταφράσεις του *Τάο τε Τσινγκ* (της βίβλου του ταοϊσμού) και ότι όλες είναι αξιόπιστες και έγκυρες, αλλά συγχρόνως εντελώς διαφορετικές! Μου κόπηκαν τα πόδια. Όχι, σκέφτηκα, δεν θα τα καταφέρω, δεν θα τα βγάλω πέρα. Τα σύμβολα χοροπηδούσαν μπροστά στα μάτια μου, τρεμόπαιζαν και πάλλονταν, άλλαζαν σχήμα και θέση, σχέση και συνάφεια, εξαρτήσεις και διαρθρώσεις, πολλαπλασιάζονταν και διαιρούνταν, σχηματίζαν κολόνες και στήλες, τα μεν αντικαθιστούσαν τα δε, ο φθόγγος -οο- άλλαζε, θεός ξέρει από πού, σε φθόγγο -οου-, ή μπερδεύα ξαφνικά το σύμβολο -ενγκ με το σύμβολο -ονγκ, που ήταν πια σφάλμα τρομερό.

Η ΚΙΝΕΖΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Είχα πολύ χρόνο στη διάθεσή μου, διάβαζα λοιπόν βιβλία για την Κίνα που είχα αγοράσει στο Χονγκ Κονγκ. Αυτό μου κίνησε τόσο το ενδιαφέρον, που για λίγο ξέχασα τους Έλληνες και τον Ηρόδοτο. Σκεφτόμουν διαρκώς ότι εδώ θα δουλέψω, ήθελα λοιπόν πρώτα απ' όλα να μάθω όσο το δυνατόν περισσότερα πράγματα για αυτήν τη χώρα και τους ανθρώπους της. Δεν είχα συνειδητοποιήσει ότι οι περισσότεροι ανταποκριτές που έγραφαν για την Κίνα έμεναν στο Χονγκ Κονγκ, στο Τόκιο ή στη Σεούλ, ότι ήταν Κινέζοι ή ξένοι, που γνώριζαν όμως πολύ καλά την κινεζική γλώσσα και πως, σ' ό,τι αφορούσε τη δική μου περίπτωση, στο Πεκίνο αυτό ήταν αδύνατο και εξωπραγματικό.

Ένιωθα συνεχώς την παρουσία ενός Μεγάλου Τείχους, αλλά δεν επρόκειτο για το τείχος που είχα δει μερικές ημέρες νωρίτερα στα βουνά του βορρά. Ήταν ένα τείχος πολύ πιο απειλητικό και ακατανίκητο – το Μεγάλο Τείχος της Γλώσσας. Αυτό το τείχος με περιέβαλλε από παντού, εμφανιζόταν με κάθε κουβέντα κάποιου Κινέζου, το ύψωναν οι ακατανόητες για μένα συνομιλίες, οι ακατανόητες για μένα εφημερίδες και το ράδιο, οι επιγραφές στους τοίχους και τα πανό, στα εμπορεύματα και τα μαγαζιά, και σε κάθε είσοδό μου στις υπηρεσίες, στην πραγματικότητα παντού. Πώς λαχταρούσα να βρω με το βλέμμα κάποιο γνώριμό μου γράμμα ή έκφραση, να αρπαχτώ απ' αυτήν, να αναπνεύσω με ανακούφιση, να αισθανθώ οικεία, σαν στο σπίτι μου – αλλά μάταια! Όλα ήταν δυσανάγνωστα, ακατανόητα, απροσπélαστα.

Εξάλλου, το ίδιο συνέβαινε και στις Ινδίες! Κι εκεί επίσης δεν μπορούσα να περάσω μέσα από το ρουμάνι των ινδικών τοπικών αλφαβήτων. Και αν πήγαινα πιο πέρα, δεν θα συναντούσα άραγε τα ίδια εμπόδια;

Άραγε από πού να προέκυψε αυτός ο γλωσσικός πύργος της Βαβέλ; Και πώς δημιουργείται ένα αλφάβητο; Κάποτε, στις πρώτες πρώτες αρχές, θα πρέπει να ξεκίνησε από κάποιο σημείο. Κάποιος έβαλε ένα σημάδι για να θυμάται κάτι. Ή για να δείξει κάτι σε κάποιον άλλο. Ή για να καταραστεί κάποιο αντικείμενο ή κάποια περιοχή.

Αλλά γιατί το ίδιο αντικείμενο οι άνθρωποι το περιγράφουν με τη χρήση συμβόλων ολότελα διαφορετικών; Σε όλο τον κόσμο, ο άνθρωπος, το βουνό ή το δέντρο είναι ίδια, και όμως σε κάθε αλφάβητο αντιστοιχούν σε αυτά διαφορετικά σύμβολα, παραστάσεις ή γράμματα. Γιατί; Γιατί αυτό το πρώτο, το πρώτιστο σε κάθε πολιτισμό, άτομο θέλοντας να περιγράψει το λουλούδι σχεδίασε μια κατακόρυφη γραμμούλα, ενώ ένα άλλο έκανε αντ' αυτού έναν κύκλο, και ένα τρίτο ακόμα – δυο γραμμούλες ή έναν κώνο; Τα άτομα αυτά πήραν τις αποφάσεις γι' αυτό το θέμα μόνα τους ή συλλογικά; Τις συζήτησαν προηγουμένως; Μήπως συζήτησαν μπροστά στη φωτιά; Τις ενέκριναν στο οικογενειακό συμβούλιο; Στη συνέλευση της φυλής; Συμβουλευτήκαν τους γέροντες; Τους κομπογιαννίτες; Τους μάγους;

Διότι άπαξ και ριφθεί ο κύβος, δεν υπάρχει τρόπος επιστροφής. Τα πράγματα παίρνουν τη δική τους τροπή. Από αυτή την πρώτη, απλούστατη διαφορά –ότι τη μια γραμμή τη βάζουμε προς τα αριστερά και την άλλη προς τα δεξιά– θα προκύψουν και όλες οι άλλες, που είναι όλο και πιο περιεκτικές, όλο και πιο μπερδεμένες, καθόσον η διαβολική λογική της εξέλιξης του αλφαβήτου προϋποθέτει ότι όσο περνάει ο καιρός, αυτό γίνεται όλο και πιο περίπλοκο, γίνεται όλο και πιο δυσανάγνωστο για τους μη μυημένους, και ακόμα, όπως έχει αποδειχτεί πολλές φορές, όλο και πιο δύσκολο να αποκρυπτογραφηθεί.

Ωστόσο, μολονότι το αλφάβητο χίντι και το κινεζικό μού δημιουργούσαν την ίδια δυσκολία, η διαφορά που παρατήρησα σε αυτές τις δύο χώρες στη συμπεριφορά των ανθρώπων ήταν κάτι παραπάνω από φανερό. Ο Ινδός είναι άνθρωπος χαλαρός, ο Κινέζος επιφυλακτικός, προσεκτικός. Το

πλήθος των Ινδών είναι άμορφο, ρευστό, αργό, το πλήθος των Κινέζων τοποθετημένο σε διάταξη, πειθαρχημένο, σε βηματισμό. Νιώθεις ότι πάνω από τους Κινέζους στέκεται κάποιος αρχηγός, κάποια ανώτερη εξουσία, ενώ πάνω από τους Ινδούς υψώνεται ο Άρειος Πάγος των αμέτρητων θεοτήτων που δεν απαιτούν τίποτα. Αν το πλήθος των Ινδών συναντήσει κάτι ενδιαφέρον, σταματάει, παρακολουθεί και αρχίζει να συζητάει. Σε μια παρόμοια κατάσταση, το πλήθος των Κινέζων θα συνεχίσει το δρόμο του, συμπαγές, πειθαρχημένο, με το βλέμμα καρφωμένο στον καθορισμένο στόχο. Οι Ινδοί λατρεύουν τις τελετουργίες, τα πανηγύρια, τις θρησκευτικές εκδηλώσεις. Ο κόσμος του πνεύματος και των συμβόλων είναι πάντα εδώ παρών, αισθητός. Στους δρόμους περπατούν άγιοι, προσκυνητές κατευθύνονται στους ναούς –τις κατοικίες των θεών–, τα πλήθη συγκεντρώνονται στους πρόποδες των ιερών βουνών, κάνουν μπάνιο στα άγια ποτάμια, καίνε τους νεκρούς στις άγιες πυρές. Οι Κινέζοι φαίνονται λιγότερο επιδεικτικοί, αρκετά πιο διακριτικοί και εσωστρεφείς. Δεν έχουν χρόνο για γιορτές, γιατί πρέπει να εκτελούν τις εντολές του Μάο ή κάποιας άλλης αρχής· αντί να τιμούν τους θεούς, τους απασχολεί η τήρηση της εθιμοτυπίας, στους δρόμους αντί για προσκυνητές περιφέρονται εργατικές ταξιαρχίες.

Και τα πρόσωπά τους διαφέρουν.

Το πρόσωπο του Ινδού μπορεί να μας αιφνιδιάσει: μια κόκκινη βουλίτσα στο μέτωπο, πολύχρωμα σχέδια ζωγραφισμένα στα μάγουλα, μια σκούρα καφέ οδοντοστοιχία σ' ένα χαμόγελο. Το πρόσωπο του Κινέζου δεν μας επιφυλάσσει τέτοιες εκπλήξεις. Είναι στρωτό και έχει σταθερά χαρακτηριστικά. Δίνει την εντύπωση ότι τίποτα δεν μπορεί να διαταράξει την ακίνητη επιφάνειά του. Είναι πρόσωπο που μαρτυρεί ότι κρύβει κάτι, κάτι που εμείς δεν το γνωρίζουμε και δεν θα το μάθουμε ποτέ.

Μια μέρα ο συνάδελφος Λι με πήγε στη Σαγκάη. Πεκίνο και Σαγκάη – τι διαφορά! Με θάμπωσε ο όγκος αυτής της πόλης, η ποικιλομορφία της αρχιτεκτονικής της – ολόκληρες συνοικίες χτισμένες κάποιες σε γαλλικό στιλ, κάποιες σε ιταλικό ή αμερικάνικο. Παντού εκτείνονται κατά χιλιόμετρα σκιερές λεωφόροι, δρόμοι, χώροι περιπάτου, στοές. Οργασμός δόμησης, κίνηση μεγαλούπολης, αυτοκίνητα, χειράμαξες,

ποδήλατα και πλήθη, πλήθη περαστικών. Καταστήματα, ακόμα και κάποια μπαρ εδώ και εκεί. Κάνει πιο πολλή ζέστη από ό,τι στο Πεκίνο, σηκώνεται ένας απαλός αέρας, νιώθεις κοντά τη θάλασσα.

Κάποτε που περνούσαμε από την ιαπωνική συνοικία, είδα τις βαριές κοντόχοντρες στούπα⁵ ενός βουδιστικού ναού. «Είναι ανοιχτός αυτός ο ναός;» ρώτησα τον συνάδελφο Λι. «Εδώ, στη Σαγκάη, είναι σίγουρα ανοιχτός» απάντησε με έκφραση που δήλωνε ειρωνεία ανάμεικτη με περιφρόνηση, σαν η Σαγκάη να ήταν μεν Κίνα, αλλά όχι εκατό τοις εκατό, όχι εντελώς μαοϊκή.

Ο βουδισμός αναπτύχθηκε στην Κίνα μόλις την πρώτη χιλιετία μ.Χ. Έως τότε, και για πεντακόσια ολόκληρα χρόνια, σε αυτές τις περιοχές κυριαρχούσαν δύο παράλληλα πνευματικά ρεύματα, δύο σχολές, δύο κατευθύνσεις – ο κομφουκιανισμός και ο ταοϊσμός. Ο δάσκαλος Κομφούκιος έζησε από το 560 ως το 480 π.Χ. Οι ιστορικοί δεν έχουν καταλήξει για το αν ο εμπνευστής του ταοϊσμού –ο δάσκαλος Λάο-Τσε– ήταν μεγαλύτερος ή νεότερος από τον Κομφούκιο. Πολλοί μελετητές ισχυρίζονται ακόμα και ότι ο Λάο-Τσε δεν υπήρξε, και ότι το μόνο βιβλιαράκι που άφησε πίσω του – το *Τάο τε Τσινγκ*– δεν είναι παρά μια συλλογή αποσπασμάτων, αφορισμών και παροιμιών που συγκέντρωσαν ανώνυμοι γραφιάδες και αντιγραφείς.

Εάν δεχτούμε ότι ο Λάο-Τσε ήταν γηραιότερος από τον Κομφούκιο, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε πραγματική επίσης την ιστορία, που αργότερα συνήθιζαν να επαναλαμβάνουν συχνά, πως ο νεαρός Κομφούκιος πήγε στο μέρος όπου ζούσε ο σοφός Λάο-Τσε και τον παρακάλεσε να τον συμβουλέψει πώς να ζήσει. «Απαλλάξου από την αλαζονεία και τον πόθο» απάντησε ο γέροντας «απαλλάξου από τη συνήθεια της κολακείας και της υπέρμετρης φιλοδοξίας. Όλα αυτά σου κάνουν κακό. Αυτά μόνο έχω να σου πω».

Αν όμως, αντίθετα, ο Κομφούκιος ήταν γηραιότερος από τον Λάο-Τσε, τότε θα μπορούσε να μεταδώσει στο συμπατριώτη του τρεις θεμελιώδεις προβληματισμούς. Ο πρώτος: Πώς μπορείς να υπηρετείς τους θεούς, αφού δεν ξέρεις πώς να υπηρετήσεις τους ανθρώπους; Ο δεύτερος: Γιατί να απαντάς στο κακό με το καλό; Με τι θα ανταποδώσεις τότε το καλό; Και ο τρίτος: Πώς μπορείς να ξέρεις τι είναι ο θάνατος, αφού δεν ξέρεις τι είναι η ζωή;

Η σκέψη του Κομφούκιου και η σκέψη του Λάο-Τσε (εφόσον υπήρξε) γεννήθηκε στα τέλη της δυναστείας Τσου, περίπου την Εποχή των Φιλοπόλεμων Βασιλείων, όταν η Κίνα ήταν διαμελισμένη, διαιρεμένη σε πολλά κράτη, τα οποία διεξήγαγαν μεταξύ τους σφοδρούς πολέμους που αποδεκάτιζαν τον πληθυσμό. Ο άνθρωπος ο οποίος θα κατάφερνε έστω και προσωρινά να αποφύγει τη σφαγή, αλλά που εξακολουθούσε να τον βασανίζει η αβεβαιότητα και ο φόβος για το αύριο, αναρωτιέται: πώς να επιζήσεις κανείς; Και σε αυτήν ακριβώς την ερώτηση έρχεται να απαντήσει η κινεζική σκέψη. Είναι ίσως η πιο πρακτική φιλοσοφία που γνωρίζει ο κόσμος. Σε αντίθεση με την ινδική, η κινεζική κοσμοθεωρία εισχωρεί σπάνια στις περιοχές του υπερβατικού και προσπαθεί να δώσει συμβουλές στον απλό άνθρωπο για το πώς μπορεί να επιβιώσει μιας κατάστασης, στην οποία βρέθηκε για τον απλούστατο λόγο ότι γεννήθηκε σε τούτο τον τρομερό κόσμο χωρίς τη βούληση και την έγκρισή του.

Σ' αυτό ακριβώς το καίριο σημείο οι δρόμοι του Κομφούκιου και του Λάο-Τσε (εφόσον υπήρξε) χωρίζουν, καθώς ο καθένας προσεγγίζει διαφορετικά το ζήτημα. Ο Κομφούκιος λέει ότι ο άνθρωπος γεννιέται στην κοινωνία, και επομένως έχει κάποιες υποχρεώσεις απέναντι σε αυτήν. Οι σημαντικότερες απ' αυτές είναι η εκτέλεση των εντολών της εξουσίας και η υπακοή στους γονείς. Επίσης ο σεβασμός στους προγόνους και στις παραδόσεις· η πιστή τήρηση της εθιμοτυπίας· η διατήρηση της υπάρχουσας τάξης και η απροθυμία στην εισαγωγή αλλαγών. Ο άνθρωπος του Κομφούκιου είναι νομοταγής και ταπεινόφρων απέναντι στην εξουσία. Αν εκτελείς υπάκουα και ευσυνείδητα τις εντολές της –λέει ο Δάσκαλος– θα επιζήσεις.

Άλλη στάση προτείνει ο Λάο-Τσε (εφόσον υπήρξε). Ο εμπνευστής του ταοϊσμού συμβουλεύει να μένει κανείς αποτραβηγμένος απ' όλα στην άκρη. Τίποτα δεν είναι διαρκές, λέει ο Δάσκαλος. Άρα δεν αξίζει να δένεσαι με τίποτα. Όλα όσα υπάρχουν θα χαθούν. Στάσου, λοιπόν, πάνω απ' αυτά, αποστασιοποίησου, μην προσπαθείς να γίνεις κάποιος, να έχεις στόχους, να κατέχεις κάτι. Να δρας μέσα από την αδράνεια, δύναμή σου είναι η αδυναμία και η ανημποριά, η σοφία σου η αφέλεια και η άγνοια. Αν θέλεις να επιζήσεις, γίνε άχρηστος, μη απαραίτητος σε κανέναν. Ζήσε μακριά από τους ανθρώπους, γίνε εσωτερικός ερημίτης, ικανοποίησου με ένα πιατάκι ρύζι, με μια γουλιά νερό. Και το σημαντικότερο – τήρησε το

Τάο. Τι είναι, όμως, το Τάο; Είναι κάτι που δεν μπορείς να το ορίσεις, γιατί η ουσία του Τάο είναι η απροσδιοριστία και το άφατο: «Αν το Τάο μπορέσει να οριστεί ως Τάο, τότε απλώς δεν είναι Τάο» λέει ο Δάσκαλος. Το Τάο είναι οδός, και το να τηρείς το Τάο σημαίνει να ακολουθείς αυτή την οδό και να προχωρείς μπροστά.

Ο κομφουκιανισμός είναι η φιλοσοφία της εξουσίας, των υπαλλήλων, της δομής, της τάξης και της στάσης προσοχής· η φιλοσοφία του ταοϊσμού είναι η σοφία εκείνων που αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στο παιχνίδι, και το μόνο που επιθυμούν είναι να αποτελέσουν ένα μόριο μιας φύσης αδιάφορης προς όλα.

Κατά μια ορισμένη έννοια, ο κομφουκιανισμός και ο ταοϊσμός είναι ηθικές σχολές που προτείνουν διαφορετικές στρατηγικές επιβίωσης. Στα σημεία στα οποία απευθύνονται στον απλό άνθρωπο έχουν έναν κοινό παρανομαστή, τη διδασκαλία της ταπεινοφροσύνης. Είναι ενδιαφέρον το ότι την ίδια περίπου περίοδο γεννιούνται, επίσης στην Ασία, δύο άλλα κέντρα σκέψης που διδάσκουν τους κοινούς ανθρώπους –το ίδιο όπως ο κομφουκιανισμός και ο ταοϊσμός– την αρετή της ταπεινοφροσύνης (ο βουδισμός και η ιωνική φιλοσοφία).

Στους πίνακες των κομφουκιανών ζωγράφων συναντάμε αναπαραστάσεις της ζωής στο παλάτι – τον αυτοκράτορα καθισμένο, να τον περιβάλλουν όρθιοι, στητοί γραφειοκράτες, υπεύθυνοι του πρωτοκόλλου στο παλάτι, φουσκωμένοι στρατηγοί και ταπεινά σκυμμένοι υπηρέτες. Στους πίνακες των ταοϊστών ζωγράφων, βλέπουμε, αντίθετα, μακρινά παστέλ τοπία, οροσειρές που μόλις διακρίνονται, φωτεινές ομίχλες, μουριές και –σε πρώτο πλάνο– ένα λυγρό, τρυφερό φύλλο μπαμπού που κινείται στον διάφανο αέρα.

Όταν τώρα κάνουμε περίπατο με τον συνάδελφο Λι στους δρόμους της Σαγκάης και κάθε τόσο μας προσπερνάει κάποιος Κινέζος, μπαίνω στον πειρασμό να αναρωτηθώ αν είναι κομφουκιανός, ταοϊστής ή βουδιστής, δηλαδή αν ανήκει στη σχολή –στην κινεζική γλώσσα– Τζου, Τάο ή Φο.

Αλλά αυτή η ερώτηση είναι αρκετά ενοχλητική και επιπροσθέτως παραπλανητική, καθώς παραβλέπει την ουσία του πράγματος. Γιατί η μεγάλη δύναμη της κινεζικής ιδέας είναι ο ευέλικτος και συμβιβαστικός

συγκρητισμός, η συνένωση διάφορων κατευθύνσεων, απόψεων και στάσεων, δεδομένου ότι δεν καταστράφηκαν ποτέ οι ρίζες και τα θεμέλια καμιάς σχολής. Στη διάρκεια της μακράς κινεζικής ιστορίας, που εκτείνεται σε πολλές χιλιάδες χρόνια, συνέβησαν τα πιο διαφορετικά πράγματα: τη μια υπερίσχυε ο κομφουκιανισμός, την άλλη ο ταοϊσμός, κάποτε ο βουδισμός (είναι δύσκολο να ονομάσει κανείς τα ρεύματα αυτά θρησκείες με την τρέχουσα σημασία του όρου, αφού δεν αναγνωρίζουν την έννοια του θεού), κατά περιόδους εκδηλώνονταν μεταξύ τους εντάσεις και συγκρούσεις, κατά περιόδους κάποιος από τους αυτοκράτορες υποστήριζε το ένα ή το άλλο πνευματικό ρεύμα, κάποια φορά δρούσε υπέρ της συμφιλίωσης, κάποια άλλη υπέρ της σύγκρουσης και της πάλης, αλλά ύστερα όλα τέλειωναν με συμφωνία, αμοιβαία διείσδυση, μια κάποια μορφή συνύπαρξης. Στη μεγάλη άβυσσο της ιστορίας αυτού του πολιτισμού, κατέληγαν τα πάντα, αφομοιώνονταν απ' αυτήν τα πάντα και ύστερα έπαιρναν αλάνθαστα κινεζικό σχήμα και μορφή.

Αυτή η διαδικασία της σύνθεσης, της ένωσης και της μετάλλαξης μπορούσε να συμβαίνει επίσης στην ψυχή κάθε μεμονωμένου Κινέζου. Ανάλογα με την κατάσταση, τη συγκυρία και τις περιστάσεις, άλλοτε ενισχυόταν σ' αυτήν το κομφουκιανικό στοιχείο, άλλοτε το ταοϊστικό, γιατί εδώ δεν υπήρχε τίποτα καθορισμένο μια για πάντα, κλειστό, σφραγισμένο. Για να επιζήσει κανείς, μπορούσε να είναι υπάκουος εκτελεστής. Εξωτερικά ταπεινός, αλλά εσωτερικά ο εαυτός του, απρόσιτος, ανεξάρτητος.

Γυρίσαμε πάλι στο Πεκίνο, στο ξενοδοχείο μας. Επέστρεψα στα βιβλία μου. Άρχισα να μελετώ την ιστορία του μεγάλου ποιητή του 9ου αιώνα Χαν Γιου. Κάποτε ο Χαν Γιου, οπαδός του Κομφουκίου, άρχισε να μάχεται τις επιρροές του βουδισμού, κατηγορώντας τον ως ξένη προς την Κίνα ινδική ιδεολογία. Γράφει κριτικά δοκίμια, φλογερούς λιβέλους. Αυτή η σοβινιστική προπαγάνδα του μεγάλου ποιητή εξόργισε τόσο πολύ τον τότε αυτοκράτορα Χσιέν, οπαδό του βουδισμού, ώστε αρχικά καταδίκασε τον Χαν Γιου σε θάνατο, ποινή που χάρη στις παρακλήσεις των αυλικών

μετατράπηκε σε εξορία στη σημερινή επαρχία Κουάνγκτουνγκ, σε μια περιοχή γεμάτη κροκόδειλους.

Προτού προλάβω να μάθω τι έγινε στη συνέχεια, ήρθε κάποιος από τη σύνταξη της *Τσουνγκ-κούο* συνοδεύοντας έναν κύριο από το κέντρο του εξωτερικού εμπορίου, ο οποίος μου παρέδωσε ένα γράμμα από τους συναδέλφους μου στη Βαρσοβία. Οι συνάδελφοι της σύνταξης της *Στάνταρ Μλόντιχ* με πληροφορούσαν ότι, επειδή η κολεκτίβα μας τάχθηκε κατά του κλεισίματος της εφημερίδας *Πο πρόστου*, όλη η διεύθυνση απολύθηκε από την Κεντρική Επιτροπή, και η εφημερίδα διευθύνεται τώρα από τρεις απεσταλμένους κομισάριους. Σε ένδειξη διαμαρτυρίας, ένα μέρος των δημοσιογράφων παραιτήθηκε, ενώ κάποιοι άλλοι δεν έχουν πάρει ακόμη τις αποφάσεις τους και περιμένουν. Με το γράμμα τους αυτό, οι συνάδελφοί μου με ρωτούσαν τι προτίθεμαι να κάνω.

Ο κύριος από το κέντρο του εξωτερικού εμπορίου έφυγε, και εγώ ύστερα από πολλή σκέψη είπα στον συνάδελφο Λι ότι πήρα εντολή να επιστρέψω επειγόντως στην πατρίδα μου και, ως εκ τούτου, έπρεπε να αρχίσω να μαζεύω τα πράγματά μου. Το πρόσωπο του συνάδελφου Λι έμεινε ακίνητο. Κοιταχτήκαμε για μια στιγμή και ύστερα κατεβήκαμε κάτω, στο εστιατόριο, όπου μας περίμενε το βραδινό φαγητό.

Από την Κίνα, όπως εξάλλου και από τις Ινδίες, έφυγα με ένα αίσθημα απώλειας, και μάλιστα με λύπη. Ταυτόχρονα, όμως, στην απόφασή μου υπήρχε κάτι από μια συνειδητή απόδραση. Έπρεπε να φύγω, γιατί η επαφή με τον νέο και άγνωστο ως τότε σε μένα κόσμο είχε αρχίσει να με τραβάει στην τροχιά του, να με απορροφά ολοκληρωτικά, να κυριαρχεί επάνω μου με μανία και να μου δημιουργεί εξάρτηση. Με κατέλαβε από την αρχή ο ενθουσιασμός, μια φλογερή δίψα για γνώση, για ολοκληρωτική βύθιση, διάχυση, αφομοίωση. Λες και είχα γεννηθεί και μεγαλώσει εκεί, λες και είχα αρχίσει εκεί να ζω. Ήθελα να μάθω αμέσως τη γλώσσα, ήθελα να διαβάσω ένα σωρό βιβλία σχετικά με το θέμα, να γνωρίσω κάθε πτυχή της άγνωστης σε μένα χώρας.

Ήταν ένα είδος αρρώστιας, κάποια επικίνδυνη αδυναμία, γιατί την ίδια στιγμή συνειδητοποιούσα ότι οι πολιτισμοί αυτοί διαθέτουν τέτοιο εύρος και τόσο πλούτο, είναι τόσο σύνθετοι και πολύμορφοι, ώστε για να

μπορέσεις να γνωρίσεις έστω και ένα τμήμα κάποιου απ' αυτούς, έστω και ένα δα κομματάκι, θα έπρεπε να αφιερώσεις σ' αυτόν μια ζωή ολόκληρη. Μοιάζουν με τεράστια οικοδομήματα που διαθέτουν απέραντο αριθμό δωματίων, διαδρόμων, μπαλκονιών, αιθουσών, διαμορφωμένων μέσα σε τέτοιους μαιάνδρους και λαβυρίνθους, ώστε αν μπεις σε κάποιον απ' αυτούς δεν υπάρχει πια έξοδος, δεν υπάρχει πια επιστροφή. Η επιστημονική ενασχόληση με τον ινδουισμό, η σινολογία, η μελέτη της αραβικής και εβραϊκής γλώσσας και γραμματείας αποτελούν δύσκολες ειδικότητες που απορροφούν ολοκληρωτικά τον άνθρωπο και δεν του αφήνουν χώρο και χρόνο για τίποτα άλλο.

Εμένα, ωστόσο, με τραβούσε αυτό που υπάρχει πίσω από καθέναν από αυτούς τους κόσμους – με δελέαζαν νέοι άνθρωποι, νέοι δρόμοι, νέοι ουρανοί. Ο πόθος να περάσω τα σύνορα, να ανακαλύψω τι υπάρχει πίσω απ' αυτά, ζούσε μέσα μου αδιάκοπα.

Επέστρεψα στη Βαρσοβία. Η περίεργη κατάστασή μου στην Κίνα –η ένταξη ή μη, η χωρίς νόημα αιώρηση στο κενό– ξεκαθάρισε γρήγορα. Η ιδέα της αποστολής μου στην Κίνα γεννήθηκε στο διάστημα που έλαβαν χώρα δύο παράλληλες διαδικασίες τήξης των πάγων: στην Πολωνία – Οκτώβριος του '56, στην Κίνα – Τα εκατό λουλούδια του προέδρου Μάο. Αλλά πριν ακόμη φτάσω εκεί, και στη Βαρσοβία και στο Πεκίνο είχε ήδη αρχίσει το πισωγύρισμα. Στην Πολωνία ο Γκομούλκα διεξήγε την καμπάνια εναντίον των φιλελευθέρων, και στην Κίνα ο Μάο Τσε-Τουνγκ περνούσε στη δρακόντεια πολιτική του Μεγάλου Άλματος.

Στην πράξη, έπρεπε να φύγω από το Πεκίνο την επομένη της άφιξής μου. Αλλά η σύνταξή μου τηρούσε σιγήν ιχθύος και, παλεύοντας για την επιβίωση, εμένα με είχε ξεχάσει. Μήπως, αντίθετα, ήθελαν το καλό μου, μήπως θεωρούσαν ότι στην Κίνα θα μπορούσα να αποφύγω την εμπλοκή; Ωστόσο νομίζω ότι η σύνταξη του *Τσουνγκ-κούο*, είχε πληροφορηθεί από την κινεζική πρεσβεία στη Βαρσοβία ότι ο ανταποκριτής της *Στάνταρ Μλόντιχ* είναι απεσταλμένος μιας εφημερίδας η ύπαρξη της οποίας κρέμεται από μια κλωστή και ότι είναι ζήτημα χρόνου πότε θα οδηγηθεί στη λαιμητόμο. Ίσως, όμως, οι παραδοσιακές αρχές της φιλοξενίας, η τόσο ισχυρή εδώ επιθυμία να κρατήσουν τους τύπους και η έμφυτη σε αυτούς τους ανθρώπους ευγένεια είχαν ως αποτέλεσμα το ότι δεν με απομάκρυναν. Μάλλον φρόντισαν να δημιουργήσουν τέτοιες συνθήκες, ώστε να καταλάβω ότι το μοντέλο της συνεργασίας που είχαμε

προηγουμένως διαμορφώσει δεν ήταν πια επίκαιρο, και να πάρω μόνος μου την απόφαση να φύγω.

ΜΝΗΜΕΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Αμέσως μετά την επιστροφή μου στην πατρίδα άλλαξα δουλειά. Άρχισα να εργάζομαι στο Πολωνικό Πρακτορείο Ειδήσεων. Επειδή είχα επιστρέψει από την Κίνα, ο νέος μου προϊστάμενος, ο Μίχαλ Χόφμαν, θεώρησε ότι ήμουν γνώστης των θεμάτων της Άπω Ανατολής. Μ' αυτά ακριβώς επρόκειτο και τώρα να ασχοληθώ. Επρόκειτο για το τμήμα της Ασίας που εκτείνεται ανατολικά των Ινδιών και φτάνει ως τα αναρίθμητα νησιά του Ειρηνικού.

Όλοι έχουμε συνήθως μια αδρή εικόνα για τα περισσότερα πράγματα, αλλά τις χώρες που μου είχαν αναθέσει δεν τις γνώριζα καθόλου. Καθελωνόμουν, λοιπόν, νύχτες ολόκληρες, για να μάθω κάτι για τα παρτιζάνικα κινήματα στις ζούγκλες της Βιρμανίας και της Μαλαισίας, για τις ανταρσίες στη Σουμάτρα και την Τσελεμπές, ή για τις εξεγέρσεις της φυλής Μόρο στις Φιλιππίνες. Ο κόσμος άρχισε να εμφανίζεται και πάλι μπροστά μου σαν ένα πελώριο θέμα στο οποίο δεν υπήρχε τρόπος ούτε να εμβαθύνεις, ούτε να το κατακτήσεις. Πολύ περισσότερο που ο ελεύθερος χρόνος μου ήταν ελάχιστος, αφού στη διάρκεια της ημέρας με απασχολούσε η δουλειά μου στη σύνταξη – από διάφορες χώρες έφταναν κάθε στιγμή τηλεγραφήματα που έπρεπε να διαβάζω, να μεταφράζω, να συνοψίζω, να συντάσσω και να τα στέλνω στις εφημερίδες και στα ραδιόφωνα.

Με αυτό τον τρόπο, καθώς έφταναν καθημερινά ειδήσεις από τη Ρανγκούν ή τη Σιγκαπούρη, από το Ανόι, τη Μανίλα ή την Μπάντουνγκ, το

ταξίδι μου στις χώρες τις Ασίας –που είχε αρχίσει στις Ινδίες και το Αφγανιστάν και συνεχίστηκε αργότερα στην Ιαπωνία και την Κίνα– συνεχιζόταν αδιάκοπα. Στο γραφείο μου κάτω από το τζάμι είχα στερεωμένο έναν προπολεμικό χάρτη αυτής της ηπείρου. Πάνω του ταξίδευα πολλές φορές με το δάχτυλο, αναζητώντας την Πνομ Πεν, τη Σουραμπάγια, τα νησιά του Σολομώντα, ή ακόμα το δυσεύρετο Λαοάγκ, όπου τελευταία είχε γίνει μια απόπειρα πραξικοπήματος εναντίον κάποιου ισχυρού ή είχαν ξεσπάσει απεργίες εργατών στις φυτείες καουτσούκ. Με τη σκέψη μου μεταφερόμουν άλλοτε εδώ και άλλοτε εκεί, προσπαθώντας να ζωντανέψω με τη φαντασία μου τους τόπους και τα γεγονότα.

Καμιά φορά όταν τα βράδια η σύνταξη άδειαζε και στο διάδρομο επικρατούσε ησυχία, θέλοντας να ξεκουραστώ λίγο από τα τηλεγραφήματα για τις απεργίες και τις ένοπλες συγκρούσεις, τα πραξικοπήματα και τις εκρήξεις που συγκλόνιζαν τη ζωή άγνωστων σε μένα χωρών, έβγαζα από το συρτάρι τις *Ιστορίες* του Ηρόδοτου.

Ο Ηρόδοτος στο προοίμιο του έργου του εξηγεί το λόγο για τον οποίο καταπιάστηκε με τη συγγραφή του:

Ο Ηρόδοτος ο Αλικαρνασσεύς παρουσιάζει την έρευνά του αυτή για να μη λησμονηθούν με τον καιρό τα έργα των ανθρώπων και να μη μείνουν αμνημόνευτα τα μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα των Ελλήνων και των βαρβάρων, ούτε, ειδικότερα, τα αίτια για τα οποία πολέμησαν μεταξύ τους.

Η φράση αυτή αποτελεί το κλειδί ολόκληρου του έργου του.

Πρώτον, ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί ότι έκανε κάποιες έρευνες (ή μάλλον, θα προτιμούσα να χρησιμοποιήσω τη λέξη «αναζητήσεις»). Σήμερα ξέρουμε ότι αφιέρωσε σ' αυτές ολόκληρη τη μακρά άλλωστε για την εποχή εκείνη ζωή του. Γιατί το έκανε αυτό; Γιατί πήρε μια τέτοια απόφαση στα νεανικά του χρόνια; Μήπως κάποιος τον παρακίνησε σ' αυτές τις αναζητήσεις; Του συνέστησε να τις κάνει; Μήπως ο Ηρόδοτος τέθηκε στην υπηρεσία κάποιου μεγιστάνα; Κάποιου συμβουλίου γερόντων; Κάποιου μαντείου; Ποιος όμως τις χρειαζόταν; Και για ποιο λόγο;

Ή μήπως τα έκανε όλα αυτά με δική του πρωτοβουλία κυριευμένος από το πάθος της γνώσης, παρακινημένος από κάποια ανήμερη και απροσδιόριστη ανάγκη; Είχε, άραγε, νου ερευνητικό από τη φύση του, μυαλό που ασταμάτητα γεννούσε χιλιάδες ερωτήματα που δεν τον άφηναν να ηρεμήσει, που δεν τον άφηναν να κοιμηθεί; Αλλά και εάν είχε, πράγμα που συμβαίνει συχνά άλλωστε, πού έβρισκε το χρόνο να ικανοποιεί μια τέτοια ατομική και εντελώς προσωπική μανία περιέργειας, και μάλιστα επί χρόνια;

Ο Ηρόδοτος παραδέχεται ότι ήταν κυριευμένος από τη μανία της μνήμης – είχε συνείδηση ότι η μνήμη είναι κάτι το ατελές, το εύθραυστο, το πρόσκαιρο, ακόμα και απατηλό. Ότι αυτό που συγκρατούσε η μνήμη μπορούσε εύκολα να εξαερωθεί, να χαθεί, χωρίς να αφήσει ίχνος. Ολόκληρη η γενιά του, όλοι οι άνθρωποι που έζησαν τότε ήταν κυριευμένοι απ' αυτόν το φόβο. Χωρίς μνήμη δεν μπορείς να ζήσεις, διότι αυτή είναι που υψώνει τον άνθρωπο πάνω από τον κόσμο των ζώων και αποτυπώνει τη μορφή της ψυχής του. Ταυτόχρονα όμως είναι τόσο αβέβαιη, φευγαλέα και προδοτική. Το γεγονός αυτό αποτελεί την αιτία για την οποία ο άνθρωπος νιώθει τόσο αβέβαιος για τον εαυτό του. Αφού αυτό συνέβη μόλις τώρα... Αλλά, θυμήσου, πότε έγινε; Πάντως ήταν εκείνος... Αλλά, θυμήσου, ποιος ήταν; Δεν ξέρουμε, και πίσω απ' αυτή την ομολογία ξεκινάει η περιοχή της άγνοιας. Δηλαδή της ανυπαρξίας.

Ο σύγχρονος άνθρωπος δεν νοιάζεται για τη δική του μνήμη, γιατί ζει περιτριγυρισμένος από αποθηκευμένη μνήμη. Τα πάντα τα έχει δίπλα του – εγκυκλοπαίδειες, εγχειρίδια, λεξικά, μονογραφίες. Βιβλιοθήκες και μουσεία, παλαιοπωλεία και αρχεία. Ταινίες ήχου και εικόνες. Διαδίκτυο. Απέραντα αποθέματα αποθηκευμένων λέξεων, ήχων, εικόνων, που φυλάσσονται στα σπίτια, τις αποθήκες, τα υπόγεια και τα πατάρια. Εάν είναι παιδί, θα του τα πει όλα η δασκάλα στο σχολείο, εάν είναι φοιτητής, θα τα μάθει από τον καθηγητή.

Στα χρόνια του Ηροδότου τίποτα, ή σχεδόν τίποτα απ' όλα αυτά – ιδρύματα, υπηρεσίες, τεχνικές – δεν υπήρχε. Ο άνθρωπος ήξερε τόσα όσα μπορούσε να διατηρήσει στη μνήμη του. Μεμονωμένες περιπτώσεις ανθρώπων άρχισαν να μαθαίνουν γραφή εξασκώντας τη στα ρολά των παύρων και σε κεραμικές πλάκες. Οι υπόλοιποι, όμως; Η ενασχόληση με την κουλτούρα ήταν πάντα ένα πεδίο στο οποίο επιδιόταν κατεξοχήν η

αριστοκρατική τάξη. Εκεί όπου η κουλτούρα απομακρυνόταν από αυτή την αρχή χανόταν.

Στον κόσμο του Ηροδότου μοναδικός σχεδόν θεματοφύλακας της μνήμης είναι ο άνθρωπος. Για να φτάσεις, λοιπόν, σε αυτό που έχει διατηρηθεί στη μνήμη, πρέπει να φτάσεις στον άνθρωπο, και εάν αυτός κατοικεί μακριά από μας, δεν έχουμε άλλη επιλογή παρά να τον αναζητήσουμε, να πάρουμε το δρόμο, και όταν πια συναντηθούμε μαζί του να κάτσουμε και να ακούσουμε τι θα μας πει· να τα ακούσουμε όλα αυτά, να τα κρατήσουμε στη μνήμη, ίσως και να τα σημειώσουμε. Κάπως έτσι αρχίζει το ρεπορτάζ, μέσα από μια τέτοια διαδικασία γεννιέται.

Ο Ηρόδοτος, λοιπόν, ταξιδεύει στον κόσμο και ακούει αυτά που του αφηγούνται. Του λένε ποιοι είναι, του διηγούνται τις ιστορίες τους. Αλλά από πού προέρχεται η γνώση τους; Πώς ξέρουν ποιοι είναι και από πού έρχονται; Απαντούν, λοιπόν, ότι τα έχουν ακούσει από άλλους, πρώτα απ' όλα από τους προγόνους τους. Αυτοί τους μετέδωσαν τη γνώση, κι αυτοί με τη σειρά τους θα τη μεταδώσουν στους επόμενους. Αυτού του είδους η γνώση παίρνει τη μορφή αφηγήσεων. Οι άνθρωποι κάθονται γύρω από τη φωτιά και λένε ιστορίες. Όλα αυτά ίσως αργότερα να ονομαστούν θρύλοι και μύθοι, αλλά την ώρα που λαμβάνει χώρα αυτή η διαδικασία, πιστεύουν ότι είναι η πιο ιερή αλήθεια, η πιο ρεαλιστική πραγματικότητα.

Ακούνε, η φωτιά καίει, κάποιος προσθέτει ξύλα, το φως και η ζέστη από τη φωτιά ζωντανεύει τη σκέψη, ξυπνάει τη φαντασία. Το ξετύλιγμα αυτών των αφηγήσεων είναι σχεδόν αδιανόητο χωρίς κάπου κοντά να καίει η φωτιά, χωρίς να φωτίζει το σκοτάδι του σπιτιού κάποιο λυχνάρι ή κερί. Το φως της φωτιάς φέρνει κοντά, ενώνει την ομάδα, απελευθερώνει σ' αυτήν την καλή ενέργεια. Η φλόγα και η κοινότητα. Η φλόγα και η ιστορία. Η φλόγα και η μνήμη. Ο προγενέστερος από τον Ηρόδοτο Ηράκλειτος θεωρούσε τη φωτιά ως πρώτη αρχή κάθε ύλης, ως την πρωταρχικότερη ουσία: τα πάντα, έλεγε, όπως και η φωτιά, βρίσκονται σε αιώνια κίνηση, τα πάντα σβήνουν, για να ξαναανάψουν. Τα πάντα ρει, αλλά καθώς γίνεται αυτό, υπόκεινται στην αλλαγή. Το ίδιο συμβαίνει και με τη μνήμη. Κάποιες εικόνες της σβήνουν, στη θέση τους εμφανίζονται νέες. Μόνο που αυτές οι νέες εικόνες δεν είναι ίδιες με τις προηγούμενες, είναι άλλες – έτσι όπως δεν είναι δυνατόν να μπεις δυο φορές στο ίδιο ποτάμι, κατά τον ίδιο τρόπο δεν γίνεται η νέα εικόνα να είναι ακριβώς ίδια με την προηγούμενη.

Αυτήν ακριβώς την αρχή της ανεπίστρεπτης πορείας ο Ηρόδοτος την καταλαβαίνει απολύτως και θέλει να αντιπαρατεθεί στην καταστροφική της φύση *για να μη λησμονηθούν με τον καιρό τα έργα των ανθρώπων*.

Από την άποψη αυτή, τι θάρρος, τι σιγουριά για την προσωπική ευθύνη και την αποστολή προϋποθέτει το να είσαι σε θέση να πεις ότι γίνεται κάτι από το οποίο θα εξαρτηθεί το κατά πόσον θα λησμονηθούν ή όχι τα έργα των ανθρώπων. Η ιστορία της ανθρωπότητας! Αλλά από πού ήξερε ότι μπορεί να υπάρχει κάτι όπως η ιστορία της ανθρωπότητας; Ο πρόδρομός του –ο Όμηρος– αφηγήθηκε την ιστορία ενός συγκεκριμένου πολέμου – του Τρωικού–, και στη συνέχεια τις περιπέτειες ενός μοναχικού ταξιδευτή – του Οδυσσέα. Αλλά η ιστορία της ανθρωπότητας; Αυτό προφανώς είναι μια νέα σκέψη, μια νέα έννοια, ένας νέος ορίζοντας. Με αυτήν τη φράση ο Ηρόδοτος παρουσιάζεται μπροστά μας όχι ως κλειστός καταγραφέας, στενός επαρχιώτης, λάτρης της μικρής του πόλης, πατριώτης μιας από τις δεκάδες μικρές πόλεις-κράτη, από τις οποίες αποτελούνταν τότε η Ελλάδα. Όχι! Ο συγγραφέας των *Ιστοριών* προβάλλει από την αρχή ως οραματιστής του κόσμου, δημιουργός ικανός να σκέφτεται σε πλανητική κλίμακα, με ένα λόγο, ως ο πρώτος θιασώτης της παγκοσμιοποίησης.

Ασφαλώς, ο χάρτης του κόσμου που έχει μπροστά στα μάτια του ή που φαντάζεται ο Ηρόδοτος είναι διαφορετικός απ' αυτόν με τον οποίο έχουμε να κάνουμε σήμερα. Ο κόσμος του είναι πολύ μικρότερος από τον δικό μας. Το κέντρο του το αποτελούν οι ορεινές και (την εποχή εκείνη) δασώδεις εκτάσεις γύρω από το Αιγαίο πέλαγος. Εκείνες που εκτείνονται στη δυτική ακτή –η Ελλάδα–, και εκείνες στην ανατολική – η Περσία. Και εδώ φτάνουμε αμέσως στην ουσία του θέματος – διότι ο Ηρόδοτος, μεγαλώνοντας και αρχίζοντας να καταλαβαίνει κάτι από τον κόσμο, διαπιστώνει ότι ο κόσμος αυτός είναι διαιρεμένος, ότι χωρίζεται σε Ανατολή και Δύση, και ότι αυτά τα δυο τμήματά του βρίσκονται σε κατάσταση διαρκούς έριδας, σύγκρουσης, πολέμου.

Το ερώτημα που γεννιέται αμέσως σε αυτόν, όπως και σε κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο, είναι – γιατί έχουν έτσι τα πράγματα; Και αυτό ακριβώς το ερώτημα αποτελεί μέρος του προοιμίου του αριστουργήματος του Ηροδότου, στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε: *Ο Ηρόδοτος ο Αλικαρνασσεύς παρουσιάζει την έρευνά του [...] ειδικότερα τα αίτια για τα οποία πολέμησαν μεταξύ τους*.

Περί αυτού, λοιπόν, πρόκειται. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι το ερώτημα αυτό βασανίζει και προβληματίζει την ανθρωπότητα εδώ και χιλιάδες χρόνια, και ότι ήδη από τη χαραυγή της ιστορίας επανέρχεται ξανά και ξανά: γιατί οι άνθρωποι κάνουν πολέμους μεταξύ τους; Ποια είναι η αιτία τους; Σε τι αποβλέπουν, ξεκινώντας έναν πόλεμο; Τι τους κατευθύνει; Τι σκέφτονται; Τι σκοπό έχουν; Ερωτήματα, ατέλειωτη λιτανεία ερωτημάτων! Και να που ο Ηρόδοτος αφιερώνει την εργώδη, ακούραστη ζωή του, για να βρει την απάντηση. Μόνο που ανάμεσα στα γενικά και αφηρημένα ζητήματα, επιλέγει πρώτα απ' όλα τα περισσότερο συγκεκριμένα γεγονότα, αυτά που ξετυλίγονται μπροστά στα μάτια του ή η ανάμνηση των οποίων είναι ακόμη νωπή και ζωντανή, ή ακόμα και ξεθωριασμένη, αλλά κατά κάποιον τρόπο υπαρκτή, με ένα λόγο συγκεντρώνει την προσοχή του και τις αναζητήσεις του στο ερώτημα: γιατί η Ελλάδα (δηλαδή η Ευρώπη) διεξάγει πόλεμο με την Περσία (δηλαδή με την Ασία), γιατί αυτοί οι δυο κόσμοι –η Δύση (Ευρώπη) και η Ανατολή (Ασία)– παλεύουν μεταξύ τους, και μάλιστα μέχρι τελικής πτώσεως; Ήταν πάντα έτσι; Θα είναι πάντα έτσι;

Αυτό το ερώτημα τον ιντριγκάρει, με αυτό ασχολείται, αυτό τον απορροφά, αυτό τον αφήνει ανικανοποίητο. Μπορούμε να φανταστούμε έναν τέτοιο άνθρωπο που κυριεύεται από κάποια ιδέα που δεν τον αφήνει να ησυχάσει. Είναι διαρκώς ανήσυχος, δεν μπορεί να σταθεί ούτε στιγμή, τον βρίσκουμε συνεχώς κάπου αλλού, παντού όπου βρεθεί δημιουργεί μια ατμόσφαιρα κινητικότητας και ανησυχίας. Οι άνθρωποι που δεν το κουνάνε από το σπίτι τους και δεν βγαίνουν έξω από την πόρτα τους –και αυτοί είναι συνήθως παντού και πάντα η πλειονότητα– θεωρούν αυτό το είδος των ανθρώπων, που δεν συμφωνούν με κανέναν και με τίποτα, παράξενους, αλλοπαρμένους, ακόμα και τρελούς.

Ίσως κάπως έτσι έβλεπαν και τον Ηρόδοτο οι σύγχρονοί του. Ο ίδιος δεν μας λέει τίποτα γι' αυτό. Στο κάτω κάτω, ενδεχομένως να μην έδινε σημασία σε τέτοια ζητήματα. Ήταν απασχολημένος με τα ταξίδια του, με τις προετοιμασίες που αυτά προϋπέθεταν, και ύστερα με τη συλλογή και την ταξινόμηση του υλικού που είχε συγκεντρώσει. Άλλωστε ένα ταξίδι δεν αρχίζει τη στιγμή που ξεκινάμε και δεν τελειώνει όταν φτάνουμε στο τέρμα. Στην πραγματικότητα, αρχίζει πολύ νωρίτερα, και στην πράξη δεν τελειώνει ποτέ, γιατί η ταινία της μνήμης γυρνάει αδιάκοπα μέσα μας και μας μεταφέρει μακριά, μολονότι την ίδια στιγμή η φυσική μας παρουσία

μπορεί να μένει καθηλωμένη επί πολλή ώρα στην ίδια θέση. Έτσι και αλλιώς, υπάρχει κάτι σαν αρρώστια στην έννοια του ταξιδιού, και μάλιστα ένα είδος αρρώστιας βασικά ανίατης.

Δεν γνωρίζουμε υπό ποια ιδιότητα ταξίδευε ο Ηρόδοτος. Ως έμπορος (η αγαπημένη απασχόληση των ανθρώπων της Ανατολής); Μάλλον όχι, αφού δεν τον ενδιέφεραν οι τιμές, τα εμπορεύματα, οι αγορές. Ως διπλωμάτης; Τέτοιο επάγγελμα, όμως, ακόμη τότε δεν υφίστατο. Ως κατάσκοπος; Αλλά ποιας χώρας; Ως τουρίστας; Όχι, οι τουρίστες ταξιδεύουν για να ξεκουραστούν, ο Ηρόδοτος όμως στο δρόμο δουλεύει σκληρά – είναι ρεπόρτερ, ανθρωπολόγος, εθνογράφος, ιστορικός. Επιπλέον είναι ο τυπικός άνθρωπος του δρόμου, δηλαδή –όπως θα ονομαστεί αυτό αργότερα στην Ευρώπη του Μεσαίωνα– άνθρωπος της στράτας, της δημοσιάς. Αλλά αυτή η περιπλάνησή του δεν είναι μια επιπόλαιη, ανέμελη μετακίνηση από τόπο σε τόπο – τα ταξίδια του Ηροδότου έχουν σκοπό· εκφράζουν την επιθυμία του να γνωρίσει τον κόσμο και τους ανθρώπους που τον κατοικούν, και αργότερα όλα αυτά να τα περιγράψει. Να περιγράψει πρώτα απ’ όλα τα μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα των Ελλήνων και των βαρβάρων.

Αυτή είναι η πρωταρχική του πρόθεση. Αλλά στη διάρκεια των νέων του περιοδίων ο κόσμος μεγαλώνει στα μάτια του, πολλαπλασιάζεται, γιγαντώνεται. Στην πορεία, αποδεικνύεται ότι πίσω από την Αίγυπτο υπάρχει ακόμα η Λιβύη, και πίσω απ’ αυτήν η χώρα των Αιθιοπών, δηλαδή η Αφρική, και ότι στην Ανατολή, αφού διασχίσεις τη μεγάλη Περσία (πράγμα που απαιτεί πάνω από τρεις μήνες εντατικής πορείας), φτάνεις στη μεγαλοπρεπή και απρόσιτη Βαβυλώνα, και ύστερα στην πατρίδα των Ινδών, που είναι άγνωστο πού τελειώνει· μαθαίνεις ακόμα ότι στη Δύση η Μεσόγειος θάλασσα εκτείνεται μακριά, ως την Αβίλη και τις Ηράκλειες στήλες, και ύστερα, όπως λένε, απλώνεται ακόμα μια θάλασσα, ενώ και στο βορρά υπάρχουν επίσης θάλασσες και στέπες και δάση που κατοικούνται από αναρίθμητους σκυθικούς λαούς.

Ο προγενέστερος του Ηροδότου Αναξίμανδρος από τη Μίλητο σχεδίασε τον πρώτο χάρτη του κόσμου. Σύμφωνα μ’ αυτόν, η γη έχει σχήμα κυλίνδρου. Στην πάνω επιφάνειά του κατοικούν άνθρωποι, ενώ

ολόγυρα περιβάλλεται από τον ουρανό. Εξίσου απομακρυσμένη από όλα τα άλλα ουράνια σώματα, υψώνεται κρεμασμένη στον αέρα. Την ίδια εκείνη εποχή αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους και διάφοροι άλλοι χάρτες. Συχνότατα η Γη σ' αυτούς μοιάζει με επίπεδο, ελλειπτικό δίσκο, που περιβάλλεται από όλες τις πλευρές από τα ύδατα του μεγάλου ποταμού Ωκεανού. Ο Ωκεανός δεν είναι μόνο το όριο της Γης, αλλά επίσης πηγή υδάτων για όλους τους ποταμούς του κόσμου.

Το κέντρο αυτού του κόσμου ήταν το Αιγαίο πέλαγος, οι ακτές του και τα νησιά. Από εκεί ο Ηρόδοτος σχεδιάζει τις περιοδείες του. Όσο περισσότερο προχωρεί προς τις άκρες της Γης, τόσο πιο συχνά συναντά κάτι νέο. Είναι ο πρώτος που ανακαλύπτει την πολυπολιτισμική φύση του κόσμου. Ο πρώτος που διαπιστώνει ότι κάθε πολιτισμός απαιτεί αποδοχή και κατανόηση, και ότι για να τον καταλάβεις, πρέπει πρώτα να τον γνωρίσεις. Ως προς τι διαφέρουν μεταξύ τους οι πολιτισμοί; Πρώτα απ' όλα, ως προς τα ήθη. Πες μου πώς ντύνεσαι, πώς συμπεριφέρεσαι, τι συνήθειες έχεις, σε ποιους θεούς πιστεύεις – και ύστερα θα σου πω ποιος είσαι. Ο άνθρωπος δεν δημιουργεί μόνο τον πολιτισμό μέσα στον οποίο ζει, ο άνθρωπος τον κουβαλάει μέσα του, ο άνθρωπος είναι πολιτισμός.

Ο Ηρόδοτος, που μαθαίνει πάρα πολλά πράγματα για τον κόσμο, δεν γνωρίζει ωστόσο τα πάντα γι' αυτόν. Δεν άκουσε ποτέ για την Κίνα ή για την Ιαπωνία, δεν ήξερε για την Αυστραλία ή την Ωκεανία, δεν προαισθάνθηκε ότι υπάρχει κάπου μακριά η μεγάλη αμερικανική ήπειρος· άλλωστε δεν ήξερε τίποτα για τη δυτική και τη βόρεια Ευρώπη. Ο κόσμος του Ηρόδοτου είναι μεσογειακός-μεσανατολικός, ο ηλιόλουστος κόσμος των θαλασσών και των λιμνών, των ψηλών βουνών και των πράσινων πεδιάδων, της ελιάς και του κρασιού, του κεχριού και των αμνών, η εύκρατη Αρκαδία που κάθε τόσο αιμορραγεί.

Η ΤΥΧΗ ΚΑΙ Η ΑΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΚΡΟΙΣΟΥ

Αναζητώντας την απάντηση στο πιο σημαντικό γι' αυτόν ερώτημα, δηλαδή από πού πηγάζει η σύγκρουση ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση και γιατί κυριαρχούν οι μεταξύ τους εχθρικές σχέσεις, ο Ηρόδοτος τηρεί μια πολύ προσεκτική στάση. Δεν διατυμπανίζει τη γνώση του. Αντίθετα, ο ίδιος κρύβεται στη σκιά και προβάλλει τη γνώμη των άλλων. Αυτοί είναι σε τούτη την περίπτωση οι πέρσες λόγιοι. Αυτοί, λοιπόν, μας λέει ο Ηρόδοτος, υποστηρίζουν ότι οι αίτιοι της σύγκρουσης ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση δεν είναι ούτε οι Έλληνες ούτε οι Πέρσες, αλλά ένας τρίτος λαός, οι κινητικοί, επαγγελματίες έμποροι Φοίνικες. Ήταν εκείνοι που εγκαινίασαν το προηγούμενο της αρπαγής γυναικών, πράγμα που αποτέλεσε την αρχή αυτής της οικουμενικής δίνης.

Οι Φοίνικες αρπάζουν στο ελληνικό λιμάνι Άργος την κόρη του βασιλιά, την Ιώ, και τη μεταφέρουν με πλοίο στην Αίγυπτο. Αργότερα κάποιοι Έλληνες αποβιβάζονται στη φοινικική πόλη Τύρο και απαγάγουν από εκεί την κόρη του βασιλιά, την Ευρώπη. Στη συνέχεια, κάποιοι άλλοι Έλληνες αρπάζουν από το βασιλιά της Κολχίδας την κόρη του Μήδεια. Με τη σειρά του ο Αλέξανδρος από την Τροία κλέβει την Ελένη, τη γυναίκα του έλληνα βασιλιά Μενελάου, και την οδηγεί στην Τροία. Σε αντίποινα, οι Έλληνες εκστρατεύουν εναντίον τους. Ξεσπάει ο μεγάλος πόλεμος, την ιστορία του οποίου έχει απαθανατίσει ο Όμηρος.

Ο Ηρόδοτος παραθέτει το σχόλιο των περσών λογίων:

Η αρπαγή γυναικών θεωρείται, βέβαια, αδίκημα, αλλ' οι αντεκδικήσεις στην περίπτωση αυτή είναι ανοησία. Το φρονιμότερο που θα είχαν να κάμουν όλοι για τις γυναίκες που τους είχαν αρπάξει, θα ήταν ν' αδιαφορήσουν εντελώς, γιατί, επιτέλους, αν οι ίδιες δεν ήθελαν, δεν θα τις άρπαζαν. Και για να το αποδείξει, αναφέρει την περίπτωση της Ιούς, όπως την παρουσιάζουν οι Φοίνικες: Ισχυρίζονται ότι δεν χρειάστηκε να χρησιμοποιήσουν βία για να την πάρουν μαζί τους στην Αίγυπτο, αλλ' ότι η ίδια είχε κίολας συνάψει σχέσεις με τον πλοίαρχο του καραβιού στο Άργος και όταν κατάλαβε ότι ήταν έγκυος, από ντροπή προς τους γονείς της αποφάσισε να φύγει με το καράβι των Φοινίκων για να μην αποκαλυφθεί.

Γιατί ο Ηρόδοτος ξεκινάει τη μεγαλεπήβολη περιγραφή του κόσμου από την αμελητέα (κατά την άποψη των περσών λογίων) υπόθεση της αμοιβαίας αρπαγής κοριτσιών; Διότι σέβεται το νόμο της επικοινωνιακής αγοράς: μια ιστορία, για να την πουλήσεις σωστά, πρέπει να είναι ενδιαφέρουσα, πρέπει να περιέχει μια δόση πιπεριού, κάτι εντυπωσιακό, μια υποψία ρίγους. Και αυτές ακριβώς τις προσδοκίες εκπληρώνουν οι αφηγήσεις περί αρπαγής γυναικών.

Ο Ηρόδοτος ζει στο μεταίχμιο δύο εποχών – η προφορική παράδοση είναι ακόμη ισχυρή, η ώρα της γραπτής ιστορίας μόλις αρχίζει. Ενδεχομένως, λοιπόν, η ζωή και η δουλειά του Ηρόδοτου να ακολουθούσε τον εξής ρυθμό: έκανε μια μεγάλη περιοδεία, στη διάρκεια της οποίας συνέλεγε το υλικό του, στη συνέχεια επέστρεφε, ταξίδευε σε διάφορες ελληνικές πόλεις, οργάνωνε κάτι που θα μπορούσαμε να φανταστούμε σαν συγγραφικές βραδιές και εξέθετε τις εμπειρίες, τις εντυπώσεις και τις παρατηρήσεις του. Ίσως να ζούσε από αυτές τις συγκεντρώσεις και να κάλυπτε επιπροσθέτως με αυτές τα έξοδα για τα επόμενα ταξίδια του. Τον ενδιέφερε, επομένως, να έχει όσο το δυνατόν μεγαλύτερα ακροατήρια, να προσελκύει πλήθος ανθρώπων. Θα ήταν καλό, λοιπόν, να αρχίσει από κάτι που θα τραβούσε την προσοχή, θα ξυπνούσε το ενδιαφέρον, προσφέροντας μια γεύση εντυπωσιασμού. Σε όλο του το έργο, οι ιστορίες που περιγράφει παίρνουν συχνά νέα τροπή, πολλές φορές ο αφηγηματικός ιστός διακόπτεται από παρένθετα στοιχεία που στόχο έχουν να συγκινήσουν, να εκπλήξουν, να εντυπωσιάσουν το κοινό, παρέχοντάς του τα ερεθίσματα εκείνα δίχως τα οποία θα έπληττε και θα έφευγε πριν από την ώρα του, αφήνοντας τον ομιλητή με άδειο πουγκί.

Αλλά στην αφήγηση που αφορά την αρπαγή γυναικών δεν πρόκειται μόνο για εύκολο εντυπωσιασμό, για ιστορίες αμφίσημες και πικάντικες. Γιατί, ήδη στο σημείο αυτό, στην αρχή των αναζητήσεών του, επιχειρεί να διατυπώσει την πρώτη του ιστορική αρχή. Η φιλοδοξία αυτή πηγάζει από το γεγονός ότι ο Ηρόδοτος στα ταξίδια του συνέλεγε έναν μεγάλο αριθμό πληροφοριών που προέρχονταν από διάφορες εποχές και τόπους, και επιθυμούσε να ορίσει μία αρχή που θα έβαζε σε τάξη αυτήν την, εκ πρώτης όψεως, χαοτική και απροσμέτρητη συλλογή γεγονότων. Είναι άραγε δυνατή η διατύπωση μιας τέτοιας αρχής; Ο Ηρόδοτος απαντά πως είναι. Η αρχή αυτή ταυτίζεται με την απάντηση στο ερώτημα: Ποιος άρχισε; *Ποιος διέπραξε πρώτος την αδικία;* Με οδηγό μας αυτό το ερώτημα, είναι πιο εύκολο πια για μας να κινηθούμε στους μπερδεμένους και περίπλοκους μαιάνδρους της ιστορίας, να εξηγήσουμε ποιοι νόμοι και ποιες δυνάμεις την κινούν.

Ο ορισμός και η συνείδηση αυτής της αρχής έχουν εξαιρετική σημασία, καθώς στον κόσμο του Ηροδότου (ακόμα και σήμερα σε διάφορες κοινότητες) κυριαρχεί ο προαιώνιος νόμος της εκδίκησης, το ανταποδοτικό δίκαιο, «οφθαλμόν αντί οφθαλμού». Η εκδίκηση στο κάτω κάτω δεν είναι μόνο δικαίωμα – είναι το ιερότερο χρέος. Όποιος δεν το εκπληρώνει, θα μείνει καταραμένος από την οικογένειά του, το γένος, την κοινότητα. Το χρέος της εκδίκησης δεν βαραίνει μόνο το μέλος της αδικημένης φυλής. Στην εκπλήρωσή του πρέπει να συναινέσουν επίσης οι θεοί, ακόμα δε και η απρόσωπη και διαχρονική Μοίρα.

Ποιο ρόλο, όμως, παίζει η εκδίκηση; Ο φόβος μπροστά στην εκδίκηση, μπροστά στο αναπόφευκτο και την απειλή που αυτή επισύρει πρέπει να συγκρατεί τον άνθρωπο και να τον αποτρέπει από την τέλεση πράξεων ανάρμοστων και ζημιογόνων για τους άλλους. Πρέπει να αποτελεί το φρένο, τη φωνή της λογικής. Εάν όμως αποδειχτεί αναποτελεσματικός και κάποιος διαπράξει αδικία εις βάρος κάποιου άλλου, ο δράστης θέτει σε κίνηση την αλυσίδα της εκδίκησης που μπορεί να συνεχιστεί επί γενεές, ακόμα και επί αιώνες.

Στο μηχανισμό της εκδίκησης λειτουργεί κάποια σκοτεινή μοιρολατρία. Υπάρχει κάτι το αναπόφευκτο, το αναπόδραστο. Η δυστυχία σε βρίσκει ξαφνικά, και εσύ συχνά δεν μπορείς να καταλάβεις το γιατί. Τι είναι αυτό που συνέβη; Μπορεί απλώς να τιμωρείσαι για τα εγκλήματα ενός

προγόνου σου, δέκα γενιές πριν, την ύπαρξη του οποίου μάλιστα δεν γνώριζες.

Η δεύτερη αρχή του Ηροδότου δεν αφορά μόνο την ιστορία αλλά και τη ζωή του ανθρώπου: *Η ανθρώπινη ευημερία ποτέ δεν είναι σταθερή στον ίδιο τόπο*. Ο Ηρόδοτος αποδεικνύει την αλήθεια αυτής της πρότασης, περιγράφοντας τη δραματική, συναρπαστική μοίρα του βασιλιά των Λυδών Κροίσου, που μοιάζει με εκείνη του βιβλικού Ιώβ, της οποίας ίσως αποτελούσε το πρότυπο.

Η Λυδία ήταν ένα ισχυρό ασιατικό κράτος ανάμεσα στην Ελλάδα και την Περσία. Στο βασίλειο αυτό και στα παλάτια του, ο Κροίσος συσώρευσε μεγάλα πλούτη, ολόκληρα βουνά χρυσού και αργύρου, για τα οποία έγινε περιώνυμος επιδεικνύοντάς τα ευχαρίστως σε κάθε ξένο επισκέπτη του. Αυτά συνέβαιναν στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., μερικές δεκαετίες πριν από τη γέννηση του Ηροδότου.

Κάποια φορά, στην πρωτεύουσα της Λυδίας –τις Σάρδεις– πήγαν όλοι οι Έλληνες σοφοί της εποχής εκείνης. Ανάμεσά τους και ο Σόλων από την Αθήνα [...]. (Ο Σόλων ήταν ποιητής, νομοθέτης, φημισμένος για τη σοφία του.) Ο Κροίσος δέχτηκε προσωπικά τον Σόλωνα και διέταξε τους υπηρέτες του να του δείξουν τα πλούτη του, σίγουρος δε ότι στη θέα τους ο ξένος του θα ζαλιζόταν, του έθεσε το ερώτημα: «Θα ήθελα, λοιπόν, να σε ρωτήσω ποιος απ' όλους είναι ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος του κόσμου;» Ο Κροίσος έκανε αυτή την ερώτηση νομίζοντας ότι ο ίδιος είναι ο ευτυχέστερος άνθρωπος του κόσμου.

Ο Σόλων όμως δεν φάνηκε να εντυπωσιάζεται καθόλου και, αφού ανέφερε ως ευτυχείς κάποιους ηρωικά πεσόντες Αθηναίους, πρόσθεσε: «Κροίσε, με ρωτάς για τα ανθρώπινα πράγματα εμένα που ξέρω ότι οι θεοί φθονούν την ευτυχία των θνητών και την τaráσσουν. Στο διάστημα μιας μακράς ζωής, βλέπει κανείς πράγματα που δεν θα ήθελε να δει και παθαίνει πολλά. Βάζω όριο της ανθρώπινης ζωής τα εβδομήντα περίπου χρόνια. Τα εβδομήντα αυτά χρόνια έχουν είκοσι πέντε χιλιάδες διακόσιες ημέρες [...]. Απ' όλες λοιπόν αυτές τις [...] μέρες [...] ούτε μία δεν μας φέρνει το ίδιο πράγμα που μας φέρνει η άλλη. Αφού έτσι είναι τα πράγματα, Κροίσε, η ζωή του ανθρώπου είναι μια συνέχεια από αβεβαιότητες. Βλέπω ότι είσαι πολύ

πλούσιος και βασιλιάς πολλών ανθρώπων, αλλά σ' αυτό που με ρώτησες δεν μπορώ να σου απαντήσω, πριν μάθω αν είχες καλά στερνά [...]. Αλλά προτού πεθάνει [ένας άνθρωπος] πρέπει κανείς ν' αποφεύγει να τον χαρακτηρίσει ευτυχισμένο [...]. Σ' όλα τα πράγματα, λοιπόν, πρέπει να περιμένουμε να δούμε ποιο θα είναι το τέλος τους, γιατί ο θεός σε πολλούς έδωσε την ευτυχία, για να τους καταστρέψει όμως ολοσχερώς αργότερα».

Πράγματι, μετά την αναχώρηση του Σόλωνα, τον Κροίσο τον τιμώρησαν οι θεοί, και αυτό επειδή, πιθανώς, θεωρούσε τον εαυτό του ως τον ευτυχέστερο άνθρωπο στον κόσμο. Ο Κροίσος, λοιπόν, είχε δυο γιους – τον ωραίο Άτυ και έναν άλλο που ήταν κωφάλαλος. Τον Άτυ τον πρόσεχε και τον φύλαγε ως κόρη οφθαλμού. Και όμως, παρά ταύτα, εντελώς συμπτωματικά και χωρίς καμία πρόθεση, τον σκότωσε στη διάρκεια ενός κυνηγιού ένας φιλοξενούμενος του Κροίσου, κάποιος Άδραστος. Όταν ο τελευταίος συνειδητοποίησε τι είχε κάνει, κατέρρευσε. Μετά την κηδεία του Άτυ περίμενε λίγη ώρα ώσπου να φύγουν και οι τελευταίοι και να επικρατήσει ησυχία γύρω από το μνήμα, και θεωρώντας ότι ήταν ο πιο δυστυχισμένος άνθρωπος του κόσμου, αυτοκτόνησε επάνω στον τάφο.

Μετά το θάνατο του γιου του, ο Κροίσος έζησε δυο χρόνια σε βαθιά θλίψη. Στο διάστημα αυτό στη γειτονική Περσία αναλαμβάνει την εξουσία ο μεγάλος Κύρος, χάρη στον οποίο η δύναμη των Περσών αυξάνει γοργά. Ο Κροίσος διαβλέπει ότι το κράτος του Κύρου θα γίνει πολύ ισχυρό και φοβάται ότι θα απειλήσει τη Λυδία· αποφασίζει λοιπόν να προλάβει ενδεχόμενη περσική επιδρομή και να χτυπήσει πρώτος.

Την εποχή εκείνη, οι ισχυροί του κόσμου συνήθιζαν πριν από τη λήψη μιας σοβαρής απόφασης να καταφεύγουν στη συμβουλή των μαντείων. Μαντεία υπήρχαν τότε στην Ελλάδα πολλά, αλλά το σημαντικότερο είχε την έδρα του σε ένα ναό που ήταν χτισμένος σε μια μεγαλοπρεπή ορεινή πλαγιά – στους Δελφούς. Για να εξασφαλίσει κανείς έναν ευνοϊκό χρησμό από το μαντείο, όφειλε να εξευμενίσει με δώρα το θεό των Δελφών, τον Απόλλωνα. Ο Κροίσος, λοιπόν, αποφασίζει μια γιγαντιαία εκτέλεση θυσιών. Διατάζει να σκοτώσουν τρεις χιλιάδες ζώα, και επιπλέον να λιώσουν βαριές ράβδους χρυσού και να κατασκευάσουν αντικείμενα από ασήμι. Δίνει εντολή να ανάψει μια μεγάλη πυρά στην οποία θα καούν ως

θυσία χρυσά και αργυρά κρεβάτια, πορφυρά ρούχα και χιτώνες. Επιπροσθέτως, [...] παράγγειλε στους Λυδούς να θυσιάσει στον θεό καθένας ό,τι μπορούσε.

Μπορούμε να φανταστούμε τον πολυάριθμο και πειθαρχικό λυδικό λαό να πορεύεται στο μέρος όπου καίει η μεγάλη πυρά και να ρίχνει στη φωτιά ό,τι ως τώρα θεωρούσε πιο πολύτιμο: χρυσά κοσμήματα, κάθε είδους λατρευτικά και οικιακά σκεύη, εορταστικά ενδύματα και καθημερινά ρούχα.

Οι χρησμοί που παραχωρεί το μαντείο σε αυτούς που ζήτησαν τη συμβουλή του χαρακτηρίζονται από τη συνήθη προσεκτική αμφισημία και σκοτεινή αοριστία. Πρόκειται για κείμενα διατυπωμένα έτσι, ώστε σε περίπτωση λάθους (το οποίο συνέβαινε συχνά) το μαντείο να μπορεί να υπαναχωρήσει επιδέξια διατηρώντας, όμως, παράλληλα το κύρος του. Και όμως οι άνθρωποι, με πείσμα που κρατάει εδώ και πολλές χιλιάδες χρόνια, εξακολουθούν να ακούνε αχόρταγα και με ξαναμμένα πρόσωπα τις ρήσεις των μαντισσών και των μάντεων· τέτοια αμείωτη και άφθαρτη δύναμη υπάρχει στην επιθυμία του ανθρώπου να παραμερίσει το παραπέτασμα που χωρίζει το σήμερα από το αύριο, το παρόν από το μέλλον. Όπως διαπιστώνουμε, ούτε ο Κροίσος ήταν απαλλαγμένος απ' αυτήν. Γεμάτος αγωνία αναμένει την επάνοδο των απεσταλμένων του από τα διάφορα ελληνικά μαντεία. Η απάντηση του μαντείου των Δελφών είναι η εξής: Αν εκστρατεύσει εναντίον των Περσών, θα καταστρέψει μια ισχυρή αυτοκρατορία. Ο Κροίσος που επιθυμούσε όσο τίποτα άλλο αυτό τον πόλεμο, τυφλωμένος από το πάθος της επέκτασης, ερμήνευσε την πρόβλεψη ως εξής: Αν εκστρατεύσει εναντίον της Περσίας, θα την καταστρέψει. Διότι η Περσία –και σε τούτο είχε δίκιο– ήταν πράγματι μεγάλη αυτοκρατορία.

Ξεκίνησε, λοιπόν, αλλά τον πόλεμο τον έχασε, και έτσι –σύμφωνα με την πρόβλεψη– κατέστρεψε το δικό του ισχυρό κράτος και ο ίδιος αιχμαλωτίστηκε.

Οι Πέρσες αφού αιχμαλώτισαν τον Κροίσο τον οδήγησαν στον Κύρο, ο οποίος έδωσε διαταγή ν' ανάψουν μεγάλη φωτιά και τον ανέβασαν επάνω δεμένο με χειροπέδες. Και μαζί του δεκατέσσερις Λυδούς, θέλοντας να τους

προσφέρει σε κάποιον θεό είτε σαν πρώτη προσφορά της λείας, είτε επειδή το είχε τάμα, είτε επειδή είχε πληροφορηθεί ότι ο Κροίσος είναι θεοφοβούμενος και ήθελε να δει αν κάποιος από τους θεούς θα τον έσωζε, ώστε να μην καεί ζωντανός. [...] Ενώ ο Κροίσος στεκόταν επάνω στην φωτιά, παρ' όλη την δεινή του θέση, θυμήθηκε τα λόγια του Σόλωνα, σαν να του τα είχε πει κάποιος θεός, ότι «κανένας άνθρωπος δεν είναι ευτυχής». Τότε βόγκησε και αναστέναξε και μετά, αφού έμεινε σιωπηλός αρκετή ώρα, φώναξε τρεις φορές «Σόλων».

Ο Κύρος, που είναι παρών δίπλα στην πυρά, διατάζει τους διερμηνείς να ρωτήσουν τον Κροίσο ποιον επικαλείται και για ποιο λόγο. Ο Κροίσος του απαντά, αλλά την ώρα αυτή η πυρά έχει ήδη φουντώσει και καίει μέχρι τις πιο μακρινές άκρες. Ο Κύρος, κινούμενος από οίκτο, αλλά και από φόβο μπροστά στην εκδίκηση, αλλάζει απόφαση, διατάζει να σβήσουν όσο το δυνατόν γρηγορότερο τη φωτιά και να κατεβάσουν τον Κροίσο μαζί με τα αγόρια που τον συνοδεύουν. Αλλά, παρά τις προσπάθειες, αυτό δεν ήταν πια δυνατό.

Τότε [...] ο Κροίσος [...] βλέποντας τους υπηρέτες να προσπαθούν να σβήσουν την φωτιά χωρίς να το επιτυγχάνουν, άρχισε να ικετεύει με κραυγές τον Απόλλωνα [...]. Ενώ ικέτευε με δάκρυα τον θεό, εκεί που ο ουρανός ήταν αίθριος και δεν φυσούσε καθόλου, ξαφνα μαζεύτηκαν σύννεφα, σκοτείνιασε και ξέσπασε μεγάλη καταιγίδα με ραγδαία βροχή που έσβησε τη φωτιά. Έτσι λοιπόν ο Κύρος [...], αφού τον έσωσε από την πυρά, του είπε: «Κροίσε, ποιος άνθρωπος σου έβαλε την ιδέα να εκστρατεύσεις εναντίον της χώρας μου και αντί φίλος μου να γίνεις εχθρός μου;» Εκείνος αποκρίθηκε: «Βασιλιά, όλα αυτά τα έκανα για την ευτυχία την δική σου και την δυστυχία την δική μου. Αίτιος όλων είναι ο θεός των Ελλήνων που με παρέσυρε να εκστρατεύσω εναντίον σου. Κανείς δεν είναι τόσο ανόητος ώστε να προτιμάει τον πόλεμο από την ειρήνη. Όσο υπάρχει ειρήνη τα παιδιά κηδεύουν τους γονείς τους, ενώ στον πόλεμο οι γονείς κηδεύουν τα παιδιά τους. Αλλά έτσι θα το ήθελαν οι θεοί να γίνουν τα πράγματα».

[...] ο Κύρος, αφού τον έλυσε, τον έβαλε να καθήσει πλάι του και του φέρθηκε με πολλή ευγένεια. Τον κοίταζε με μεγάλη περιέργεια και ο ίδιος και οι άλλοι που ήσαν γύρω του. Ο Κροίσος καθόταν σκεπτικός και σιωπηλός.

Έτσι λοιπόν οι δυο ισχυρότεροι την εποχή εκείνη δεσπότες της Ασίας –ο ηττημένος Κροίσος και ο νικητής Κύρος– κάθονται ο ένας δίπλα στον άλλο παρατηρώντας τα αποκαΐδια της φωτιάς, στην οποία πριν από λίγο ο ένας επρόκειτο να κάψει τον άλλο. Μπορούμε να φανταστούμε ότι ο Κροίσος, τον οποίο μόλις πριν από μια ώρα τον περίμενε ένας μαρτυρικός θάνατος, είναι ακόμη συγκλονισμένος, και όταν ο Κύρος τον ρωτά τι θα μπορούσε να κάνει για εκείνον, στρέφεται κατά των θεών: «Δέσποτα, η μεγαλύτερη χαρά που μπορείς να μου δώσεις είναι να μ' αφήσεις να στείλω στον θεό των Ελλήνων, αυτόν που τίμησα περισσότερο απ' όλους τους θεούς, τούτες τις χειροπέδες και να τον ρωτήσω αν το έχει συνήθεια να εξαπατάει εκείνους που τον ευεργετούν».

Τι βλασφημία!

Κάτι περισσότερο, έχοντας τη συγκατάθεση του Κύρου, ο Κροίσος έστειλε μερικούς Λυδούς στους Δελφούς με την εντολή ν' αφήσουν τις χειροπέδες στο κατώφλι του ναού και να ρωτήσουν τον θεό αν δεν ντρεπόταν για τους χρησμούς με τους οποίους παρακίνησε τον Κροίσο να εκστρατεύσει εναντίον των Περσών [...] έπρεπε επίσης να ρωτήσουν αν οι θεοί των Ελλήνων έχουν για κανόνα την αχαριστία.

Η απάντηση που τους επιφύλαξε η δελφική Πυθία θα αποτελέσει την τρίτη αρχή του Ηροδότου:

«Το πεπρωμένο ούτε ο θεός ακόμα μπορεί να τ' αποφύγει. Ο Κροίσος πλήρωσε την αμαρτία του πέμπτου προγόνου του, που, απλός στρατιώτης των Ηρακλειδών, δέχτηκε να εκτελέσει γυναικείο δολερό σχέδιο, να σκοτώσει τον κύριό του και να καταλάβει την εξουσία χωρίς να έχει κανένα δικαίωμα. Αν και ο Λοξίας επιθυμούσε η καταστροφή των Σάρδεων να μη γίνει κατά την βασιλεία του Κροίσου, αλλά όταν θα βασίλευαν τα παιδιά του, δεν μπόρεσε να ξεγελάσει τις Μοίρες. [...]». Αυτά αποκρίθηκε η Πυθία στους Λυδούς. Και εκείνοι [...] τα είπαν στον Κροίσο, ο οποίος μόλις τ' άκουσε, αναγνώρισε ότι δικό του ήταν το σφάλμα και όχι του θεού.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ

Νόμιζα κιόλας ότι είχα τελειώσει μια και καλή με τον Κροίσο, ο οποίος μου φαινόταν, άλλωστε, υπό κάποια έννοια ανθρώπινος, συμπαθής μέσα από τις αδυναμίες και τα παθήματά του: η αφελής και κατάφωρη ματαιοδοξία του λόγω του πλούτου του που προκαλούσε το θαυμασμό όλου του κόσμου (τόνοι χρυσού και αργύρου γέμιζαν τα αμέτρητα θησαυροφυλάκιά του), η ακλόνητη, θεοσεβούμενη πίστη του στους χρησμούς του μαντείου των Δελφών, η τρομερή απόγνωσή του μετά το θάνατο του γιου του, στον οποίο συνέβαλε έμμεσα και ο ίδιος, η τραγική κατάρρευσή του μετά την απώλεια του κράτους του και η παθητική στάση του απέναντι στον μαρτυρικό του θάνατο στην πυρά και, τέλος, η βλάσφημη εξέγερσή του ενάντια στη θεϊκή καταδίκη και στο ότι έπρεπε να πληρώσει τόσο βαρύ τίμημα για την αμαρτία κάποιου άγνωστου, μακρινού του προγόνου. Πίστευα, λοιπόν, ότι είχα αφήσει για πάντα πίσω μου τον τιμωρημένο και ταπεινωμένο Κροίσο, όταν ξαφνικά εμφανίστηκε και πάλι στις σελίδες του βιβλίου του Ηροδότου, αυτήν τη φορά από κοινού με τον βασιλιά Κύρο, που επικεφαλής του περσικού στρατού κίνησε να κατακτήσει τους πολεμοχαρείς και άγριους Μασσαγέτες, που ζούσαν στα βάθη της κεντρικής Ασίας, πέρα από τον ποταμό Αράξη (Αμού-Νταριά).

Βρισκόμαστε στον 6ο αιώνα π.Χ., και οι Πέρσες γνωρίζουν μεγάλη ακμή – κατακτούν όλο τον κόσμο. Ύστερα από αυτούς, στα χρόνια και τους αιώνες που ακολούθησαν, όλο και κάποια μεγάλη δύναμη θα επιχειρούσε κάθε τόσο να κατακτήσει τον κόσμο, αλλά εκείνη τη μακρινή εποχή, στη

φιλόδοξη απόπειρα των Περσών υπήρχε ίσως μεγαλύτερη τόλμη και ορμή. Είχαν ήδη κατακτήσει τους Ίωνες και τους Αιολείς, είχαν κυριεύσει τη Μίλητο, την Αλικαρνασσό και πολλές άλλες ελληνικές αποικίες στη δυτική Ασία, είχαν νικήσει τους Μήδους και τους Βαβυλωνίους, με ένα λόγο – όλα όσα ήταν δυνατόν να κατακτηθούν στην εγγύτερη και απώτερη περιοχή είχαν βρεθεί υπό την περσική κυριαρχία. Ο Κύρος τώρα ξεκινάει να υποδουλώσει ένα κράτος που τοποθετείται στις παρυφές του τότε γνωστού κόσμου. Είναι ίσως πεπεισμένος ότι εάν υποτάξει τους Μασσαγέτες, αν κατακτήσει τη γη και τα κοπάδια τους, θα είναι σε θέση να διακηρύξει θριαμβευτικά προς τους πάντες και τα πάντα: «Ο κόσμος είναι δικός μου».

Αλλά αυτή η ανάγκη, η ανάγκη να τα έχεις όλα, αυτή που ήδη είχε οδηγήσει τον Κροίσο στην πτώση, τώρα με τη σειρά της θα οδηγήσει και τον Κύρο στην ήττα. Επιπροσθέτως, η τιμωρία για την αχαλίνωτη απληστία του ανθρώπου τον βρίσκει πάντοτε σε μια στιγμή –και σε τούτο συνίσταται η οδυνηρή, καταστροφική της δύναμη– που όλα δείχνουν ότι βρίσκεται ένα μόλις βήμα πριν από την κατάκτηση του επιδιωκόμενου σκοπού. Η τιμωρία αυτή συνοδεύεται, παράλληλα, από ένα αίσθημα απογοήτευσης για τον κόσμο, από ένα μεγάλο παράπονο προς την εκδικητική μοίρα, καθώς και από την καταθλιπτική αίσθηση της ταπείνωσης και της αδυναμίας.

Για την ώρα όμως, ο Κύρος ξεκινάει για τα βάθη της Ασίας, προς το βορρά, για να υποτάξει τους Μασσαγέτες. Η εκστρατεία αυτή δεν εξέπληξε κανέναν, γιατί όλοι ήξεραν ότι ο Κύρος δεν θα κάτσει με σταυρωμένα τα χέρια, καθώς άπλωνε τα χέρια του σε κάθε λαό δίχως εξαίρεση. Πολλά και σπουδαία ήσαν τα όσα τον παρακινούσαν ν' αναλάβει την εκστρατεία. Πρώτα απ' όλα η καταγωγή του, που τον έκανε να νομίζει ότι είναι υπεράνθρωπος, ύστερα η καλή του τύχη σ' όλους τους πολέμους, γιατί όπου αποφάσιζε να εκστρατεύσει ο Κύρος, ήταν αδύνατον εκείνος ο λαός να του γλυτώσει.

Για τους Μασσαγέτες ήταν γνωστό ότι ζουν στις μεγάλες πεδινές στέπες της κεντρικής Ασίας και επίσης στα νησιά που βρίσκονται στον ποταμό Αράξη. Το καλοκαίρι βγάζουν από τη γη και τρώνε διάφορες ρίζες, ενώ

τους καρπούς που βρίσκουν στα δέντρα, αφού ωριμάσουν, τους αποθηκεύουν και μ' αυτούς τρέφονται το χειμώνα. Μαθαίνουμε, επίσης, ότι οι Μασσαγέτες έκαναν χρήση ενός είδους παραισθησιογόνου, ήταν επομένως, τρόπον τινά, οι πρόγονοι των σημερινών πρεζάκηδων και κοκάκηδων. Εκεί υπάρχουν και δέντρα που ο καρπός τους έχει την εξής ιδιότητα: Μαζεύονται ομάδες ομάδες γύρω από τις φωτιές και ρίχνουν τον καρπό μέσα στην φωτιά, και καθώς αυτός καίγεται μυρίζουν την μυρωδιά του και μεθάνε όπως οι Έλληνες μεθάνε με το κρασί, και όσο περισσότερους καρπούς βάζουν στην φωτιά, τόσο περισσότερο μεθάνε, ώσπου σηκώνονται κι αρχίζουν τον χορό και το τραγούδι.

Βασίλισσα των Μασσαγετών τα χρόνια αυτά είναι μια γυναίκα, η Τόμυρις. Ανάμεσα σε αυτήν και τον Κύρο θα διαδραματιστεί ένα θανάσιμο, αιματηρό επεισόδιο, στο οποίο θα παίξει ρόλο και ο Κροίσος. Ο Κύρος πρώτα θέτει σε λειτουργία ένα τέχνασμα: προφασίζεται ότι θέλει να παντρευτεί την Τόμυρι. Αλλά η βασίλισσα των Μασσαγετών μαντεύει αμέσως τις πραγματικές προθέσεις του βασιλιά των Περσών, ο οποίος, κατά τη γνώμη της, δεν ενδιαφέρεται για την ίδια, αλλά για το βασίλειό της. Ο Κύρος, καταλαβαίνοντας ότι με αυτό τον τρόπο δεν θα επιτύχει το σκοπό του, αποφασίζει να χτυπήσει με τα όπλα τους Μασσαγέτες που βρίσκονται στην άλλη πλευρά του ποταμού Αράξη, όπου και έφτασε επικεφαλής των στρατευμάτων του.

Από την πρωτεύουσα της Περσίας, τα Σούσα, ως τις όχθες του ποταμού Αράξη, ο δρόμος είναι μακρύς και δύσκολος· στην πραγματικότητα, δεν υφίσταται δρόμος – πρέπει να περάσεις από βουνίσσιους αυχένες, να διασχίσεις τη φλεγόμενη έρημο Καρα-Κουμ, και στη συνέχεια τις ατέλειωτες στέπες.

Αυτό μας φέρνει στο νου την τρελή εκστρατεία του Ναπολέοντα στη Μόσχα. Και ο Πέρσης και ο Γάλλος διακατέχονται από το ίδιο πάθος – να καταλάβουν, να κυριεύσουν, να κατακτήσουν. Και οι δυο θα υποστούν μεγάλη ήττα, γιατί παραβιάζουν μια θεμελιώδη ελληνική αρχή, την αρχή του μέτρου: να μην θελήσεις ποτέ πολλά, να μην τα επιθυμήσεις όλα. Τη στιγμή, όμως, που ξεκινούν την εκστρατεία, είναι πολύ τυφλωμένοι από το πάθος τους για να το καταλάβουν αυτό, η δίψα για εξουσία τους έχει

στερήσει την ικανότητα της κρίσης, τους έχει στερήσει τη λογική. Αλλά από την άλλη πλευρά, αν στον κόσμο κυβερνούσε η λογική, θα υπήρχε άραγε ιστορία;

Για την ώρα, η εκστρατεία του Κύρου συνεχίζεται. Πρέπει να ήταν μια ατέλειωτη φάλαγγα ανθρώπων, αλόγων και πολεμοφοδίων. Στα βουνά, οι κουρασμένοι στρατιώτες κατρακυλούν από τους βράχους, αργότερα στην έρημο πολλοί πεθαίνουν από τη δίψα, πιο πέρα κάποια τμήματα χάνονται στα αδιέξοδα της στέπας. Δεν είχαν στη διάθεσή τους, άλλωστε, τότε χάρτες, πυξίδες, διόπτρες, οδοδείκτες. Προφανώς πρέπει να ζητήσουν πληροφορίες από τις φυλές που συναντούν, να ρωτήσουν, να πάρουν οδηγούς, να συμβουλευτούν τους μάγους. Εντέλει, με τρομερές δυσκολίες, με κόπο, καμιά φορά, όπως συνέβαινε συχνά στους Πέρσες, υπό την απειλή του βούρδουλα, ο μεγάλος στρατός προχωρεί προς τα εμπρός.

Μόνο ο Κύρος έχει τη δυνατότητα σ' αυτόν το δρόμο του μαρτυρίου να απολαμβάνει κάθε είδους ανέσεις. Όταν εκστρατεύει ο βασιλιάς παίρνει μαζί του πολλές προμήθειες και πολλά κοπάδια· παίρνει μάλιστα και νερό από τον ποταμό Χοάσπη, που περνάει κοντά στα Σούσα. Μόνο απ' αυτόν πίνει ο βασιλιάς και από κανέναν άλλο ποταμό. Το νερό αυτό το βράζουν, το βάζουν σε ασημένια δοχεία και το φορτώνουν σε πολλές άμαξες με τέσσερις ρόδες, που τις τραβούν μουλάρια και ακολουθούν τον βασιλιά όπου και αν πάει.

Η πληροφορία που δίνει ο Ηρόδοτος γι' αυτό το νερό έχει ενδιαφέρον: νερό που έχουν προηγουμένως βράσει και το μεταφέρουν σε ασημένια δοχεία (το ασήμι διατηρεί τη δροσιά) εν μέσω της ερήμου. Αυτό το νερό, όπως μαθαίνουμε, το κουβαλούν πολλές τετράτροχες άμαξες που τις σέρνουν μουλάρια.

Οι άμαξες μεταφέρουν το νερό και οι στρατιώτες πέφτουν στο δρόμο από τη δίψα. Οι στρατιώτες πέφτουν νεκροί και οι άμαξες συνεχίζουν το δρόμο τους, δεν σταματούν, το νερό δεν προορίζεται γι' αυτούς. Είναι νερό βρασμένο για τον Κύρο, ο βασιλιάς, βέβαια, άλλο νερό δεν πίνει, και εάν αυτό σωζόταν, θα πέθαινε από τη δίψα. Μπορεί τάχα να σκεφτεί κανείς κάτι τέτοιο;

Υπάρχει και κάτι ακόμα που με ενδιαφέρει. Σε αυτή την πορεία υπάρχουν δύο βασιλείς – ο μεγάλος και κυρίαρχος Κύρος, και ο δεύτερος, ο εκθρονισμένος Κροίσος, ο οποίος μόλις χθες σώθηκε από το θάνατο στην πυρά που του είχε ετοιμάσει ο πρώτος. Ποιες είναι τώρα οι μεταξύ

τους σχέσεις; Ο Ηρόδοτος υποστηρίζει ότι είναι εγκάρδιες. Αλλά ο Ηρόδοτος δεν παίρνει μέρος στην εκστρατεία, για την ακρίβεια δεν έχει ακόμη γεννηθεί. Άραγε ο Κύρος και ο Κροίσος ταξιδεύουν με την ίδια άμαξα, που σίγουρα έχει χρυσές ρόδες, χρυσούς υποστάτες, χρυσή δοκό; Άραγε στη θέα όλου αυτού του χρυσού, ο Κροίσος δεν αναστενάζει κρυφά; Άραγε οι δυο κύριοι συνομιλούν μεταξύ τους; Αν συμβαίνει αυτό, πρέπει λογικά να χρησιμοποιούν διερμηνέα, γιατί ο ένας δεν γνωρίζει τη γλώσσα του άλλου. Για τι πράγμα, άλλωστε, να συνομιλούν; Πορεύονται έτσι για ημέρες και εβδομάδες, στο τέλος, αργά ή γρήγορα, τα θέματα εξαντλούνται. Και αν επιπλέον κάποιος από αυτούς είναι αμίλητος, αυτό σημαίνει ότι είναι χαρακτήρας κλειστός και εσωστρεφής;

Είναι ενδιαφέρον τι γίνεται όταν ο Κύρος θέλει να πιει νερό. «Φέρτε νερό» φωνάζει στους υπηρέτες. Αυτοί οι υδροχόοι πρέπει να ήταν άνθρωποι μεγάλης εμπιστοσύνης, άνθρωποι ορκισμένοι να μην πίνουν στα κρυφά από το ανεκτίμητο υγρό. Και να, ακούγοντας τη διαταγή, φέρνουν μια ασημένια κανάτα. Άραγε τώρα ο Κύρος πίνει μόνος του ή λέει: «Πάρε, Κροίσε, πίες και εσύ!»; Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει τίποτα σχετικά με αυτό, και όμως είναι μια σπουδαία στιγμή – στην έρημο χωρίς νερό δεν μπορεί να ζήσει κανείς, ο άνθρωπος αργά ή γρήγορα πεθαίνει από τη δίψα.

Αλλά μπορεί να μην ταξιδεύουν μαζί – τότε δεν υπάρχει πρόβλημα. Ίσως ο Κροίσος έχει το δικό του δοχείο με νερό, ένα οποιοδήποτε νερό, και όχι απαραίτητα από αυτό τον ιδιαίτερο ποταμό Χοάσπη. Στην πραγματικότητα, γι' αυτό δεν γνωρίζουμε τίποτα, καθώς στις σελίδες του Ηροδότου τον Κροίσο τον ξανασυναντούμε μόλις τη στιγμή που το εκστρατευτικό σώμα φτάνει στον πλατύ και ήρεμο Αράξη.

Ο Κύρος, μην κατορθώνοντας να κατακτήσει τη βασίλισσα Τόμυρι, της κηρύττει τον πόλεμο. Διατάζει να χτιστούν γέφυρες στον ποταμό για να περάσει ο στρατός. Αλλά την ώρα εκείνη που καταγίνεται με αυτές τις εργασίες, φτάνει κήρυκας από τη βασίλισσα, η οποία με σύνεση διαμηνύει στον Κύρο τα εξής: «[...] σταμάτησε τα όσα ετοιμάζεις· [...] βασίλευε στα μέρη που εξουσιάζεις και άφησέ μας εμάς να εξουσιάζουμε τα βουνά που εξουσιάζουμε. Αν δεν θελήσεις να δεχτείς αυτή την συμβουλή μας και προτιμήσεις οτιδήποτε άλλο εκτός από την ησυχία, κι αν η επιθυμία σου ν' αναμετρηθείς με τους Μασσαγέτες είναι τόσο μεγάλη, τότε μην κοπιάζεις με τα έργα που κάνεις για να ζεύξεις τον ποταμό. Εμείς θ' αποτραβηχτούμε σε

απόσταση τρεις μέρες πορεία και εσύ πέρασε στην γη μας. Αν πάλι προτιμάς να μας περιμένεις στο έδαφός σου, τότε κάνε το ίδιο».

Ακούγοντάς τα αυτά ο Κύρος καλεί σε συμβούλιο τους Πέρσες επιφανείς και ζητάει τη γνώμη τους. Αυτοί τον συμβουλεύουν ομόφωνα να αποσυρθούν και να περιμένουν την Τόμυρι και το στρατό της στην πλευρά του ποταμού που έχουν στρατοπεδεύσει. Υπάρχει μία μόνο διαφορετική γνώμη, αυτή του Κροίσου. Ο Κροίσος αρχίζει φιλοσοφικά: «[...] μάθε πρώτα –λέει στον Κύρο– πως τα ανθρώπινα πράγματα είναι κύκλος που γυρίζει και δεν αφήνει ποτέ τους ίδιους ανθρώπους να ευτυχούν».

Εν ολίγοις ο Κροίσος προειδοποιεί ότι η τύχη μπορεί να εγκαταλείψει τον Κύρο, και τότε τα πράγματα θα πάρουν άσχημη τροπή. Τους συμβουλεύει, λοιπόν, να περάσουν στην απέναντι πλευρά του ποταμού και εκεί –καθώς είχε ακούσει ότι οι Μασσαγέτες δεν ξέρουν τι σημαίνει περσικός πλούτος και ποτέ δεν γνώρισαν τις χαρές της ζωής– να σφάξουν κοπάδια πρόβατα, να βγάλουν καθαρό κρασί και διάφορα τρόφιμα, και να ετοιμάσουν μεγάλο φαγοπότη. Οι Μασσαγέτες θα φάνε και θα πιούνε, και τότε μεθυσμένοι θα αποκοιμηθούν. Οι Πέρσες θα τους αιχμαλωτίσουν. Ο Κύρος αποδέχεται το σχέδιο του Κροίσου, η Τόμυρις αποσύρεται από τον ποταμό και τα περσικά στρατεύματα εισβάλλουν στη γη των Μασσαγετών.

Η ένταση, όπως σε όλες τις περιπτώσεις που περιλαμβάνουν μια μεγάλη σύγκρουση, κορυφώνεται. Τα λόγια του Κροίσου ότι η τύχη είναι κύκλος που γυρίζει, καθώς και το γεγονός ότι ο Κύρος βασιλεύει είκοσι εννέα ολόκληρα χρόνια στην Περσία, κάνουν τον πέρση βασιλιά να συνειδητοποιήσει τη σοβαρότητα των εξελίξεων που θα ακολουθήσουν. Δεν δείχνει πια, όπως παλιότερα, σίγουρος για τον εαυτό του, γεμάτος αλαζονεία και ικανοποίηση. Τη νύχτα βλέπει ένα κακό όνειρο. Την ημέρα, φροντίζοντας για τη ζωή του γιου του Καμβύση, τον στέλνει στην Περσία συνοδεία του Κροίσου. Επιπλέον, φαντάζεται κάποιες συνωμοσίες και σκευωρίες εις βάρος του.

Είναι, ωστόσο, αρχηγός του στρατού, πρέπει να δώσει εντολές, όλοι κρέμονται από τα χείλη του, περιμένουν πού θα τους οδηγήσει. Και ο Κύρος σημείο προς σημείο ακολουθεί τις συμβουλές του Κροίσου, χωρίς να συνειδητοποιεί ότι με αυτό τον τρόπο πορεύεται βήμα προς βήμα προς την καταστροφή του. (Άραγε ο Κροίσος οδήγησε συνειδητά τον Κύρο σε λάθος δρόμο; Του έστησε παγίδα για να τον εκδικηθεί για την

ήττα και τον εξευτελισμό που υπέστη; Δεν το γνωρίζουμε – ο Ηρόδοτος σιωπά γι' αυτό το θέμα.)

Ο Κύρος δεν αρκείται να στείλει στη μάχη το πιο αναξιόπιστο τμήμα του στρατού του – διάφορους άχρηστους, ανίκανους, αδύναμους και άρρωστους όλων των ειδών, τους ντοχοντιάγκι, όπως τους έλεγαν στα γκουλάγκ. Οδηγεί τους ανθρώπους αυτούς στο θάνατο, καθώς στην επαφή με την εμπροσθοφυλακή του στρατού των Μασσαγέτων εξοντώνονται όλοι ως τον τελευταίο. Τώρα οι Μασσαγέτες έχοντας εξολοθρεύσει την περσική οπισθοφυλακή και βλέποντας την ετοιμασία, *ρίχτηκαν στο φαΐ και χόρτασαν φαγητό και κρασί. Ύστερα το 'ριξαν στον ύπνο. Τότε οι Πέρσες έκαναν επίθεση, σκότωσαν πολλούς και αιχμαλώτισαν ακόμη περισσότερους, και τον στρατηγό των Μασσαγέτων, τον Σπαργαπίση, που μάνα του ήταν η Τόμυρις.*

Η Τόμυρις, μόλις πληροφορήθηκε την είδηση για την τύχη του γιου της και του στρατού της, στέλνει στον Κύρο κήρυκα με το μήνυμα: *«Δώσε μου πίσω το παιδί μου και φύγε από την χώρα αυτή, χωρίς να πάθεις τίποτα παρ' όλο που κατέστρεψες το ένα τρίτο του στρατού μου. Αν δεν με ακούσεις, ορκίζομαι στον ήλιο, τον δεσπότη των Μασσαγέτων, να σε χορτάσω αίμα κι ας είσαι από κείνους που δεν χορταίνουν».*

Τα λόγια αυτά είναι βαριά, δυσοίωνα· ο Κύρος, όμως, δεν δίνει την παραμικρή σημασία. Μεθυσμένος από τη νίκη, χαίρεται που εξαπάτησε την Τόμυρι και εκδικήθηκε εκείνη που απέρριψε τη συμπάθειά του. Εκείνη τη στιγμή, ωστόσο, η βασίλισσα αγνοεί ακόμη τη δυστυχία που τη βρήκε: *Ο Σπαργαπίσης, γιος της Τομύριος, άμα ξεμέθυσε και κατάλαβε την συμφορά που είχε πάθει, παρακάλεσε τον Κύρο να του λύσουν τα δεσμά, και μόλις του τα έλυσαν και ελευθερώθηκαν τα χέρια του, αυτοκτόνησε.*

Το όργιο του θανάτου και του αίματος αρχίζει.

Η Τόμυρις, βλέποντας ότι ο Κύρος την αγνόησε, συγκεντρώνει τις δυνάμεις της και δίνει μάχη εναντίον του. Ο Ηρόδοτος σχολιάζει: *Νομίζω ότι απ' όλες τις μάχες που έχουν γίνει μεταξύ βαρβάρων αυτή ήταν η πιο σκληρή.* Στην αρχή, οι δυο παρατάξεις πολεμούν με βέλη, και όταν αυτά σωθούν, με δόρατα και σπαθιά· στο τέλος πιάνονται σώμα με σώμα. Αρχικά οι δυνάμεις είναι ισόρροπες, βαθμιαία όμως οι Μασσαγέτες

αποκτούν υπεροχή. Το μεγαλύτερο μέρος του περσικού στρατού χάνεται. Ανάμεσα στους σκοτωμένους είναι και ο Κύρος.

Ό,τι ακολουθεί θυμίζει σκηνή από αρχαία ελληνική τραγωδία: το πεδίο είναι σκεπασμένο με πτώματα και από τους δύο στρατούς. Στο σημείο αυτό μπαίνει η Τόμυρις με ένα άδειο ασκί. Περνάει από τον έναν σκοτωμένο στον άλλο και μαζεύει αίμα από τις νωπές ακόμη πληγές, ώσπου να γεμίσει ολόκληρο το ασκί. Η βασίλισσα πρέπει να είναι αλειμμένη με ανθρώπινο αίμα που στάζει αποπάνω της. Κάνει ζέστη, και με ματωμένα χέρια σκουπίζει το πρόσωπό της που γεμίζει και αυτό αίματα. Κοιτάζει γύρω της, αναζητεί το σώμα του Κύρου. Όταν τελικά το βρήκε, έβαλε το κεφάλι του μέσα στο ασκί και κακοποιώντας το σώμα του έλεγε: «Εσύ με κατέστρεψες εμένα, αν και είμαι ζωντανή και νικήτρια στην μάχη, θανατώνοντας με δόλο το παιδί μου. Τώρα, καθώς σε απείλησα, θα σε χορτάσω αίμα!».

Έτσι τελειώνει αυτή η μάχη.

Έτσι πεθαίνει ο Κύρος.

Η σκηνή ερημώνει και πάνω της μένει ζωντανή μόνο η απελπισμένη, γεμάτη μίσος Τόμυρις.

Ο Ηρόδοτος δεν κάνει το παραμικρό σχόλιο, μόνο εν είδει ρεπόρτερ προσθέτει μερικές πληροφορίες για τα άγνωστα στους Έλληνες έθιμα των Μασσαγετών: *Αν κάποιος Μασσαγέτης επιθυμήσει γυναίκα, κρεμάει την φαρέτρα του στο αμάξι της και συνευρίσκεται μαζί της άφοβα. Όριο ηλικίας δεν ορίζουν, αλλά άμα κάποιος γεράσει πολύ, μαζεύονται οι συγγενείς του και τον θυσιάζουν μαζί με άλλα ζώα. Ψήνουν όλα τα κρέατα και ευωχούνται. Αυτό είναι το ευτυχέστερο τέλος που μπορούν να έχουν. Αν πεθάνει κανείς από αρρώστια δεν τον τρώνε· τον παραχώνουν στην γη και θεωρούν δυστυχία ότι δεν έφθασε σε ηλικία να θυσιαστεί.*

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ

Αφήνω την Τόμυρι στο σκεπασμένο με πτώματα πεδίο μάχης στις όχθες του Αμού-Νταριά, την ηττημένη και απελπισμένη, αλλά ταυτόχρονα νικήτρια και θριαμβεύτρια Τόμυρι – την ακαταμάχητη και φλογερή Αντιγόνη της ασιατικής στέπας. Κρύβω τον Ηρόδοτο στο συρτάρι του γραφείου μου στη σύνταξη και αρχίζω να διαβάζω τα τελευταία τηλεγραφήματα που οι ανταποκριτές του Ρόιτερς και του Γαλλικού Πρακτορείου Ειδήσεων μόλις έχουν στείλει από την Κίνα, την Ινδονησία, τη Σιγκαπούρη και το Βιετνάμ. Μεταδίδουν ένα πλήθος ειδήσεων: ότι βιετναμέζοι αντάρτες έδωσαν νέα μάχη με τα στρατεύματα του Νγκο Ντινχ Ντιέν στο Μπινγκ Λονγκ (η έκβαση της μάχης και ο αριθμός των θυμάτων ήταν άγνωστα)· ότι ο Μάο Τσε-Τουνγκ διακηρύσσει νέα καμπάνια: δεν υπάρχει πια η πολιτική των εκατό λουλουδιών, τώρα το καθήκον είναι η αναδιαπαιδαγώγηση της ιντελιγκέντσιας – όποιος ξέρει να διαβάζει και να γράφει (αυτό θεωρείται ξαφνικά στοιχείο επιβαρυντικό) θα σταλεί αναγκαστικά σε χωριό, όπου σέρνοντας το άροτρο ή σκάβοντας αρδευτικά κανάλια, θα απαλλαγεί από τα φιλελεύθερα όνειρα περί των εκατό λουλουδιών και θα γνωρίσει την αληθινή προλεταριακή-αγροτική ζωή· ότι ο πρόεδρος της Ινδονησίας Σουκάρνο, ένας από τους ιδεολόγους της νέας πολιτικής Παντζασίλα, διέταξε τους Ολλανδούς να εγκαταλείψουν τη χώρα – την παλιά τους αποικία. Από αυτές τις σύντομες ειδήσεις, λίγα πράγματα μπορεί κανείς να καταλάβει, τους λείπει ο συνειρμός και κάτι που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τοπικό χρώμα. Ίσως πιο εύκολα μπορώ να φανταστώ τους καθηγητές του Πανεπιστημίου του Πεκίνου, ανεβασμένους σε φορτηγά

και διπλωμένους από το κρύο, χωρίς να γνωρίζουν πού πηγαίνουν, με την παγωνιά και την ομίχλη να σκεπάζει τους φακούς των γυαλιών τους.

Ναι, η Ασία σφύζει από γεγονότα, και η κυρία που μοιράζει τα τηλεγραφήματα στις αίθουσες της σύνταξης μου αφήνει πάνω στο γραφείο κάθε τόσο μια νέα δόση. Καθώς περνάει η ώρα, όμως, διαπιστώνω ότι αρχίζει να τραβάει την προσοχή μου μια άλλη ήπειρος – η Αφρική. Στην Αφρική, το ίδιο όπως και στην Ασία, κυριαρχεί ανησυχία: θύελλες και κινήματα, ανατροπές και ταραχές, αλλά δεδομένου ότι αυτή βρίσκεται πιο κοντά στην Ευρώπη (τη χωρίζει από εκείνη μόνο η θάλασσα – η Μεσόγειος), ο απόηχος των γεγονότων φτάνει πιο άμεσα, σαν να απλώνεται ακριβώς δίπλα μας.

Η Αφρική έπαιξε σημαντικό ρόλο· άλλαξε την ιεραρχία του κόσμου και βοήθησε τον Νέο Κόσμο να ξεπεράσει και να κυριαρχήσει πάνω στον Παλιό, παρέχοντάς του το εργατικό δυναμικό –διαδικασία η οποία κράτησε τρεις αιώνες– που έχτισε τον πλούτο και τη δύναμή του. Στη συνέχεια, αφού έδωσε πολλές γενιές από τους καλύτερους, τους πιο δυνατούς και ανθεκτικούς ανθρώπους, η ερημωμένη και εξαντλημένη ήπειρος έγινε εύκολη λεία για τους ευρωπαϊούς αποικιοκράτες. Τώρα όμως φαίνεται ότι έβγαινε από το λήθαργο και συνέλεγε δυνάμεις, για να φτάσει στην ανεξαρτησία.

Αρχισα να στρέφομαι προς την πλευρά της Αφρικής και για έναν επιπρόσθετο λόγο: η Ασία με είχε αποθαρρύνει από την αρχή. Οι πολιτισμοί των Ινδιών, της Κίνας και της Μεγάλης Στέπας ήταν για μένα γίγαντες, που απαιτούσαν μια ολόκληρη ζωή για να μπορέσεις έστω και να πλησιάσεις κάποιον από αυτούς, για να μην πούμε καν να τον γνωρίσεις καλύτερα. Η Αφρική όμως μου φαινόταν κατακερματισμένη, πιο διαφοροποιημένη στην απεραντοσύνη της – σαν μικρογραφία, άρα πιο εύκολα κατανοητή, πιο προσιτή.

Εδώ και αιώνες μια ατμόσφαιρα μυστικότητας περιέβαλλε αυτή την ήπειρο και προσείλκε τους ταξιδευτές, η αίσθηση ότι στην Αφρική πρέπει να υπάρχει κάτι το μοναδικό και κρυφό, κάποιο λαμπερό, στιλπνό σημείο στο σκοτάδι που είναι δύσκολο ή αδύνατο να φτάσεις. Κάθε νέος

επισκέπτης είχε προφανώς τη φιλοδοξία να δοκιμάσει τις δυνάμεις του, να βρει και να αποκαλύψει αυτό το αινιγματικό, μυστικό κ ά τ ι.

Η πρόκληση αυτή φαίνεται ότι κίνησε το ενδιαφέρον και του Ηροδότου. Γράφει ότι οι άνθρωποι της Κυρηναϊκής που πήγαν στο μαντείο του Άμμωνος του αφηγήθηκαν ότι είχαν την ευκαιρία να συνομιλήσουν με το βασιλιά των Αμμωνίων, τον Ετέαρχο (οι Αμμώνιοι ζούσαν στην όαση Σίβα στη λιβυκή έρημο). Ο Ετέαρχος τους ανέφερε ότι κάποτε τον επισκέφτηκαν μερικοί Νασαμώνες. Η λιβυκή αυτή φυλή κατοικεί στην Σύρτι και λίγο ανατολικότερα [κόλπος στη Μεσόγειο Θάλασσα μεταξύ Τρίπολης και Βεγγάζης]. Όταν λοιπόν έφθασαν και τους ρώτησε αν είχαν να πουν τίποτα περισσότερο για τις έρημες περιοχές της Λιβύης, του αποκρίθηκαν ότι μερικοί θρασείς νέοι, παιδιά φυλάρχων τους, αφού μεγάλωσαν και ανδρώθηκαν μηχανεύτηκαν πολλά και διάφορα, καθώς και να βάλουν μεταξύ τους κλήρο για πέντε που θα ερευνούσαν τις έρημες περιοχές της Λιβύης και θα προσπαθούσαν να φτάσουν πιο πέρα απ' όσο είχε φτάσει ποτέ κανείς. Οι ακτές της Λιβύης στην βόρεια θάλασσα, από την Αίγυπτο ως το ακρωτήριο Σολόεις, όπου τελειώνει η Λιβύη, κατοικούνται από τους Λίβυες και από πολλές φυλές Λιβύων, εκτός από τις περιοχές που κατέχουν οι Έλληνες και οι Φοίνικες. Αλλά στα μεσόγεια της Λιβύης, πέρα από την περιοχή όπου κατοικούν οι άνθρωποι, ζουν μόνο άγρια θηρία· και πέρα από την περιοχή των θηρίων υπάρχει άμμος και η χώρα είναι άνυδρη και απόλυτα έρημη. Αφού, λοιπόν, οι φίλοι τους αποχαιρέτησαν τους νέους, αυτοί, εφοδιασμένοι επαρκώς με νερό και τρόφιμα, διέσχισαν πρώτα την κατοικημένη Λιβύη και ύστερα πέρασαν στην περιοχή με τα άγρια ζώα και από κει διέσχισαν την έρημο βαδίζοντας με κατεύθυνση δυτική. Αφού περπάτησαν πολλές μέρες στην αμμώδη περιοχή, είδαν κάποτε δέντρα φυτεμένα σε επίπεδο μέρος. Και καθώς πλησίασαν και άρχισαν να κόβουν φρούτα από τα δέντρα, τους επιτέθηκαν κάτι ανθρωπάκια μικρότερα και από μικρούς ανθρώπους, τους έπιασαν και τους πήραν μαζί τους. Ούτε οι Νασαμώνες μπορούσαν να τους καταλάβουν, ούτε εκείνοι μπορούσαν να καταλάβουν τους Νασαμώνες. Τους οδήγησαν μέσα από αχανείς βάλτους και όταν τους διάβηκαν, έφθασαν σε μια πολιτεία όπου όλοι είχαν το ίδιο μπόι μ' αυτούς που τους είχαν συλλάβει και ήσαν μαύροι. Κοντά στην πολιτεία κυλούσε ένα μεγάλο ποτάμι, με κατεύθυνση από δύση προς ανατολή, και είχε κροκόδειλους.

Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από το δεύτερο βιβλίο του Ηροδότου που περιλαμβάνει την αφήγηση του ταξιδιού του στην

Αίγυπτο. Σε αυτό το κείμενο των αρκετών δεκάδων σελίδων, έχουμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε το εργαστήριο του Έλληνα.

Πώς δουλεύει ο Ηρόδοτος;

Ο Ηρόδοτος είναι ρεπόρτερ κλάσεως: ταξιδεύει, παρατηρεί, συνομιλεί, ακούει, για να σημειώσει αργότερα αυτά που έμαθε και είδε, ή απλώς να τα συγκρατήσει στη μνήμη του.

Πώς ταξιδεύει; Αν πρόκειται για την ξηρά, με άλογο, γαίδαρο ή μουλάρι, συχνότερα όμως πεζή· αν πρόκειται για τη θάλασσα, με βάρκα ή πλοίο.

Είναι μόνος ή έχει μαζί του κάποιο δούλο; Δεν το γνωρίζουμε, αλλά εκείνο τον καιρό όποιος είχε τη δυνατότητα έπαιρνε μαζί του δούλο. Ο δούλος κουβαλούσε τις αποσκευές, την κολοκύθα με το νερό, το σάκο με τα τρόφιμα, εργαλεία γραφής – ρολό παπύρου, πήλινες πλάκες, πινέλα, σμίλες, μελάνι. Ο δούλος ήταν σύντροφος και συνοδοιπόρος –οι δύσκολες συνθήκες του ταξιδιού ισοπέδωναν τις ταξικές διαφορές–, έδινε θάρρος στον κύριό του, τον υπερασπιζόταν, ρωτούσε για το δρόμο, συνέλεγε πληροφορίες. Μπορούμε να φανταστούμε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στον Ηρόδοτο –έναν επίμονο ρομαντικό που λαχταρούσε τη γνώση αυτήν καθαυτήν και μελετούσε με πνεύμα ακούραστο πράγματα ελάχιστα πρακτικά και χρήσιμα– και το δούλο του, που στο δρόμο έπρεπε να φροντίζει για τα γήινα, τα καθημερινά ζητήματα της ζωής, θύμιζαν τις σχέσεις ανάμεσα στον Δον Κιχώτη και τον Σάντσο Πάντσα, αποτελώντας μια αρχαιοελληνική εκδοχή του κατοπινού καστιλιάνικου ζεύγους.

Εκτός από το δούλο χρησιμοποιούσε επίσης στο ταξίδι οδηγό και διερμηνέα. Η ομάδα του Ηροδότου μπορούσε να αριθμεί –εκτός από τον ίδιο– τουλάχιστον τρία άτομα. Αλλά συνήθως μαζί τους ενώνονταν επίσης ταξιδευτές που πορεύονταν προς την ίδια κατεύθυνση.

Στην Αίγυπτο με το πολύ ζεστό κλίμα, είναι καλύτερα να ταξιδεύει κανείς πρωί. Οι ταξιδιώτες ξυπνούν λοιπόν με το χάραμα, τρώνε πρωινό (πίτες σταρένιες, σύκα και πρόβιο τυρί), πίνουν νερωμένο κρασί (το αλκοόλ επιτρέπεται, το ισλάμ θα κυριαρχήσει εδώ μόλις ύστερα από χίλια χρόνια) και μετά ξεκινούν.

Σκοπός του ταξιδιού είναι να συγκεντρωθούν νέες πληροφορίες για τη χώρα, τους ανθρώπους της και τα ήθη της, ή να ελεγχθεί η αξιοπιστία των

ήδη συγκεντρωμένων δεδομένων. Διότι ο Ηρόδοτος δεν αρκείται στα στοιχεία που του δίνει κάθε φορά ο πληροφορητής του – προσπαθεί να ελέγξει το θέμα, να συγκρίνει τις εκδοχές που έχει ακούσει, να διατυπώσει τη δική του γνώμη.

Έτσι γίνεται και αυτήν τη φορά. Όταν φτάνει στην Αίγυπτο, ο βασιλιάς αυτής της χώρας, ο Ψαμμήτιχος, έχει ήδη πεθάνει εδώ και εκατόν πενήντα χρόνια. Ο Ηρόδοτος πληροφορείται (ίσως μάλιστα να το είχε ακούσει όταν ήταν ακόμη στην Ελλάδα) ότι τον Ψαμμήτιχο τον απασχολούσε περισσότερο απ' όλα το ερώτημα *ποιοι άνθρωποι δημιουργήθηκαν πρώτοι*. Οι Αιγύπτιοι νόμιζαν ότι ήταν οι ίδιοι, αλλά ο Ψαμμήτιχος, αν και βασιλιάς των Αιγυπτίων, διατηρεί τις αμφιβολίες του. Δίνει εντολή, λοιπόν, σε ένα βοσκό να μεγαλώσει δυο νεογέννητα σε ακατοίκητα βουνά. Η γλώσσα στην οποία εκείνα θα πουν την πρώτη τους λέξη θα είναι η απόδειξη ότι ο λαός που τη μιλάει είναι ο αρχαιότερος στον κόσμο. Όταν τα παιδιά είναι δύο ετών και πεινάνε, φωνάζουν *βεκός*, και αυτό στη φρυγική γλώσσα σημαίνει *ψωμί*. Ο Ψαμμήτιχος διακηρύσσει, λοιπόν, ότι οι πρώτοι άνθρωποι στον κόσμο ήταν οι Φρύγες, ενώ οι Αιγύπτιοι ήρθαν αργότερα, και για αυτήν του τη διακρίβωση κερδίζει επάξια μια θέση στην ιστορία. Οι αναζητήσεις του Ψαμμήτιχου ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τον Ηρόδοτο, γιατί αποδεικνύουν ότι ο αιγύπτιος βασιλιάς γνωρίζει τον απαράβατο νόμο της ιστορίας, σύμφωνα με τον οποίο αυτός που θα ενδώσει στην υπερβολή θα ταπεινωθεί: μην είσαι άπληστος, μην σπρώχνεσαι στην πρώτη γραμμή, να τηρείς το μέτρο και την ταπεινοφροσύνη, γιατί επάνω σου θα πέσει το τιμωρό χέρι της Μοίρας που κόβει τα κεφάλια των αλαζόνων και των υπεροπτών. Μήπως ο Ψαμμήτιχος, μετατάσσοντας τους Αιγυπτίους από την πρώτη θέση στη δεύτερη, ήθελε στην πραγματικότητα να αποσοβήσει αυτόν ακριβώς τον κίνδυνο; «Οι Φρύγες ήταν οι πρώτοι, και εσείς αμέσως έπειτα από αυτούς».

Ότι έτσι έγιναν τα πράγματα το άκουσα από τους ιερείς του Ηφαίστου στην Μέμφη. [...] Τα ίδια μου ανέφεραν και στην Θήβα και στην Ηλιούπολη, όπου πήγα επίτηδες για να δω αν θα συμφωνούσαν τα όσα θα μου έλεγαν με τα όσα μου είχαν πει στην Μέμφη [...]. Ταξιδεύει λοιπόν, για να ελέγξει, να συγκρίνει, να εξακριβώσει. Ακούει τις διηγήσεις τους για την Αίγυπτο, την

έκτασή της, τη γεωγραφία και τη φύση της, και σχολιάζει: *Νομίζω ότι μιλούσαν σωστά για την χώρα τους. Για όλα έχει τη δική του γνώμη, και στις αφηγήσεις των άλλων αναζητεί την επιβεβαίωσή της.*

Τον Ηρόδοτο τον συναρπάζει περισσότερο ο Νείλος – το αίνιγμα αυτού του μεγάλου και μυστικού ποταμού. Πού βρίσκονται οι πηγές του; Από πού αντλούνται τα νερά του; Από πού κατεβαίνει η ιλύς που γονιμοποιεί αυτή την τεράστια χώρα; Όσο για τις πηγές του Νείλου, κανείς, ούτε από τους Αιγυπτίους ούτε από τους Λίβυες, ούτε από τους Έλληνες με τους οποίους μίλησα, δεν μου ανέφερε πως ήξερε κάτι. Αποφασίζει, λοιπόν, να τις αναζητήσει μόνος του και πηγαίνει όσο πιο μακριά μπορεί στην Άνω Αίγυπτο: Πήγα πολύ μακριά για να ερευνήσω και έφθασα ο ίδιος ως την πολιτεία Ελεφαντίνη· για τα από εκεί και πέρα θα αφηγηθώ μόνο ό,τι άκουσα. Από την Ελεφαντίνη κι ύστερα η χώρα γίνεται πολύ ανωφερής· σ' εκείνο το σημείο πρέπει τις βάρκες να τις τραβούν με σχοινιά, δεμένα από τις δυο μεριές, όπως τραβούν τα βόδια. Αν σπάσουν τα σχοινιά, τότε η βάρκα ξεφεύγει παρασυρμένη από το δυνατό ρεύμα. Η περιοχή αυτή είναι τέσσερις μέρες ταξίδι και ο Νείλος είναι ελικοειδής, σαν τον Μαίανδρο. Πεζοπορείς δυο μήνες ακόμα και διαπλέεις προς τα πάνω τον Νείλο, ώσπου φτάνεις σε μεγάλη πολιτεία που ονομάζεται Μερόη. [...] Από εκείνο το σημείο και πέρα κανείς δεν μπορεί να πει τίποτα με βεβαιότητα, γιατί ο τόπος αυτός είναι έρημος εξαιτίας της μεγάλης ζέστης.

Αφήνει τον Νείλο και το μυστικό των πηγών του, το αίνιγμα της εποχιακής ανόδου και πτώσης της στάθμης των υδάτων, και αρχίζει να παρατηρεί προσεκτικά τους Αιγυπτίους, τον τρόπο ζωής τους, τα ήθη και τα έθιμά τους. Διαπιστώνει ότι οι Αιγύπτιοι έχουν αντίθετες από τους υπόλοιπους ανθρώπους συνήθειες και έθιμα.

Και προσεκτικά, ευσυνείδητα, καταγράφει:

Στην Αίγυπτο οι γυναίκες πηγαίνουν στην αγορά και ασχολούνται με το εμπόριο, ενώ οι άνδρες μένουν στο σπίτι και υφαίνουν. [...] Τα φορτώματα οι άνδρες τα σηκώνουν επάνω στο κεφάλι τους, ενώ οι γυναίκες τα βάζουν στους ώμους τους. Οι γυναίκες ουρούν όρθιες και οι άνδρες καθιστοί. Για ν' αφοδεύσουν μπαίνουν στο σπίτι τους, αν και για να φάνε βγαίνουν έξω στους δρόμους, επειδή λένε ότι τα άχρηστα αλλά αναγκαία πράγματα πρέπει

κάποιος να τα κάνει κρυφά, ενώ όσα δεν είναι άσχημα μπορεί να τα κάνει φανερά. Καμιά γυναίκα δεν επιτρέπεται να γίνει ιέρεια ούτε αρσενικού ούτε θηλυκού θεού. Μόνο άνδρες είναι ιερείς και για αρσενικούς και για θηλυκούς θεούς. Ο γιος δεν έχει καμιά υποχρέωση να συντηρεί τους γονείς του, αν δεν θέλει, αλλά η κόρη είναι υποχρεωμένη, κι αν ακόμα δεν θέλει.

Στις άλλες χώρες οι ιερείς των θεών έχουν μακριά μαλλιά, ενώ στην Αίγυπτο τα κόβουν. [...] Οι άλλοι άνθρωποι ζουν ξεχωριστά από τα ζώα τους· οι Αιγύπτιοι ζουν μαζί τους. [...] Μαλάζουν το ζυμάρι με τα πόδια, αλλά την λάσπη με τα χέρια [...]. Οι άλλοι λαοί, εκτός απ' όσους το έμαθαν από τους Αιγυπτίους, αφήνουν τα γεννητικά τους όργανα όπως τα έκανε η φύση, ενώ οι Αιγύπτιοι κάνουν περιτομή.

Και έτσι συνεχίζεται ο μακρύς κατάλογος των αιγυπτιακών εθίμων και πρακτικών που εκπλήσσουν και παραξενεύουν τον ξένο επισκέπτη με τη διαφορετικότητά τους, την ιδιαιτερότητά τους, την αποκλειστικότητά τους. Ο Ηρόδοτος είναι σαν να λέει: κοιτάξτε, αυτοί οι Αιγύπτιοι και εμείς οι Έλληνες είμαστε τόσο διαφορετικοί, κι όμως καταφέρνουμε να συνεννοηθούμε μεταξύ μας (την εποχή εκείνη στην Αίγυπτο ανθούν πολλές ελληνικές αποικίες, των οποίων οι κάτοικοι συμβιώνουν αρμονικά με το τοπικό στοιχείο). Ο Ηρόδοτος δεν αγανακτεί με την ετερότητα, δεν την καταδικάζει, αντίθετα επιχειρεί να τη γνωρίσει, να την κατανοήσει και να την περιγράψει. Ετερότητα; Αυτή πρέπει να υπογραμμίζει την ενότητα, να επιβεβαιώνει τη ζωτικότητα και τον πλούτο της.

Όλη την ώρα επιστρέφει στο μεγάλο του πάθος, που του έχει γίνει σχεδόν έμμονη ιδέα. Κατηγορεί τους συμπατριώτες του για υπεροψία και αλαζονεία που βασίζεται σε ένα αίσθημα ανωτερότητας (η λέξη βάρβαρος είναι ελληνικής επινόησης – σημαίνει αυτόν που δεν μιλάει ελληνικά ή που τα μιλάει σπαστά, δυσνόητα, συγχρόνως όμως δηλώνει τον κατώτερο, τον υποδεέστερο). Αυτήν ακριβώς την υπεροπτική στάση –την οποία υιοθέτησαν αργότερα και οι άλλοι Ευρωπαίοι– πολεμάει ο Ηρόδοτος σε κάθε του βήμα. Το ίδιο κάνει φέρνοντας σε αντιπαράθεση τους Έλληνες και τους Αιγυπτίους – λες και ταξίδεψε γι' αυτόν ακριβώς το λόγο στην Αίγυπτο, για να συγκεντρώσει, δηλαδή, εκεί υλικό που θα στηρίξει τη φιλοσοφία του η οποία βασίζεται στη μετριοπάθεια, την ταπεινοφροσύνη και την κοινή λογική.

Αρχίζει με ένα βασικό μεταφυσικό ερώτημα: από πού πήραν τους θεούς τους οι Έλληνες; Από πού προήλθαν αυτοί; Τι θα πει από πού –απαντούν

οι Έλληνες–, είναι οι θεοί μας! Όχι –λέει βλάσφημα ο Ηρόδοτος–, τους θεούς μας τους πήραμε από τους Αιγυπτίους!

Είναι τυχερός που το λέει αυτό σε έναν κόσμο στον οποίο δεν υπάρχουν ακόμη τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, με αποτέλεσμα οι αποδέκτες του να είναι μόνο μια μικρή ομάδα ανθρώπων. Αν η άποψή του διαδιδόταν πλατιά, ο Έλληνας θα λιθοβολούνταν αμέσως, θα καιγόταν στην πυρά! Αλλά επειδή ο Ηρόδοτος ζει στην προ-μιντιακή εποχή, μπορεί να λέει ακίνδυνα ότι *πανηγύρια, πομπές και συγκεντρώσεις πρώτοι από τους ανθρώπους έκαναν οι Αιγύπτιοι και από αυτούς τα έμαθαν οι Έλληνες*. Για τον μεγάλο δε έλληνα ήρωα, τον Ηρακλή, αναφέρει: *Το ότι όμως δεν είναι οι Αιγύπτιοι που πήραν από τους Έλληνες το όνομα Ηρακλής, αλλά οι Έλληνες από τους Αιγυπτίους [...] αποδεικνύεται από πολλά άλλα στοιχεία, όπως και από το εξής: και οι δύο γονείς του Ηρακλή, ο Αμφιτρύων και η Αλκμήνη, ήσαν αιγυπτιακής καταγωγής. [...] ο Ηρακλής είναι ένας αρχαίος θεός τους· όπως λένε οι ίδιοι, δεκαεπτά χιλιάδες χρόνια πριν από την βασιλεία του Άμασι οι οκτώ θεοί έγιναν δώδεκα, και ο ένας ήταν ο Ηρακλής*.

Θέλοντας να πληροφορηθώ γι' αυτό το ζήτημα όσο το δυνατόν καλύτερα, ταξίδεψα στην Τύρο της Φοινίκης, όπου είχα μάθει ότι υπήρχε ένας ναός του Ηρακλή, τον οποίο σέβονταν πολύ. Τον είδα και ήταν στολισμένος με πολλά και πλούσια αναθήματα. [...] Μιλώντας με τους ιερείς του θεού, τους ρώτησα πόσος καιρός ήταν που είχε κτιστεί ο ναός, και κατάλαβα ότι δεν συμφωνούσαν με τους Έλληνες [...].

Κάτι που μας κάνει εντύπωση σ' αυτές τις αναζητήσεις είναι ο κοσμικός τους χαρακτήρας, στην πραγματικότητα η απουσία του *sacrum* και της συνήθως πομπώδους και μεγαλοπρεπούς γλώσσας που το συνοδεύει. Οι θεοί δεν είναι κάτι το άπιαστο, το απεριόριστο, το υπερφυσικό – η συζήτηση έχει συγκεκριμένο αντικείμενο και επικεντρώνεται στο ερώτημα: Ποιος επινόησε τους θεούς – οι Έλληνες ή οι Αιγύπτιοι;

Η ΘΕΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΙΝΑΡΕ

Η έριδα του Ηροδότου με τους συμπατριώτες του δεν αφορά αυτήν καθεαυτήν την ύπαρξη των θεών (ο Ηρόδοτος δεν θα μπορούσε ίσως να φανταστεί τον κόσμο χωρίς αυτά τα ανώτερα όντα), αλλά το ποιος δανείστηκε από ποιον τα ονόματα και τις σχετικές αναπαραστάσεις. Οι Έλληνες διατείνονταν ότι οι θεοί τους είναι τμήμα της πατρογονικής τους κληρονομιάς και δημιούργημα του δικού τους κόσμου, ο Ηρόδοτος, όμως, προσπαθεί να αποδείξει ότι ολόκληρο το πάνθεόν τους, ή τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος του, το έχουν υιοθετήσει από τους Αιγυπτίους.

Και στο σημείο αυτό, για να στηρίξει τη θέση του, καταφεύγει σε ένα επιχείρημα, κατά τη γνώμη του ακλόνητο, το επιχείρημα της παλαιότητας, της αρχαιότητας: ποιος πολιτισμός είναι αρχαιότερος, ρωτά, ο ελληνικός ή ο αιγυπτιακός; Και αμέσως απαντά: *Όταν ο λογογράφος Εκαταίος θέλησε στην Θήβα να εξακριβώσει την γενεαλογία του και είπε ότι ο δέκατος έκτος πρόγονός του ήταν θεός, οι ιερείς του Δία τού έκαναν ό,τι και σ' εμένα, αν κι εγώ δεν πήγα να εξακριβώσω την γενεαλογία μου. Με οδήγησαν μέσα στον ναό που ήταν μεγάλος και μου έδειξαν, μετρώντας τα, κολοσσιαία ξύλινα αγάλματα, τα οποία ήσαν όσα ακριβώς έχω πει, γιατί ο κάθε αρχιερέας, όσο ακόμη ζει, στήνει εκεί το ομοίωμά του. [...] τριακόσιους σαράντα πέντε κολοσσούς [...].* (Σημειώνουνε ότι ο Εκαταίος είναι Έλληνας, αλλά οι κολοσσοί είναι αιγυπτιακοί και ο καθένας απ' αυτούς συμβολίζει μία γενιά.) Κοιτάξτε, λοιπόν, Έλληνες, φαίνεται να λέει ο Ηρόδοτος, η γενεαλογία μας φτάνει μόλις δεκαπέντε γενεές πίσω, ενώ των Αιγυπτίων

μέχρι και τριακόσιες σαράντα πέντε. Επομένως, ποιος θα δανειζόταν τους θεούς, αν όχι εμείς από τους Αιγυπτίους, που είναι πολύ αρχαιότεροι από εμάς; Και για να κάνει στους συμπατριώτες του σαφέστερη την άβυσσο του ιστορικού χρόνου που χωρίζει αυτούς τους δυο λαούς, επεξηγεί: γνωρίζουμε ότι τριακόσιες ανθρώπινες γενεές ισοδυναμούν με δέκα χιλιάδες χρόνια, γιατί τρεις ανθρώπινες γενεές ισοδυναμούν με εκατό χρόνια. Και παραθέτει, στη συνέχεια, τη γνώμη των αιγύπτιων ιερέων, σύμφωνα με την οποία στο διάστημα αυτό δεν εμφανίστηκε κανένας νέος θεός με ανθρώπινη μορφή. Έτσι λοιπόν, φαίνεται να συμπεραίνει ο Ηρόδοτος, οι θεοί τους οποίους θεωρούμε δικούς μας υπήρχαν ήδη στην Αίγυπτο πάνω από δέκα χιλιάδες χρόνια πριν.

Αλλά εάν δεχτούμε ότι ο Ηρόδοτος έχει δίκιο και ότι όχι μόνον οι θεοί αλλά και ολόκληρος ο πολιτισμός πέρασαν στην Ελλάδα (δηλαδή στην Ευρώπη) από την Αίγυπτο (δηλαδή από την Αφρική), τότε ίσως θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε τη άποψη που κάνει λόγο για μη ευρωπαϊκές ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού (θέμα γύρω από το οποίο, άλλωστε, τραβάει η συζήτηση εδώ και δυόμισι χιλιάδες χρόνια, φέρνοντας στην επιφάνεια μια έριδα στην οποία κυριαρχεί τόσο η ιδεολογία όσο και η συναισθηματική φόρτιση). Αλλά αντί να μπορούμε τώρα σ' αυτό το επικίνδυνο ναρκοπέδιο, ας στρέψουμε την προσοχή μας σε τούτο: στον κόσμο του Ηροδότου, όπου συνυπάρχουν πολλές κουλτούρες και πολιτισμοί, συχνά οι μεταξύ τους σχέσεις διαφοροποιούνται ανάλογα με τις συνθήκες: πολιτισμοί συγκρούονται, αλλά και προσεγγίζονται επί τη βάσει σχέσεων ανταλλαγής και αμοιβαίων δανεισμών, οι οποίες οδηγούν σε αμοιβαίο εμπλουτισμό. Κάτι περισσότερο, υπάρχουν πολιτισμοί που κάποτε συγκρούονταν, αλλά σήμερα συνεργάζονται, για να βρεθούν ίσως αύριο και πάλι αντίπαλοι. Με ένα λόγο, για τον Ηρόδοτο, η πολυπολιτισμικότητα του κόσμου είναι ένας ζωντανός, παλλόμενος ιστός, στον οποίο τίποτα δεν είναι δεδομένο και καθορισμένο μια για πάντα, αλλά ασταμάτητα μετασχηματίζεται, παίρνει νέα μορφή, δημιουργεί νέες σχέσεις και συνάφειες.

Τον Νείλο τον είδα για πρώτη φορά το 1960. Είχε πέσει πια το βράδυ όταν το αεροπλάνο πλησίαζε στο Κάιρο. Από ψηλά αυτή την ώρα το ποτάμι

θυμίζει έναν μαύρο, γυαλιστερό, διακλαδισμένο κορμό, που περιβάλλεται από τις γιρλάντες των φώτων του δρόμου και τις λαμπερές ροζέτες στις πλατείες αυτής της μεγάλης και πολυσύχναστης πόλης.

Την εποχή εκείνη το Κάιρο είναι το κέντρο του απελευθερωτικού κινήματος του Τρίτου Κόσμου. Εδώ ζουν οι άνθρωποι που αύριο θα γίνουν οι πρόεδροι των νέων κρατών κι εδώ έχουν την έδρα τους πολλά από τα ανταποικιακά κόμματα της Αφρικής και της Ασίας.

Το Κάιρο είναι επίσης πρωτεύουσα της Ηνωμένης Αραβικής Δημοκρατίας, που είχε ιδρυθεί δύο χρόνια νωρίτερα (με την ένωση Αιγύπτου και Συρίας) και πρόεδρος της οποίας ήταν ο σαρανταδυάχρονος συνταγματάρχης Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ – ένας ψηλός, σωματώδης Αιγύπτιος, μια μορφή ηγετική και χαρισματική. Το 1952 ο Νάσερ, σε ηλικία τριάντα τεσσάρων ετών, ηγήθηκε ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος, ανέτρεψε τον βασιλιά Φαρούκ, και ο ίδιος, τέσσερα χρόνια αργότερα, ως πρόεδρος πια, τέθηκε επικεφαλής της Αιγύπτου. Για πολύ καιρό συνάντησε ισχυρή εσωτερική αντιπολίτευση: από τη μια πλευρά τον πολεμούσαν οι κομμουνιστές, από την άλλη – η Μουσουλμανική Αδελφότητα, μια συνωμοτική οργάνωση φονταμενταλιστών και τρομοκρατών ισλαμιστών. Προκειμένου να τους αντιμετωπίσει, ο Νάσερ διατηρούσε ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις.

Σηκώθηκα το πρωί για να πάω στην πόλη, και ήταν κάμποσος δρόμος. Έμενα σε ένα ξενοδοχείο στη συνοικία Ζαμάλεκ, μια περιοχή αστική, αρκετά εύπορη, κτισμένη κάποτε μόνο για ξένους, που όμως τώρα την κατοικούσαν κάθε λογής άνθρωποι. Επειδή ήξερα ότι στο ξενοδοχείο θα ψάξουν τη βαλίτσα μου, αποφάσισα να βγάλω από μέσα ένα άδειο μπουκάλι από τσέχικη μπίρα Pilsner και να το πετάξω στο δρόμο (εκείνη την εποχή ο Νάσερ, φανατικός μουσουλμάνος, διεξήγε αντιαλκοολική καμπάνια). Το μπουκάλι, για να μην φαίνεται, το έβαλα μέσα σε μια γκρίζα χάρτινη σακούλα και βγήκα μ' αυτήν στο δρόμο. Μολονότι ήταν πρωί, η ατμόσφαιρα ήταν ήδη πνιγηρή και ζεστή.

Έψαξα να βρω ένα καλάθι σκουπιδιών. Αλλά ψάχνοντας, συνάντησα το βλέμμα του φύλακα που καθόταν σε ένα σκαμπό στην είσοδο του ξενοδοχείου από το οποίο μόλις είχα βγει. Με κοιτούσε περίεργα.

Ασφαλώς, δεν υπήρχε περίπτωση να πετάξω μπροστά του το μπουκάλι, γιατί θα κοίταζε μέσα στο καλάθι, θα το έβρισκε, και στη συνέχεια θα με ανέφερε στην ασφάλεια του ξενοδοχείου. Πήγα λίγο πιο πέρα και πρόσεξα ένα άδειο κιβώτιο. Είχα αποφασίσει κιόλας να πετάξω εκεί το μπουκάλι όταν είδα δύο τύπους όρθιους με μακριές άσπρες κελεμπίες. Συζητούσαν μεταξύ τους, αλλά την ίδια στιγμή άρχισαν να με παρατηρούν. Όχι, δεν μπορούσα να πετάξω μπροστά στα μάτια τους το μπουκάλι, σίγουρα θα το βλέπανε, και άλλωστε το κιβώτιο δεν είναι για να πετάς σκουπίδια. Δεν σταμάτησα και προχώρησα παρά πέρα, μέχρι που είδα ένα καλάθι. Δίπλα του, μπροστά σε μια είσοδο, καθόταν ένας Άραβας και με παρατηρούσε προσεκτικά. Όχι, όχι, είπα μέσα μου, δεν μπορώ να το διακινδυνέψω, με κοιτάζει πολύ ύποπτα. Κρατώντας λοιπόν στο χέρι τη σακούλα με το μπουκάλι, προχώρησα σαν να μην συνέβαινε τίποτα.

Πιο πέρα συνάντησα μια διασταύρωση. Στο μέσο της στεκόταν ένας αστυνομικός με κλομπ και σφυρίχτρα, και σε μία γωνία καθόταν κάποιος σε ένα σκαμπό. Παρατήρησα πως είχε μόνο ένα μάτι, αλλά αυτό το μάτι ήταν καρφωμένο επάνω μου τόσο επίμονα, τόσο ενοχλητικά, ώστε ένιωσα άβολα, και μάλιστα άρχισα να φοβάμαι ότι θα μου ζητήσει να του δείξω τι έχω μέσα στη σακούλα. Επιτάχυνα λοιπόν το βήμα μου, για να βγω από το οπτικό του πεδίο, και μάλιστα με ιδιαίτερο ζήλο καθώς είδα να προβάλλει μπροστά μου ένα καλάθι σκουπιδιών. Για κακή μου τύχη, κοντά στο καλάθι, στη σκιά ενός ατροφικού δέντρου, καθόταν ένας ηλικιωμένος άντρας και με κοίταζε.

Τώρα ο δρόμος έστριβε, αλλά πίσω από τη στροφή συνεχιζόταν η ίδια δουλειά. Δεν μπορούσα πουθενά να πετάξω το μπουκάλι, γιατί κοιτάζοντας γύρω μου συναντούσα παντού το βλέμμα κάποιου ανθρώπου που ήταν καρφωμένο επάνω μου. Στο δρόμο περνούσαν αυτοκίνητα, γαϊδουράκια τραβούσαν φορτωμένα με εμπόρευμα καρότσια, καμαρωτά και περήφανα βάδιζε ένα κοπάδι καμήλες, αλλά όλα αυτά έμοιαζαν να διαδραματίζονται σε δεύτερο πλάνο, πέρα από μένα, που περπατούσα όλη την ώρα υπό το άγρυπνο βλέμμα κάποιων ανθρώπων που στέκονταν, κάθονταν (συχνότερα), βολτάριζαν, συζητούσαν και παρατηρούσαν τις κινήσεις μου. Ο εκνευρισμός μου κορυφώθηκε, ιδρώνα όλο και πιο πολύ, η χάρτινη σακούλα υγράνθηκε, φοβόμουν ότι το μπουκάλι θα κατρακυλήσει και από στιγμή σε στιγμή θα σκάσει στο πεζοδρόμιο, προκαλώντας ακόμα περισσότερο το

ενδιαφέρον του δρόμου. Σ' τα αλήθεια δεν ήξερα τι άλλο να κάνω, γύρισα λοιπόν στο ξενοδοχείο και έκρυψα το μπουκάλι στη βαλίτσα.

Όταν έπεσε η νύχτα, ξαναβγήκα κρατώντας το και πάλι. Εκείνη την ώρα τα πράγματα ήταν καλύτερα. Την έχωσα σε κάποιον κάδο και ανακουφισμένος έπεσα να κοιμηθώ.

Τώρα, περπατώντας στην πόλη, άρχισα να παρατηρώ από πιο κοντά τους δρόμους. Όλα είχαν μάτια και αυτιά. Εδώ κάποιος θυρωρός, εκεί κάποιος φύλακας, δίπλα μια ακίνητη μορφή σε μια ξαπλώστρα, λίγο πιο πέρα κάποιος που στεκόταν άπρακτος και χάζευε. Οι περισσότεροι από τους ανθρώπους αυτούς δεν κάνουν τίποτα συγκεκριμένο, τα μάτια τους, όμως, δημιουργούν ένα αμοιβαία διασταυρούμενο, πυκνό και ερμητικό δίκτυ παρακολούθησης, που καλύπτει όλη την έκταση του δρόμου και όπου τίποτα δεν θα μπορούσε να συμβεί χωρίς να επισημανθεί και να προσεχθεί. Να προσεχθεί και να αναφερθεί.

Το θέμα είναι ενδιαφέρον – άνθρωποι άχρηστοι στην υπηρεσία της βίας. Μια κοινωνία ανεπτυγμένη, συγκροτημένη, που οργανώνεται επί τη βάση κάποιων σαφώς καθορισμένων, προσδιορισμένων ρόλων, από τους οποίους, όμως, εξαιρείται ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων των πόλεων του Τρίτου Κόσμου. Ολόκληρες συνοικίες ξεχειλίζουν από ένα άμορφο πλήθος, ρευστό, χωρίς συγκροτημένη δομή, χωρίς συγκεκριμένη θέση, κατάσταση ή προορισμό. Κάθε στιγμή και με οποιαδήποτε αφορμή, οι άνθρωποι αυτοί μπορούν να συγκεντρωθούν και να δημιουργήσουν μια μάζα, ένα πλήθος που έχει άποψη και χρόνο για όλα. Αυτοί οι άνθρωποι θα ήθελαν να συμμετάσχουν σε κάτι, σε κάτι σπουδαίο, αλλά κανείς δεν τους δίνει σημασία, για τον απλούστατο λόγο ότι κανείς δεν τους χρειάζεται.

Όλες οι δικτατορίες εκμεταλλεύονται αυτό το άεργο μάγμα. Δεν χρειάζεται άλλωστε έτσι να διατηρούν πολυδάπανο στρατό διορισμένων αστυνομικών. Φτάνει να καταφύγουν σε αυτούς τους ανθρώπους που ζητούν οτιδήποτε από τη ζωή. Να τους κάνουν να πιστέψουν ότι μπορούν να φανούν χρήσιμοι σε κάτι, ότι κάποιος υπολογίζει σε αυτούς, ότι κάποιος τους πρόσεξε, ότι έχουν κι αυτοί κάποια αξία.

Το συμφέρον από αυτήν τη συνάφεια είναι αμοιβαίο: ο άνθρωπος του δρόμου, υπηρετώντας τη δικτατορία, αρχίζει να αισθάνεται φορέας της εξουσίας, σημαίνουν πρόσωπο, και επιπροσθέτως, επειδή συνήθως έχει ήδη στο ενεργητικό του κάποιες μικροκλοπές, καβγάδες και απάτες, αποκτάει τώρα συνείδηση ατιμωρησίας, ενώ η δικτατορία, από την άλλη, βρίσκει στο πρόσωπό του έναν φτηνό, σχεδόν δωρεάν, αλλά παθιασμένο και πανταχού παρόντα πράκτορα-πλοκάμι. Καμιά φορά, άλλωστε, είναι δύσκολο να τον πει κανείς πράκτορα. Γιατί, στην πραγματικότητα, είναι απλώς κάποιος που θέλει να τον προσέξει η εξουσία, που φροντίζει να είναι ορατός, υπενθυμίζει πάντοτε την παρουσία του και είναι πάντα πρόθυμος να προσφέρει τις υπηρεσίες του.

Κάποτε, καθώς έβγαινα από το ξενοδοχείο, ένας από αυτούς τους ανθρώπους (φαντάστηκα ότι είναι ένας από αυτούς, καθώς στεκόταν πάντα στην ίδια θέση, που πρέπει να ήταν το πόστο του) με σταμάτησε και μου ζήτησε να τον ακολουθήσω – ήθελε να μου δείξει ένα παλιό τζαμί. Γενικά είμαι ευκολόπιστος, την καχυποψία δεν τη θεωρώ εκδήλωση σωφροσύνης, αλλά ελάττωμα, και τώρα το γεγονός ότι ο μυστικός, αντί να μου πει να πάω στο τμήμα, μου πρότεινε την επίσκεψη σ' ένα τζαμί, με έκανε να νιώσω τέτοια ανακούφιση, και μάλιστα με χαροποίησε, ώστε συμφώνησα χωρίς να το σκεφτώ ούτε στιγμή. Ήταν ευγενής, φορούσε ένα καλοραμμένο κουστούμι και τα αγγλικά του δεν ήταν άσχημα. Είπε πως τον λέγανε Αχμέντ. «Και εμένα Ρίσαρντ» του είπα «αλλά να με λες Ρίτσαρντ, θα είναι πιο εύκολο για σένα».

Αρχίσαμε να περπατάμε. Ύστερα διανύσαμε μια μεγάλη απόσταση με το λεωφορείο. Κατεβήκαμε. Βρισκόμαστε σε μια παλιά συνοικία, στενά δρομάκια, στενά σοκάκια, μικρές πλατειούλες, αδιέξοδα δρομάκια, ετοιμόρροποι τοίχοι, στριμωγμένα περάσματα, πλίνθινα τείχη σε χρώμα γκρίζο και καφέ, τσίγκινες κυματοειδείς σκεπές. Όποιος μπει εδώ και δεν έχει μαζί του οδηγό δεν θα ξαναβγεί. Μόνο εδώ κι εκεί κάποιες πόρτες στους τοίχους, αλλά είναι κλειστές, κλειδαμπαρωμένες. Ερημιά. Καμιά φορά γλιστράει σαν σκιά μια γυναίκα, καμιά φορά εμφανίζεται ένα τσούρμο από παιδιά, αλλά τα πιτσιρίκια διωγμένα από τις φωνές του Αχμέντ χάνονται αμέσως.

Φτάνουμε σε μια μεγάλη μεταλλική πύλη, την οποία ο Αχμέντ χτυπάει με τρόπο συνθηματικό. Από μέσα ακούγεται κάποιος να περπατάει σέρνοντας τα σανδάλια του, και ύστερα ένα κλειδί να στριγκλίζει καθώς γυρίζει στην κλειδαριά. Μας ανοίγει ο φύλακας. Είναι ακαθόριστης ηλικίας και εμφάνισης, και ανταλλάσσει με τον Αχμέντ μερικές κουβέντες. Μας οδηγεί μέσα από μια μικρή κλειστή αυλή στην γκρεμισμένη πόρτα του μιναρέ. Είναι ανοιχτή, και οι δυο μού κάνουν νόημα να μπω μέσα. Εδώ κυριαρχεί πυκνό σκοτάδι, αλλά διακρίνεται το περίγραμμα μιας στριφογυριστής σκάλας που διατρέχει τον εσωτερικό τοίχο του μιναρέ, του οποίου το σχήμα θυμίζει μεγάλο φουγάρο φάμπρικας. Αν κοιτάξεις προς τα πάνω, θα δεις πως κάπου ψηλά φεγγίζει αχνά ένα μικρό άνοιγμα που, από εκείνο το σημείο, μοιάζει με μακρινό και χλωμό αστέρι – είναι ο ουρανός.

«We go!» λέει με φωνή που δηλώνει συνάμα ενθάρρυνση και εντολή ο Αχμέντ, ο οποίος προηγουμένως μου είχε πει ότι από την κορυφή του μιναρέ θα δω όλο το Κάιρο. «Great view!» με διαβεβαίωσε. Ξεκινάμε. Από την αρχή τα πράγματα φαίνονται άσχημα. Οι σκάλες είναι πολύ στενές και ολισθηρές, σκεπασμένες με άμμο και σοβάδες. Αλλά το χειρότερο είναι ότι δεν έχουν κουραστή, κανενός είδους χερούλια, κρίκους, σχοινιά, τίποτα από όπου μπορεί κανείς να πιαστεί.

Τέλος πάντων – προχωρούμε. Πάμε και πάμε.

Το σπουδαιότερο – να μην κοιτάς κάτω. Ούτε κάτω, ούτε πάνω. Να κοιτάς μόνο μπροστά σου, το πιο κοντινό σου σημείο, αυτό το σκαλοπάτι που βρίσκεται στο ύψος του ματιού. Να εγκαταλείψεις κάθε φαντασία, η φαντασία πάντα προκαλεί φόβο. Θα ήταν χρήσιμο κάποιο είδος γιόγκα, νιρβάνα ή τάντρα, κάποιο κάρμα ή μόκσα, κάτι που θα σου επέτρεπε να μην σκέφτεσαι, να μην αισθάνεσαι, να μην υπάρχουν.

Ας είναι – πάμε.

Πάμε και πάμε.

Είναι σκοτεινά και στενά. Απότομα και όλο στροφές. Από εδώ, από την κορυφή του μιναρέ, εάν το τζαμί λειτουργούσε, ο μουεζίνης θα καλούσε πέντε φορές την ημέρα τους πιστούς σε προσευχή. Πρόκειται για μακρόσυρτα καλέσματα σε μορφή ασμάτων, κάποτε πολύ ωραίων – λυρικών, μεγαλοπρεπών, υποβλητικών. Δεν υπήρχε ωστόσο τίποτα που να δείχνει ότι το μιναρέ μας τον επισκεπτόταν κανείς τώρα πια. Ήταν ένας

τόπος εγκαταλελειμμένος από χρόνια, μύριζε σαπίλα και ήταν σκεπασμένος με σκόνη.

Δεν ξέρω ακριβώς γιατί, ίσως από την προσπάθεια ή από έναν απροσδιόριστο φόβο που ολοένα μεγάλωνε μέσα μου, αλλά άρχισα να αισθάνομαι κούραση και ολοφάνερα επιβράδυνα το βήμα μου. Ο Αχμέντ άρχισε να με σπρώχνει.

«Ur! Ur!» και καθώς ερχόταν από πίσω μου, μου μπλοκάριζε κάθε δυνατότητα επιστροφής, οπισθοχώρησης, φυγής. Δεν μπορούσα να γυρίσω και να τον προσπεράσω – πλάι άρχιζε ο γκρεμός. Τι να κάνουμε, σκέφτηκα, πάμε παραπέρα.

Πάμε και πάμε.

Ήταν κιόλας τόσο ψηλά και τρομακτικά σε αυτές τις σκάλες που δεν είχαν κουπαστές και πιασίματα, ώστε κάθε απότομη κίνηση κάποιου από μας θα είχε ως αποτέλεσμα να κατρακυλήσουμε και οι δυο κάμποσα πατώματα κάτω. Ήμασταν ενωμένοι σε ένα παράδοξο σύμπλεγμα, και όποιος ακουμπούσε έστω και ελάχιστα τον άλλο θα έπεφτε στο κενό μαζί του.

Αλλά αυτός ο συμμετρικός συσχετισμός σύντομα άλλαξε εις βάρος μου. Η σκάλα, στην κορυφή, κατέληγε σε μια μικρή και στενή ταρατσούλα – ήταν η θέση του μουεζίνη. Συνήθως το σημείο αυτό περιβάλλεται από μια χτισμένη ή μεταλλική περίφραξη. Και εδώ η περίφραξη ήταν προφανώς κάποτε μεταλλική, αλλά ύστερα από τόσους αιώνες σκούριασε και κατέρρευσε, κι έτσι τώρα αυτή η στενή προεξοχή στον τοίχο δεν είχε πια κανένα προστατευτικό. Ο Αχμέντ με έσπρωξε μαλακά προς τα έξω, ενώ ο ίδιος, που στεκόταν στις σκάλες ακουμπώντας με ασφάλεια στο άνοιγμα του τείχους, είπε:

«Give me your money».

Το πορτοφόλι με τα λεφτά το είχα χωμένο στην τσέπη του παντελονιού μου, και τώρα φοβόμουν ότι ακόμα και η παραμικρή κίνηση, όπως το να βάλω το χέρι μου εκεί, θα είχε ως αποτέλεσμα να πέσω κάτω. Ο Αχμέντ πρόσεξε ότι δίστασα και επανέλαβε, ακόμα πιο αυστηρά:

«Give me your money!».

Κοιτάζοντας τον ουρανό για να μην κοιτάξω κάτω, προσεκτικά, προσεκτικά, έβαλα το χέρι μου στην τσέπη και αργά, πολύ αργά, έβγαλα το πορτοφόλι. Το πήρε χωρίς κουβέντα, γύρισε και άρχισε να κατεβαίνει.

Τώρα, το πιο δύσκολο ήταν να καλύψω, εκατοστό προς εκατοστό, την απόσταση ανάμεσα στην ανοιχτή τσάτσα και το πρώτο σκαλοπάτι που ήταν κάτι λιγότερο από ένα μέτρο. Ακολούθησε η κόλαση της κατάβασης, με πόδια που δεν τα ένιωθα πια δικά μου, πόδια βαριά, παράλυτα, σαν να ήταν κολλημένα στη γη.

Ο φύλακας μου άνοιξε την πόρτα, και κάποια παιδιά –οι καλύτεροι οδηγοί σε αυτά τα σοκάκια– με οδήγησαν σε ένα ταξί.

Έπειτα από αυτό το επεισόδιο, έμεινα ακόμα μερικές ημέρες στο Ζαμάλεκ. Συνέχισα να πηγαίνω στην πόλη από τον ίδιο δρόμο. Καθημερινά συναντούσα τον Αχμέντ. Στεκόταν πάντοτε στην ίδια θέση, φρουρώντας την περιοχή του.

Με κοιτούσε χωρίς καμιά έκφραση στο πρόσωπο, σαν να μην είχαμε συναντηθεί ποτέ.

Και εγώ τον κοιτούσα, πιστεύω, επίσης χωρίς καμιά έκφραση, σαν να μην είχαμε συναντηθεί ποτέ.

Η ΣΥΝΑΥΛΙΑ ΤΟΥ ΑΡΜΣΤΡΟΝΓΚ

Χαρτούμ, Άμπα 1960

Βγαίνοντας από το αεροδρόμιο του Χαρτούμ, είπα στον οδηγό του ταξί τον προορισμό μου: Βικτόρια Χοτέλ, αλλά εκείνος, χωρίς κουβέντα, χωρίς καμιά εξήγηση και δικαιολογία, με πήγε σε ένα ξενοδοχείο που λεγόταν Γκραντ.

«Αυτό συμβαίνει πάντα» μου εξήγησε ένας Λιβανέζος που συνάντησα. «Εάν φτάσει λευκός στο Σουδάν, θεωρούν ότι πρέπει να είναι Άγγλος και, ως Άγγλος, πρέπει προφανώς να μείνει στο Γκραντ. Είναι ένα καλό σημείο συνάντησης, τα βράδια έρχονται όλοι εδώ».

Ο οδηγός, καθώς έβγαζε με το ένα χέρι τη βαλίτσα από το πορτμπαγκάζ, σχημάτισε με το άλλο έναν κύκλο, για να μου δείξει τη θέα, και είπε με υπερηφάνεια: «Blue Nile!». Κοίταξα το ποτάμι που κυλούσε αποκάτω – είχε γκριζοσμαραγδί χρώμα, ήταν πολύ πλατύ και κυλούσε ορμητικά. Η μακριά και σκιερή τaráτσα του ξενοδοχείου έβγαινε ακριβώς μπροστά στις όχθες του, και από το ποτάμι τη χώριζε μια πλατιά λεωφόρος, κατά μήκος της οποίας φύονταν γέρικες, φουντωτές συκίες.

Στο δωμάτιο στο οποίο με οδήγησε ο πορτιέρης βούιζε ένας στερεωμένος στο ταβάνι ανεμιστήρας, οι έλικές του, όμως, δεν δρόσιζαν, μόνο ανακάτευαν τον αέρα που ήταν ζεστός σαν βραστό νερό. Κάνει πολλή ζέστη εδώ, σκέφτηκα, και αποφάσισα να βγω στην πόλη. Πολύ σύντομα το μετάνιωσα, γιατί, μόλις περπάτησα μερικές εκατοντάδες

μέτρα, αντιλήφθηκα ότι έπεσα σε παγίδα. Από τον ουρανό κατέβαινε το λιοπύρι που με κάρφωσε στην άσφαλτο. Το κεφάλι μου βούιζε και άρχισα να πνίγομαι. Ένιωσα ανίκανος να προχωρήσω, και ταυτόχρονα συνειδητοποίησα ότι δεν είχα τη δύναμη να γυρίσω στο ξενοδοχείο. Με έπιασε πανικός, γιατί είχα την εντύπωση ότι αν δεν κρυφτώ αμέσως σε μια σκιά, ο ήλιος θα με σκοτώσει. Άρχισα αγωνιωδώς να κοιτάζω γύρω μου, αλλά πρόσεξα ότι σε όλη την περιοχή ήμουν το μόνο κινούμενο ον, ότι όλα γύρω μου ήταν άπνοα, κλειστά, νεκρά. Πουθενά άνθρωπος, πουθενά ζώο.

Θεέ μου, τι να κάνω;

Και ο ήλιος με χτύπαγε στο κεφάλι σαν αμόνι σιδηρουργού, ένιωθα τα πλήγημά του. Ως το ξενοδοχείο ήταν πια μακριά, και εδώ δεν υπήρχε ούτε ένα κτίσμα, ούτε μια σκιά, μια σκεπή, ένα οποιοδήποτε μέσο σωτηρίας. Κοντά μου υπήρχε μόνο ένα μάγκο –συνηθισμένο φυτό σε αυτή την περιοχή– και σύρθηκα ως εκεί.

Έφτασα ως τον κορμό και έπεσα στη γη, στη σκιά του. Η σκιά σε τέτοιες στιγμές είναι κάτι το εντελώς υλικό, το σώμα τη δέχεται το ίδιο λαίμαργα όπως τα ξερά χείλη μια γουλιά νερό. Δίνει ανακούφιση, ξεδιψάει.

Το απόγευμα οι σκιές μακραίνουν, μεγαλώνουν, αρχίζουν να αλληλοκαλύπτονται, αργότερα σκοτεινιάζουν και τέλος γίνονται μαύρες – έρχεται το βράδυ. Οι άνθρωποι ζωντανεύουν, ξαναβρίσκουν την όρεξη για ζωή, χαιρετιούνται, κουβεντιάζουν φανερά ευχαριστημένοι, που κατάφεραν να αντέξουν τη θεομηνία, που επέζησαν δηλαδή από μια ακόμα ημέρα στην κόλαση. Στην πόλη αρχίζει η κίνηση, στους δρόμους εμφανίζονται αυτοκίνητα, τα μαγαζιά και τα μπαρ γεμίζουν.

Στο Χαρτούμ περιμένω δυο τσέχους δημοσιογράφους, πρόκειται να ταξιδέψουμε μαζί στο Κονγκό. Το Κονγκό φλέγεται, ζει τη φωτιά του εμφύλιου πολέμου. Εκνευρίζομαι, γιατί οι Τσέχοι, οι οποίοι επρόκειτο να πετάξουν από το Κάιρο, δεν λένε να φανούν. Την ημέρα είναι αδύνατον να περπατήσεις στη φλεγόμενη πόλη. Στο δωμάτιο είναι επίσης δύσκολο να κάτσεις – κάνει πολλή ζέστη. Και στην τσάρα δεν μπορείς να αντέξεις για πολύ, γιατί κάθε τόσο έρχεται κάποιος και με ρωτάει: Ποιος είμαι; Από πού κατάγομαι; Πώς λέγομαι; Γιατί ήρθα εδώ; Θέλω να ανοίξω επιχείρηση;

Να αγοράσω φυτεία; Αν όχι – πού θα πάω έπειτα από εδώ; Είμαι μόνος μου; Έχω οικογένεια; Πόσα παιδιά έχω; Με τι ασχολούνται; Έχω ξανάρθει στο Σουδάν; Μου αρέσει το Χαρτούμ; Και ο Νείλος; Και το ξενοδοχείο μου; Και το δωμάτιό μου;

Οι ερωτήσεις, στην πραγματικότητα, δεν έχουν τέλος. Τις πρώτες ημέρες απαντάω ευγενικά. Ίσως κάποιος ρωτάει από ευγενικό ενδιαφέρον, σύμφωνα με τις συνήθειες του τόπου. Αλλά μπορεί επίσης να είναι άνθρωποι της αστυνομίας – καλύτερα να μην τους εκνευρίσεις. Αυτοί που ρωτούν εμφανίζονται συνήθως μία και μοναδική φορά, την επόμενη ημέρα έρχονται άλλοι, οι μεν με παραδίδουν στους δε, όπως τη σκυτάλη στη σκυταλοδρομία.

Αλλά δύο από αυτούς –έρχονται πάντα μαζί– άρχισαν να εμφανίζονται συχνότερα. Ήταν εξαιρετικά συμπαθείς. Φοιτητές. Είχαν, επομένως, τώρα πολύ χρόνο, γιατί ο αρχηγός της χούντας που κυβερνάει –ο στρατηγός Αμπούντ– έκλεισε τη σχολή τους: ήταν εστία ταραχών και ανταρσίας.

Μια ημέρα, ρίχνοντας γύρω τους προσεκτικές ματιές, μου ζητάνε να τους δώσω μερικές λίρες – θα αγοράσουν χασίς, θα το πάρουμε μαζί μας και θα πάμε έξω από την πόλη, στην έρημο.

Τι στάση να κρατήσεις απέναντι σε μια τέτοια προσφορά;

Πώς να την αντιμετωπίσεις; Δεν είχα καπνίσει ποτέ μου χασίς, ήμουν περίεργος να μάθω τι αίσθηση σου προκαλεί. Από την άλλη πλευρά – αν είναι άνθρωποι της αστυνομίας που θέλουν να με κλείσουν μέσα, για να αποσπάσουν χρήματα ή να με απελάσουν, και μάλιστα στην αρχή ενός ταξιδιού που διαγράφεται τόσο ελκυστικό; Φοβάμαι τις συνέπειες, αλλά επιλέγω το χασίς και τους δίνω τα χρήματα.

Νωρίς το βράδυ έρχονται με ένα τρακαρισμένο, ανοιχτό Λαντρόβερ. Έχει μόνο ένα φανάρι, αλλά είναι δυνατό σαν αντιαεροπορικός προβολέας. Αυτό το φως διαλύει το τροπικό σκοτάδι που, αδιαπέραστο σαν μαύρο τείχος, για μια στιγμή ανοίγει για να αφήσει το αυτοκίνητο να περάσει, και αμέσως μετά κλείνει και πάλι. Εάν το αυτοκίνητο δεν τινάζοταν στις λακούβες, θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι μένει ακίνητο, μέσα σε έναν κλειστό χώρο.

Ταξιδεύαμε ίσως μια ώρα, η άσφαλτος, που ήταν εξάλλου κακοφτιαγμένη και χλιοφαγωμένη, είχε τελειώσει προ πολλού, τώρα ο δρόμος ήταν δρόμος ερήμου, κάπου κάπου στις άκρες του απλώνονταν μεγάλοι, σαν χυμένοι από χαλκό, βράχοι. Δίπλα σε έναν τέτοιο στρίψαμε

απότομα στο πλάι, προχωρήσαμε λίγο ακόμα, μέχρι που ο οδηγός σταμάτησε ξαφνικά. Αρχίζει μια πλαγιά, και στο βάθος έλαμπε ασημένιος, φωτισμένος από το φεγγάρι, ο Νείλος. Το τοπίο είχε, λοιπόν, περιοριστεί στο ιδανικό μίνιμουμ –έρημος, ποτάμι, φεγγάρι– που εκείνη τη στιγμή αρκούσε για όλο τον κόσμο.

Ένας από τους Σουδανούς έβγαλε από το σάκο ένα μικρό και ήδη ανοιγμένο μπουκάλι White Horse, από το οποίο αναλογούσαν στον καθένα μας μερικές γουλιές. Ύστερα έστριψε προσεκτικά δυο χοντρά τσιγαριλίκια, το ένα το έδωσε στο φίλο του, το άλλο σε μένα. Στη φλόγα του σπύρτου είδα ξαφνικά το φωτισμένο μέσα στη νύχτα σκούρο πρόσωπό του και τα λαμπερά του μάτια, με τα οποία με κοιτούσε σαν να είχε στο μυαλό του κάτι. Μήπως μου έδωσε δηλητήριο; σκέφτηκα, αλλά στην πραγματικότητα δεν ξέρω εάν σκέφτηκα αυτό ή οτιδήποτε άλλο, γιατί ήδη βρίσκονται σε άλλο κόσμο, σ' έναν κόσμο στον οποίο ένιωθα ανάλαφρος, στον οποίο τίποτα δεν είχε βάρος και τα πάντα βρίσκονταν σε κίνηση. Αυτή η κίνηση ήταν απαλή, μαλακιά και κυματιστή. Ήταν ένα απαλό λίκνισμα. Τίποτα δεν γινόταν απότομα, δεν ξεσπούσε βίαια. Όλα ήταν ηρεμία και σιωπή. Ήταν ένα ευχάριστο άγγιγμα. Ήταν όνειρο.

Αλλά το πιο παράδοξο ήταν η αίσθηση της έλλειψης βαρύτητας. Όχι εκείνης της άχαρης και άτσαλης έλλειψης βαρύτητας που διακρίνουμε στις κινήσεις των κοσμοναυτών, αλλά μιας επιδέξιας, χαριτωμένης και αεράτης ελαφρότητας.

Το πώς εκτοξεύτηκα πάνω δεν το θυμάμαι, αλλά θυμάμαι πολύ καλά πως έπλεα στο διάστημα που ήταν σκοτεινό, αλλά ταυτόχρονα φωτεινό, μάλιστα λαμπερό, έπλεα ανάμεσα σε πολύχρωμους κύκλους που χωρίζονταν και κινούνταν κυκλικά, που γέμιζαν το άπειρο και θύμιζαν το ελαφρό στεφάνι που στριφογυρίζουν τα παιδιά όταν παίζουν χούλα χουπ.

Καθώς έπλεα έτσι, τη μεγαλύτερη χαρά μου την έδινε το αίσθημα της απελευθέρωσης από το βάρος του σώματός μου, από την επίμονη, αμείλικτη αντίσταση που προβάλλει κάθε στιγμή, σε κάθε μας βήμα. Ήταν μια απόδειξη για το ότι το σώμα μας δεν είναι αναγκαστικά αντίπαλός μας, αλλά έστω και για μια στιγμή, έστω και υπό τόσο ασυνήθιστες περιστάσεις, μπορεί να είναι φίλος μας.

Βλέπω μπροστά μου τη μάσκα του Λαντρόβερ, ενώ με την άκρη του ματιού το σπασμένο πλαϊνό καθρεφτάκι. Ο ορίζοντας έχει τώρα ένα έντονο ροζ χρώμα, ενώ η άμμος της ερήμου το χρώμα του γραφίτη. Ο Νείλος τούτη τη στιγμή πριν από το χάραμα είναι ανοιχτός μπλε. Κάθομαι στο ανοιχτό αυτοκίνητο και τρέμω από το κρύο. Έχω ρίγη. Αυτή την ώρα της ημέρας στην έρημο κάνει κρύο όπως στη Σιβηρία, η παγωνιά φτάνει ως το μεδούλι.

Αλλά όταν, επιστρέφοντας, μπαίνουμε στην πόλη, ο ήλιος σηκώνεται και αμέσως πέφτει η ζέστη. Τρομερός πονοκέφαλος. Το μόνο πράγμα που θέλω είναι να κοιμηθώ. Να κοιμηθώ. Μόνο να κοιμηθώ. Να μην κινούμαι. Να μην υπάρχω. Να μην ζω.

Έπειτα από δυο ημέρες ήρθαν στο ξενοδοχείο οι Σουδανοί να ρωτήσουν πώς αισθάνομαι. Πώς αισθάνομαι; Αχ, φίλοι μου, πώς να αισθάνομαι; Κρίμα, γιατί έρχεται ο Άρμστρονγκ, αύριο θα δώσει συναυλία στο γήπεδο. Συνήλθα αμέσως.

Το στάδιο ήταν μακριά από την πόλη, μικρό, επίπεδο, ίσως για πέντε χιλιάδες θεατές. Αλλά μόνο κατά το ήμισυ ήταν γεμάτο. Στο κέντρο του γρασιδιού υπήρχε μια εξέδρα, κάπως αδύνατα φωτισμένη, αλλά καθίσαμε κοντά και βλέπαμε καλά τον Άρμστρονγκ και τη μικρή του ορχήστρα. Η βραδιά ήταν ζεστή και αποπνικτική, και όταν ο Άρμστρονγκ ανέβηκε στην εξέδρα ήταν ήδη μούσκεμα, γιατί επιπλέον φορούσε σακάκι και παπιγιόν. Τους χαιρέτησε όλους, σηκώνοντας ψηλά το χέρι του, με το οποίο κρατούσε τη χρυσή του τρομπέτα, και είπε στο άθλιο μικρόφωνο που έτριζε πως χαίρεται που δίνει συναυλία το Χαρτούμ, και όχι απλώς χαίρεται, αλλά είναι πανευτυχής, και ύστερα γέλασε με το γεμάτο, ανοιχτόκαρδο, μεταδοτικό του γέλιο. Ήταν ένα γέλιο που, υπό άλλες συνθήκες, θα έκανε και τους άλλους να γελάσουν, αλλά το στάδιο σιωπούσε αμήχανα, χωρίς να είναι σίγουρο πώς να συμπεριφερθεί. Αντήχησαν τα ντραμς και το κοντραμπάσο και ο Άρμστρονγκ άρχισε με το τραγούδι που ήταν κομμένο και ραμμένο για την περίπτωση – «Sleepy Time Down South». Στην πραγματικότητα, είναι δύσκολο να πει κανείς

πότε ακούστηκε για πρώτη φορά η φωνή του Άρμστρονγκ, αλλά υπήρχε σε αυτήν κάτι που σου έδινε την εντύπωση ότι την ήξερες από πάντα, και έτσι όταν άρχισε να τραγουδάει, κάθε άνθρωπος απόλυτα πεπεισμένος γι' αυτή του τη γνώση δεν μπορούσε παρά να πει: Βέβαια, αυτός είναι ο Satchmo!⁶

Ναι, ήταν ο Satchmo. Τραγούδησε το «Hello Dolly, this is Louis, Dolly», τραγούδησε το «What a Wonderful World» και το «Moon River», τραγούδησε το «I touch your lips and all at once the sparks go flying, those devil lips», αλλά το κοινό εξακολουθούσε να μένει σιωπηλό, χωρίς να χειροκροτεί. Μήπως δεν καταλάβαιναν τα λόγια; Μήπως ο τόσο απροκάλυπτα εκπεφρασμένος ερωτισμός ήταν υπερβολικός για το μουσουλμανικό γούστο;

Ύστερα από κάθε τραγούδι, αλλά ακόμα και την ώρα που έπαιζε και τραγουδούσε, ο Άρμστρονγκ σκούπιζε το πρόσωπό του με ένα μεγάλο, άσπρο μαντίλι. Αυτά τα μαντίλια τού τα άλλαζε συνεχώς ο ίδιος άνθρωπος, έτσι που έμπαινες στον πειρασμό να σκεφτείς ότι είχε κάνει όλο αυτό το ταξίδι μαζί με τον Άρμστρονγκ στην Αφρική ειδικά γι' αυτόν το σκοπό. Ύστερα είδα ότι είχε μια ολόκληρη τσάντα με αυτά τα μαντίλια, ίσως κάμποσες δεκάδες.

Μετά τη συναυλία οι άνθρωποι γρήγορα σκορπίστηκαν, χάθηκαν μέσα στη νύχτα. Ήμουν συγκλονισμένος. Ήξερα ότι οι συναυλίες προκαλούν ενθουσιασμό, τρέλα, έκσταση. Τίποτα απ' όλα αυτά, όμως, δεν συνέβη στο στάδιο του Χαρτούμ, παρά το γεγονός ότι ο Satchmo τραγούδησε πολλά τραγούδια αφρικανών δούλων του νότου της Αμερικής, της Αλαμπάμα και της Λουιζιάνα, από την οποία, άλλωστε, καταγόταν και ο ίδιος. Αλλά εκείνη η Αφρική και αυτή εδώ ήταν πια δυο διαφορετικοί κόσμοι που δεν είχαν κοινή γλώσσα, που δεν μπορούσαν να επικοινωνήσουν και να αποκτήσουν συναισθηματική επαφή.

Οι Σουδανοί με πήγανε στο ξενοδοχείο. Καθίσαμε στην ταρατσα για να πιούμε λεμονάδα. Σε λίγο ένα αυτοκίνητο έφερε τον Άρμστρονγκ. Έκατσε ανακουφισμένος στο τραπεζάκι, στην πραγματικότητα σωριάστηκε στην καρέκλα. Ήταν ένας παχύς, κοντόχοντρος άντρας με πλατείς πεσμένους ώμους. Ο σερβιτόρος τού έφερε ένα χυμό πορτοκαλιού. Τον ήπιε

μονορούφι, και ύστερα ήπιε και δεύτερο και έπειτα και άλλον ένα. Καθόταν κουρασμένος με κατεβασμένο το κεφάλι, σιωπηλός. Ήταν τότε εξήντα ετών και –κάτι που δεν το ήξερα τότε– έπασχε ήδη από την καρδιά του. Ο Άρμστρονγκ στη διάρκεια της συναυλίας και αμέσως έπειτα από αυτήν ήταν δύο διαφορετικοί άνθρωποι: ο πρώτος – χαρούμενος, εύθυμος, ζωντανός, με τεράστια δύναμη στη φωνή και μεγάλη γκάμα τόνων που ξεχύνονταν από την τρομπέτα του. Ο δεύτερος – βαρύς, εξαντλημένος, χωρίς δύναμη, με πρόσωπο χαρακωμένο από ρυτίδες, σχεδόν σβησμένο.

Όποιος αφήνει τα ασφαλή τείχη του Χαρτούμ και ξεκινάει για την έρημο, πρέπει να έχει υπόψη του ότι στο δρόμο του παραμονεύουν παγίδες που κρύβουν πολλούς κινδύνους. Αμμοθύελλες αλλάζουν συνεχώς τη διαμόρφωση του τοπίου και μεταθέτουν τα σημεία προσανατολισμού. Εάν δε ο ταξιδιώτης εξαιτίας αυτών των ανησυχητικών φυσικών φαινομένων μπερδέψει το δρόμο θα χαθεί. Η έρημος είναι μυστηριώδης και μπορεί να προκαλέσει δέος. Κάνεις δεν ξεκινάει να πάει εκεί μόνος του, γιατί κανείς δεν μπορεί να πάρει μαζί του –εκτός απ' όλα τα άλλα εφόδια που θα χρειαστεί– τόσο νερό, ώστε να καλύψει την απόσταση που χωρίζει το ένα πηγάδι από το άλλο.

Ο Ηρόδοτος στο ταξίδι του στην Αίγυπτο, γνωρίζοντας ότι την περιβάλλει η Σαχάρα, κρατιέται προνοητικά δίπλα στο ποτάμι, είναι πάντα κοντά στον Νείλο. Η έρημος είναι η ηλιακή φωτιά, και η φωτιά είναι ένα άγριο ζώο που μπορεί να καταβροχθίσει τα πάντα: *Για τους Αιγυπτίους, [...] η φωτιά είναι θηρίο που καταβροχθίζει ό,τι του δώσεις και αφού χορτάσει με την λεία του, πεθαίνει μαζί μ' αυτό που τρώει.* Και ως παράδειγμα αναφέρει ότι όταν ο βασιλιάς των Περσών Καμβύσης εξεστράτευσε για την κατάκτηση της Αιγύπτου, και ύστερα κινήθηκε προς το νότο, για να καταλάβει την Αιθιοπία, ένα μέρος των στρατευμάτων του το έστειλε κατά των Αμμωνίων – ενός λαού που ζει στις οάσεις της Σαχάρας. Τα στρατεύματα αυτά ξεκινώντας από τη Θήβα, ύστερα από εφτά ημέρες πορεία μέσα από την έρημο, έφτασαν σε μια πολιτεία που ονομάζεται Όασις. Αποκεί και πέρα τα ίχνη αυτού του στρατού χάνονται: [...] στην συνέχεια κανείς δεν γνωρίζει ποια ήταν η τύχη

τους, με εξαίρεση τους Αμμωνίους και όσους τα πληροφορήθηκαν απ' αυτούς. Δεν έφθασαν στους Αμμωνίους αλλά ούτε επέστρεψαν. Οι Αμμώνιοι προσθέτουν και τα εξής: Όταν ξεκίνησαν από την Όασι εναντίον τους, περνώντας μέσα από την έρημο, και ενώ είχαν διανύσει την μισή διαδρομή, την ώρα που τρώγανε φύσηξε δυνατός νοτιάς ο οποίος σήκωσε βουνό την άμμο και τους έθαψε. Έτσι χάθηκαν.

Έφτασαν οι Τσέχοι –ο Ντούσαν και ο Γιάρντα– και αμέσως ξεκινήσαμε για το Κονγκό. Η πρώτη τοποθεσία που συναντήσαμε στο δρόμο προς το Κονγκό ήταν ένας παρόδιος οικισμός – η Άμπα. Βρισκόταν στη σκιά ενός μεγάλου, πράσινου τείχους, δίπλα στη ζούγκλα, που άρχιζε ξαφνικά εδώ σαν απότομο βουνό σε πεδιάδα.

Στην Άμπα υπήρχε ένα πρατήριο βενζίνης και μερικά καταστήματα. Τα σκίαζαν ξύλινες, διαβρωμένες καμάρες, κάτω από τις οποίες κάθονταν μερικοί άντρες άπραγοι, ακίνητοι. Ζωντάνεψαν μόλις σταματήσαμε για να τους ρωτήσουμε τι μας περιμένει στο βάθος της χώρας και πού θα μπορούσαμε να ανταλλάξουμε λίρες με τοπικά φράγκα.

Ήταν Έλληνες· είχαν ιδρύσει εδώ μια αποικία κατά το παράδειγμα εκατοντάδων άλλων συμπατριωτών τους, που βρίσκονταν διασκορπισμένοι σε όλο τον κόσμο ήδη από την εποχή του Ηροδότου. Πολλοί από αυτούς τους οικισμούς διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα.

Είχα στην τσάντα μου το βιβλίο του Ηροδότου, και όταν φεύγαμε, το έδειξα σε έναν από τους Έλληνες που μας αποχαιρετούσαν. Είδε στο εξώφυλλο το όνομα και χαμογέλασε, αλλά με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν μπόρεσα να καταλάβω εάν η αντίδρασή του μαρτυρούσε υπερηφάνεια ή αμηχανία, επειδή στην πραγματικότητα δεν είχε ιδέα περί τίνος επρόκειτο.

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ ΖΩΠΥΡΟΥ

Στις παρυφές της μικρής πόλης Πολί (Κονγκό, ανατολική επαρχία) αναγκαστήκαμε να σταματήσουμε γιατί μας τελείωσε η βενζίνη. Στεκόμαστε εδώ υπολογίζοντας ότι κάποιος κάποτε θα περάσει και θα θελήσει να μας δώσει τουλάχιστον ένα μπιτόνι. Περιμένουμε στο μοναδικό σημείο στο οποίο έχουμε κάποιες ελπίδες – ένα σχολείο που το διευθύνουν βέλγοι ιεραπόστολοι, ο ηγούμενος των οποίων είναι ένας μικρόσωμος, αδύνατος, ολοφάνερα άρρωστος αβάς, ο Πιερ. Επειδή στη χώρα έχει ξεσπάσει εμφύλιος πόλεμος, οι ιεραπόστολοι κάνουν στα παιδιά κατά βάσιν στρατιωτικές ασκήσεις. Τα παιδιά φέρουν στον ώμο μακριά και χοντρά κοντάρια, βαδίζουν κατά τετράδες, τραγουδούν και φωνάζουν. Τι αυστηρή έκφραση έχουν τα πρόσωπά τους, τι δυναμικές είναι οι κινήσεις τους, πόση σοβαρότητα και ζήλος υπάρχει σε αυτό το στρατιωτικό παιχνίδι!

Έχω στη διάθεσή μου ένα κρεβάτι εκστρατείας τοποθετημένο σε μια άδεια τάξη, στο τέλος της σχολικής παράγκας. Εδώ είναι ήσυχα, γιατί οι αντίλαλοι από τις μαχητικές ασκήσεις μόλις και μετά βίας φτάνουν σε μένα. Έχω μπροστά μου ένα παρτέρι γεμάτο λουλούδια, πλούσιες, τροπικά ανεπτυγμένες ντάλιες και γλαδιόλες, θερμόχορτα και άλλες ομορφιές που βλέπω για πρώτη φορά στη ζωή μου και των οποίων τα ονόματα αγνωώ.

Νιώθω και εγώ επηρεασμένος από την ατμόσφαιρα του πολέμου, όχι όμως αυτού του τοπικού πολέμου που διεξάγεται δίπλα μας, αλλά ενός άλλου, μακρινού στο χώρο και στο χρόνο, αυτού που ο βασιλιάς των

Περσών Δαρείος έχει κηρύξει εναντίον της εξεγερμένης Βαβυλώνας, και τον οποίο περιγράφει ο Ηρόδοτος στο βιβλίο του. Κάθομαι τώρα στη σκιά, σε μια βεράντα, και διώχνοντας μύγες και κουνούπια συνεχίζω την ανάγνωση.

Ο Δαρείος είναι ένας νέος άντρας είκοσι τόσο χρόνων, που έχει μόλις ανακηρυχθεί βασιλιάς της μεγαλύτερης την εποχή εκείνη αυτοκρατορίας – της περσικής. Σε αυτή την πολυεθνική αυτοκρατορία, κάθε τόσο κάποιος λαός σηκώνει κεφάλι, εξεγείρεται, διεκδικεί την ανεξαρτησία του. Κάθε τέτοια εξέγερση και ανταρσία οι Πέρσες την καταπνίγουν εύκολα και αδίστακτα, αλλά να που μια μεγάλη απειλή παρουσιάζεται, ένας κίνδυνος που μπορεί να κρίνει τις τύχες του κράτους: εξεγείρεται η Βαβυλώνα, πρωτεύουσα μιας άλλης αυτοκρατορίας, της Βαβυλωνίας, προσαρτημένης στο κράτος των Περσών 19 χρόνια νωρίτερα, το έτος 538, από τον βασιλιά Κύρο.

Η Βαβυλώνα, λοιπόν, διεκδικεί την ανεξαρτησία της και αυτό δεν είναι παράξενο. Απλωμένη στο πέρασμα των δρόμων που ενώνουν την Ανατολή με τη Δύση και τον Βορρά με τον Νότο, θεωρείται η μεγαλύτερη και η πιο δυναμική πόλη του κόσμου. Είναι το κέντρο του παγκόσμιου πολιτισμού και της επιστήμης, το λίκνο των μαθηματικών και της αστρονομίας, της γεωμετρίας και της αρχιτεκτονικής. Έναν αιώνα αργότερα, τη θέση της θα πάρει η κλασική Αθήνα.

Προς το παρόν οι Βαβυλώνιοι, γνωρίζοντας ότι η περσική αυλή, εκμεταλλευόμενη το κλίμα αναρχίας που επικρατούσε, ανέτρεψε με ένα παλατιανό πραξικόπημα τους μάγους που μέχρι τότε κυβερνούσαν αυτόκλητοι και ανακήρυξε βασιλιά επιλέγοντας μέσα από τις τάξεις της τον νεαρό Δαρείο, προετοιμάζει εξέγερση κατά των Περσών. Ο Ηρόδοτος σημειώνει ότι οι Βαβυλώνιοι εξεγέρθηκαν αφού προετοιμάστηκαν καλά. Δεν υπάρχει αμφιβολία, γράφει, ότι [π]ραγματοποίησαν όλες τις ετοιμασίες τους χωρίς να τους αντιληφθούν οι Πέρσες.

Τώρα στο κείμενο του Ηροδότου διαβάζουμε τα εξής: Όταν επαναστάτησαν φανερά πλέον, έκαναν το εξής: Ο καθένας εξαίρεσε την μητέρα του και μian από τις γυναίκες του, όποια ήθελε, και τις υπόλοιπες γυναίκες τις συγκέντρωσαν και τις έπνιξαν. Ο καθένας κράτησε μια γυναίκα

να του ετοιμάζει την τροφή του και τις άλλες τις έπνιξαν όλες για να μην καταναλώνουν τα τρόφιμα.

Δεν ξέρω αν ο Ηρόδοτος εννοούσε αυτά που έγραφε. Αν αντιλαμβανόταν τη σημασία τους. Γιατί η Βαβυλώνα αριθμούσε τότε, τον 6ο αιώνα, τουλάχιστον 200-300 χιλιάδες κατοίκους. Με έναν απλό υπολογισμό, λοιπόν, βγάζουμε το συμπέρασμα ότι καταδικάστηκαν σε πνιγμό μερικές δεκάδες χιλιάδες γυναίκες – σύζυγοι, θυγατέρες, αδερφές, γιαγιάδες, εξαδέρφες, ερωμένες, αγαπημένες.

Τίποτα περισσότερο δεν γράφει ο Ηρόδοτος για αυτήν τη μαζική σφαγή. Ποιος την είχε αποφασίσει; Η συνέλευση; Οι αρχές της πόλης; Το συμβούλιο που ήταν επιφορτισμένο με την άμυνα της Βαβυλώνας; Προηγήθηκε, άραγε, κάποια συζήτηση; Διαμαρτυρήθηκε άραγε κανείς; Υπήρξε άλλη γνώμη; Ποιος αποφάσισε για τον τρόπο θανάτωσης αυτών των γυναικών; Προκρίθηκε να τις πνίξουν. Υπήρξαν άλλες προτάσεις; Γιατί να μην τις μαχαιρώσουν; Να μην τις τρυπήσουν με τα ξίφη; Να μην τις κάψουν σε πυρές; Να μην τις ρίξουν στον Ευφράτη που διαπλέει την πόλη;

Το γεγονός που καταγράφει ο Ηρόδοτος γεννάει πλήθος ερωτήματα. Άραγε οι γυναίκες που περίμεναν στα σπίτια τους άντρες τους, μόλις αυτοί επέστρεψαν από τη συνέλευση όπου αποφασίστηκε η καταδίκη τους, μπορούσαν να διαβάσουν κάτι στα πρόσωπά τους; Αμηχανία; Ντροπή; Πόνο; Τρέλα; Τα μικρά κορίτσια προφανώς δεν υποψιάζονταν τίποτα. Αλλά οι μεγαλύτερες; Άραγε το ένστικτό τους δεν τους έλεγε τίποτα; Κι οι άντρες; Τήρησαν, άραγε, ομόφωνα τη συνωμοσία της σιωπής; Κανέναν δεν τον ενόχλησε η συνείδησή του; Κανένας δεν περιέπεσε σε κατάσταση μανίας; Δεν έτρεξε στους δρόμους φωνάζοντας;

Και ύστερα; Ύστερα τις συγκέντρωσαν όλες μαζί και τις έπνιξαν. Ορίστηκε, λοιπόν, κάποιο σημείο στο οποίο παρουσιάστηκαν όλες προκειμένου να γίνει η διαλογή. Να υποθέσουμε ότι στη συνέχεια αυτές που επρόκειτο να ζήσουν πέρασαν στη μια πλευρά, και τι έγινε με τις υπόλοιπες; Υπήρχαν άραγε τοπικοί φρουροί, που παραλάμβαναν τις καταδικασμένες κοπέλες και γυναίκες, και τις έπνιγαν με τη σειρά; Ή μήπως οι σύζυγοι και οι πατεράδες όφειλαν να τις πνίξουν μόνοι τους, αλλά μπροστά στα μάτια των διορισμένων δικαστών που επέβλεπαν την εκτέλεση; Επικρατούσε άραγε σιωπή; Ακούγονταν θρήνοι; Οι θρήνοι τους; Οι ικεσίες τους για τη ζωή των νηπίων, για τις κόρες, για τις αδερφές; Και τι

έκαναν ύστερα με τις σορούς; Με τις δεκάδες χιλιάδες των θυμάτων; Γιατί η ταφή σύμφωνα με τα έθιμα που επιτάσσει η παράδοση αποτελεί προϋπόθεση για να συνεχιστεί η ζωή ήσυχα και απρόσκοπτα. Διαφορετικά, το πνεύμα των δολοφονημένων θα επέστρεφε τις νύχτες και θα βασάνιζε τους θύτες. Μήπως αποκεί και πέρα οι νύχτες της Βαβυλώνας δεν ήταν πια οι ίδιες; Μήπως οι άντρες ξυπνούσαν τρομοκρατημένοι στον ύπνο τους; Είχαν εφιάλτες; Δεν μπορούσαν να κοιμηθούν; Ένιωθαν ότι οι δαίμονες τους αρπάζουν από το λαιμό;

Για να μην καταναλώνουν τα τρόφιμα. Μάλιστα, γιατί οι Βαβυλώνιοι προετοιμάζονταν για μακρά πολιορκία. Είχαν συνείδηση, βέβαια, της αξίας της πόλης τους, με τους πλούσιους, ανθισμένους, κρεμαστούς κήπους της και τους χρυσούς της ναούς, και γνώριζαν, δίχως άλλο, ότι ο Δαρείος δεν θα υποχωρούσε μέχρι να τους νικήσει αν όχι με το σπαθί, τότε με την πείνα.

Ο βασιλιάς των Περσών δεν χάνει στιγμή. Μόλις έφτασε η είδηση για την εξέγερση, συγκέντρωσε όλες του τις δυνάμεις, εξεστράτευσε εναντίον της Βαβυλώνας και την πολιορκήσε, ενώ οι Βαβυλώνιοι αντιμετώπιζαν την κατάσταση αψήφιστα. Ανέβαιναν ψηλά στους προμαχώνες και με τα κουνήματα και τα φερσίματά τους κορόιδευαν τον Δαρείο και τον στρατό του. Κάποιος μάλιστα τους φώναξε: «Τι κάθεστε εδώ, Πέρσες, και δεν φεύγετε; Τότε μονάχα θα κυριέψετε την πολιτεία, όταν θα γεννήσουν τα μουλάρια!». (Τα μουλάρια είναι κατά κανόνα στείρα.)

Περιγελούσαν τον Δαρείο και το στρατό του.

Ας επιχειρήσουμε να φανταστούμε αυτήν τη σκηνή. Έξω από τη Βαβυλώνα έχει συγκεντρωθεί ο μεγαλύτερος στρατός του κόσμου. Έχει στρατοπεδεύσει γύρω από την πόλη, που την περιβάλλουν πανίσχυρα τείχη χτισμένα από οπτόπλινθους γης και ασφαλτο. Έχουν ύψος μερικά μέτρα και είναι τόσο πλατιά, που η κορυφή τους χωράει μια άμαξα που τη σέρνουν τέσσερα άλογα το ένα δίπλα στο άλλο. Σε αυτό το τείχος υπάρχουν οχτώ μεγάλες πύλες, και στην περιφέρειά του προστατεύεται επιπρόσθετα από βαθιά τάφρο. Μπροστά σε αυτό το μνημειώδες τείχος, ο στρατός του Δαρείου στέκεται αμήχανος. Σε αυτό το μέρος του κόσμου η πυρίτιδα θα εμφανιστεί μόλις χίλια διακόσια χρόνια αργότερα. Το πυροβόλο όπλο θα επινοηθεί ύστερα από δύο χιλιάδες χρόνια. Δεν έχουν στη διάθεσή τους, άλλωστε, ούτε πολιορκητικές μηχανές: Οι Πέρσες ολοφάνερα δεν κατέχουν κριούς. Οι Βαβυλώνιοι, επομένως, νιώθουν

αήττητοι και απυρόβλητοι. Ήταν φυσικό, λοιπόν, που στέκονταν στους προμαχώνες και κορόιδευαν τον Δαρείο και τον στρατό του. Έναν τέτοιο στρατό!

Η απόσταση μεταξύ των δυο αντιπάλων είναι τόσο μικρή, ώστε πολιορκημένοι και οι πολιορκητές να μπορούν να συνομιλούν μεταξύ τους, με τους πρώτους να βρίζουν και να προκαλούν τους δεύτερους. Αν ο Δαρείος πλησιάσει το τείχος, μπορεί να ακούσει τις χειρότερες προσβολές και ύβρεις να εκτοξεύονται εναντίον του. Είναι αφόρητα ταπεινωτικό, πολύ δε περισσότερο που η πολιορκία κρατάει τόσο καιρό: *Αφού πέρασαν ένας χρόνος και επτά μήνες, ο Δαρείος και ολόκληρος ο στρατός του αδημονούσαν βλέποντας ότι ήταν αδύνατον να κυριέψουν τους Βαβυλωνίους [...].*

Ωστόσο, ύστερα από κάποιο καιρό, τα πράγματα φαίνεται να αλλάζουν. Τότε, τον εικοστό μήνα της πολιορκίας, συνέβη στον Ζώπυρο [...] κάτι ανήκουστο: ένα από τα μουλάρια του γέννησε.

Ο νεαρός Ζώπυρος είναι γιος του πέρση επιφανούς Μεγαβύζου και ανήκει στην ελίτ της περσικής αυτοκρατορίας. Τώρα είναι αναστατωμένος από την είδηση ότι το μουλάρι του γέννησε. Βλέπει σε αυτό ένα σημείο των θεών, ένα σημάδι ότι η Βαβυλώνα μπορεί να κατακτηθεί. Τρέχει με αυτή την είδηση στον Δαρείο. Του αφηγείται το γεγονός και τον ρωτάει εάν τον ενδιαφέρει η κατάκτηση της Βαβυλώνας.

Ο Δαρείος τού απαντάει καταφατικά, αλλά πώς μπορεί αυτή να επιτευχθεί; Την πόλη την πολιορκούν επί δύο σχεδόν χρόνια, δοκίμασαν ήδη όλους τους δυνατούς τρόπους, τεχνάσματα και δόλο, αλλά στα τείχη της Βαβυλώνας δεν κατάφεραν να ανοίξουν το παραμικρό ρήγμα. Ο Δαρείος έχει αποθαρρυνθεί και δεν ξέρει τι να κάνει: αν αποσυρθεί, θα καταντροπιαστεί, και πέρα από αυτό, θα χάσει τη σπουδαιότερη σατραπεία. Την ίδια στιγμή, όμως, η προοπτική κατάληψης της πόλης δεν φαίνεται στον ορίζοντα.

Αμφιβολίες, αμηχανία, ταλαντεύσεις. Βλέποντας το βασιλιά τόσο καταπτοημένο, ο Ζώπυρος άρχισε να σκέπτεται πώς θα μπορούσε αυτός να κυριέψει την Βαβυλώνα και τούτο να είναι δικό του μόνο κατόρθωμα. Πηγαίνει σ' ένα απομακρυσμένο μέρος, το οποίο ο Ηρόδοτος δεν το

προσδιορίζει, και εκεί με κάποιο σιδερένιο ή μπρούτζινο μαχαίρι κόβει μόνος του τη μύτη του και τα αυτιά του, ξυρίζει το κεφάλι του γουλί –που αποτελεί γνώρισμα των εγκληματιών– και διατάζει να τον μαστιγώσουν. Έτσι σακατεμένος, τραυματισμένος και αιμόφυρτος παρουσιάζεται μπροστά στον Δαρείο. Στο θέαμα του ακρωτηριασμένου Ζωπύρου, ο Δαρείος συγκλονίζεται. *Αναπήδησε από τον θρόνο του, ξεφώνισε και τον ρώτησε ποιος τον είχε μεταχειριστεί έτσι και για ποιαν αιτία.*

Η μόλις κομμένη, αιμάσσουμε μύτη και το σπασμένο κόκαλο πρέπει να προκαλούσαν φρικτό πόνο, το πάνω χείλος, τα μάγουλα και όλη η περιοχή του προσώπου ήταν σίγουρα πρησμένα, τα μάτια πνιγμένα στο αίμα. Παρ' όλα αυτά ο Ζώπυρος κατορθώνει να απαντήσει:

«Δεν υπάρχει άνθρωπος, εκτός από σένα, που θα μπορούσε να με μεταχειριστεί έτσι. Κανείς, βασιλιά μου, δεν το έκανε, αλλά εγώ ο ίδιος ακρωτηριάστηκα, γιατί δεν ανέχομαι οι Ασύριοι να περιγελούν τους Πέρσες».

Και ο Δαρείος απαντά:

«Δυστυχισμένε, χρησιμοποιείς την ωραιότερη λέξη για μια φοβερή πράξη, όταν λες ότι κακομεταχειρίστηκες ανεπανόρθωτα τον εαυτόν σου προς όφελος των πολιορκημένων. Άμυαλε, επειδή ακρωτηριάστηκες οι εχθροί θα παραδοθούν τάχα γρηγορότερα; Δεν σάλεψε ο νους σου όταν κακοποιούσες έτσι τον εαυτό σου;».

Στα λόγια του Ζωπύρου, ο Ηρόδοτος βρίσκει την ευκαιρία να μας παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονταν οι άνθρωποι εκείνη την εποχή καθώς και τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε και ήταν ριζωμένες πολλές χιλιάδες χρόνια πριν: ο άνθρωπος του οποίου η αξιοπρέπεια έχει θιχτεί και αισθάνεται ταπεινωμένος, προσβεβλημένος από κάποιον άλλο, και δη από έναν εχθρό, μπορεί να λυτρωθεί από αυτό το βαρύ αίσθημα ντροπής και καταισχύνης μόνο με μια πράξη αυτοκαταστροφής. Ο άνθρωπος νιώθει στιγματισμένος, και ως εκ τούτου ο θάνατος θεωρείται προτιμότερος από το αίσθημα της ντροπής που έχει σημαδέψει το πρόσωπό του. Κατά τον ίδιο τρόπο, και ο Ζώπυρος επιδιώκει να λυτρωθεί από αυτό το αίσθημα. Και το καταφέρνει, αλλοιώνοντας τρομακτικά το ήδη ντροπιασμένο πρόσωπό του που το περιγελούν οι Βαβυλώνιοι.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ζώπυρος, μολονότι δεν αντιμετωπίζει την προσβολή των Βαβυλωνίων ως ατομική αδικία που στρέφεται

αποκλειστικά εναντίον του (δεν λέει – με προσέβαλαν, λέει – μας προσβάλλουν, εμάς, όλους τους Πέρσες), δεν στρέφεται στο σύνολο των Περσών παρακινώντας τους να αντιδράσουν, αλλά καταφεύγει στην πράξη της αυτοκαταστροφής (του αυτοακρωτηριασμού), που για εκείνον αποτελεί λύτρωση.

Ο Δαρείος, είναι αλήθεια, καταδικάζει την πράξη του Ζωπύρου ως ανεύθυνη και τυχοδιωκτική, αλλά αμέσως την αξιοποιεί, πιάνεται απ' αυτήν σαν να είναι η τελευταία σανίδα σωτηρίας, για να προστατεύσει από την ατίμωση το λαό του, την αυτοκρατορία, το μεγαλείο της μοναρχικής εξουσίας.

Δέχεται, λοιπόν, το σχέδιο του Ζωπύρου, που είναι το εξής: Ο Ζώπυρος θα πάει στους Βαβυλωνίους, προσποιούμενος ότι διέφυγε τις διώξεις και τα βασανιστήρια στα οποία τον υπέβαλε ο Δαρείος. Άλλωστε, οι πληγές του είναι η καλύτερη απόδειξη! Είναι σίγουρος ότι θα πείσει τους Βαβυλωνίους και θα κερδίσει την εμπιστοσύνη τους. Αυτοί θα του αναθέσουν την ηγεσία του στρατού, και ύστερα ο βασιλιάς θα εξαπολύσει το στρατό του στη Βαβυλώνα.

Μια μέρα, λοιπόν, οι Βαβυλώνιοι που στέκονται και επιτηρούν στα τείχη βλέπουν από μακριά μια καταματωμένη, ντυμένη με κουρέλια ανθρώπινη μορφή να σέρνεται προς την πλευρά της πόλης που είναι το φρούριό τους. Ο άνθρωπος αυτός στρέφει κάθε τόσο το κεφάλι προς τα πίσω για να δει μήπως τον κυνηγούν. Οι φρουροί επάνω από τους πύργους τον είδαν, έτρεξαν κάτω, άνοιξαν λίγο το ένα φύλλο της πύλης και τον ρώτησαν ποιος είναι και τι θέλει. Εκείνος τους είπε ότι λέγεται Ζώπυρος και πως αυτομολεί. Σαν τ' άκουσαν οι φρουροί της πύλης, τον οδήγησαν στους άρχοντες της πολιτείας. Στάθηκε μπροστά τους και οδυρόταν λέγοντας ότι ο Δαρείος τον είχε ακρωτηριάσει και πως τα είχε πάθει αυτά επειδή τον συμβούλεψε να πάρει τον στρατό και να φύγει, αφού δεν φαινόταν να υπάρχει κανείς τρόπος να κυριευτεί η πολιτεία. «Τώρα όμως», συνέχισε, «ήρθα και είναι τούτο για σας, Βαβυλώνιοι, σπουδαίο πράγμα, ενώ αποτελεί μεγάλη συμφορά για τον Δαρείο, τον στρατό του και τους Πέρσες. Δεν θα χαρεί πολύ που με ακρωτηρίασε, γιατί ξέρω όλες τις σκέψεις και τα σχέδιά του».

Το συμβούλιο δίνει πίστη σε αυτά τα λόγια και του παραχωρεί στρατό, για να μπορέσει να πάρει εκδίκηση. Είναι αυτό ακριβώς που περίμενε ο Ζώπυρος. Τη συμφωνημένη δεκάτη ημέρα από την ψεύτικη φυγή στη Βαβυλώνα, ο Δαρείος κατευθύνει στις πύλες της χίλιους από τους πιο άχρηστους στρατιώτες του. Οι Βαβυλώνιοι βγαίνουν από τα τείχη και τους κατασφάζουν. Επτά ημέρες αργότερα, όπως είχαν συνεννοηθεί ο Δαρείος με τον Ζώπυρο, ο πέρσης βασιλιάς στέλνει πάλι στις πύλες αυτήν τη φορά δυο χιλιάδες από τους χειρότερους στρατιώτες του, και οι Βαβυλώνιοι με διαταγή του Ζωπύρου τούς σφάζουν και αυτούς ως τον τελευταίο. Η δόξα του Ζωπύρου ανάμεσα στους Βαβυλωνίους μεγαλώνει, τον θεωρούν ήρωα και σωτήρα. Περνούν είκοσι ημέρες και, σύμφωνα με το σχέδιο, ο Δαρείος στέλνει τους επόμενους τέσσερις χιλιάδες στρατιώτες. Και αυτούς επίσης τους σκοτώνουν οι Βαβυλώνιοι. Ευγνώμονες, χρίζουν τον Ζώπυρο ανώτατο αρχηγό τους και διοικητή της πόλης τους.

Ο Ζώπυρος κατέχει πια τα κλειδιά για όλες τις πύλες. Την ημέρα που έχουν ορίσει, ο Δαρείος εξαπολύει επίθεση από όλες τις πλευρές και ο Ζώπυρος ανοίγει τις πύλες. Η πόλη πέφτει: *Ο Δαρείος, αφού νίκησε τους Βαβυλωνίους, γκρέμισε το τείχος τους ολόκληρο και ξεθεμελίωσε όλες τις πύλες. [...] ανασκολόπισε τους κορυφαίους Βαβυλωνίους, έως τρεις χιλιάδες [...].*

Ο Ηρόδοτος παραλείπει να αναφερθεί στα γεγονότα αυτά με λεπτομέρειες. Ας αφήσουμε κι εμείς, με τη σειρά μας, το γκρέμισμα των τειχών, μολονότι πρέπει να ήταν μια γιγαντιαία επιχείρηση. Αλλά να σουβλίσουν τρεις χιλιάδες άντρες; Πώς έγινε αυτό; Έστησαν, άραγε, έναν πάσσαλο, και εκείνοι στέκονταν όρθιοι περιμένοντας να έρθει η σειρά τους; Έβλεπε, άραγε, ο καθένας απ' αυτούς πώς σουβλίζαν τον προηγούμενό του, χωρίς να μπορεί να φύγει επειδή ήταν δεμένος, χωρίς να μπορεί να κουνηθεί επειδή είχε παραλύσει από το φόβο; Η Βαβυλώνα ήταν το παγκόσμιο κέντρο της επιστήμης, η πόλη των μαθηματικών και των αστρονόμων. Ανασκολοπίστηκαν και αυτοί; Για πόσες γενιές, άραγε, ή ακόμα και για αιώνες, ανεστάλη για το λόγο αυτό η ανάπτυξη της γνώσης;

Ο Δαρείος, παρ' όλα αυτά, φρόντισε για το μέλλον της πόλης και των κατοίκων της: *Για να έχουν γυναίκες οι Βαβυλώνιοι ώστε ν' αποκτήσουν απογόνους, ο Δαρείος ενήργησε ως εξής (επειδή, όπως ανέφερα πριν, οι Βαβυλώνιοι είχαν πνίξει τις γυναίκες τους, προκειμένου να διαρκέσουν περισσότερο τα τρόφιμά τους): Έδωσε διαταγή στους γειτονικούς λαούς να*

στείλουν γυναίκες στην Βαβυλώνα –όριζε εκείνος πόσες– και έτσι έφθασαν εκεί πενήντα χιλιάδες. Από τις γυναίκες αυτές κατάγονται οι σημερινοί Βαβυλώνιοι.

Ως επιβράβευση ανέθεσε στον Ζώπυρο τη διοίκηση της Βαβυλώνας, την οποία και διατήρησε ως το τέλος της ζωής του. Λέγεται ότι πολλές φορές ο Δαρείος είπε πως προτιμούσε να μην είχε κυριέψει την Βαβυλώνα και είκοσι άλλες πολιτείες, παρά να ακρωτηριαστεί ο Ζώπυρος.

Ο ΛΑΓΟΣ

*των οποίων τα βέλη είναι οξέα,
και πάντα τα τόξα αυτών
εντεταμένα. Οι όνυχες των ίππων
αυτών θέλουσι νομισθή ως
πυροβόλος πέτρα, και οι τροχοί των αμαξών αυτών
ως ανεμοστρόβιλος.
ΗΣΑΪΑΣ, ε, 28*

Ο βασιλιάς της Περσίας ολοκληρώνει τη μία κατάκτηση και αμέσως ξεκινάει την επόμενη: *Μετά την κατάκτηση της Βαβυλώνας ακολούθησε η εκστρατεία εναντίον των Σκυθών με επικεφαλής τον ίδιο τον Δαρείο.*

Πού είναι η Βαβυλώνα, και πού είναι οι Σκύθες! Η απόσταση αυτή προϋπέθετε να διανυθεί το ήμισυ του τότε γνωστού κόσμου. Μόνο η πορεία από τον έναν τόπο στον άλλο μπορούσε να κρατήσει μήνες. Για να διανύσει πεντακόσια έως εξακόσια χιλιόμετρα ο περσικός στρατός, χρειαζόταν τότε ένα μήνα, και εδώ έπρεπε να καλυφθεί απόσταση πολλές φορές μεγαλύτερη.

Ακόμα και για τον ρωμαλέο Δαρείο, το ταξίδι πρέπει να ήταν βασανιστικό. Είναι αλήθεια ότι ταξιδεύει σε βασιλική άμαξα, αλλά ακόμα και ένα τέτοιο όχημα –είναι εύκολο να το φανταστούμε– κουνάει τρομερά. Την εποχή εκείνη δεν γνωρίζουν ακόμη τίποτα από αναρτήσεις και ελατήρια, δεν ξέρουν ακόμη τα ελαστικά ούτε καν τους λαστιχένιους

τροχούς. Επιπλέον, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν υπάρχουν καν δρόμοι.

Το πάθος, λοιπόν, πρέπει να είναι τόσο δυνατό, ώστε να μπορεί να αντισταθμίσει κάθε αίσθημα ταλαιπωρίας, κούρασης ή σωματικού πόνου. Στην περίπτωση του Δαρείου, είναι η δίψα του να επεκτείνει την αυτοκρατορία του και επομένως την εξουσία του στον κόσμο. Θα ήταν ενδιαφέρον να ξέραμε τι έβλεπαν οι άνθρωποι της εποχής εκείνης με τα μάτια της φαντασίας τους όταν άκουγαν τη λέξη «κόσμος». Πάντως ακόμη δεν υπάρχουν ανάλογοι χάρτες, άτλαντες ή υδρόγειες σφαίρες. Ο Πτολεμαίος θα γεννηθεί μόλις πέντε αιώνες αργότερα, ο Μερκάτορ έπειτα από δύο χιλιάδες χρόνια. Δεν ήταν δυνατόν να δεις τον πλανήτη μας από ψηλά. Στο κάτω κάτω, υπήρχε η έννοια αυτή καθεαυτήν; Τη γνώση του κόσμου, λοιπόν, την αποκτάς κυρίως από την πείρα της διαφορετικότητας του γείτονα:

«Εμείς ονομαζόμαστε Γιλιάμες. Γείτονές μας είναι οι Ασβύστες. Και εσείς οι Ασβύστες, με ποιον συνορεύετε; Εμείς; Με τους Αυσχίσεσ. Και οι Αυσχίσεσ με τους Νασαμώνες. Και εσείς, Νασαμώνες; Εμείς από το νότο με τους Γαράμαντες, και από τη δύση με τους Μάκες. Και αυτοί οι Μάκες – με ποιον; οι Μάκες με τους Γινδάνες. Και εσείς με ποιον; Εμείς με τους Λωτοφάγους. Και αυτοί; Αυτοί με τους Αυσείς. Και ποιος κατοικεί πιο πέρα, μακριά, πολύ μακριά; Οι Αμμώνιοι. Και πέρα από αυτούς; Οι Άτλαντες. Και πέρα από τους Άτλαντες;». Αυτό πια δεν το ξέρει κανείς, και δεν επιχειρεί καν να το φανταστεί.

Δεν είναι, λοιπόν, αρκετό να ρίξεις μια ματιά στον παγκόσμιο άτλαντα (που άλλωστε δεν υπάρχει), για να διαπιστώσεις αυτό που διδάσκουν ήδη στο σχολείο (που άλλωστε δεν υπάρχει), ότι η Ρωσία συνορεύει με την Κίνα. Γιατί για να διαπιστώσεις αυτό το γεγονός, έπρεπε τότε να ρωτήσεις δεκάδες διαδοχικές (παίρνοντας ανατολική κατεύθυνση) σιβηρικές φυλές, για να φτάσεις κάποτε σε αυτές που συνορεύουν με τις κινεζικές φυλές. Αλλά ο Δαρείος εκστρατεύοντας εναντίον των Σκυθών είχε ήδη γι' αυτούς κάποιες πληροφορίες και ήξερε –πάνω κάτω– σε ποιες περιοχές να τους αναζητήσει.

Ο Μεγάλος Ηγεμόνας, που κύριο μέλημά του είναι η κατάκτηση του κόσμου, προχωρεί ως ενθουσιώδης αλλά και μεθοδικός συλλέκτης. Αναλογίζεται: έχω ήδη τους Ίωνες, έχω τους Κάρες, τους Λυδούς. Ποιος μου λείπει ακόμα; Μου λείπουν οι Θράκες, μου λείπουν οι Γέτες, μου λείπουν οι Σκύθες. Και στην καρδιά του φουντώνει αμέσως η επιθυμία να κατακτήσει αυτούς που βρίσκονται ακόμη έξω από τα όρια της εξουσίας του. Ωστόσο, όσοι διατηρούν ακόμη την ελευθερία και την ανεξαρτησία τους δεν αντιλαμβάνονται ότι, τραβώντας την προσοχή του Μεγάλου Ηγεμόνα, έχουν ήδη καταδικάσει τον εαυτό τους. Και ότι τα υπόλοιπα είναι ζήτημα χρόνου. Γιατί σπάνια η καταδίκη πραγματοποιείται με επιπόλαιοι και ανεύθυνη ορμητικότητα. Συνήθως σε τέτοιες περιστάσεις, ο βασιλεύς των βασιλέων θυμίζει ενεδρεύον αρπακτικό που, έχοντας ήδη εντοπίσει το επόμενο θύμα του, περιμένει υπομονετικά την κατάλληλη στιγμή για να επιτεθεί.

Είναι αλήθεια ότι οι άνθρωποι συχνά χρειάζονται ένα πρόσχημα προκειμένου να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους. Είναι σημαντικό να προσδώσεις στην επιθυμία σου μια διάσταση πανανθρώπινης αποστολής ή ακόμα και θεϊκής εντολής. Δεν υπάρχουν, άλλωστε, και πολλές επιλογές: η ανάγκη να αμυνθούμε, το χρέος να βοηθήσουμε τους άλλους ή το καθήκον να εκτελέσουμε τη θέληση των ουρανών. Το καλύτερο είναι ο συνδυασμός αυτών των τριών κινήτρων. Γιατί οι επιτιθέμενοι πρέπει να περιβληθούν τη δόξα της αγιοσύνης και να υποδυθούν το ρόλο των εκλεκτών που τους άγγιξε το μάτι του θεού.

Το πρόσχημα του Δαρείου:

Πριν από έναν αιώνα οι Σκύθες εισέβαλαν στη γη των Μήδων (ενός άλλου ιρανικού λαού δίπλα στους Πέρσες) και κυριάρχησαν πάνω τους επί είκοσι οχτώ χρόνια. Τώρα, λοιπόν, ο Δαρείος ξεθάβει αυτό το σχεδόν ξεχασμένο επεισόδιο και αποφασίζει να πάρει εκδίκηση επιτιθέμενος στους Σκύθες. Πρόκειται για ένα ακόμα παράδειγμα εφαρμογής της αρχής του Ηροδότου: την ευθύνη φέρει εκείνος που άρχισε να αδικεί πρώτος, και γι' αυτήν του την πράξη πρέπει να τιμωρηθεί ακόμα και ύστερα από πολλά χρόνια.

Είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς εθνολογικά τους Σκύθες.

Είναι άγνωστο από πού εμφανίστηκαν και πότε. Υπήρξαν στο προσκήνιο επί χίλια χρόνια και ύστερα χάνονται –άγνωστο πώς–, αφήνοντας πίσω τους ωραία αντικείμενα από μέταλλο και τάφους, στους οποίους έθαβαν τους νεκρούς τους. Οι Σκύθες συγκροτήθηκαν σε ομάδα, και αργότερα σε συνομοσπονδία φυλών γεωργικών και ποιμενικών που κατοικούσαν σε περιοχές της ανατολικής Ευρώπης και της ασιατικής στέπας. Την ελίτ και την πρωτοπορία τους την αποτελούσαν οι βασιλικοί Σκύθες – ομάδες εφίππων, ευκίνητες και απειλητικές, που είχαν ως βάση τους τις εκτάσεις που απλώνονταν βόρεια της Μαύρης θάλασσας, ανάμεσα στον Δούναβη και τον Βόλγα.

Οι Σκύθες υπήρξαν επίσης περιώνυμοι για τον τρόπο που λέγεται πως προκαλούσαν, και που σταδιακά πήρε μυθικές διαστάσεις. Τους χαρακτήριζαν ξένους και μυστηριώδεις, άγριους και αποτρόπαιους, καθώς κάθε στιγμή μπορούσαν να επιτεθούν, να ληστέψουν, να σφάξουν ή να απαγάγουν.

Ήταν δύσκολο να δει κανείς από κοντά τις εκτάσεις που ανήκαν στους Σκύθες, τις κατοικίες τους και τα κοπάδια τους, γιατί όλα αυτά καλύπτονταν από το πυκνό παραπέτασμα του χιονιού: Στα μέρη που βρίσκονται πέρα από τα εδάφη τους, στον βορρά, λένε ότι δεν μπορεί κανείς να προχωρήσει ούτε έχει ορατότητα, τόσο πολλά είναι τα φτερά που αιωρούνται στον αέρα. Η γη και ο αέρας είναι γεμάτα φτερά και αυτά είναι που εμποδίζουν να βλέπει κανείς. Ο Ηρόδοτος αξιολογεί αυτή την πληροφορία σχολιάζοντάς την ως εξής: Όσο για τα φτερά που αναφέρουν οι Σκύθες ότι γεμίζει ο αέρας και εξαιτίας τους δεν μπορείς να δεις μπροστά σου ούτε και να προχωρήσεις, έχω την εξής γνώμη: Πάνω απ' αυτή την χώρα χιονίζει πάντα, λιγότερο το καλοκαίρι απ' ό,τι τον χειμώνα [...]. Όποιος, λοιπόν, είδε από κοντά να πέφτει χιόνι, θα καταλάβει τι λέω, γιατί το χιόνι μοιάζει με φτερά. Εξαιτίας του χειμώνα που είναι τόσο βαρύς, δεν κατοικούνται οι περιοχές που βρίσκονται στα βόρεια της χώρας αυτής. Νομίζω, λοιπόν, ότι οι Σκύθες και οι γείτονές τους μιλούν για φτερά, προκειμένου να περιγράψουν το χιόνι.

Σε αυτά τα εδάφη, όπως και ο Ναπολέων είκοσι τέσσερις αιώνες αργότερα, εκστρατεύει τώρα ο Δαρείος. Από αυτή την εκστρατεία θα προσπαθήσει να τον αποτρέψει ο αδερφός του, ο Αρτάβανος: [...] τον συμβούλεψε να μην αναλάβει κανενός είδους εκστρατεία, απαριθμώντας του τις δυσκολίες που θα συναντούσε στους Σκύθες. Αλλά ο Δαρείος δεν συμμερίζεται την άποψή του, και έπειτα από γιγαντιαίες προετοιμασίες ξεκινάει επικεφαλής του μεγάλου του στρατού αποτελούμενου από όλους τους λαούς που εξουσίαζε. Ο Ηρόδοτος αναφέρει έναν αστρονομικό για εκείνα τα χρόνια αριθμό: [...] μαζί με το ιππικό, αλλά χωρίς το ναυτικό, επτακόσιες χιλιάδες. Το ναυτικό αποτελούσαν εξακόσια καράβια.

Την πρώτη γέφυρα διατάζει να τη χτίσουν στον Βόσπορο. Καθισμένος στο θρόνο του, παρακολουθεί πώς ο στρατός του περνάει πάνω από αυτήν. Τη δεύτερη γέφυρα τη χτίζει στον Δούναβη. Μετά το πέραςμα του στρατού, διατάζει να την γκρεμίσουν, αλλά ένας από τους υπασπιστές του, κάποιος Κώης, γιος του Ερξάνδρου, τον ικετεύει να μην το κάνει αυτό:

«Βασιλιά, πρόκειται να εισβάλεις σε μια χώρα όπου δεν θα συναντήσεις ούτε καλλιεργημένη γη ούτε πολιτεία καμιά. Άφησε, λοιπόν, την γέφυρα αυτή εκεί που βρίσκεται [...]. Αν βρούμε τους Σκύθες και πετύχουν τα σχέδιά μας, τότε ο δρόμος της επιστροφής θα είναι ανοιχτός. Αν δεν το κατορθώσουμε, πάλι ο δρόμος της επιστροφής μας θα είναι εξασφαλισμένος. Δεν φοβήθηκα ποτέ ότι θα νικηθούμε από τους Σκύθες σε μάχη, αλλά μην τυχόν δεν τους συναντήσουμε και περιπλανηθούμε και δεινοπαθήσουμε».

Αυτός ο Κώης έμελλε να αποδειχτεί προφήτης.

Προς το παρόν ο Δαρείος διατάζει να αφήσουν τη γέφυρα και να συνεχίσουν την πορεία τους.

Στο μεταξύ οι Σκύθες πληροφορούνται ότι εναντίον τους κινείται μεγάλος στρατός και καλούν σε συμβούλιο τους βασιλείς των γειτονικών λαών. Μεταξύ αυτών είναι, λοιπόν, ο βασιλιάς των Βουδίνων – μια[ς] μεγάλη[ς] και πολυάνθρωπη[ς] φυλή[ς], [...] οι μόνοι από τις φυλές της περιοχής αυτής που τρώνε κουκουνάρια από πεύκο. Έχουν όλοι μάτια γαλανά

και μαλλιά κόκκινα. Είναι ο βασιλιάς των Αγαθύρσων, που [έ]χουν κοινές τις γυναίκες τους, ώστε να είναι όλοι αδελφοί και, σαν συγγενείς, να μην αισθάνονται μεταξύ τους ούτε φθόνο ούτε έχθρα. Είναι ο βασιλιάς των Ταύρων, που [ό]ταν συλλαμβάνουν αιχμαλώτους εχθρούς, κάνουν το εξής: Ο καθένας αποκεφαλίζει τον αιχμάλωτό του και παίρνει το κεφάλι μαζί του. Ύστερα, το καρφώνει σ' ένα μακρύ ξύλο και το υψώνει επάνω στο σπίτι του, συνήθως πιο ψηλά από την καπνοδόχο. Θεωρούν ότι είναι φύλακας που προσέχει όλο τους το σπίτι.

Τώρα οι αντιπρόσωποι των Σκυθών παίρνουν το λόγο και, αφού πληροφορήσουν τους συναγμένους βασιλείς για την επερχόμενη περσική θύελλα, τους απευθύνουν την έκκληση: «Σεις, λοιπόν, μη φανείτε αδιάφοροι με κανένα τρόπο και μη μας αφήσετε να καταστραφούμε, αλλά ας μονοιάσουμε για να αντισταθούμε όλοι μαζί στον εισβολέα».

Και προκειμένου να τους πείσουν να συμμαχήσουν και να αγωνιστούν μαζί τους, τους λένε ότι οι Πέρσες δεν εκστρατεύουν μόνο εναντίον των Σκυθών, αλλά σκοπεύουν να υποδουλώσουν όλους τους λαούς: «Τώρα, λοιπόν, [ο Πέρσης] μόλις εισέβαλε στην γη μας, υποδουλώνει όλους τους άλλους Θράκες αλλά και τους γείτονές μας τους Γέτες».

Οι βασιλείς, όπως μαρτυρεί ο Ηρόδοτος, άκουσαν τους λόγους των Σκυθών, αλλά οι γνώμες τους διχάστηκαν. Κάποιοι δέχτηκαν ανεπιφύλακτα να βοηθήσουν τους Σκύθες και να σταθούν στο πλευρό τους, οι υπόλοιποι όμως προτίμησαν να κρατηθούν στο περιθώριο, πιστεύοντας ότι στην πραγματικότητα οι Πέρσες ήθελαν να εκδικηθούν μόνο τους Σκύθες, και τους άλλους σκόπευαν να τους αφήσουν στην ησυχία τους.

Ενόψει αυτής της έλλειψης ενότητας οι Σκύθες, γνωρίζοντας ότι ο εχθρός είναι πολύ ισχυρός, αντί για ανοιχτή μάχη αποφάσισαν [...] να υποχωρούν και να παραχώνουν τα πηγάδια και τις πηγές, καταστρέφοντας και την βλάστηση [...]. Οι ίδιοι μοιράστηκαν σε δυο ομάδες και φρόντισαν να κρατηθούν από τους Πέρσες σε απόσταση πορείας μιας ημέρας, υποχωρώντας αδιάκοπα και αποπροσανατολίζοντας τους εχθρούς με διαρκείς ελιγμούς, προκειμένου να τους παρασύρουν στην ενδοχώρα.

Έτσι και έκαναν.

Τα αμάξια όμως μέσα στα οποία ζούσαν οι γυναίκες και τα παιδιά τους τα απομάκρυναν, καθώς και όλα τα ζώα τους [...] με εντολή να βαδίζουν συνεχώς προς τον βορρά.

Προς το βορρά, όπου από την απειλή του καυτού νότου –τους Πέρσες– θα τους προστατεύει το κρύο και το χιόνι.

Στο στρατό του Δαρείου που μπαίνει στη Σκυθία δεν εξαπολύουν ανοιχτή επίθεση. Αντίθετα, από εκείνη τη στιγμή και έπειτα, η τακτική τους θα είναι ο δόλος, ο ελιγμός η ενέδρα. Πού είναι; Πονηροί, γρήγοροι, μυστηριώδεις σαν φαντάσματα, εμφανίζονται ξαφνικά στη στέπα και αμέσως χάνονται.

Άλλοτε εδώ, άλλοτε εκεί, ο Δαρείος βλέπει το ιππικό τους, βλέπει τις καλπάζουσες ορδές που ξαφνικά χάνονται πίσω από τη γραμμή του ορίζοντα. Του αναφέρουν ότι τους είδαν στο βορρά. Κατευθύνει προς τα εκεί το στρατό του, αλλά όταν ο στρατός φτάνει πια εκεί, αντικρίζουν την έρημο. *Η έρημος δεν κατοικείται από κανέναν, βρίσκεται πέρα από την χώρα των Βουδίνων και για να την διαβεί κανείς χρειάζεται επτά μέρες πορεία.* Κτλ. κτλ. Ο Ηρόδοτος γράφει πολλά γι' αυτό. Γιατί οι Σκύθες, προκειμένου να τραβήξουν στη μάχη τους γείτονές τους, περιφέρονται έτσι, ώστε τα στρατεύματα του Δαρείου κυνηγώντας τους να υποχρεωθούν να μπουν στα εδάφη των φυλών που μένουν ουδέτερες. Τώρα, οι τελευταίες, καθώς δέχονται την επίθεση των Περσών, αναγκάζονται να πολεμήσουν μαζί με τους Σκύθες τον Δαρείο.

Ο βασιλιάς των Περσών αισθάνεται όλο και περισσότερο αμήχανος. Τελικά στέλνει στο βασιλιά των Σκυθών αγγελιαφόρο με το αίτημα να πάψουν να υποχωρούν και, ή να δώσουν μάχη, ή να αναγνωρίσουν την κυριαρχία του πάνω τους. Ο βασιλιάς των Σκυθών απαντάει: *«Θα σου εξηγήσω και γιατί δεν στέκομαι να σε πολεμήσω. Εμείς δεν έχουμε ούτε πολιτείες ούτε καλλιεργημένα εδάφη, ώστε από φόβο μην κυριευτούν ή καταστραφούν να αναγκαστούμε να δώσουμε αμέσως μάχη. [...] Σ' εσένα αντί γην και ύδωρ θα στείλω τα δώρα που σου αξίζουν και αντί, όπως μου μήνυσες, να σου πω πως είσαι άρχοντάς μου, σου λέω, θρήνησε».*

Οι βασιλιάδες των Σκυθών ακούγοντας την λέξη δουλεία οργίστηκαν πολύ [...]. Αγαπούσαν την ελευθερία. Αγαπούσαν τη στέπα. Αγαπούσαν την

απεριόριστη έκταση. Αγανακτισμένοι από τον τρόπο με τον οποίο τους συμπεριφέρεται ο Δαρείος, υποτιμώντας τους και ταπεινώνοντάς τους, αλλάζουν τακτική. Αποφασίζουν όχι μόνο να συνεχίσουν να τριγυρίζουν και να περιφέρονται, όχι μόνο να κάνουν ζιγκ ζαγκ και θηλιές, αλλά επίσης να οργανώνουν επιθέσεις εναντίον των Περσών, όταν εκείνοι θα αναζητούν τροφή για το στρατό και για τα άλογά τους.

Η θέση του στρατού του Δαρείου γίνεται ολοένα και δυσχερέστερη. Εδώ, στη μεγάλη στέπα, έρχονται αντιμέτωπα δύο διαφορετικά συστήματα, δύο εντελώς διαφορετικές στρατηγικές. Η συμπαγής, αυστηρή, μονολιθική δομή του τακτικού στρατού, και η χαλαρή, ευκίνητη, άπιαστη δομή των μικρών τακτικών ομάδων. Είναι και αυτός στρατός, αλλά ένας στρατός ρευστός, στρατός σκιών, φαντασμάτων, αραιού, διαφανούς αέρα.

«Φανείτε!» φωνάζει στο κενό ο Δαρείος, για να του απαντήσει μόνο η σιγή της ξένης, αχανούς, απέραντης γης. Βρίσκεται εκεί με έναν ισχυρό στρατό, που δεν μπορεί να αξιοποιήσει, που στέκεται ανήμπορος, απογυμνωμένος από την αξία του, γιατί αυτήν ακριβώς την αξία μπορεί να του τη δώσει μόνον ο εχθρός, που δεν λέει να φανεί.

Οι Σκύθες γνωρίζουν ότι ο Δαρείος βρίσκεται σε δυσμενή θέση και του στέλνουν με έναν κήρυκα ως δώρο ένα πουλί, ένα ποντίκι, ένα βάτραχο και πέντε βέλη.

Κάθε άνθρωπος έχει τον δικό του τρόπο να αναγνωρίζει και να ερμηνεύει τον κόσμο, τον οποίο συνήθως εφαρμόζει μηχανικά και χωρίς σκέψη σε κάθε πραγματικότητα που αντιμετωπίζει. Συχνά, όμως, μια πραγματικότητα δεν ανταποκρίνεται, δεν ταιριάζει στον κώδικα του συστήματός του, με αποτέλεσμα να τη «διαβάζει» εσφαλμένα, και επομένως να την ερμηνεύει εσφαλμένα. Ως εκ τούτου, ο άνθρωπος ενδέχεται να κινείται σε μια φαινομενική πραγματικότητα, σε έναν κόσμο ψεύτικων εννοιών και παραπλανητικών σημείων που τον οδηγούν σε λάθη.

Έτσι γίνεται και αυτήν τη φορά.

Αφού έλαβαν τα δώρα, οι Πέρσες συγκάλεσαν συμβούλιο.

Η γνώμη του Δαρείου ήταν ότι οι Σκύθες του παραδίδονταν, προσφέροντας γην και ύδωρ. Το συμπέρανε από το ότι το ποντίκι ζει μέσα στην γη και τρώει ό,τι και ο άνθρωπος, ο βάτραχος ζει στο νερό, το πουλί μοιάζει πολύ με άλογο στο σχήμα, και τα πέντε βέλη σήμαιναν πως του παραδίδουν την δύναμή τους. Αυτή ήταν η άποψη του Δαρείου, αλλά ο Γωβρύας [...] έδωσε ερμηνεία διαφορετική: «Αν, Πέρσες, δεν γίνετε πουλιά να πετάξετε στον ουρανό, ή ποντίκια για να εξαφανιστείτε κάτω από την γη, ή βάτραχοι για να πηδήξετε μέσα στις λίμνες, δεν θα επιστρέψετε στα σπίτια σας, γιατί θα σας χτυπήσουν τα βέλη αυτά.

Στο μεταξύ οι Σκύθες [...] παρατάχθηκαν εναντίον των Περσών με το πεζικό και το ιππικό τους για να δώσουν μάχη. Το θέαμα πρέπει να ήταν επιβλητικό. Τα ευρήματα των αρχαιολογικών ανασκαφών, όλα όσα βρέθηκαν στους τάφους τους, όπου έθαβαν τους νεκρούς τους με τα ρούχα τους, μαζί με τα άλογά τους, τον οπλισμό τους, τα σκεύη και τα κοσμήματά τους, μαρτυρούν πως είχαν ενδυμασίες διακοσμημένες με χρυσάφι και χαλκό, ότι τα άλογά τους είχαν ηνία φτιαγμένα και δεμένα με σκαλισμένο μέταλλο, ότι χρησιμοποιούσαν όπλα –σπαθιά, πελέκεις, βέλη, φαρέτρες– επιμελώς σκαλισμένα και πλούσια διακοσμημένα.

Οι δυο στρατοί στέκουν ο ένας απέναντι στον άλλο. Ο ένας, ο περσικός, ο μεγαλύτερος στον κόσμο, και ο άλλος ο μικρός, ο σκυθικός, που φρουρεί τη χώρα, το εσωτερικό της οποίας κρύβεται από τον Δαρείο πίσω από το λευκό παραπέτασμα του χιονιού.

Πρόκειται για μια στιγμή γεμάτη ένταση, σκέφτομαι, αλλά την ίδια στιγμή έρχεται ένα παιδί και μου λέει ότι ο αβάς Πιερ με καλεί στην άλλη πλευρά της αυλής, όπου στη σκιά ενός πλατύφυλλου μάγκο με περιμένει το γεύμα.

«Αμέσως! Σε ένα δευτερόλεπτο!» φωνάζω. Μηχανικά σκουπίζω το μέτωπό μου που στάζει ιδρώτα από τη συγκίνηση και διαβάζω παρακάτω:

Καθώς ήσαν παραταγμένοι, ένας λαγός πέρασε ανάμεσα στα δύο στρατεύματα και οι Σκύθες, όπως τον έβλεπαν ο ένας μετά τον άλλον, άρχισαν να τον κυνηγούν. Επειδή ήταν μεγάλη η ταραχή και η βοή στην σκυθική παράταξη, ο Δαρείος ρώτησε γιατί έκανε τόσο θόρυβο ο εχθρός.

Όταν πληροφορήθηκε ότι κυνηγούσαν τον λαγό, είπε σ' όσους συνήθιζε να μιλάει: «Οι άνθρωποι αυτοί μας περιφρονούν πολύ και μου φαίνεται, τώρα, ότι ο Γωβρύας σωστά μίλησε για τα δώρα. Εγώ δέχομαι την ερμηνεία που έδωσε και έχομε ανάγκη από σοφή συμβουλή αν θέλομε να υποχωρήσομε με ασφάλεια».

Λαγός; Είναι ιστορικός ο ρόλος του; Οι ιστορικοί συμφωνούν στο ότι οι Σκύθες ανέκοψαν την πορεία του Δαρείου στην Ευρώπη. Εάν δεν συνέβαινε αυτό, οι τύχες του κόσμου θα μπορούσαν να είχαν πάρει άλλη τροπή. Αλλά για την επιστροφή του Δαρείου καθοριστικό στάθηκε τελικά το γεγονός ότι οι Σκύθες, κυνηγώντας ξένοιαστοι ένα λαγό μπροστά στα μάτια του περσικού στρατού, έδειξαν ότι τον αγνοούν, τον υποτιμούν, τον περιφρονούν. Και η περιφρόνηση αυτή, αυτή η ταπείνωση ήταν για το βασιλιά των Περσών πλήγμα τρομερότερο απ' ό,τι η ίδια η ήττα στη μεγάλη μάχη.

Έπεσε η νύχτα.

Ο Δαρείος διατάζει, όπως πάντα εκείνη την ώρα, να ανάψουν φωτιές. Στις φωτιές πρέπει να μείνουν εκείνοι οι στρατιώτες που δεν έχουν πια δυνάμεις για πορεία – οι άχρηστοι, οι ανίκανοι, οι άρρωστοι. Διατάζει να δέσουν τους γαϊδάρους για να γκαρίζουν, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση ότι στο περσικό στρατόπεδο η ζωή κυλάει κανονικά. Και ο ίδιος υπό την προστασία του σκοταδιού, επικεφαλής του στρατού του, ξεκινάει για τη μεγάλη επιστροφή.

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΠΕΘΑΜΕΝΟΥΣ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΛΗΣΜΟΝΗΜΕΝΟΥΣ ΘΕΟΥΣ

Η επιθυμία μου να μείνω λίγο καιρό ακόμα με τον Δαρείο με οδηγεί στο να σπάσω τη σειρά των ταξιδιών μου και να μεταφερθώ ξαφνικά από το Κονγκό του 1960 στο Ιράν του 1979, δηλαδή στη χώρα όπου συνεχίζεται η ισλαμική επανάσταση, επικεφαλής της οποίας είναι ο σεβάσμιος, σκυθρωπός και άκαμπτος γέρος – ο Αγιατολάχ Χομείνι.

Αυτό το άλμα από μια εποχή σε μια άλλη είναι ένας μόνιμος πειρασμός για τον άνθρωπο, ο οποίος όντας δέσμιος των αμείλικτων κανόνων του χρόνου, επιθυμεί έστω και για μια στιγμή, έστω και εικονικά, να αισθανθεί κύριος και εξουσιαστής του, να σταθεί πάνω από αυτόν, να συνδέσει και να ενώσει, ή να χωρίσει και να μεταθέσει κατά βούληση διαφορετικές φάσεις, στάδια και εποχές.

Γιατί όμως ο Δαρείος; Γιατί διαβάζοντας αυτά που γράφει ο Ηρόδοτος για τους δεσπότες της Ανατολής, διαπιστώνουμε ότι, πράγματι, όλοι τους ήταν ικανοί να προβούν σε πράξεις φρικτές, ανάμεσά τους, όμως, υπήρξαν και εκείνοι που κατά καιρούς μπόρεσαν να κάνουν και κάτι παραπάνω και αυτό το «παραπάνω» ήταν κάτι χρήσιμο και ευεργετικό. Αυτό συμβαίνει ακριβώς στην περίπτωση του Δαρείου. Από τη μια πλευρά, είναι δολοφόνος. Ένα παράδειγμα βρίσκουμε στο σημείο που ο Ηρόδοτος αφηγείται τη στιγμή που ξεκινούσε με το στρατό του εναντίον των Σκυθών: *Εκείνη τη στιγμή ένας Πέρσης, ο Οιόβαζος, ζήτησε από τον Δαρείο να του αφήσει ένα από τα τρία του παιδιά που και τα τρία έφευγαν με τον στρατό. Ο Δαρείος του αποκρίθηκε ότι επειδή ήταν φίλος του και του*

ζητούσε μικρή χάρη, θα του άφηνε όλα του τα παιδιά. Ο Οιόβαζος ήταν γεμάτος χαρά, νομίζοντας ότι και οι τρεις γιοι του θ' απολυθούν· αλλά ο Δαρείος έδωσε διαταγή στους δημίους του να σκοτώσουν και τα τρία παιδιά του Οιοβάζου. Τα έσφαξαν και τα άφησαν εκεί.

Από την άλλη πλευρά, όμως, ήταν καλός διαχειριστής, φρόντιζε για τους δρόμους και το ταχυδρομείο, έκοβε χρήματα και υποστήριζε το εμπόριο. Πάνω απ' όλα όμως, αμέσως μόλις περιβάλλεται το βασιλικό διάδημα, αρχίζει να χτίζει μια θαυμάσια πόλη – την Περσέπολη, την αξία και τη λάμψη της οποίας συγκρίνουν με τη Μέκκα και την Ιερουσαλήμ.

Στην Τεχεράνη παρακολουθώ και καταγράφω τις τελευταίες εβδομάδες του Σάχη. Η μεγάλη, απλωμένη σε αμμώδη έκταση, χαοτική πόλη είναι εντελώς αποδιοργανωμένη. Οι καθημερινές ατέλειωτες διαδηλώσεις παραλύουν την κυκλοφορία. Οι άντρες – όλοι με μαύρα μαλλιά, οι γυναίκες – όλες με χιτζάμπα, προχωρούν σε φάλαγγες μερικών χιλιομέτρων, τραγουδώντας, φωνάζοντας, υψώνοντας ρυθμικά τις απειλητικές γροθιές τους. Κάθε τόσο βγαίνουν στους δρόμους και στις πλατείες θωρακισμένα οχήματα και πυροβολούν εναντίον των διαδηλωτών. Πυροβολούν με πραγματικά πυρά, πέφτουν νεκροί και τραυματίες, το πλήθος σκορπίζει, κυνηγημένο και πανικόβλητο κρύβεται στις εισόδους των σπιτιών.

Από τις στέγες πυροβολούν ελεύθεροι σκοπευτές. Κάποιος χτυπημένος κάνει μια κίνηση σαν να σκόνταψε και επιχειρεί να τρέξει προς τα εμπρός· την ίδια στιγμή, αυτοί που περπατούν δίπλα του τον συγκρατούν και τον μεταφέρουν στην άκρη του πεζοδρομίου. Και η πορεία συνεχίζεται, στο ρυθμό των απειλητικά υψωμένων γροθιών. Συμβαίνει συχνά επικεφαλής της πορείας να είναι νέες και νέοι ντυμένοι στα λευκά, με άσπρες κορδέλες στα μέτωπα. Είναι οι *martyrs* –οι μάρτυρες–, αυτοί που είναι έτοιμοι να πεθάνουν. Και αυτό ακριβώς είναι γραμμένο στις κορδέλες. Καμιά φορά, προτού η πορεία ξεκινήσει ακόμη, τους πλησιάζω, προσπαθώντας να μαντέψω τι εκφράζουν τα πρόσωπά τους. Δεν εκφράζουν τίποτα. Εν πάση περιπτώσει, τίποτα που θα μπορούσα να το περιγράψω, για το οποίο θα μπορούσα να βρω την κατάλληλη λέξη.

Το απογεύματα οι διαδηλώσεις σταματούσαν, οι έμποροι άνοιγαν τα καταστήματα, οι υπαίθριοι βιβλιοπώλες, που εδώ ήταν πάρα πολλοί, άπλωναν στους δρόμους τα εμπορεύματά τους. Αγόρασα απ' αυτούς δυο λευκώματα για την Περσέπολη. Ο Σάχης υπερηφανευόταν γι' αυτή την πόλη, οργάνωνε μεγάλες τελετές και φεστιβάλ, στα οποία καλούσε επισκέπτες απ' όλο τον κόσμο. Όσο για μένα, επειδή ιδρυτής της ήταν ο Δαρειός, ήθελα να την επισκεφτώ οπωσδήποτε.

Ευτυχώς ήρθε το ραμαζάνι, και στην Τεχεράνη τα πράγματα ησύχασαν. Βρήκα το σταθμό των λεωφορείων και πήγα να αγοράσω εισιτήριο για τη Σιράζ, απ' όπου η Περσέπολη απέχει λίγα χιλιόμετρα. Εισιτήριο βρήκα χωρίς δυσκολία, αν και στην πορεία το λεωφορείο γέμισε εντελώς. Ήταν μία πολυτελής, κλιματιζόμενη Μερσεντές, που κυλούσε αθόρυβα στον θαυμάσιο δρόμο. Κατά τη διαδρομή, περνάς από μεγάλες περιοχές γκρίζας, πετρώδους ερήμου, καμιά φορά από φτωχά, πλίνθινα χωριά, χωρίς ίχνος πρασίνου, και συναντάς ομάδες παιδιών που παίζουν, και κοπάδια από κασίκες και πρόβατα.

Στις στάσεις σου προσφέρουν πάντα το ίδιο – ένα πιάτο σπυρωτό πλιγούρι, ζεστό αρνίσιο σουβλάκι και ένα ποτήρι νερό, και για επιδόρπιο ένα μπολάκι τσάι. Μου είναι δύσκολο να αρχίσω την κουβέντα, γιατί δεν γνωρίζω τη γλώσσα φαρσί, αλλά η ατμόσφαιρα είναι ευχάριστη, οι άντρες είναι φιλικοί, χαμογελούν. Οι γυναίκες, όμως, κοιτάνε από την άλλη. Ξέρω πια ότι είναι αναγκασμένες να έχουν το πρόσωπό τους καλυμμένο, αλλά όταν μείνεις επί πολλή ώρα ανάμεσα στις ίδιες Ιρανές, καμιά φορά θα προσέξεις ότι κάποια από αυτές θα διορθώσει το τσαντόρ της με τέτοιο τρόπο, ώστε για μια στιγμή θα φανεί αποκάτω ένα μάτι – ολόμαυρο, μεγάλο, λαμπερό, που το περιβάλλουν μακριές, πυκνές βλεφαρίδες.

Στο λεωφορείο έχω θέση πλάι στο παράθυρο, αλλά ύστερα από μερικές ώρες, το τοπίο είναι μονότονα το ίδιο. Βγάζω, λοιπόν, από την τσάντα μου τον Ηρόδοτο και διαβάζω για τους Σκύθες.

Όσο για τα πολεμικά τους έθιμα, είναι τα ακόλουθα: Όταν ένας Σκύθης σκοτώσει τον πρώτο εχθρό, πίνει το αίμα του. Όσους εχθρούς εξοντώσει στην

μάχη, τους κόβει τα κεφάλια και τα προσφέρει στον βασιλιά. Αν παρουσιάσει ένα κεφάλι, τότε παίρνει μερίδιο από τα λάφυρα, αν όχι, δεν έχει τέτοιο δικαίωμα. Αφαιρούν το δέρμα του κρανίου με τον εξής τρόπο: Κάνουν μια κυκλική τομή στο ύψος που βρίσκονται τα αυτιά και τραβάνε απότομα από τα μαλλιά. Μετά παίρνουν ένα πλευρό από βόδι, καθαρίζουν το δέρμα από την σάρκα και ύστερα το μαλακώνουν με τα χέρια. Όταν είναι έτοιμο, το μεταχειρίζονται σαν πετσέτα ή το κρεμάνε στο χαλινάρι του αλόγου τους και υπερηφανεύονται, γιατί όποιος έχει περισσότερες τέτοιες πετσέτες θεωρείται εξαιρετικά γενναίος. Πολλοί κατασκευάζουν κάπες από τα δέρματα αυτά τα οποία ράβουν μαζί, σαν τις προβιές που φορούν οι βοσκοί. [...] Το δέρμα του ανθρώπου είναι παχύ και γυαλιστερό, ίσως πιο άσπρο και γυαλιστερό από όλα τα δέρματα. Σταματάω το διάβασμα, γιατί έξω από το παράθυρο περνούν τώρα φοινικοδάση, απέραντοι πράσινοι αγροί, κτίρια, και πιο πέρα δρόμοι και φώτα. Πάνω από τις στέγες λάμπουν οι μιναρέδες των τζαμιών. Φτάσαμε στη Σιράζ, την πόλη των κήπων και των χαλιών.

Στη ρεσεψιόν του ξενοδοχείου μου είπαν ότι στην Περσέπολη μπορώ να πάω μόνο με ταξί και ότι είναι καλύτερα να ξεκινήσω πριν από το χάραμα για να μπορέσω να δω την ανατολή του ήλιου και τις πρώτες του ακτίνες να φωτίζουν τα βασιλικά ερείπια.

Στην πραγματικότητα, ο οδηγός με περίμενε κιόλας μπροστά στο ξενοδοχείο και ξεκινήσαμε αμέσως. Είχε πανσέληνο, κι έτσι μπορούσα να δω ότι διασχίζαμε μια επίπεδη έκταση που έμοιαζε με βυθό αποξηραμένης λίμνης. Έπειτα από μισή ώρα διαδρομής στον έρημο δρόμο, ο Γιαφάρ –έτσι έλεγαν τον οδηγό– σταμάτησε και έβγαλε από το πορτμπαγκάζ ένα μπουκάλι νερό. Το νερό ήταν παγωμένο, καθώς αυτή την ώρα έκανε τρομερό κρύο· έτρεμα τόσο, που με λυπήθηκε και με σκέπασε με μια κουβέρτα.

Συνεννοούμασταν μόνο με νοήματα. Μου έδειξε ότι πρέπει να πλύνω το πρόσωπό μου. Το έκανα και θέλησα να το σκουπίσω, αλλά εκείνος αντέδρασε κάνοντας μια αποτρεπτική χειρονομία – απαγορεύεται να σκουπίζεις το πρόσωπο, το υγρό πρόσωπο πρέπει να το στεγνώσει ο ήλιος. Κατάλαβα ότι αυτό αποτελούσε μέρος μιας τελετουργίας και περίμενα υπομονετικά.

Η ανατολή του ήλιου στην έρημο είναι πάντοτε ένα φωτεινό, λαμπερό θέαμα, στιγμές στιγμές μυστικιστικό: ο κόσμος που μας εγκατέλειψε το βράδυ και χάθηκε μέσα στη νύχτα, ξαφνικά επανέρχεται. Επιστρέφει ο ουρανός, επιστρέφουν η γη και οι άνθρωποι. Όλα αυτά εμφανίζονται εκ νέου, έτσι ώστε μπορούμε να τα δούμε ξανά. Αν κάπου κοντά βρίσκεται μια όαση – θα φανεί, εάν υπάρχει πηγάδι – το ίδιο. Αυτή την υποβλητική στιγμή οι μουσουλμάνοι πέφτουν στα γόνατα και λένε την πρώτη προσευχή της ημέρας – *salat as-subh*. Αλλά σε αυτή την ανάταση συμμετέχουν επίσης και οι «άπιστοι», όλοι με τον ίδιο τρόπο βιώνουν την επιστροφή του ήλιου στον κόσμο. Είναι ίσως η μοναδική τόσο βαθιά ειλικρινής πράξη οικουμενικής αδελφότητας.

Χαράζει και όλα γίνονται φωτεινά, και τότε προβάλλει η Περσέπολη σε όλη της τη βασιλική μεγαλοπρέπεια. Είναι μια μεγάλη πέτρινη πόλη ναών και παλατιών χτισμένη πάνω σε μια γιγαντιαία εκτεταμένη ταράτσα, σκαλισμένη στην πλαγιά των βουνών, που αρχίζουν ξαφνικά, χωρίς να μεσολαβεί τίποτα, στο σημείο όπου τελειώνει η πεδιάδα στην οποία στεκόμαστε τώρα. Ο ήλιος μου στεγνώνει το πρόσωπο, και το νόημα αυτής της σκηνής είναι το εξής: ο ήλιος, όπως και ο άνθρωπος, για να ζήσει χρειάζεται νερό. Αν ξυπνώντας δει ότι μπορεί να αντλήσει μερικές σταγόνες από το πρόσωπο του ανθρώπου, θα φανεί πιο ευνοϊκός την ώρα αυτή που κανονικά γίνεται φρικτός – την ώρα του μεσημεριού. Και την εύνοιά του θα την εκδηλώσει παρέχοντας σκιά. Τη σκιά δεν μας τη δίνει άμεσα, αλλά διά μέσου διάφορων άλλων πραγμάτων – ενός δέντρου, μιας σκεπής, μιας σπηλιάς. Ξέρουμε ότι χωρίς τον ήλιο δεν υπάρχει σκιά. Με αυτό τον τρόπο ο ήλιος ενώ μας πλήττει, μας προσφέρει, ταυτόχρονα, μια αμυντική ασπίδα.

Είναι ακριβώς ένα τέτοιο χάραμα όπως τώρα όταν, δύο αιώνες μετά την οικοδόμηση της Περσέπολης από τον Δαρείο, στα τέλη Ιανουαρίου του 330 π.Χ., επικεφαλής των στρατευμάτων του πλησιάζει την πόλη ο Μέγας Αλέξανδρος. Δεν βλέπει ακόμη τα οικοδομήματα, αλλά γνωρίζει ότι είναι εξαίσια και ότι κρύβουν αμύθητα πλούτη. Σε αυτήν ακριβώς την πεδιάδα όπου στεκόμαστε τώρα με τον Γιαφάρ, αμέσως μετά το ποτάμι, συναντάει μια παράξενη ομάδα, την πρώτη αντιπροσωπεία. Αλλά αυτές οι

ρακένδυτες μορφές ήταν πολύ διαφορετικές από τους κομψούς οπορτουνιστές και συνεργάτες με τους οποίους ο Αλέξανδρος είχε να κάνει μέχρι τότε. Τα επιφωνήματα του χαιρετισμού, καθώς και τα κλαδιά των ικετών στα χέρια τους, μαρτυρούσαν ότι ήταν Έλληνες: άνθρωποι κυρίως μεσήλικες ή γέροντες, ίσως μισθοφόροι που πολέμησαν κάποτε στη λάθος πλευρά με τον αποτρόπαιο μονάρχη Αρταξέρξη τον Μακρόχειρα. Έδιναν θλιβερή, εφιαλτική εντύπωση, γιατί ο καθένας απ' αυτούς ήταν τρομερά σακατεμένος. Σύμφωνα με την τυπική περσική μέθοδο τους είχαν κόψει μαζικά τις μύτες και τα αυτιά. Σε κάποιους έλειπαν τα χέρια, σε άλλους τα πόδια. Όλοι είχαν ένα παραμορφωτικό στίγμα στο μέτωπο. «Ήταν άνθρωποι» λέει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης «που είχαν ικανότητες στις τέχνες και τα επαγγέλματα και τα ασκούσαν με επιτυχία. Τότε τους έκοψαν τα άκρα, αφήνοντάς τους μόνο εκείνα που ήταν απαραίτητα για το επάγγελμά τους».

Αυτοί οι δυστυχισμένοι παρακαλούν, ωστόσο, τον Αλέξανδρο να μην τους αναγκάσει να επιστρέψουν στην Ελλάδα, αλλά να τους αφήσει να μείνουν εκεί, στην Περσέπολη, την οποία άλλωστε είχαν οικοδομήσει: Στην Ελλάδα, με την όψη που είχαν, «καθένας από αυτούς θα αισθανόταν απομονωμένος, θα ήταν αντικείμενο οίκτου, θα ήταν απόκληροι της κοινωνίας».

Φτάνουμε στην Περσέπολη.

Στην πόλη οδηγούν πλατιές και μακριές σκάλες. Από τη μια τους πλευρά, εκτείνεται ένα ψηλό, σκαλισμένο, τέλεια γυαλισμένο σκουρόχρωμο μαρμάρινο ανάγλυφο, που παριστάνει υποτελείς που πηγαίνουν στο βασιλιά για να του αποδώσουν τιμές νομιμότητας και υποταγής. Σε κάθε σκαλί αντιστοιχεί ένας υποτελής, και υπάρχουν μερικές δεκάδες τέτοιοι. Κατά την άνοδό μας σε κάθε σκαλί, μας συνοδεύει ο υποτελής που αντιστοιχεί σ' αυτό, ο οποίος, καθώς ανεβαίνουμε πιο ψηλά, μας παραδίδει στον επόμενο, ενώ ο ίδιος μένει στη θέση του, φρουρώντας το σκαλί του. Είναι εκπληκτικό ότι οι μορφές αυτές είναι και στις πιο μικρές τους λεπτομέρειες, στις διαστάσεις και στο σχήμα απόλυτα ίδιες. Φορούν πλούσιους χιτώνες που φτάνουν ως τη γη και κυματοειδή καλύμματα κεφαλής, ενώ με τα δυο τους χέρια κρατούν

μπροστά τους μια μακριά λόγχη και στους ώμους φέρουν μια διακοσμημένη φαρέτρα. Η έκφραση του προσώπου τους είναι σοβαρή, και μολονότι τους περιμένει μια πράξη άκρας ταπεινότητας, όλοι προχωρούν στητοί, σε στάση απόλυτης αξιοπρέπειας.

Αυτή η εκπληκτική ομοιότητα των υποτελών που μας συνοδεύουν καθώς ανεβαίνουμε τις σκάλες, δημιουργεί μια παράδοση εντύπωση, αυτή της κίνησης μέσα στην ακινησία, γιατί ανεβαίνοντας, επειδή νομίζουμε ότι βλέπουμε τον ίδιο υποτελή, έχουμε την εντύπωση ότι στεκόμαστε συνεχώς στο ίδιο σημείο, σαν να μας φυλακίζουν κάποιοι αόρατοι και απατηλοί καθρέφτες. Στο τέλος φτάνουμε στην κορυφή και μπορούμε να κοιτάξουμε πίσω μας. Η θέα είναι εκπληκτική: κάτω από μας εκτείνεται μια απέραντη, αυτή την ώρα πια λουσμένη στον εκτυφλωτικό ήλιο, πεδιάδα, που την τέμνει μόνο ένας δρόμος – αυτός που οδηγεί στην Περσέπολη.

Το σκηνικό αυτό παρουσιάζει δυο εντελώς διαφορετικές και αντίθετες μεταξύ τους ψυχολογίες:

Από την πλευρά του βασιλιά: ο βασιλιάς στέκει στην κορυφή της σκάλας και κοιτάζει την πεδιάδα. Στην άλλη άκρη της, δηλαδή μακριά, πάρα πολύ μακριά, βλέπει κάποια σημεία, σαν μόρια, σαν κουκκίδες, κάποια σωματίδια που μόλις διακρίνονται και είναι δύσκολο να τα αναγνωρίσει κανείς. Ο βασιλιάς κοιτάζει, αναρωτιέται τι μπορεί να είναι αυτό. Έπειτα από κάποια ώρα τα μόρια και οι κουκκίδες πλησιάζουν, μεγαλώνουν και σιγά σιγά παίρνουν μορφή κρυστάλλου. Πρέπει να είναι οι υποτελείς, σκέφτεται ο βασιλιάς, αλλά επειδή η πρώτη εντύπωση είναι και η πιο σημαντική, και αυτή στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν μόρια και κουκκίδες, ο βασιλιάς θα διαμορφώσει για τους υποτελείς ακριβώς αυτήν τη γνώμη. Περνάει κάποια ώρα, βλέπει πια σιλουέτες, περιγράμματα μορφών. Δεν έκανα λάθος, λοιπόν, λέει ο βασιλιάς στους αυλικούς που τον περιβάλλουν, ασφαλώς και είναι οι υποτελείς, πρέπει να βιαστώ να πάω στην Αίθουσα Ακροάσεων, για να προλάβω να καθίσω στο θρόνο προτού φτάσουν εδώ (ο βασιλιάς δεν μιλάει με τους υποτελείς πάρα μόνο καθισμένος στο θρόνο).

Και τώρα από την αντίθετη πλευρά, δηλαδή όλων των άλλων, μαζί και των υποτελών: Εμφανίζονται στην άκρη που βρίσκεται αντικριστά στην Περσέπολη. Βλέπουν τα υπέροχα, καταπληκτικά οικοδομήματα, τα χρυσά και τα κεραμικά της. Άναυδοι πέφτουν στα γόνατα (αν και το κάνουν αυτό,

δεν είναι ακόμη μουσουλμάνοι, αυτοί θα φτάσουν εδώ ύστερα μόλις από χίλια εκατό χρόνια). Συνέρχονται, σηκώνονται, καθαρίζουν τους χιτώνες από τη σκόνη. Ακριβώς αυτό είναι που αντιλαμβάνεται ο βασιλιάς ως κίνηση μορίων και σωματιδίων. Τώρα καθώς προχωρούν και πλησιάζουν στην Περσέπολη, ο θαυμασμός τους αυξάνει, και μαζί με αυτόν αυξάνει και η ταπεινοσύνη, η αίσθηση της δικής τους μιζέριας, αθλιότητας και μηδαμινότητας. Ναι, δεν είμαστε τίποτα, ο βασιλιάς μπορεί να μας κάνει ό,τι θέλει, ακόμα και αν μας καταδικάσει σε θάνατο, θα δεχτούμε την καταδίκη αυτή αδιαμαρτύρητα. Αλλά αν κατορθώσουν να βγουν από εδώ σώοι, τι αξία θα αποκτήσουν ανάμεσα στους αδερφούς τους! Είναι αυτός που πήγε στο βασιλιά – θα λένε. Και ύστερα – είναι ο γιος του αυτονού που πήγε στο βασιλιά, ύστερα ο εγγονός, ο δισέγγονος κτλ. Το γένος εξασφαλίζεται με αυτό τον τρόπο για ολόκληρες γενεές.

Στην Περσέπολη μπορείς να περπατάς χωρίς διακοπή. Η πόλη είναι έρημη. Πουθενά οδηγός, φρουρός, έμπορος, κράχτης. Ο Γιαφάρ έμεινε κάτω, είμαι μόνος ανάμεσα σε αυτό το μεγαλειώδες νεκροταφείο από πέτρες. Πέτρες που είναι τοποθετημένες σε στήλες και κολόνες, σκαλισμένες σε ανάγλυφα και πύλες. Γιατί καμιά πέτρα εδώ δεν έχει φυσικό σχήμα, δεν είναι έτσι όπως τη βρίσκεις παραχωμένη στη γη ή ψηλά στα βουνά. Είναι όλες επιμελώς λαξευμένες, ταιριασμένες, επεξεργασμένες. Πόσα χρόνια επιμελούς εργασίας έχει αναλωθεί γι' αυτό, πόσος μόχθος και ιδρώτας χιλιάδων και χιλιάδων ανθρώπων. Πόσοι από αυτούς χάθηκαν κουβαλώντας αυτούς τους γιγαντιαίους βράχους; Πόσοι κατέρρευσαν από την εξάντληση και τη δίψα;

Κάθε φορά που βλέπεις νεκρούς πια ναούς, παλάτια και πόλεις, δεν μπορείς παρά να αναρωτηθείς για την τύχη αυτών που τα οικοδόμησαν. Για τον πόνο τους, τις σπασμένες ραχοκοκαλιές, τα μάτια τα βγαλμένα από τα θραύσματα της πέτρας, τους ρευματισμούς... Για τη δυστυχισμένη τους ζωή. Για τα βάσανά τους. Και τότε γεννιέται το επόμενο ερώτημα: θα μπορούσαν, άραγε, όλα αυτά τα θαύματα να έχουν επιτευχθεί χωρίς αυτές τις θυσίες; Χωρίς το βούρδουλα του επιστάτη; Χωρίς το φόβο που ενεδρεύει στο σκλάβο; Χωρίς την υπεροψία του ηγεμόνα; Με λίγα λόγια, μήπως τη μεγάλη τέχνη του παρελθόντος δεν τη

δημιούργησε παρά ό,τι είναι στον άνθρωπο αρνητικό και κακό; Αλλά και αντίστροφα, δεν την ενέπνευσε άραγε η πεποίθηση ότι αυτό που είναι μέσα του αρνητικό και αδύναμο μπορεί να κατανικηθεί μόνο από την ομορφιά, μόνο από τον κόπο και την επιθυμία του για δημιουργία; Και αν υπάρχει κάτι που δεν αλλάζει ποτέ, αυτό δεν είναι η ιδέα του ωραίου; Και η ανάγκη μας για αυτό, που ζει παντοτινά μέσα μας;

Περνάω ακόμα από τα Προπύλαια, την Αίθουσα των Εκατό Στηλών, το Ανάκτορο του Δαρείου, το Χαρέμι του Ξέρξη, το Μεγάλο Θησαυροφυλάκιο. Κάνει πάρα πολλή ζέστη και δεν έχω πια δύναμη ούτε για το Παλάτι του Αρταξέρξη, ούτε για την Αίθουσα Συμβουλίων, ούτε για τα δεκάδες άλλα οικοδομήματα και ερείπια από τα οποία αποτελείται αυτή η πόλη των πεθαμένων βασιλέων και των λησμονημένων θεών. Κατεβαίνω τη μεγάλη σκάλα, περνώντας δίπλα από την ανάγλυφη στήλη με τους υποτελείς που πηγαίνουν να αποδώσουν τιμές στο βασιλιά.

Επιστρέφουμε με τον Γιαφάρ στη Σιράζ.

Κοιτάζω πίσω μου – η Περσέπολη ολοένα μικραίνει, όλο και περισσότερο τη σκεπάζει η σκόνη που σηκώνει το αυτοκίνητο, ώσπου τελικά, καθώς μπαίνουμε πια στην πόλη, χάνεται οριστικά πίσω από την πρώτη στροφή.

Επιστρέφω στην Τεχεράνη.

Στα πλήθη των διαδηλωτών, στα τραγούδια και τις φωνές τους, στον κρότο των πυροβολισμών και την οσμή των αερίων, στους ελεύθερους σκοπευτές και τους υπαίθριους βιβλιοπώλες.

Έχω μαζί μου τον Ηρόδοτο· ανοίγω στο σημείο που περιγράφει πώς, με διαταγή του Δαρείου, ένας από τους εναπομείναντες στην Ευρώπη αρχηγούς του –ο Μεγάβαζος– κατακτάει τη Θράκη. Υπάρχει ανάμεσα στους Θράκες, γράφει ο Ηρόδοτος, ένας λαός που ονομάζεται Τραυσοί. *Οι Τραυσοί έχουν για όλα τα άλλα τα ίδια έθιμα με τους υπόλοιπους Θράκες, αλλά σχετικά με την γέννηση και τον θάνατο συμπεριφέρονται ως εξής: Όταν γεννηθεί ένα παιδί, συγκεντρώνεται γύρω του η οικογένεια και το μοιρολογάει για όσα κακά θα πάθει αφού ήρθε στον κόσμο, και απαριθμούν όλα τα δεινά του ανθρώπου. Όταν όμως πεθάνει κάποιος τον θάβουν*

αστειευόμενοι και ευθυμώντας, επειδή θεωρούν ότι γλύτωσε από όλα τα βάσανα και τώρα είναι τρισευτυχισμένος.

ΤΙΜΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΤΟΥ ΙΣΤΙΑΙΟΥ

Εφυγα από την Περσέπολη, και τώρα αφήνω την Τεχεράνη για να επιστρέψω (γυρίζοντας είκοσι χρόνια πίσω) στην Αφρική, αλλά στο μεταξύ πρέπει να σταθώ για λίγο ακόμα –με τη σκέψη μου– στον ελληνοπερσικό κόσμο του Ηροδότου, όπου πάνω του αρχίζουν να πυκνώνουν βαριά τα σύννεφα.

Ιδού, λοιπόν:

Ο Δαρείος δεν καταφέρνει να νικήσει τους Σκύθες. Ο Ασιάτης αναχαιτίζεται προ των πυλών της Ευρώπης. Ο ίδιος καταλαβαίνει ότι δεν μπορεί να τους αντιμετωπίσει. Κάτι περισσότερο – αίφνης καταλαμβάνεται από το φόβο ότι ο εχθρός θα του επιτεθεί τώρα αυτός και θα καταστρέψει το στρατό του, επωφελούμενος από την κάλυψη της νύχτας. Ξεκινάει, λοιπόν, για τη μεγάλη επιστροφή και ονειρεύεται ένα πράγμα μόνο – να εγκαταλείψει τη Σκυθία και όσο το δυνατόν γρηγορότερα να γυρίσει στην Περσία. Αποσύρεται, λοιπόν, με τον τεράστιο στρατό του, ενώ οι Σκύθες αρχίζουν να τον καταδιώκουν.

Δρόμος επιστροφής για τον Δαρείο υπάρχει μόνο ένας: μέσω της γέφυρας του Δούναβη που ο ίδιος είχε κατασκευάσει όταν ξεκινούσε την εκστρατεία. Τη γέφυρα αυτοί τη φρουρούν για λογαριασμό του οι Ίωνες (που στα χρόνια του Ηροδότου τελούσαν υπό την κυριαρχία των Περσών).

Και να πώς διαγράφονται οι τύχες του κόσμου: Οι Σκύθες, γνωρίζοντας συντομότερους δρόμους και διαθέτοντας γρήγορα άλογα, φτάνουν στη γέφυρα πριν από τους Πέρσες και επιχειρούν να τους ανακόψουν το

δρόμο της επιστροφής. Καλούν, λοιπόν, τους Ίωνες να γκρεμίσουν τη γέφυρα, πράγμα που θα επιτρέψει στους μεν Σκύθες να αποτελειώσουν τον Δαρείο, στους δε Ίωνες να απελευθερωθούν από τον περσικό ζυγό.

Η πρόταση ακούγεται εξαιρετικά δελεαστική, και στο συμβούλιο που συγκαλείται για να παρθεί η απόφαση, πρώτος παίρνει το λόγο ο Μιλτιάδης και λέει: «Έξοχα, γκρεμίζουμε τη γέφυρα!». Και όλοι φαίνεται να τον υποστηρίζουν (στο συμβούλιο δεν συμμετέχει ο λαός, αλλά οι τύραννοι – άνθρωποι επιλεγμένοι και διορισμένοι από τον ίδιο τον Δαρείο). Μέσα σ' αυτό το κλίμα, αμέσως μετά την αγόρευση του Μιλτιάδη, το λόγο παίρνει ο Ιστιαίος από τη Μίλητο: [...] ο Μιλήσιος Ιστιαίος είχε αντίθετη άποψη, και ισχυρίστηκε ότι χάρη στον Δαρείο ασκούσε ο καθένας την εξουσία στην πολιτεία του. Αν καταλυόταν η εξουσία του Δαρείου, τότε κανείς τους, ούτε ο ίδιος στην Μίλητο, ούτε κανένας άλλος θα μπορούσε να παραμείνει στην εξουσία, γιατί η κάθε πολιτεία θα προτιμούσε να είναι δημοκρατία παρά τυραννίδα. Όταν ο Ιστιαίος εξέφρασε την γνώμη του αυτή, όλοι μεταστράφηκαν, ενώ αρχικά είχαν συμφωνήσει με τον Μιλτιάδη.

Αυτή η μεταστροφή είναι ασφαλώς κατανοητή: οι τύραννοι συνειδητοποίησαν ότι αν ο Δαρείος χάσει το θρόνο (και σίγουρα και το κεφάλι του), την επομένη θα χάσουν και αυτοί τις καρέκλες τους (και δίχως άλλο και τα κεφάλια τους). Διαβεβαιώνουν, λοιπόν, τους Σκύθες ότι τάχα θα διαλύσουν τη γέφυρα, στην πραγματικότητα, όμως, τη διαφυλάσσουν και επιτρέπουν στον Δαρείο να επιστρέψει με ασφάλεια στην Περσία.

Ο Δαρείος αναγνωρίζει τον ιστορικό ρόλο που έπαιξε ο Ιστιαίος σε μια τόσο αποφασιστική στιγμή και τον επιβραβεύει παραχωρώντας του ό,τι εκείνος επιθυμεί, ταυτόχρονα όμως του απαγορεύει να επιστρέψει στη θέση του τυράννου στη Μίλητο. Αντίθετα, τον παίρνει μαζί του στην πρωτεύουσα της Περσίας –τα Σούσα– ως σύμβουλό του. Ο Ιστιαίος είναι φιλόδοξος και κυνικός, και κάτι τέτοιους καλύτερα να τους προσέχεις, πολύ δε περισσότερο που είχε τώρα αναλάβει το ρόλο του σωτήρα της αυτοκρατορίας, η οποία χωρίς την καίρια παρέμβασή του, εκεί στη γέφυρα στο Δούναβη, ίσως να ήταν τώρα πια παρελθόν.

Αλλά δεν είναι όλα χαμένα για τον Ιστιαίο. Γιατί τύραννος της Μίλητου, της κυριότερης πόλης της Ιωνίας, γίνεται στη θέση του ο πιστός του γαμπρός – ο Αρισταγόρας. Αυτός είναι εξίσου φιλόδοξος και διψασμένος για εξουσία. Όλα αυτά συμβαίνουν την εποχή που ανάμεσα στους υποτελείς Ίωνες φουντώνει η δυσaráσκεια, ακόμα δε και η αντίσταση ενάντια στην περσική κυριαρχία. Πεθερός και γαμπρός αντιλαμβάνονται ενστικτωδώς ότι ήρθε η ώρα να εκμεταλλευτούν αυτές τις διαθέσεις και να ενεργήσουν αναλόγως.

Αλλά πώς να συνεννοηθείς, πώς να καταρτίσεις ένα σχέδιο δράσης; Από τα Σούσα (όπου βρίσκεται ο Ιστιαίος) ως τη Μίλητο (όπου κυβερνάει ο Αρισταγόρας), ο αγγελιαφόρος χρειάζεται τρεις μήνες εντατικής πορείας –μέσα από ερήμους και βουνά– προκειμένου να διανύσει αυτή την απόσταση. Άλλος τρόπος επικοινωνίας δεν υπάρχει. Αυτόν το δρόμο, λοιπόν, θα χρησιμοποιήσει και ο Ιστιαίος: *Συνέπεσε τότε να φτάσει ο αγγελιαφόρος του Ιστιαίου, ο οποίος είχε δερματόστικτο στο κεφάλι το μήνυμά του, που του έλεγε να εξεγερθεί εναντίον του βασιλιά. Ο Ιστιαίος, θέλοντας να στείλει μήνυμα στον Αρισταγόρα να επαναστατήσει, δεν είχε κανένα άλλο τρόπο, γιατί ο δρόμος είχε φρουρές. Πήρε τον πιο πιστό του δούλο, του ξύρισε το κεφάλι, δερματόστιξε στο κρανίο του το μήνυμα και περίμενε να φυτρώσουν τα μαλλιά. Μόλις αυτό συνέβη, τον έστειλε γρήγορα στην Μίλητο. Δεν του έδωσε καμιά άλλη εντολή παρά, όταν φτάσει εκεί, να πει στον Αρισταγόρα να του ξυρίσει το κεφάλι και να το εξετάσει. Τα δερματοστίγματα υποδείκνυαν, όπως ανέφερα και πριν, επανάσταση. Ο Ιστιαίος ενήργησε έτσι, επειδή θεωρούσε μεγάλη δυστυχία να είναι αναγκασμένος να μείνει στα Σούσα [...].*

Ο Αρισταγόρας ανακοινώνει στους οπαδούς του το μήνυμα του Ιστιαίου. Στο άκουσμά του όλοι ψηφίζουν υπέρ της εξέγερσης. Πηγαίνει λοιπόν πέρα από τη θάλασσα προς αναζήτηση συμμάχων· οι Πέρσες, ασφαλώς, είναι πολλές φορές ισχυρότεροι από τους Ίωνες. Η πρεσβεία αρχικά κατευθύνεται με πλοίο προς τη Σπάρτη. Εδώ βασιλιάς είναι ο Κλεομένης, ο οποίος, όπως σημειώνει ο Ηρόδοτος, είχε χάσει τα λογικά του και ήταν ανισόρροπος, αλλά όπως αποδείχτηκε εν προκειμένω έδειξε μεγάλη σύνεση και σωφροσύνη. Γιατί όταν άκουσε ότι πρόκειται για πόλεμο

ενάντια στο βασιλιά που κυριαρχεί σε όλη την Ασία και έχει έδρα του την πρωτεύουσα, τα Σούσα, φρόντισε να ρωτήσει πόσο μακριά είναι αυτά τα Σούσα. Ο Αρισταγόρας που ήταν έξυπνος και τον είχε έως τότε ξεγελάσει, σ' αυτό έσφαλε. Γιατί ενώ δεν έπρεπε να φανερώσει την αλήθεια, αφού ήθελε να παρασύρει τους Σπαρτιάτες στην Ασία, την είπε, αποκαλύπτοντας ότι η απόσταση ήταν τριών μηνών πορεία. Τότε, ενώ ο Αρισταγόρας ήθελε να του περιγράψει την διαδρομή, ο Κλεομένης, διακόπτοντάς τον, του είπε: «Ξένη Μιλήσιε, να βρίσκεσαι έξω από τα σύνορα της Σπάρτης προτού δύσει ο ήλιος. Όσα λες δεν θα τ' ακούσουν ευχάριστα οι Λακεδαιμόνιοι, αφού θέλεις να τους οδηγήσεις σε απόσταση τριών μηνών πορεία από τη θάλασσα».

Αυτά αποκρίθηκε ο Κλεομένης και επέστρεψε στο σπίτι του.

Έτσι ο διωγμένος Αρισταγόρας κατευθύνθηκε προς την Αθήνα – την άλλη ισχυρή πόλη της Ελλάδας. Εδώ αλλάζει τακτική και αντί να μιλήσει με έναν αρχηγό μιλάει στο συγκεντρωμένο πλήθος (σύμφωνα με την επόμενη αρχή του Ηροδότου, ότι είναι ευκολότερο να παραπλανήσεις πολλούς παρά έναν) και καλεί τους Αθηναίους να βοηθήσουν τους Ίωνες. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, πείστηκαν και ψήφισαν να στείλουν είκοσι καράβια, βοήθεια στους Ίωνες. [...] Αυτά τα καράβια ήσαν η αρχή των δεινών και για τους Έλληνες και για τους βαρβάρους (δηλαδή η απαρχή του μεγάλου ελληνοπερσικού πολέμου).

Όσπου να φτάσουν, όμως, τα πράγματα εκεί, τα γεγονότα εξελίσσονται σταδιακά. Την εναρκτήρια πράξη θα την αποτελέσει, βεβαίως, η Ιωνική Επανάσταση, η οποία θα διαρκέσει μερικά χρόνια και εντέλει θα πνιγεί στο αίμα. Μερικές σκηνές:

Σκηνή 1: Οι Ίωνες με την υποστήριξη των Αθηναίων καταλαμβάνουν και πυρπολούν τις Σάρδεις (δεύτερη μετά τα Σούσα πόλη της Περσίας).

Σκηνή 2 (περίφημη): Έπειτα από κάμποσο καιρό, δηλαδή ύστερα από δυο τρεις μήνες, η είδηση αυτή φτάνει στο βασιλιά των Περσών Δαρείο. Όταν ο Δαρείος έμαθε ότι οι Αθηναίοι και οι Ίωνες είχαν κυριέψει και είχαν πυρπολήσει τις Σάρδεις [...], λένε ότι δεν ασχολήθηκε καθόλου με τους Ίωνες, γιατί ήξερε καλά ότι δεν θα έμεναν ατιμώρητοι για την αποστασία τους, αλλά ρώτησε ποιοι είναι οι Αθηναίοι. Μόλις τον πληροφόρησαν, ζήτησε το τόξο του, πέρασε ένα βέλος και τόξεψε προς τον ουρανό, λέγοντας, καθώς

πετούσε το βέλος στον αέρα: «Δία, ας μου δοθεί χάρη να εκδικηθώ τους Αθηναίους». Στην συνέχεια διέταξε έναν υπηρέτη του να του λείι τρεις φορές πριν από το δείπνο: «Δέσποτα, μη λησμονείς τους Αθηναίους».

Σκηνή 3: Ο Δαρείος καλεί τον Ιστιαίο, καθώς αρχίζει να τον υποψιάζεται, αφού ο γαμπρός του ο Αρισταγόρας ήταν εκείνος που ξεσήκωσε τους Ίωνες. Ο Ιστιαίος αρνείται την παραμικρή ανάμειξη και ψεύδεται ολοφάνερα: «Βασιλιά μου, πώς μπορείς να λες ότι εγώ ήταν δυνατόν να σκεφθώ κάτι που θα σου προκαλούσε μικρή ή μεγάλη δυσαρέσκεια;». Κατηγορεί, μάλιστα, το βασιλιά ότι τον έφερε στα Σούσα, γιατί αν αυτός, ο Ιστιαίος, ήταν στην Ιωνία, κανείς δεν θα ξεσηκωνόταν εναντίον του Δαρείου. «Τώρα να μου επιτρέψεις να φύγω αμέσως για την Ιωνία, ώστε να επαναφέρω την τάξη και να σου παραδώσω δέσμιο τον αντιπρόσωπό μου στην Μίλητο, που τα μηχανεύτηκε όλα τούτα». Ο Δαρείος αφήνεται να πειστεί και του επιτρέπει να φύγει, αλλά τον διατάζει, αφού εκπληρώσει τις υποσχέσεις του, να επιστρέψει αμέσως στα Σούσα.

Σκηνή 4: Στο μεταξύ, το αποτέλεσμα της σύγκρουσης ανάμεσα στους Ίωνες και τους Πέρσες αποδεικνύεται αμφίρροπο. Βαθμιαία, ωστόσο, οι πολυπληθέστεροι και ισχυρότεροι Πέρσες αποκτούν όλο και μεγαλύτερη υπεροχή. Ο γαμπρός του Ιστιαίου, ο Αρισταγόρας, βλέποντας τη ζυγαριά να κλίνει εις βάρος του, αποφασίζει να παραιτηθεί από το όλο εγχείρημα και, μάλιστα, να εγκαταλείψει την Ιωνία. Ο Ηρόδοτος εκφράζεται γι' αυτόν με περιφρόνηση: [...] ο Αρισταγόρας ο Μιλήσιος, άνθρωπος χωρίς ευψυχία, αφού αναστάτωσε την Ιωνία και προκάλεσε μεγάλες ταραχές, σκεπτόταν πώς να ξεφύγει βλέποντας την εξέλιξη, καθώς και ότι ήταν αδύνατον να αντισταθεί στον Δαρείο. Σε αυτή την κρίσιμη σκηνή συγκαλεί σε συμβούλιο τους οπαδούς του λέγοντας ότι έπρεπε να εξασφαλίσουν ένα καταφύγιο αν τους διώξουν από την Μίλητο. [...] και ο ίδιος, παίρνοντας όποιον ήθελε να τον ακολουθήσει, απέπλευσε για την Θράκη και πήγε στην περιοχή για την οποία είχε ξεκινήσει. Εξορμώντας από εκεί και ο ίδιος σκοτώθηκε από τους Θράκες [...].

Σκηνή 5: Με την άδεια του Δαρείου, ο Ιστιαίος φτάνει στις Σάρδεις και παρουσιάζεται μπροστά στο σατράπη, τον ανιψιό του Δαρείου, τον Αρταφέρνη. Κουβεντιάζουν. «Τι πιστεύεις» τον ρωτάει ο σατράπης «γιατί εξεγέρθηκαν οι Ίωνες;». «Δεν έχω ιδέα» απαντάει υπεκφεύγοντας ο Ιστιαίος. Αλλά ο Αρταφέρνης γνωρίζει: «Ιστιαίε, τα πράγματα είναι έτσι: εσύ έφτιαξες το παπούτσι και ο Αρισταγόρας το φόρεσε!».

Σκηνή 6: Ο Ιστιαίος αντιλαμβάνεται ότι δεν μπορεί να εξαπατήσει το σατράπη, καθώς και ότι η έκκληση στον Δαρείο για βοήθεια δεν έχει πια νόημα: ο αγγελιαφόρος θα χρειαζόταν τρεις μήνες για να φτάσει στα Σούσα, η επιστροφή με την απόφαση για ασυλία από τον Δαρείο θα απαιτούσε άλλους τρεις, συνολικά μισό χρόνο. Στο διάστημα αυτό, ο Αρταφέρνης θα μπορούσε να του κόψει το κεφάλι εκατό φορές. Το σκάει, λοιπόν, μέσα στη νύχτα από τις Σάρδεις με κατεύθυνση προς τη θάλασσα προκειμένου να διαφύγει στη Δύση. Για να φτάσει στην ακτή, χρειάζεται μερικές ημέρες· μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Ιστιαίος τρέχει με την ψυχή στο στόμα, κοιτάζει διαρκώς πίσω του, φοβούμενος ότι τον καταδιώκουν οι άνθρωποι του Αρταφέρνη. Πού κοιμάται; Με τι τρέφεται; Δεν ξέρουμε. Ένα είναι σίγουρο – σκοπεύει να αναλάβει τη θέση του αρχηγού στον αγώνα των Ιώνων κατά του Δαρείου. Ο Ιστιαίος, λοιπόν, καταφεύγει στην προδοσία για δεύτερη φορά: πρώτα πρόδωσε την υπόθεση των Ιώνων για να σώσει τον Δαρείο, τώρα προδίδει τον Δαρείο, για να αναλάβει την αρχηγία του ιωνικής εξέγερσης εναντίον του.

Σκηνή 7: Ο Ιστιαίος φτάνει στη Χίο, που κατοικείται από Ίωνες. (Η Χίος είναι ένα πανέμορφο, γραφικό νησί· μπορούσα με τις ώρες να κοιτάζω τον κόλπο της και τα γρανιτένια βουνά που πρόβαλλαν στον ορίζοντα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το δράμα που περιγράφει ο Ηρόδοτος εκτυλίσσεται ανάμεσα σε θαυμάσια τοπία.) Αλλά, μόλις βγαίνει στην ακτή, ο Ίωνες τον συλλαμβάνουν και τον κλείνουν στη φυλακή. Τον υποπτεύονται ότι έχει έρθει υπηρετώντας τον Δαρείο. Ο Ιστιαίος ορκίζεται ότι δεν συμβαίνει αυτό και ότι, αντίθετα, επιθυμεί να τεθεί επικεφαλής της αντιπερσικής εξέγερσης. Στο τέλος τον πιστεύουν, τον ελευθερώνουν, αλλά δείχνουν απρόθυμοι να τον υποστηρίξουν. Ο ήρωάς μας τώρα αισθάνεται μόνος. Τα σχέδιά του για μεγάλο πόλεμο εναντίον του Δαρείου μοιάζουν όλο και περισσότερο με φενάκη. Αλλά οι φιλοδοξίες του δεν κάμπτονται, τον κάνουν να διατηρήσει τις ελπίδες του, τον διακατέχει, άλλωστε, η δίψα για την εξουσία, η μανία της αρχηγίας δεν τον αφήνει να ησυχάσει. Παρακαλεί τους ντόπιους να τον βοηθήσουν να πλεύσει προς τη στεριά, στη Μίλητο, όπου κάποτε ήταν τύραννος. Οι Μιλήσιοι, που με μεγάλη χαρά είχαν απαλλαγεί από τον Αρισταγόρα, δεν ήσαν διόλου πρόθυμοι να δεχτούν άλλον τύραννο στην χώρα τους, γιατί είχαν γευτεί την ελευθερία. Όταν ο Ιστιαίος προσπάθησε νύχτα να μπει με την βία στην Μίλητο, πληγώθηκε στον μηρό από κάποιον Μιλήσιο. Διωγμένος

από την πατρίδα του επέστρεψε στην Χίο, όπου μην μπορώντας να πείσει τους Χίους να του δώσουν καράβια, πέρασε στην Μυτιλήνη και έπεισε τους Λεσβίους να του δώσουν στόλο. Ο μεγάλος Ιστιαίος, πρώην διοικητής της ένδοξης πόλης της Μιλήτου, τελευταία παρακαθήμενος του βασιλιά των βασιλέων Δαρείου, τώρα περιπλανιέται από νησί σε νησί, αναζητώντας καταφύγιο, αλλά επιπλέον ανταπόκριση και υποστήριξη. Αντ' αυτού, όμως, κάθε τρεις και λίγο αναγκάζεται να το βάζει στα πόδια. Συχνά οι διώκτες του τον κλείνουν στα μπουντρούμια ή τον απομακρύνουν από τις πύλες της πόλης, τον χτυπούν και τον τραυματίζουν.

Σκηνή 8: Ο Ιστιαίος δεν παραδίνεται ακόμη, προσπαθεί να κρατηθεί στην επιφάνεια. Ίσως να ονειρεύεται ακόμη το σκήπτρο. Βαυκαλίζεται με ανυπόστατα όνειρα μεγαλείου. Παρ' όλα αυτά, πρέπει ακόμη να μπορεί να κάνει κάποια καλή εντύπωση. Αλλιώς δεν εξηγείται το ότι οι κάτοικοι της Λέσβου τού παραχωρούν οκτώ πλοία. Επικεφαλής αυτού του στόλου πλέει στο Βυζάντιο, όπου εγκαταστάθηκαν και αιχμαλώτιζαν όλα τα πλοία που έβγαιναν από τον Πόντο, εκτός από όσα έλεγαν ότι ήσαν πρόθυμα να υπακούσουν στον Ιστιαίο. Όστε λοιπόν η παρακμή του συνεχίζεται. Σιγά σιγά γίνεται θαλάσσιος πειρατής.

Σκηνή 9: Ο Ιστιαίος πληροφορείται ότι τη Μίλητο, πόλη που είχε πρωτοστατήσει στην εξέγερση των Ιώνων, την κατέλαβαν οι Πέρσες. Οι Πέρσες, αφού νίκησαν τους Ίωνες στην ναυμαχία, πολίόρκησαν την Μίλητο από στεριά και από θάλασσα και σκάβοντας κάτω από τα τείχη με διάφορες μηχανές την κυρίεψαν έξι χρόνια μετά την επανάσταση του Αρισταγόρα. Υποδούλωσαν τον πληθυσμό [...].

(Για τους Αθηναίους η καταστροφή της Μιλήτου υπήρξε τρομερό πλήγμα. [...] όταν ο Φρύνιχος έγραψε το δράμα «Η άλωση της Μιλήτου» και παίχτηκε, το θέατρο ολόκληρο άρχισε να κλαίει [...]. Για το έργο αυτό, οι Αθηναίοι επέβαλαν ως πρόστιμο στον ποιητή το υπέρογκο ποσό των χιλίων δραχμών και απαγόρευσαν στο εξής να ξαναπαρουσιαστεί αυτό το δράμα. Η τέχνη όφειλε να υπηρετεί την ευφροσύνη της καρδιάς, την ψυχαγωγία και όχι να αποτελεί υπόμνηση των «οικείων κακών».)

Στην είδηση για την πτώση της Μιλήτου, ο Ιστιαίος αντιδρά παράξενα. Εγκαταλείπει την πειρατεία και πλέει με τους Λέσβιους στη Χίο. Θέλει να είναι πιο κοντά στη Μίλητο; Θέλει να φύγει πιο μακριά; Αλλά πού; Για την ώρα, κατευθύνεται προς τη Χίο και εξολοθρεύει τον πληθυσμό της: Η φρουρά όμως της Χίου δεν θέλησε να τον δεχτεί και αναγκάστηκε να δώσει

μάχη [...]. Απ' αυτούς σκότωσε πολλούς [...], νίκησε τους υπόλοιπους Χίους [...].

Αλλά αυτή η σφαγή δεν αποτελεί λύση. Δεν είναι παρά μια ανακλαστική κίνηση απελπισίας, λύσσας, τρέλας. Αφήνει, λοιπόν, τη νεκρωμένη γη και πλέει στη Θάσο – νησί με ορυχεία χρυσού που βρίσκεται κοντά στη Θράκη. Πολιορκεί τη Θάσο, που αντιστέκεται, που δεν υποκύπτει. Αναγκάζεται να εγκαταλείψει την ελπίδα του χρυσού και πλέει στη Λέσβο – εδώ εξακολουθούν να του παρέχουν άσυλο. Αλλά η Λέσβος υποφέρει από ασιτία, και ο Ιστιαίος πρέπει να θρέψει το στρατό του. Κατευθύνεται λοιπόν στην Ασία, ώστε να θερίσει σιτάρι στη χώρα των Μυσών. Ο κλοιός στενεύει, δεν έχει πια πού να καταφύγει. Είναι παγιδευμένος, έχει φτάσει στον πάτο, ή σχεδόν. Γιατί στη μικρότητα του ανθρώπου δεν υπάρχουν όρια. Ο ποταπός άνθρωπος βυθίζεται όλο και περισσότερο στη μικρότητα, όλο και περισσότερο εγκλωβίζεται μέσα σ' αυτήν. Ώσπου να χαθεί.

Σκηνή 10: Στο μέρος όπου μόλις είχε φτάσει ο Ιστιαίος, έτυχε να βρίσκεται ο Πέρσης στρατηγός Άρπαγος με αρκετό στρατό, ο οποίος, όταν ο Ιστιαίος αποβιβάστηκε, συγκρούστηκε μαζί του, έπιασε τον ίδιο αιχμάλωτο και σκότωσε τους περισσότερους στρατιώτες του. Ο Ιστιαίος, που μόλις είχε βγει στην ακτή, επιχείρησε ακόμα και τότε να το σκάσει: [...] την στιγμή που τον πρόφθασε ένας Πέρσης και ετοιμαζόταν να τον χτυπήσει, φώναξε περσικά ότι είναι ο Ιστιαίος της Μιλήτου.

Σκηνή 11: Τον μεταφέρουν στις Σάρδεις. Εδώ ο Αρταφέρνης και ο Άρπαγος διατάζουν να τον σταυρώσουν μπροστά σ' όλους τους πολίτες (τι φοβερό βασανιστήριο!). Του κόβουν το κεφάλι, το ταριχεύουν και στη συνέχεια το στέλνουν στον βασιλιά Δαρείο στα Σούσα (στα Σούσα! Ύστερα από τρεις μήνες δρόμο, μπορούμε να φανταστούμε τι όψη πρέπει να είχε ακόμα και αυτό το ταριχευμένο κεφάλι!).

Σκηνή 12: Ο Δαρείος πληροφορείται για όλα αυτά και επιπλήττει τον Αρταφέρνη και τον Άρπαγο επειδή δεν του έστειλαν τον Ιστιαίο ζωντανό. Δίνει εντολή τώρα να πλυθεί το λείψανο που παρέλαβε, να το στολίσουν ανάλογα και να το θάψουν με τιμές.

Θέλει, τουλάχιστον με αυτό τον τρόπο, να αποδώσει τιμές στο κεφάλι, μέσα στο οποίο πριν από μερικά χρόνια, στη γέφυρα του Δούναβη, γεννήθηκε η σκέψη που έσωσε την Περσία και την Ασία, και χάρισε σε αυτόν, τον Δαρείο, τη βασιλεία και τη ζωή.

ΣΤΟΝ ΔΟΚΤΟΡΑ PANKE

Τότε, στο Κονγκό, οι ιστορίες που περιέγραφε ο Ηρόδοτος με απορροφούσαν τόσο, ώστε κάποιες στιγμές ένιωθα ότι ζούσα τη φρίκη του πολέμου που φούντωνε μεταξύ Ελλήνων και Περσών περισσότερο από τον πόλεμο που διεξαγόταν τότε στο Κονγκό και τον οποίο παρακολουθούσα ως ανταποκριτής. Αλλά προφανώς αυτή η χώρα, η χώρα «της καρδιάς του σκότους», με απασχολούσε επίσης. Οι πυροβολισμοί που ακούγονταν εδώ κι εκεί, η απειλή της σύλληψης, του ξυλοδαρμού και του θανάτου, η ατμόσφαιρα αβεβαιότητας, ασάφειας και αδυναμίας να προβλέψεις το παραμικρό που επικρατούσε παντού, ήταν καταστάσεις που δεν μπορούσε κανείς απλώς να τις παραβλέψει. Εδώ, το χειρότερο ήταν δυνατόν να συμβεί οπουδήποτε και κάθε στιγμή. Δεν υπήρχε καμιά εξουσία, καμιά δύναμη που θα μπορούσε να επιβάλει την τάξη. Το αποικιακό σύστημα είχε καταρρεύσει, οι βέλγοι κυβερνήτες το είχαν σκάσει στην Ευρώπη, και τη θέση τους είχε καταλάβει κάποια σκοτεινή, τρελή δύναμη, που έπαιρνε συνήθως τη μορφή μεθυσμένων κονγκολέζων χωροφυλάκων.

Κάθε στιγμή μπορούσε να σε πείσει για το πόσο επικίνδυνη μπορεί να γίνει η δίχως ιεραρχία και τάξη ελευθερία, ή μάλλον, η απελευθερωμένη από την ηθική και την τάξη αναρχία. Γιατί σε μια τέτοια κατάσταση, εξ αρχής υπερισχύουν οι δυνάμεις του επιθετικού κακού, η κάθε είδους προστυχιά, αποκτήνωση και θηριωδία. Αυτό συνέβη και στο Κονγκό στο οποίο τότε κυριαρχούσαν οι χωροφύλακες. Μια συνάντηση με οποιονδήποτε από αυτούς θα μπορούσε να αποδειχτεί μια πολύ

επικίνδυνη εμπειρία. Περπατάω, λοιπόν, σε ένα δρομάκο στην κωμόπολη Λισάλα.

Ήλιος, ερημιά, ησυχία.

Από απέναντι πλησιάζουν δυο χωροφύλακες. Παραλύω, αλλά η φυγή δεν έχει νόημα – γιατί πρώτον, να πας πού, και δεύτερον, η ζέστη είναι αφόρητη, με το ζόρι σέρνω τα πόδια μου. Οι χωροφύλακες φορούν στολές εκστρατείας, τα κεφάλια τους καλύπτονται από βαθιά κράνη, που κρύβουν το μισό τους πρόσωπο, είναι οπλισμένοι ως τα δόντια, ο καθένας έχει αυτόματο, χειροβομβίδες, μαχαίρι, πιστόλι φωτοβολίδων, κλομπ, όλα τα απαραίτητα εργαλεία – όλο το φορητό οπλοστάσιο. Τι τα θέλουν όλα αυτά, σκέφτομαι, γιατί ακόμα και τις τεράστιες σιλουέτες τους τις τυλίγουν κάποιες ζώνες και φόδρες, με ραμμένες πάνω τους γιρλάντες, κρίκους, αγκράφες, γάντζους και πόρπες.

Ντυμένοι με κοντά παντελονάκια και πουκάμισα θα μπορούσαν, υπό διαφορετικές συνθήκες, να είναι ευχάριστα αγόρια που θα υποκλίνονταν ευγενικά, και αν τους ρωτούσες, θα σου έδειχναν πρόθυμα το δρόμο. Αλλά η στολή και ο οπλισμός τους αλλάζει τη φύση, το χαρακτήρα και τη στάση τους, και επίσης εκπληρώνουν μια ακόμα προϋπόθεση – να δυσκολέψουν ή να κάνουν ακόμα και αδύνατη την κοινή ανθρώπινη επικοινωνία. Τώρα από απέναντι δεν έρχονταν κανονικοί, κοινοί άνθρωποι, αλλά κάποια πλάσματα ανθρωποειδή, κάποιοι εξωγήινοι, νέοι Αρειανοί.

Είχαν πια πλησιάσει, και εγώ λούστηκα στον ιδρώτα, τα πόδια μου έγιναν μολύβι, βάραιναν όλο και πιο πολύ. Το ζήτημα ήταν ότι οι άνθρωποι αυτοί γνώριζαν αυτό που γνώριζα και εγώ: ότι η απόφασή τους δεν υπέκειτο σε κανέναν αναθεωρητικό θεσμό, καμιά ανώτερη εξουσία, κανένα δικαστήριο. Αν σε δείρουν – σε έδειραν, αν σε σκοτώσουν – σε σκότωσαν. Ήταν οι μοναδικές στιγμές που αισθάνθηκα αληθινή μοναξιά: να βρεθείς μόνος σου απέναντι σε μια βία που δεν υπόκειται σε καμιά τιμωρία. Ο κόσμος ερημώνει, σωπαίνει, αδειάζει και χάνεται.

Επιπροσθέτως, σε αυτήν τη σκηνή που εκτυλισσόταν στο δρομάκι της μικρής κονγκολέζικης πόλης δεν συμμετείχαν μόνο δυο χωροφύλακες και ένας ρεπόρτερ. Συμμετείχε, επίσης, ένα ολόκληρο κομμάτι της ιστορίας του κόσμου, αυτό που εδώ και πολύ καιρό, εδώ και αιώνες, μας έταξε ενάντια στον εαυτό μας. Διότι εδώ, ανάμεσά μας, στέκονται γενιές εμπόρων δούλων, στέκονται οι δήμιοι του βασιλιά Λεοπόλδου, οι οποίοι

έκοβαν από τους παππούδες αυτών των χωροφυλάκων τα χέρια και τα αυτιά, στέκονται ακόμα με τους βούρδουλες στα χέρια οι επιστάτες των φυτειών του βαμβακιού και της ζάχαρης. Η ανάμνηση από αυτά τα βασανιστήρια περνούσε από γενιά σε γενιά και ζούσε στις φυλετικές αφηγήσεις με τις οποίες διαπαιδαγωγήθηκαν αυτοί με τους οποίους συναντήθηκα τώρα στο δρόμο, και στους μύθους που τελείωναν με την υπόσχεση ότι κάπου, κάποτε θα έρθει η ημέρα της εκδίκησης. Και να, που αυτή η ημέρα είναι η σημερινή, και αυτό το γνωρίζουν και εκείνοι και εγώ.

Τι πρόκειται να συμβεί;

Είμαστε ήδη κοντά, όλο και πιο κοντά.

Τελικά κοντοστέκονται. Κοντοστέκομαι και εγώ. Και τότε, απ' αυτό το βουνό του οπλισμού και των σιδερικών βγαίνει μια φωνή που δεν θα την ξεχάσω ποτέ, γιατί ο τόνος της είναι ταπεινός, σχεδόν παρακλητικός.

«Monsieur, avez vous un cigarette, s'il vous plaît?»

Έπρεπε να δει κανείς το ζήλο και τη βιασύνη, την ευγένεια ακόμα και την προθυμία με την οποία έβαλα το χέρι μου στην τσέπη με το πακέτο τα τσιγάρα, το τελευταίο που είχα, αλλά αυτό δεν έχει σημασία, καμιά σημασία, πάρτε τα, αγαπητοί μου, όλα, καθίστε και καπνίστε ολόκληρο το πακέτο, από το πρώτο ως το τελευταίο τσιγάρο!

Ο δόκτωρ Ότο Ράνκε είναι ικανοποιημένος που τα κατάφερα έτσι. Αυτές οι συναντήσεις συχνά τελειώνουν πολύ άσχημα. Οι χωροφύλακες μπορούν να δένουν, να χτυπούν, να κλοτσούν. Και πόσους ανθρώπους έχουν ήδη σκοτώσει! Λευκοί και μαύροι καταλήγουν σ' αυτόν, ή είναι τόσο σακατεμένοι, που πολλές φορές πρέπει να τους μεταφέρει ο ίδιος. Δεν κάνουν διακρίσεις για καμιά φυλή, σφάζουν ακόμα και τους δικούς τους, και μάλιστα πιο συχνά απ' όσο τους Ευρωπαίους. Είναι οι κατακτητές της δικής τους χώρας, άνθρωποι που δεν γνωρίζουν ούτε μέτρο ούτε όρια. «Εάν εμένα δεν με πειράζουν» λέει ο δόκτωρ «είναι γιατί με χρειάζονται. Όταν είναι μεθυσμένοι και δεν έχουν πρόχειρο κανέναν πολίτη για να εκτονωθούν, τσακώνονται μεταξύ τους και ύστερα τους φέρνουν εδώ για να τους ράψω τα κεφάλια και να τους κολλήσω τα κόκαλα. Ο

Ντοστογιέφσκι» θυμάται ο Ράνκε «περιέγραψε το φαινόμενο της περιττής θηριωδίας. Αυτοί οι χωροφύλακες» λέει τώρα «έχουν ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό, είναι θηριώδεις απέναντι στους άλλους χωρίς κανένα λόγο και καμιά ανάγκη».

Ο δόκτωρ Ράνκε είναι Αυστριακός και μένει στη Λισάλα από τη λήξη του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου. Μικρόσωμος, αδύνατος, παρά τα σχεδόν ογδόντα του χρόνια είναι ακόμη άνθρωπος ζωντανός, ακούραστος. Την υγεία του, λέει, την οφείλει στο ότι κάθε πρωί, όταν ο ήλιος είναι ακόμη φιλικός, βγαίνει στην καταπράσινη και ανθισμένη αυλή, κάθεται στο σκαμπό, και ο υπηρέτης τού πλένει με ένα σφουγγάρι και μια βούρτσα την πλάτη τόσο δυνατά, που ο δόκτωρ βογκάει για λίγο από τον πόνο αλλά και από την ευχαρίστηση. Αυτά τα βογκητά, τα ρουθουνίσματα και το χαρούμενο γέλιο των παιδιών, που με την ευκαιρία αυτή μαζεύονται γύρω από το δόκτορα που του τρίβουν την πλάτη, με ξυπνούν, γιατί δίπλα ακριβώς βρίσκονται τα παράθυρα του δωματίου μου.

Ο δόκτωρ έχει μια μικρή ιδιωτική κλινική. Είναι μια βαμμένη άσπρη παράγκα, που βρίσκεται κοντά στη βίλα στην οποία κατοικεί. Δεν έφυγε μαζί με τους Βέλγους, γιατί, όπως λέει, είναι ήδη γέρος και δεν έχει πια πουθενά να πάει. Εδώ είναι γνωστός και ελπίζει ότι οι ντόπιοι θα τον προστατέψουν. Με πήρε στο σπίτι του, όπως λέει, για να με προφυλάξει. Εγώ, από την άλλη, ως ανταποκριτής δεν μπορώ να δουλέψω, γιατί η επικοινωνία με την Πολωνία έχει διακοπεί. Εδώ δεν κυκλοφορεί καμιά εφημερίδα, δεν λειτουργεί κανένας ραδιοφωνικός σταθμός και επικρατεί πλήρης αναρχία. Προσπαθώ να φύγω από εδώ – αλλά πώς; Το πιο κοντινό αεροδρόμιο –στο Στανλεϊβίλ– είναι κλειστό, οι δρόμοι (είναι η εποχή των βροχών) έχουν μετατραπεί σε βάλτους, το πλοiάριο στον ποταμό Κονγκό έχει διακόψει τις διαδρομές από καιρό. Σε τι προσβλέπω – δεν ξέρω. Λίγο στην τύχη, περισσότερο στους ανθρώπους που είναι εδώ γύρω, και κυρίως στο ότι ο κόσμος θα αλλάξει προς το καλύτερο. Αυτό ασφαλώς είναι κάτι αφηρημένο, αλλά έχω ανάγκη να πιστεύω σε κάτι. Εν πάση περιπτώσει, είμαι εκνευρισμένος, τα νεύρα μου είναι πειραγμένα. Με καταλαμβάνει λύσσα και αμηχανία – συχνές καταστάσεις στη δουλειά μας, στην οποία η μάταιη και απέλπιδα αναμονή για επαφή με τη χώρα και τον κόσμο σου τρώει καμιά φορά τον περισσότερο χρόνο.

Εάν, λένε, στην πόλη δεν υπάρχουν χωροφύλακες, μπορείς να πας εκδρομή στη ζούγκλα. Η ζούγκλα βρίσκεται εξάλλου ολόγυρα, γιγαντώνεται προς όλες τις κατευθύνσεις, σκεπάζει τον κόσμο. Μπορείς να μπεις μέσα της ακολουθώντας μόνο έναν πατημένο, παράπλευρο δρόμο, άλλος τρόπος δεν υπάρχει – είναι φρούριο απόρθητο: αμέσως μας κόβει το δρόμο ένας άγριος όγκος από κλαδιά, λιάνες και φύλλα, και από το πρώτο κιόλας βήμα τα πόδια βουλιάζουν σε έναν παχύ, δύσοσμο βάλτο, ενώ στο κεφάλι αρχίζουν να πέφτουν αράχνες, τσιμπούρια και κάμπιες. Κάποιος χωρίς εμπειρία θα φοβηθεί να μπει πιο βαθιά στο πυκνό δάσος της ζούγκλας, ακόμα και οι ντόπιοι αποφεύγουν να χωθούν εκεί μέσα. Η ζούγκλα μοιάζει με θάλασσα ή με βραχώδη βουνά – είναι τόπος κλειστός, ιδιαίτερος, ανεξάρτητος.

Με γεμίζει πάντα φόβο.

Φοβάμαι ότι από τις λόχμες της θα ξεπεταχτεί ξαφνικά κάποιο άγριο θηρίο, θα μου ριχτεί με αστραπιαία ταχύτητα κάποιο δηλητηριώδες φίδι ή θα ακούσω το σφύριγμα κάποιας κοντινής σαΐτας.

Συνήθως, όταν παίρνω το δρόμο για τον πράσινο κολοσσό, με ακολουθεί μια ομάδα παιδιών που χαίρονται να με συνοδεύουν. Τα παιδιά προχωρούν χαρούμενα, γελούν και κάνουν τρέλες. Αλλά όταν ο δρόμος φτάσει στο δάσος σωπαίνουν, σοβαρεύουν. Ίσως στη φαντασία τους βλέπουν ότι κάπου εκεί, στα σκοτάδια της ζούγκλας, παραμονεύουν φαντάσματα που αρπάζουν τα άτακτα μικρά παιδιά. Καλύτερα να σωπαίνεις και να είσαι προσεκτικός.

Καμιά φορά σταματάμε στο δρόμο, στην άκρη της ζούγκλας. Εδώ επικρατεί ημίφως και η ατμόσφαιρα είναι αποπνικτική από μυρωδιές που σε ζαλίζουν. Στο δρόμο δεν βλέπεις κανένα ζώο, αλλά ακούς τα πουλιά. Ακούς τις σταγόνες που πέφτουν στα φύλλα. Ακούς μυστικούς ψιθύρους. Στα παιδιά αρέσει να έρχονται εδώ, αισθάνονται σαν στο σπίτι τους και ξέρουν τα πάντα. Ποιο φυτό μπορούνε να κόψουν και να δαγκώσουν και ποιο απαγορεύεται να το ακουμπήσουν. Ποιους καρπούς επιτρέπεται να φας και ποιους σε καμιά περίπτωση. Ξέρουν ότι οι αράχνες είναι επικίνδυνες, αλλά οι σαύρες καθόλου. Και γνωρίζουν ότι πρέπει να κοιτάς ψηλά στα κλαδιά γιατί εκεί μπορεί να παραμονεύει κάποιο φίδι. Τα

κορίτσια είναι πιο σοβαρά και πιο προσεκτικά από τα αγόρια, και παρατηρώ πώς συμπεριφέρονται. Λέω τότε στα αγόρια πως πρέπει να τα ακούνε. Όλοι μας, όλη η εκδρομή μοιάζει σαν επίσκεψη σε έναν πανύψηλο καθεδρικό ναό, μπροστά στον οποίο ο άνθρωπος αισθάνεται μικρός καθώς βλέπει ότι τα πάντα είναι μεγαλύτερα από τον ίδιο.

Η βίλα του δόκτορα Ράνκε βρίσκεται σε έναν πλατύ δρόμο που τέμνει το βόρειο Κονγκό και, περνώντας κοντά από τον ισημερινό, οδηγεί μέσω Μπάνγκι στην Ντουάλα, στον Κόλπο της Γουινέας, και εκεί τελειώνει περίπου στο ύψος του Φερνάντο Πο. Αλλά η απόσταση μέχρι εκεί είναι ακόμη μεγάλη, πάνω από δύο χιλιάδες χιλιόμετρα. Ένα κομμάτι αυτού του δρόμου ήταν παλαιότερα στρωμένο με ασφαλτό, αλλά σήμερα έχουν μείνει απ' αυτόν μόνο ξεκομμένα, άμορφα ξέφτια. Όταν πρέπει να περάσω από εκεί μια νύχτα χωρίς φεγγάρι (και τα τροπικά σκοτάδια είναι πυκνά, αδιαπέραστα), κινούμαι αργά, σέρνοντας τα πόδια στη γη, ώστε με τον τρόπο αυτό να ελέγχω το δρόμο στα τυφλά.

Σουρ-σουρ. Σουρ-σουρ.

Προχωρώ άγρυπνα, προσεκτικά, γιατί υπάρχουν τόσες αθέατες τρύπες, λακκούβες, γούβες από ξεριζωμένα δέντρα, χαντάκια. Όταν τη νύχτα περνούν φάλαγγες φυγάδων, συμβαίνει συχνά να ακουστεί ξαφνικά μια κραυγή – είναι κάποιος που έπεσε σε μια βαθιά τρύπα και έσπασε το πόδι του.

Μάλιστα – φυγάδες. Ξαφνικά έγιναν όλοι φυγάδες. Από τότε που με την κήρυξη της ανεξαρτησίας του Κονγκό, το καλοκαίρι του 1960, ξέσπασαν ταραχές, φυλετικές συγκρούσεις και αργότερα και ο πόλεμος, οι δρόμοι γέμισαν με φυγάδες. Εκεί που ξεσπάει μια σύγκρουση, πολεμούν χωροφύλακες, στρατός και *ad hoc* δημιουργούμενες φυλετικές милітsиes, ενώ οι άμαχοι, που συχνότερα είναι γυναίκες και παιδιά, εγκαταλείπουν την περιοχή. Τις μεταναστεύσεις αυτές είναι δύσκολο να τις περιγράψει κανείς. Γενικά ο σκοπός είναι να βρεθείς όσο το δυνατόν μακρύτερα από το πεδίο της μάχης, όχι όμως και τόσο μακριά, ώστε αργότερα να χαθείς και να μην μπορείς να επιστρέψεις. Το επόμενο μεγάλο πρόβλημα είναι

αν στην πορεία της φυγής θα έχεις τη δυνατότητα να βρεις κάτι να φας. Οι άνθρωποι αυτοί είναι φτωχοί, κουβαλούν μαζί τους ελάχιστα πράγματα: οι γυναίκες φόρεμα από περκάλι, οι άντρες πουκάμισο και παντελόνι, και πέρα από αυτά κάποιο πανί για να σκεπαστούν τη νύχτα, μια κατσαρόλα, ένα μαστραπά, ένα πλαστικό πιάτο και μια λεκάνη, ώστε να χωρέσουν όλα μέσα σε αυτήν.

Αλλά το πιο σημαντικό στην επιλογή της διαδρομής είναι οι διαφορετικές σχέσεις: αν ο δρόμος περνάει από έδαφος φιλικό ή, θεός φυλάξοι, οδηγεί κατευθείαν στον εχθρό. Γιατί αυτά τα παρόδια χωριά και τα ξέφωτα στη ζούγκλα κατοικούνται από διαφορετικά γένη και φυλές, και η γνώση πάνω στις μεταξύ τους σχέσεις είναι γνώση δύσκολη και περίπλοκη την οποία ο καθένας την αποκτάει από την παιδική του ηλικία. Χάρη σ' αυτήν μπορείς να ζήσεις με σχετική ασφάλεια και να αποφύγεις τις συγκρούσεις. Στην ίδια αυτή περιοχή στην οποία βρίσκομαι τώρα, ζουν δεκάδες τέτοιες φυλές. Δημιουργούν ολόκληρες ενώσεις και συνομοσπονδίες επί τη βάση εθίμων και κανόνων γνωστών μόνο σ' αυτούς. Εγώ, ο ξένος, δεν είμαι σε θέση να τις ταξινομήσω, να τις ομαδοποιήσω. Πώς να ξέρω ποιες είναι οι σχέσεις ανάμεσα στους Μουάκα και Πάντε, ή ανάμεσα στους Μπάντζα και Μπάγια.

Αλλά αυτοί ξέρουν, από αυτό εξαρτάται η ζωή τους.

Ξέρουν σε ποιο μονοπάτι ποιος βάζει δηλητηριασμένα αγκάθια, πού είναι παραχωμένος ένας πέλεκυς.

Παρεμπιπτόντως – πού βρέθηκαν τόσες φυλές; Στην ίδια την Αφρική, πριν από εκατόν πενήντα χρόνια υπήρχαν ήδη δέκα χιλιάδες. Αρκεί να περπατήσεις: στο πρώτο χωριό – η φυλή Τουλάμα, αλλά στο αμέσως επόμενο άλλη φυλή – η Αρούσα. Στη μια πλευρά του ποταμού – η Μούρλε, και στην άλλη – η Τοπότα. Στην κορυφή του βουνού κατοικεί μια φυλή, ενώ στους πρόποδες μια άλλη.

Καθεμιά έχει τη δική της γλώσσα, τα δικά της έθιμα, τους δικούς της θεούς.

Πώς έφτασαν τα πράγματα ως εκεί; Πώς γεννήθηκε αυτή η ανήκουστη ποικιλομορφία, αυτός ο απίθανος πλούτος; Από πού έγινε η αρχή; Πότε; Σε ποιο μέρος; Οι ανθρωπολόγοι ισχυρίζονται ότι η εξέλιξη αυτή ξεκίνησε από κάποια μικρή ομάδα. Ίσως από μερικές ομάδες. Καθεμιά από αυτές θα έπρεπε να αριθμεί περίπου τριάντα με πενήντα άτομα. Αν ήταν μικρότερη, δεν θα μπορούσε να αμυνθεί, αν ήταν μεγαλύτερη δεν θα είχε

τη δυνατότητα να συντηρηθεί. Στην ανατολική Αφρική συνάντησα δυο φυλές, καθεμιά από τις οποίες δεν αριθμούσε περισσότερους από εκατό ανθρώπους.

Εντάξει, λοιπόν – τριάντα με πενήντα άτομα. Τέτοια είναι η γένεση της φυλής. Και γιατί αυτή η φύτρα έπρεπε να συγκροτήσει αμέσως το δικό της γλωσσικό σύστημα;

Πώς, γενικά, το ανθρώπινο μυαλό μπόρεσε να σκεφτεί ένα τέτοιο χωρίς προηγούμενο, πλήθος γλωσσών;

Καθεμιά με το δικό της λεξιλόγιο, τη δική της γραμματική, τη δική της σύνταξη; Μπορούμε να καταλάβουμε πώς ένας μεγάλος λαός εκατομμυρίων ανθρώπων επινόησε με κοινή προσπάθεια τη γλώσσα του. Αλλά εδώ, στην αφρικανική ζούγκλα, έχουμε να κάνουμε, ως επί το πλείστον, με μικρές φυλές που ζουν στα όρια της φτώχειας, επιβιώνουν μόλις και μετά βίας, περπατούν ξυπόλυτες και είναι μονίμως πεινασμένες. Και όμως έχουν τη φιλοδοξία και την ικανότητα να επινοήσουν μια γλώσσα ξεχωριστή, δική τους, μόνο για τον εαυτό τους.

Και εξάλλου, όχι μόνο γλώσσα. Γιατί ταυτόχρονα, από την αρχή της συγκρότησής τους αρχίζουν να επινοούν θεούς. Η καθεμιά τους δικούς της, μοναδικούς, αναντικατάστατους θεούς. Και γιατί δεν αρχίζουν από ένα θεό αλλά αμέσως από μερικούς;

Γιατί η ανθρωπότητα έπρεπε να ζήσει χιλιάδες και χιλιάδες χρόνια για να φτάσει στην ιδέα του ενός θεού;

Δεν έπρεπε τάχα μια τέτοια ιδέα να γεννηθεί πρώτη;

Να λοιπόν που η επιστήμη απέδειξε ότι στην αρχή υπήρχε μόνο μια ομάδα, εν πάση περιπτώσει όχι περισσότερες από μερικές. Αλλά με τον καιρό αρχίζουν να αυξάνονται, να γίνονται όλο και περισσότερες. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι μια τέτοια νέα ομάδα δεν σκέφτεται να ερευνήσει πρώτα το έδαφος, να ελέγξει την κατάσταση, να ακούσει τη γλώσσα με την οποία ήδη συνεννοούνται οι άνθρωποι. Όχι – έρχεται αμέσως με τη δική της γλώσσα. Με το δικό της απόθεμα θεών. Με τον δικό της κόσμο εθίμων. Αμέσως και επιδεικτικά τονίζει τη διαφορετικότητά της.

Με την πάροδο του χρόνου, αυτές οι ομάδες –έμβρυα φυλών– προστίθενται συνεχώς στις ήδη υπάρχουσες. Και αρχίζει να δημιουργείται συνωστισμός σε αυτή την ήπειρο των πολλών ανθρώπων, των πολλών γλωσσών και θεών.

Ο Ηρόδοτος, όπου και αν πήγαινε, προσπαθούσε να καταγράψει ονόματα φυλών, να προσδιορίσει τη γεωγραφική τους θέση, να περιγράψει τα ήθη τους, να εξακριβώσει ποιος κατοικούσε πού, με ποιον γειτόνευε. Γιατί η γνώση του κόσμου τότε στη Λιβύη και στη Σκυθία, φερ' ειπείν, όπως και σήμερα εδώ, στο βόρειο Κονγκό, διαμορφωνόταν οριζόντια και όχι κάθετα, όχι από ψηλά, δηλαδή όχι συνθετικά. Γνωρίζω τους πιο κοντινούς μου γείτονες, αυτό είναι όλο, και εκείνοι γνωρίζουν άλλους, και αυτοί τους επόμενους, και έτσι φτάνουμε ως τις άκρες του κόσμου. Και ποιος θα μαζέψει όλα αυτά τα κομματάκια, ποιος θα τα συνθέσει;

Κανείς.

Είναι αδύνατον να συνδεθούν.

Διαβάζοντας στον Ηρόδοτο αυτούς τους καταλόγους των φυλών που εκτείνονται σε ολόκληρες σελίδες καθώς και τα έθιμά τους, καταλαβαίνεις ότι οι γείτονες επιλέγονται επί τη βάσει των αντιθέσεων. Από εδώ πηγάζουν οι μεταξύ τους εχθρότητες, οι μεταξύ τους συγκρούσεις. Στο νοσοκομείο του δόκτορα Ράνκε συμβαίνει κάτι παρόμοιο. Επειδή δίπλα στο κρεβάτι του ασθενούς μέρα νύχτα μένει όλη η οικογένεια, τα επιμέρους γένη και φυλές καταλαμβάνουν ξεχωριστά δωμάτια. Το ζητούμενο είναι ο καθένας να νιώθει σαν στο σπίτι του και οι μεν να μην κάνουν μάγια στους δε.

Προσπαθώ διακριτικά να προσδιορίσω τις μεταξύ τους διαφορές. Περιφέρομαι στο νοσοκομείο, ρίχνω κλεφτές ματιές στα δωμάτια, πράγμα που δεν είναι δύσκολο, γιατί λόγω του υγρού και ζεστού κλίματος όλα είναι διάπλατα ανοιχτά. Αλλά οι άνθρωποι μοιάζουν μεταξύ τους, είναι φτωχοί και αδιάφοροι, μόνο όταν στήσεις αυτί, μπορείς να παρατηρήσεις ότι μιλούν διαφορετικές γλώσσες. Αν τους χαμογελάσεις, θα ανταποκριθούν, αλλά είναι ένα χαμόγελο που χρειάζεται ώρα για να ζωγραφιστεί στο πρόσωπό τους, και το οποίο θα παραμείνει μόνο για μια στιγμή.

ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ

Παρουσιάστηκε η ευκαιρία και φεύγω από τη Λισάλα. Η ευκαιρία! Έτσι ταξιδεύει κανείς εδώ. Ξαφνικά σε έναν άδειο επί πολλές ημέρες δρόμο εμφανίζεται ένα αυτοκίνητο. Στην όψη του η καρδιά μας χτυπάει πιο δυνατά. Καθώς πλησιάζει, το σταματάμε. «Bonjour, monsieur» λέμε πολύ ευγενικά στον οδηγό «avez-vous une place, s'il vous plaît?» ρωτάμε γεμάτοι ελπίδα. Είναι φανερό ότι δεν υπάρχει – το αυτοκίνητο είναι πάντα πλήρες. Αλλά οι επιβάτες, ούτως ή άλλως στριμωγμένοι, χωρίς προτροπή ή ιδιαίτερη πίεση στριμώχνονται μηχανικά ακόμα πιο πολύ, και κάπως έτσι, ο ένας πάνω στον άλλο, πράγμα εξαιρετικά επικίνδυνο – ξεκινάμε. Μόλις το αυτοκίνητο αρχίζει να κινείται και πάλι, ρωτάμε αυτούς που κάθονται πιο κοντά μας μήπως ξέρουν πού πηγαίνουμε. Σε αυτή την ερώτηση δεν υπάρχει βασικά συγκεκριμένη απάντηση, γιατί στην πραγματικότητα κανείς δεν ξέρει πού πηγαίνουμε. Πηγαίνουμε ως εκεί που μπορούμε να πάμε!

Γρήγορα σχηματίζουμε την εντύπωση ότι όλοι θέλουν να φτάσουν όσο το δυνατόν μακρύτερα. Ο πόλεμος αιφνιδίασε τους ανθρώπους στις πιο απομακρυσμένες γωνιές του Κονγκό –αυτής της τεράστιας και στερημένης από συγκοινωνίες χώρας– και τώρα εκείνοι που βρέθηκαν μακριά, αναζητώντας εργασία ή επισκεπτόμενοι την οικογένειά τους, επιθυμούν να επιστρέψουν στον τόπο τους, αλλά δεν ξέρουν πώς. Ο μόνος τρόπος είναι να σου δοθεί η ευκαιρία να ταξιδέψεις περίπου στην κατεύθυνση του κόσμου, όπου βρίσκεται το σπίτι σου· να ταξιδέψεις, και αυτό είναι όλο.

Συναντάς τώρα πολλούς τέτοιους ανθρώπους που βρίσκονται στο δρόμο επί εβδομάδες ή και μήνες. Δεν διαθέτουν χάρτες, και αν πέσει στα χέρια τους κάποιος, είναι αμφίβολο αν θα βρουν εκεί το όνομα του χωριού ή της κωμόπολης που αναζητούν. Στο κάτω κάτω τι να τον κάνουν το χάρτη – στην πλειοψηφία τους δεν γνωρίζουν ανάγνωση. Εκείνο που σε εκπλήσσει σε αυτούς τους περιπλανώμενους ταξιδιώτες είναι το ότι δέχονται με απάθεια οτιδήποτε τους τύχει στο δρόμο. Υπάρχει τρόπος να ταξιδέψουν – ταξιδεύουν. Δεν υπάρχει – κάθονται σε μια πέτρα στην άκρη του δρόμου και περιμένουν. Περισσότερο κίνησαν το ενδιαφέρον μου εκείνοι που, έχοντας χάσει τον προσανατολισμό τους και μην μπορώντας με τίποτα να συνδυάσουν τις ονομασίες των τόπων που συναντούσαν, ταξίδευαν προς την αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη που επιθυμούσαν. Αλλά πώς να μάθαιναν προς τα πού έπρεπε να κατευθυνθούν; Στο σημείο που βρίσκονταν εκείνη τη στιγμή, η ονομασία του χωριού τους δεν έλεγε τίποτα σε κανέναν.

Σε μια τέτοια περιπλάνηση, όπου είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα χάσεις τον προσανατολισμό σου, είναι καλύτερα να βρίσκεσαι μαζί με άλλους, να ταξιδεύεις μαζί με μια ευρύτερη φυλετική ομάδα. Είναι σαφές, όμως, ότι σ' αυτή την περίπτωση δεν μπορείς να υπολογίζεις στην ευκαιρία του αυτοκινήτου. Πρέπει να περπατάς ασταμάτητα ημέρες και εβδομάδες – να περπατάς. Περιπλανώμενα γένη και φυλές μπορείς εδώ να συναντήσεις συχνά. Καμιά φορά είναι μια μακριά φάλαγγα ανθρώπων που εκτείνεται σε μεγάλο μήκος. Στα κεφάλια τους κουβαλούν όλα τα υπάρχοντά τους – σε μπόγους, σε λεκάνες και σε κουβάδες. Τα χέρια είναι πάντα ελεύθερα, απαραίτητα για να κρατάς ισορροπία, αναγκαία για να διώχνεις τις μύγες και τα κουνούπια, και να σκουπίζεις τον ιδρώτα από το πρόσωπο.

Μπορείς να σταματήσεις στην άκρη του δρόμου και να πιάσεις κουβέντα μαζί τους. Απαντούν πρόθυμα όταν ξέρουν την απάντηση. Όταν τους ρωτήσεις πού πηγαίνουν, λένε στην Κίντου, στο Κονγκόλο, στη Λουσάμπο. Όταν τους ρωτήσεις πού βρίσκεται αυτό το μέρος, νιώθουν αμήχανα, γιατί πώς να προσδιορίσεις σε κάποιον ξένο πού είναι η Κίντου, αλλά καμιά φορά μερικοί δείχνουν με το χέρι την κατεύθυνση – προς το

νότο. Στην ερώτηση αν είναι μακριά, νιώθουν ακόμα πιο αμήχανα, γιατί στην πραγματικότητα δεν ξέρουν. Όταν τους ρωτήσεις ποιοι είναι, λένε ότι αποκαλούνται Γιέκε ή Τάμπουα ή Λούντα. Είναι πολλοί; Ούτε και αυτό το ξέρουν. Αν ρωτήσεις τους νέους, θα σου πουν να ρωτήσεις τους γεροντότερους. Όταν ρωτήσεις τους γεροντότερους, αρχίζουν να τσακώνονται μεταξύ τους.

Από το χάρτη που έχω μαζί μου (*Afrique, Carte Générale*, που έχει κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Kummerly & Frey, χωρίς χρονολογία έκδοσης), προκύπτει ότι βρίσκομαι κάπου μεταξύ Στανλεϊβίλ και Ιρούν, αυτό σημαίνει ότι μπορώ να επιχειρήσω να φτάσω στην ήσυχη ακόμη τότε Ουγκάντα, στην Καμπάλα, από όπου θα μπορούσα να έρθω σε επαφή με το Λονδίνο και μέσω αυτού να αρχίσω να στέλνω πληροφορίες στη Βαρσοβία. Διότι στο επάγγελμά μας η ευχαρίστηση του ταξιδιού και η μαγεία αυτών που βλέπεις πρέπει να δώσουν τη θέση τους στον βασικό σου σκοπό – την επαφή με το κέντρο και την αποστολή εκεί των τρεχουσών νέων πληροφοριών. Γι' αυτό μας στέλνουν στον κόσμο και καμιά δικαιολογία δεν λαμβάνεται υπόψη. Εάν λοιπόν φτάσω στην Καμπάλα, τότε, σχεδιάζω, θα μπορέσω στη συνέχεια να φτάσω στο Ναϊρόμπι, ύστερα στο Νταρ ες-Σαλαάμ και τη Λουσάκα, από εκεί στην Μπραζαβίλ, στο Μπάνγκι, στη Φορτ Λάμα και ακόμα πιο πέρα. Σχέδια, προθέσεις, όνειρα σημαδεμένα με το δάχτυλο στο χάρτη, ενώ κάθεσαι στην απλόχωρη βεράντα της εγκαταλελειμμένης από κάποιο Βέλγο –τέως ιδιοκτήτη ενός κλειστού ξυλουργείου–, μαγευτικής, πλημμυρισμένης στις βουκαμβίλιες, τις σάλβιες και τα αναρριχώμενα γεράνια, βίλας. Τα παιδιά που μαζεύονται γύρω από τη βίλα, κοιτάζουν αμίλητα και με προσοχή τον λευκό άνθρωπο. Παράξενα πράγματα συμβαίνουν στον κόσμο· πρόσφατα οι μεγαλύτεροι έλεγαν ότι οι λευκοί έχουν ήδη φύγει, και να που εδώ αποδεικνύεται το αντίθετο.

Το αφρικανικό ταξίδι συνεχίζεται. Έπειτα από κάποιο διάστημα οι τόποι και οι ημερομηνίες αρχίζουν να μπερδεύονται, γιατί εδώ όλα συμβαίνουν ταυτόχρονα, η ήπειρος συγκλονίζεται και φουντώνει από τα γεγονότα, ταξιδεύω και γράφω, έχω την αίσθηση ότι γύρω μου συμβαίνουν

πράγματα σημαντικά και ανεπανάληπτα, πράγματα στα οποία αξίζει να αφιερώσεις έστω και μία αράδα.

Ταυτόχρονα, εφόσον μου μένουν δυνάμεις, προσπαθώ στον ελεύθερο χρόνο μου να διαβάζω. Το βιβλίο *Δυτικοαφρικανικές μελέτες*, γραμμένο το 1901 από τη διορατική στις παρατηρήσεις της και τολμηρή στα ταξίδια της αγγλίδα Μέρι Κίνγκσλεϊ, τη *Φιλοσοφία των Μπαντού*, έκδοση του 1945, του ιερέα Πλασίντ Τέμπελς, ή το βαθύ και στοχαστικό *Η αινιγματική Αφρική* του γάλλου ανθρωπολόγου Ζορζ Μπαλαντιέρ (Παρίσι 1957). Και βεβαίως εκτός από αυτά, τον Ηρόδοτο.

Την περίοδο εκείνη, ωστόσο, εγκατέλειψα προσωρινά την παρακολούθηση της μοίρας των ανθρώπων και της εξέλιξης των πολέμων για τους οποίους έγραφε και ασχολήθηκα με τα μεθοδολογικά του εργαλεία. Πώς δουλεύει, τι τον ενδιαφέρει, πώς συνεννοείται με τους ανθρώπους και για ποια πράγματα τους ρωτάει, πώς καταλαβαίνει αυτά που του λένε; Αυτό ήταν σημαντικό για μένα, γιατί εκείνη την περίοδο προσπαθούσα να γνωρίσω την τέχνη του ρεπορτάζ, και ο Ηρόδοτος μου φαινόταν πολύτιμος και άξιος μάλιστα. Η προσωπική του επαφή με τους ανθρώπους ήταν για μένα υπόθεση ερεθιστική, καθώς και σήμερα, προκειμένου να κάνουμε ρεπορτάζ, βασιζόμαστε στις μαρτυρίες των τρίτων, έτσι ώστε η σχέση «εγώ – αυτός», «εγώ – οι άλλοι», η ποιότητα και η θερμοκρασία της, να επιδράσει αργότερα στην αξία του κειμένου. Εξαρτιόμαστε από τους ανθρώπους, και το ρεπορτάζ είναι ίσως το πιο πολυσυλλεκτικό, σε ό,τι αφορά τη δημιουργία του, είδος του γραπτού λόγου.

Στο μεταξύ, διαβάζοντας βιβλία για τον Ηρόδοτο, διαπίστωσα ότι οι συγγραφείς τους εξέταζαν στην πλειοψηφία τους αυτό καθεαυτό το κείμενο του Έλληνα, την ακρίβεια και την αξιοπιστία του, δίνοντας λίγη ή και καθόλου προσοχή στον τρόπο με τον οποίο συγκέντρωνε το υλικό του και στο πώς αργότερα ύφαινε το πλούσιο και γιγαντιαίο γκομπλέν του. Αλλά αυτή ακριβώς η πλευρά εμένα μου φαινόταν περισσότερο ενδιαφέρουσα.

Αλλά υπήρχε και κάτι περισσότερο. Γιατί καθώς περνούσε ο καιρός και επέστρεφα συνεχώς στις *Ιστορίες*, άρχιζα να αισθάνομαι κάτι σαν

συμπάθεια, ακόμα και εγκαρδιότητα, για τον Ηρόδοτο. Μου ήταν δύσκολο να ζήσω, όχι τόσο χωρίς το βιβλίο, όσο χωρίς το δημιουργό του. Ήταν ένα σύνθετο συναίσθημα, που δεν θα μπορούσα να το περιγράψω ακριβώς. Γιατί απέρρευε από την επαφή με έναν άνθρωπο που δεν γνωρίζουμε προσωπικά, αλλά ο οποίος μας συναρπάζει και μας οδηγεί σε μια τέτοια σχέση με τους άλλους, σε έναν τέτοιο τρόπο ζωής, στον οποίο υψώνεται σε σύμβολο και γίνεται το φυτό, το προζύμι της διανθρώπινης κοινότητας, αυτό που τη δημιουργεί και τη συνέχει.

Ο Ηρόδοτος ήταν παιδί της εποχής του, μιας εποχής στη διάρκεια της οποίας η κουλτούρα που αναπτύχθηκε ήταν συνώνυμη με τον ανθρωπισμό. Είναι η κουλτούρα των μεγάλων και φιλόξενων συμποσίων στα οποία συγκεντρώνονται τα ζεστά βράδια για να φάνε τυρί και ελιές, να πουν κρύο κρασί, να συζητήσουν. Αυτός ακριβώς ο ανοιχτός, ελεύθερος χώρος στην ακτή της θάλασσας ή στην πλαγιά ενός βουνού απελευθερώνει την ανθρώπινη φαντασία. Η συνάντηση δίνει στους συνομιλητές την ευκαιρία να επιδείξουν τις ικανότητές του, να στήσουν αυθόρμητους διαγωνισμούς, στους οποίους έρχονται πρώτοι εκείνοι που θα κατορθώσουν να αφηγηθούν την πιο ενδιαφέρουσα ιστορία, να διηγηθούν το πιο ασυνήθιστο γεγονός. Τα γεγονότα αναμειγνύονται εδώ με τη φαντασία, οι χρόνοι και οι τόποι μπερδεύονται, γεννιούνται θρύλοι, δημιουργούνται μύθοι.

Διαβάζοντας τον Ηρόδοτο, έχουμε την εντύπωση ότι συμμετείχε πρόθυμα σε τέτοιες συζητήσεις και ήταν σε αυτές προσεκτικός και επιμελής ακροατής. Πρέπει να είχε καταπληκτική μνήμη. Εμείς, οι σύγχρονοι άνθρωποι, κακομαθημένοι από τις κατακτήσεις της τεχνολογίας, είμαστε ανάπηροι στη μνήμη και πέφτουμε σε πανικό, όταν δεν έχουμε μπροστά μας τα βιβλία ή τους υπολογιστές. Αλλά ακόμα και σήμερα, μπορούμε να βρούμε κοινωνίες στις οποίες μπορεί να διαπιστώσει κανείς πόσο απίθανα περιεκτική μπορεί να είναι η ανθρώπινη μνήμη. Σ' έναν τέτοιο κόσμο έζησε ο Ηρόδοτος. Το βιβλίο ήταν πολύ σπάνια υπόθεση, οι επιγραφές στους λίθους και στα τείχη – ακόμα πιο σπάνιες.

Οι πληροφορίες μεταδίδονταν από στόμα σε στόμα, από τον ένα άνθρωπο στον άλλο, πράγμα που προϋπέθετε την άμεση και κοντινή επαφή. Ο άνθρωπος για να ζήσει, έπρεπε να νιώθει δίπλα του την παρουσία του άλλου ανθρώπου, έπρεπε να τον βλέπει και να τον ακούει –

δεν υπήρχε άλλη μορφή επικοινωνίας, επομένως και άλλη δυνατότητα ζωής. Αυτός ο πολιτισμός της προφορικότητας έφερνε τους ανθρώπους κοντά, καθώς γνώριζαν ότι ο «Άλλος» δεν ήταν μόνο αυτός που θα βοηθούσε στην εξασφάλιση της τροφής και στην άμυνα απέναντι στον εχθρό, αλλά επίσης κάποιος μοναδικός και αναντικατάστατος φορέας που μπορούσε να εξηγήσει τον κόσμο και να είναι οδηγός σε αυτόν.

Πόσο πλουσιότερη είναι, άλλωστε, αυτή η παμπάλαιη, αρχαία γλώσσα της άμεσης σωκρατικής επαφής! Γιατί αυτή δεν βασίζεται μόνο στο λόγο. Εξίσου σημαντικά, και συχνά σημαντικότερα, είναι η έκφραση του προσώπου, οι χειρονομίες, οι κινήσεις του σώματος. Ο Ηρόδοτος αυτό το γνωρίζει, και όπως κάθε ρεπόρτερ ή εθνολόγος, προσπαθεί να βρίσκεται σε άμεση επαφή με τους πληροφορητές του, όχι μόνο να ακούει αυτά που του αφηγούνται, αλλά και να παρατηρεί και πώς τα αφηγούνται, πώς αντιδρούν σε μια δεδομένη κατάσταση.

Η συνείδηση του Ηροδότου είναι διχασμένη, κομματιασμένη – ξέρει, από τη μια πλευρά, ότι η σπουδαιότερη και σχεδόν μοναδική πηγή γνώσης είναι η μνήμη των συνομιλητών του, αλλά, από την άλλη πλευρά, έχει συνείδηση του γεγονότος ότι αυτή είναι υλικό εύθραυστο, μεταβλητό και εφήμερο, ότι η μνήμη είναι ένα σημείο που χάνεται. Και καθώς οι άνθρωποι ξεχνούν ή φεύγουν μακριά, και δεν μπορείς να τους βρεις πια, ή με τον καιρό πεθαίνουν, βιάζεται να συλλέξει όσο το δυνατόν περισσότερα έγκυρα στοιχεία.

Γνωρίζοντας ότι κινείται σε έδαφος ολισθηρό, τόσο αβέβαιο και ασταθές, είναι στις αφηγήσεις του πολύ προσεκτικός και υπογραμμίζει διαρκώς τις επιφυλάξεις του:

Ο Γύγης αυτός είναι ο πρώτος ξένος, όσο εμείς τουλάχιστον ξέρομε, που έστειλε αφιερώματα στους Δελφούς [...].

Για τους Πέρσες γνωρίζω ότι έχουν τα εξής έθιμα [...].

Συμπεραίνω από τα γνωστά για τα άγνωστα [...].

Και όπως εγώ πληροφορήθηκα από αυτά που λένε [...].

Αυτά, λοιπόν, λέγονται για τούτες τις πολύ μακρινές χώρες. [...]

Δεν ξέρω αν όλα αυτά αληθεύουν, γράφω ό,τι μου είπαν [...].

[...] δεν έχω έγκυρες πληροφορίες ώστε να αναφέρω ποιοι από τους Ίωνες πολέμησαν με ανδρεία και ποιοι δείλιασαν στην ναυμαχία αυτή, και τούτο επειδή αλληλοκατηγορούνται.

Ο Ηρόδοτος καταλαβαίνει ότι τον περιβάλλει ένας κόσμος πραγμάτων αβέβαιων και ανεξακρίβωτων, ένας κόσμος ρευστής και ασταθούς γνώσης, γι' αυτό συχνά απολογείται για τις ελλείψεις του, εξηγεί και δικαιολογείται:

Εκείνος που αναφέρει τον Ωκεανό, ανατρέχει σε άγνωστο μύθο και δεν μπορεί κανείς να ελέγξει τα λεγόμενά του. Δεν ξέρω, εγώ τουλάχιστον, να υπάρχει κανένας ποταμός Ωκεανός και νομίζω ότι ο Όμηρος ή κάποιος από τους παλαιότερους ποιητές βρήκε το όνομα και το χρησιμοποίησε στα ποιήματά του. [...]

Σχετικά με την χώρα [...] ουδείς γνωρίζει ακριβώς τι υπάρχει πέρα από κείνην. Δεν έχω πληροφορίες ότι κάποιος είδε με τα μάτια του την περιοχή αυτή. [...]

Δεν μπόρεσα να μάθω με ακρίβεια τον αριθμό των Σκυθών και άκουσα πολλές διαφορετικές εκδοχές.

Αλλά στο βαθμό που είναι αυτό δυνατό, και τούτο, λαμβάνοντας υπόψη την εποχή, προϋποθέτει τρομερή προσπάθεια και μεγάλη αυταπάρνηση, προσπαθεί να εξακριβώσει τα πάντα, να φτάσει στις πηγές, να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει.

Έπειτα, παρά τις έρευνές μου, δεν μπόρεσα να βρω κανέναν αυτόπτη μάρτυρα που να με βεβαιώσει ότι υπάρχει θάλασσα πέρα από την Ευρώπη. [...]

Ο ναός αυτός, από όσες πληροφορίες έχω συγκεντρώσει, είναι ο αρχαιότερος απ' όλους τους ναούς που χτίστηκαν για την Αφροδίτη. [...]

Θέλοντας να πληροφορηθώ γι' αυτό το ζήτημα όσο το δυνατόν καλύτερα, ταξίδεψα στην Τύρο της Φοινίκης, όπου είχα μάθει ότι υπήρχε ένας ναός του Ηρακλή [...]. Μιλώντας με τους ιερείς του θεού, τους ρώτησα πόσος καιρός ήταν που είχε κτιστεί ο ναός, και κατάλαβα ότι δεν συμφωνούσαν με τους Έλληνες [...].

Στην Αραβία βρίσκεται ένα μέρος [...] όπου πήγα για να πληροφορηθώ για τα ιπτάμενα φίδια. Όταν έφθασα, είδα κόκαλα και ραχοκοκαλιές φιδιών, τόσα που δεν είμαι σε θέση να περιγράψω [...].

[Για το νησί της Χέμμιος]: Οι Αιγύπτιοι λένε ότι το νησί είναι πλωτό. Εγώ ο ίδιος δεν αντιλήφθηκα να πλέει ούτε το είδα να κινείται [...].

Αυτά όμως, καθώς νομίζω, είναι φλυαρίες [...] όπως μπόρεσα κι εγώ να διαπιστώσω [...].

Και αν κάτι γνωρίζει, από πού το γνωρίζει; Από αυτά που άκουσε και είδε:

Αναφέρω όσα λένε οι Λίβυες [...].

Καθώς διηγούνται οι Θράκες, τις περιοχές πέρα από τον Ίστρο τις κατέχουν οι μέλισσες [...].

Έως εδώ έχω ιστορήσει τα όσα είδα ο ίδιος και τα όσα έμαθα ρωτώντας. Τώρα θ' αναφέρω τα όσα μου είπαν οι Αιγύπτιοι, όπως τα άκουσα. Θα προσθέσω όμως και μερικά που είδα ο ίδιος. [...]

Από τις διηγήσεις αυτές των Αιγυπτίων ας δεχτεί ο καθένας ό,τι νομίζει. Όσο για μένα, ακολουθώ σ' όλο μου το έργο την ίδια αρχή, να καταγράψω τα όσα μου ανέφεραν στα διάφορα μέρη, όπως τα έχω ακούσει. [...]

Όταν ρώτησα τους ιερείς αν αυτά που λένε οι Έλληνες για τα όσα έγιναν στην Τροία έχουν ή όχι κάποια βάση, μου αποκρίθηκαν τα εξής, βεβαιώνοντάς με ότι τα πληροφορήθηκαν από τον ίδιο τον Μενέλαο [...].

[Για τους Κόλχους]: Οι Κόλχοι, πάντως, φαίνεται ότι είναι Αιγύπτιοι. Σχημάτισα αυτή την άποψη προτού μου το πουν άλλοι [...]. Και ο ίδιος το είχα υποθέσει, επειδή οι Κόλχοι είναι μελαψοί και κατσαρομάλληδες [...], κυρίως όμως επειδή απ' όλους τους ανθρώπους μόνο οι Κόλχοι, οι Αιγύπτιοι και οι Αιθίοπες κάνουν από την αρχαιότητα περιτομή. [...]

Θα στηριχτώ σε όσα υποστηρίζουν μερικοί αξιόπιστοι Πέρσες, που ενδιαφέρονται κυρίως να πουν την αλήθεια παρά να δοξάσουν τον Κύρο [...].

Τον Ηρόδοτο όλα τον εκπλήσσουν, τον εντυπωσιάζουν, τον ενθουσιάζουν ή τον τρομάζουν. Σε πολλά πράγματα απλώς δεν δίνει πίστη. Ξέρει πόσο εύκολα η φαντασία μπορεί να επηρεάσει τους ανθρώπους:

Οι ίδιοι ιερείς ισχυρίζονται, αλλά δεν τους πιστεύω, ότι ο θεός πηγαίνει στον ναό [...].

[Ο βασιλιάς της Αιγύπτου Ραμψίνιτος] έκανε το εξής, αν κι εγώ τουλάχιστον δεν το πιστεύω: έβαλε την κόρη του σ' έναν οίκο ανοχής και της είπε να τους δέχεται όλους [...].

Οι ίδιοι οι φαλακροί λένε, αλλά εγώ δεν τους πιστεύω, ότι στα βουνά ζουν κατσικοπόδαροι άνθρωποι και ότι πέρα από αυτούς υπάρχουν άλλοι που κοιμούνται έξι μήνες τον χρόνο. Τούτα εγώ δεν τα παραδέχομαι.

[Για τους Νευρούς που μεταμορφώνονται σε λύκους]: Αυτά εγώ δεν τα πιστεύω, εκείνοι όμως τα λένε και μάλιστα παίρνοντας όρκο.

[Για τα αγάλματα που έπεσαν στα γόνατα μπροστά στους ανθρώπους]: [...] (αλλά τούτο δεν το πιστεύω, κάποιος άλλος όμως ίσως) [...].

Αυτός ο πρώτος στην ιστορία θιασώτης της παγκοσμιοποίησης ειρωνεύεται και χλευάζει την άγνοια των συγχρόνων του:

Και γελάω όταν βλέπω πόσοι σχεδίασαν χάρτες του κόσμου χωρίς να μας δίνουν μια εξήγηση λογική. Εικονίζουν τον Ωκεανό να τρέχει γύρω από την γη και την παριστάνουν σαν κύκλο καμωμένο στον τόρνο και εικονίζουν την Ασία και την Ευρώπη ίσες. Εγώ, με λίγα λόγια, θα περιγράψω το μέγεθος της καθεμιάς και το περίγραμμά της.

Μετά την παρουσίαση της Ασίας, της Ευρώπης και της Αφρικής κλείνει την περιγραφή του κόσμου με την απορία:

Δεν έχω καμιά εξήγηση για το γεγονός ότι ενώ η γη είναι μία, της έδωσαν τρία ονόματα γυναικεία [...].

ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΚΑΤΑΣΠΑΡΑΞΟΥΝ ΤΑ ΣΚΥΛΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΝΙΑ

Στην Αιθιοπία όπου έφτασα από ένα δρόμο λίγο πλάγιο –μέσω Ουγκάντας, Τανζανίας και Κένιας–, ο οδηγός με τον οποίο ταξίδευα συχνότερα ονομαζόταν Νεγκούσι. Ήταν μικροκαμωμένος και αδύνατος. Στον λεπτό, φουσκωμένο από φλέβες λαιμό του στηριζόταν ένα δυσανάλογα μεγάλο αλλά καλοσχηματισμένο κεφάλι. Αμέσως σου τραβούσαν την προσοχή τα μεγάλα μαύρα του μάτια που σκεπάζονταν από έναν λαμπερό χιτώνα, θα έλεγε κανείς – μάτια ονειροπόλας κοπέλας. Ο Νεγκούσι ήταν σχολαστικά περιποιημένος· σε κάθε στάση καθάριζε προσεκτικά τα ρούχα του από τη σκόνη με μια μικρή βούρτσα που κουβαλούσε πάντοτε μαζί του. Αυτό ήταν κατά τούτο αναγκαστικό, καθώς σε αυτήν τη χώρα, σε περίοδο ξηρασίας, τα πάντα καλύπτονται από σκόνη και άμμο.

Τα ταξίδια μου με τον Νεγκούσι –και μαζί διασχίσαμε χιλιάδες χιλιόμετρα υπό δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες– μου επιβεβαίωσαν για μια ακόμα φορά πόσο πλούσια σε μηνύματα είναι η υπόσταση του άλλου ανθρώπου, συνιστώντας μια άλλου τύπου, διαφορετική γλώσσα. Χρειάζεται μόνο να προσπαθήσεις να την προσέξεις και να τη διαβάσεις. Συνηθισμένοι στο ότι με τους άλλους ανθρώπους επικοινωνούμε μέσω του προφορικού ή του γραπτού λόγου, συχνά ξεχνάμε ότι αυτοί είναι μόνο δύο από τους τρόπους εκπομπής μηνυμάτων, που στην πραγματικότητα είναι πολύ περισσότεροι. Γιατί όλα μιλούν: η έκφραση του προσώπου και των ματιών, οι χειρονομίες, οι κινήσεις του σώματος,

τα κύματα που αυτό εκπέμπει, η ενδυμασία και δεκάδες άλλοι πομποί, μεταδότες, ενισχυτές και σιγαστήρες που διαμορφώνουν τον άνθρωπο και αυτό που οι Άγγλοι αποκαλούν χημεία.

Η τεχνολογία, περιορίζοντας συχνά την επαφή μεταξύ των ανθρώπων στο ηλεκτρονικό σήμα, φτωχαίνει και καταπνίγει αυτή την πολύμορφη, πέραν του λόγου, γλώσσα, με την οποία επικοινωνούμε όντας σε άμεση επαφή, ο ένας δίπλα στον άλλο, επικοινωνούμε διαρκώς, και μάλιστα χωρίς να έχουμε συνείδηση του γεγονότος αυτού. Επιπροσθέτως αυτή η γλώσσα πέραν του λόγου, αυτή η γλώσσα της έκφρασης του προσώπου και των πιο μικρών κινήσεων είναι πολύ περισσότερο ειλικρινής και αυθεντική από την ομιλούμενη ή τη γραπτή, γιατί σε αυτήν είναι δυσκολότερο να ψευδολογήσεις, να εξαπατήσεις και να υποκριθείς. Γι' αυτό και ο κινεζικός πολιτισμός, προκειμένου να μπορεί ο άνθρωπος να υποκρύψει τις σκέψεις του, των οποίων η αποκάλυψη θα μπορούσε να αποδειχτεί επικίνδυνη, επεξεργάστηκε την τέχνη του ακίνητου προσώπου, της αδιαπέραστης μάσκας και του άδειου βλέμματος. Γιατί μόνο έτσι, πίσω από αυτό το παραπέτασμα, μπορεί κάποιος πραγματικά να κρυφτεί.

Ο Νεγκούσι ήξερε στα αγγλικά μόνο δύο λέξεις: «Problem» και «no problem». Αλλά με τη βοήθεια αυτών των δυο λέξεων συνεννοούμασταν και στις πιο δύσκολες καταστάσεις. Οι λέξεις αυτές σε συνδυασμό μ' αυτή την άρρητη γλώσσα, που είναι κάθε άνθρωπος αν τον παρατηρήσεις διεισδυτικά, αν καταφέρεις και τον «πιάσεις», ήταν αρκετές ούτως ώστε να μην νιώθουμε χαμένοι και ξένοι, και να μπορούμε να συνταξιδεύουμε.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, στα βουνά Γκόμπα, όπου μας σταματάει στρατιωτική περίπολος. Εδώ ο στρατός είναι απειθάρχητος, ασύδοτος, άπληστος και συχνά τύφλα στο μεθύσι. Γύρω μας βραχώδη βουνά, νεκρική ερημιά, ούτε ψυχή ζώσα. Ο Νεγκούσι αρχίζει τις διαπραγματεύσεις. Βλέπω ότι κάτι εξηγεί, βάζει το χέρι του στην καρδιά. Και εκείνοι κάτι λένε, φτιάχνουν τα αυτόματά τους, βάζουν τα κράνη πιο χαμηλά στο μέτωπο, και αυτό τους κάνει να φαίνονται ακόμα πιο απειλητικοί. Ρωτάω τον Νεγκούσι «Problem;». Η απάντηση μπορεί να είναι δύο ειδών. Μπορεί να απαντήσει ανέμελα: «No problem» και να

προχωρήσει ευχαριστημένος. Μπορεί, όμως, να πει με φωνή σοβαρή, ακόμα και τρομαγμένη: «Problem», που σημαίνει ότι πρέπει να βγάλω δέκα δολάρια, τα οποία αυτός θα τα δώσει στους στρατιώτες για να μας επιτρέψουν να συνεχίσουμε το δρόμο μας.

Ξαφνικά, άγνωστο γιατί, καθώς τίποτα δεν φαίνεται στο δρόμο, και η περιοχή είναι έρημη και νεκρή, ο Νεγκούσι αρχίζει να γίνεται ανήσυχος, στριφογυρίζει και κοιτάζει διαρκώς γύρω του. «Νεγκούσι» ρωτάω «problem;». Δεν απαντάει, συνεχίζει να κοιτάζει ταραγμένος, νιώθω τον εκνευρισμό του. Η ατμόσφαιρα στο αυτοκίνητο είναι τεταμένη, ο φόβος του αρχίζει να μεταδίδεται και σε μένα, είναι άγνωστο τι μας περιμένει. Περνάει έτσι μία ώρα, αλλά ξαφνα, έπειτα από κάποια στροφή, ο Νεγκούσι χαλαρώνει και ευχαριστημένος χτυπάει το τιμόνι στο ρυθμό κάποιου αμχαρικού τραγουδιού. «Νεγκούσι» ρωτάω «no problem;». «No problem!» απαντάει χαρούμενος. Αργότερα, όταν φτάσουμε στην πιο κοντινή μικρή πόλη, θα πληροφορηθώ ότι διασχίσαμε ένα τμήμα του δρόμου στο οποίο συχνά επιτίθενται συμμορίες, ληστεύουν τους περαστικούς, αλλά μπορεί και να τους σκοτώσουν.

Οι άνθρωποι εδώ δεν ξέρουν τον έξω κόσμο, δεν γνωρίζουν την Αφρική, δεν ξέρουν καλά καλά τη δική τους χώρα, αλλά στη μικρή τους πατρίδα, στη γη της δικής τους φυλής, ξέρουν το κάθε μονοπάτι, το κάθε δέντρο, την κάθε πέτρα. Τέτοια μέρη δεν κρύβουν γι' αυτούς μυστικά, γιατί τα έχουν μάθει από μικρά παιδιά, περπατώντας συχνά τις νύχτες στα σκοτάδια, πιάνοντας με τα χέρια τους τις πέτρες και τα δέντρα, νιώθοντας με γυμνά πόδια από πού περνάει το αόρατο μονοπάτι.

Με τον Νεγκούσι, λοιπόν, ταξιδεύω στη γη των Αμχάρα σαν να είναι η γειτονιά του. Είναι, βλέπετε, φτωχός, αλλά κάποιο κομμάτι της καρδιάς του αισθάνεται περήφανο για αυτή την απέραντη περιοχή που τα όριά της μόνο εκείνος μπορεί να προσδιορίσει.

Διψάω, ο Νεγκούσι, λοιπόν, σταματάει σε κάποια πηγή και με παροτρύνει να πιω από το κρυστάλλινο, παγωμένο νερό της.

«No problem!» φωνάζει, βλέποντας ότι αμφιβάλλω για το εάν το νερό είναι καθαρό, και χώνει μέσα σε αυτό το μεγάλο του κεφάλι.

Κάνω να καθίσω στους βράχους που υψώνονται λίγο πιο πέρα, αλλά ο Νεγκούσι μού το απαγορεύει:

«Problem!» με προειδοποιεί και δείχνει με μια ζιγκ ζαγκ κίνηση του χεριού του ότι μπορεί εκεί να παραμονεύουν φίδια.

Κάθε ταξίδι στα βάθη της Αιθιοπίας αποτελεί ασφαλώς πολυτέλεια. Γιατί μια τυπική ημέρα περνάει με συλλογή πληροφοριών, σύνταξη τηλεγραφημάτων, διαδρομές στο ταχυδρομείο, απ' όπου ο εφημερεύων τηλεγραφητής τα στέλνει στο γραφείο του Πολωνικού Πρακτορείου Ειδήσεων στο Λονδίνο (έρχεται έτσι πιο φτηνά από το να τα μεταδίδεις απευθείας στη Βαρσοβία). Η άντληση των πληροφοριών είναι μια χρονοβόρα, δύσκολη και αβέβαιη διαδικασία – πρόκειται για ένα κυνήγι το οποίο σπάνια φέρνει αποτέλεσμα. Εδώ κυκλοφορεί μόνο μια εφημερίδα, τετρασέλιδη, που ονομάζεται *Αγγελιαφόρος της Αιθιοπίας*. (Μερικές φορές έτυχε να δω κάπου στην επαρχία να έρχεται από την Αντίς Αμπέμπα ένα λεωφορείο και να μεταφέρει μαζί με τους επιβάτες και ένα αντίτυπο της εφημερίδας. Οι άνθρωποι τότε μαζεύονταν στην αγορά, και ο δήμαρχος ή ο δάσκαλος της περιοχής διάβαζε άρθρα στα αμχαρικά ή έλεγε περιληπτικά αυτά που ήταν γραμμένα στα αγγλικά. Όλοι στέκονταν απορροφημένοι και η ατμόσφαιρα ήταν σχεδόν εορταστική: φέρανε εφημερίδα από την πρωτεύουσα!)

Στην Αιθιοπία κυβερνάει ο αυτοκράτορας, δεν υπάρχουν πολιτικά κόμματα, συνδικάτα ούτε κοινοβουλευτική αντιπολίτευση. Υπάρχει, είναι αλήθεια, το αντάρτικο της Ερυθραίας, αλλά μακριά στο βορρά, σε βουνά απρόσιτα. Υπάρχει επίσης το κίνημα αντίστασης της Σομαλίας, αλλά επίσης στη δυσπρόσιτη έρημο Ογκαντέν. Είναι αλήθεια ότι θα μπορούσε να φτάσει κανείς στις παραπάνω περιοχές, αλλά αυτό απαιτεί μήνες, και είμαι ο μοναδικός πολωνός ανταποκριτής σε ολόκληρη την Αφρική, δεν μπορώ ξαφνικά να εξαφανιστώ στις ερημιές της ηπείρου.

Από πού, λοιπόν, να αντλήσω πληροφορίες; Οι συνάδελφοι από τα πλούσια πρακτορεία –Ρόιτερς, Ασοσιέτεντ Πρες ή το Γαλλικό Πρακτορείο Ειδήσεων– μισθώνουν μεταφραστές, αλλά εγώ δεν έχω την οικονομική δυνατότητα για κάτι τέτοιο. Επιπλέον ο καθένας από αυτούς έχει στο γραφείο του ένα πανίσχυρο ραδιόφωνο. Ένα αμερικανικό zenith, ένα transoceanic, από το οποίο μπορείς να ακούσεις όλο τον κόσμο. Αλλά αυτό στοιχίζει μια ολόκληρη περιουσία· αρκούμαι, λοιπόν, μόνο στο να το ονειρεύομαι. Το μόνο που μου απομένει, λοιπόν, είναι να τριγυρίζω, να ρωτάω, να ακούω, να αγρεύω και να συγκεντρώνω πληροφορίες, γνώμες

και ιστορίες. Δεν παραπονιέμαι, γιατί χάρη σ' αυτό έρχομαι σε επαφή με πολλούς ανθρώπους και μαθαίνω πράγματα που δεν περνάνε στον Τύπο και στο ραδιόφωνο.

Όταν στην ήπειρο τα πράγματα ησυχάζουν, αποφασίζω με τον Νεγκούσι να ταξιδέψουμε στο εσωτερικό. Δεν μπορούμε να πάμε πολύ μακριά, γιατί είναι εύκολο να αποκλειστείς για ολόκληρες ημέρες ή ακόμα και εβδομάδες. Αλλά εκατό, διακόσια χιλιόμετρα πριν αρχίσουν τα μεγάλα βουνά είναι μια απόσταση εφικτή. Επιπλέον πλησιάζουν τα Χριστούγεννα, και όλη η Αφρική, ακόμα και αυτή η μουσουλμανική, ησυχάζει ολοφάνερα, και τι να πει κανείς για την Αιθιοπία, χώρα που επί δεκαέξι αιώνες είναι χριστιανική. «Πήγαινε στο Άρμπα Μιντς» με παροτρύνουν όλοι μαζί οι μνημένοι, και το κάνουν με τέτοια πεποίθηση, ώστε αυτή η ονομασία αρχίζει να αποκτάει μέσα μου σχεδόν μαγικό περιεχόμενο.

Ναι, το μέρος αυτό αποδεικνύεται πραγματικά ασυνήθιστο. Στον επίπεδο και έρημο κάμπο, στο χαμηλό πέρασμα ανάμεσα στις δυο λίμνες Αμπάγια και Τσάμο, στέκει μια ξύλινη, βαμμένη άσπρη παράγκα – το Μπέκελε Μόλε Χοτέλ. Το κάθε δωμάτιο καταλήγει σε μια μακριά ανοιχτή βεράντα, το τέρμα της οποίας φτάνει μέχρι την όχθη της λίμνης – από αυτό το σημείο μπορείς να πηδήξεις κατευθείαν στο σμαραγδένιο νερό που, ανάλογα με το πώς πέφτουν οι ακτίνες του ήλιου, γίνεται άλλοτε γαλανό, άλλοτε πρασινωπό, αργότερα βιολετί, και το βράδυ πια μπλε και μαύρο.

Το πρωί μια χωρική με λευκή σάμα βγάζει στη βεράντα μια ξύλινη πολυθρόνα και ένα μεγάλο ξύλινο, σκαλιστό τραπέζι. Ησυχία, νερό, μερικές ακακίες, και μακριά, στο βάθος, τα μεγάλα σκουροπράσινα βουνά Αμάρο. Ο άνθρωπος αισθάνεται εδώ πραγματικά βασιλιάς της ζωής.

Έχω πάρει μαζί μου ένα μάτσο περιοδικά με άρθρα για την Αφρική, αλλά από καιρού εις καιρόν πιάνω τον Ηρόδοτο, με τον οποίο έχω γίνει αχώριστος. Η ανάγνωση των *Ιστοριών* για μένα σηματοδοτούσαν συνήθως την αρχή της χαλάρωσης, το πέρασμα από τον κόσμο των εντάσεων και του νευρικού κυνηγιού για την πληροφορία στην ηρεμία, τη γαλήνη και την ησυχία, καθώς μέσα σ' αυτές διάβαζα για πράγματα που ήταν μια για πάντα θαμμένα στο παρελθόν, για μορφές που είναι πια

απούσες, κάποτε εξαρχής αποκυήματα της φαντασίας, ανυπόστατες, φευγαλέες σκιές. Και όμως, κι αυτή ακόμα η ελπίδα μιας ανάσας αποδεικνύεται τώρα απατηλή. Γιατί και στον κόσμο του Ηροδότου βλέπει κανείς να συμβαίνουν πράγματα σπουδαία και τρομερά, και μπορείς να προαισθανθείς πώς σηκώνεται και πλησιάζει η ιστορική θύελλα, η εφιαλτική καταιγίδα της ιστορίας.

Μέχρι τώρα ταξίδευα με τον Ηρόδοτο μακριά, στα πέρατα του κόσμου του, στους Αιγυπτίους και τους Μασσαγέτες, στους Σκύθες και τους Αιθίοπες. Τώρα, πρέπει να σταματήσουμε αυτές τις διαδρομές και να εγκαταλείψουμε τα μακρινά όρια της γης, γιατί τα γεγονότα μεταφέρονται στο ανατολικό τμήμα της Μεσογείου, εκεί όπου διασταυρώνονται η Περσία με την Ελλάδα, ευρύτερα δε η Ασία με την Ευρώπη – επομένως σε ένα χώρο που αποτελεί αυτό καθαυτό το κέντρο του κόσμου.

Ο Ηρόδοτος στο πρώτο μέρος του έργου του μοιάζει να οικοδόμησε κάτι σαν ένα γιγαντιαίο αμφιθέατρο κάτω από τον ανοικτό ουρανό, μέσα στο οποίο τοποθέτησε δεκάδες, ακόμα και εκατοντάδες έθνη και φυλές από την Ασία, την Ευρώπη και την Αφρική, δηλαδή από ολόκληρο τον τότε γνωστό του κόσμο, και είπε: Και τώρα κοιτάξτε, γιατί να, μπροστά στα μάτια σας θα εκτυλιχθεί το μεγαλύτερο δράμα του κόσμου! Όλοι, λοιπόν, παρατηρούν προσεκτικά, καθώς πάνω στη σκηνή η δραματική πλοκή ξετυλίγεται από την πρώτη κιόλας στιγμή:

Ο γέροντας Δαρείος, βασιλιάς των Περσών, προετοιμάζει μεγάλο πόλεμο εναντίον της Ελλάδας, για να εκδικηθεί την πυρπόληση των Σάρδεων και την ήττα του στον Μαραθώνα (μία από τις αρχές του Ηρόδοτου – μην ταπεινώνεις τους ανθρώπους, γιατί αυτοί εφεξής θα ζουν με τη δίψα της εκδίκησης για αυτή την ταπείνωση). Σ' αυτές τις προετοιμασίες, σέρνει ολόκληρη την αυτοκρατορία, ολόκληρη την Ασία. Αλλά στο διάστημα που ακολουθεί, ύστερα από τριάντα έξι χρόνια κυριαρχίας, πεθαίνει το έτος 485 (ας σημειωθεί ότι είναι η υποθετική χρονολογία γέννησης του Ηροδότου). Στο θρόνο, ύστερα από πολλές έριδες και ίντριγκες, ανεβαίνει ο νεότερος γιος του –ο Ξέρξης–, το αγαπημένο παιδί της γυναίκας, και τώρα χήρας του Δαρείου, της Άτοσσας, η οποία φαίνεται, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Έλληνα, ότι παρακούνησε ολόκληρη την αυτοκρατορία.

Ο Ξέρξης αναλαμβάνει το έργο του πατέρα του –την προετοιμασία του πολέμου κατά των Ελλήνων–, αλλά προηγουμένως σκέφτεται να χτυπήσει την Αίγυπτο, δεδομένου ότι οι Αιγύπτιοι έχουν εξεγερθεί εναντίον της περσικής κυριαρχίας. Ο Πέρσης θεωρεί ότι η κατάπνιξη της αιγυπτιακής εξέγερσης είναι πιο επείγουσα, και η εκστρατεία εναντίον των Ελλήνων μπορεί ακόμη να περιμένει. Έτσι κρίνει ο Ξέρξης, αλλά άλλη γνώμη φαίνεται να έχει ο γηραιότερος εξάδερφός του, ο ανιψιός του πεθαμένου Δαρείου –ο Μαρδόνιος–, που ασκούσε μεγάλη επιρροή. Ο Μαρδόνιος λέει: Τι μας ενδιαφέρουν οι Αιγύπτιοι, ας ξεκινήσουμε πρώτα απ’ όλα με τους Έλληνες! (Ο Ηρόδοτος υποψιάζεται ότι ο Μαρδόνιος, μετά την κατάκτηση της Ελλάδας, φιλοδοξεί να γίνει σατράπης της και βιάζεται να καταλάβει την εξουσία): *«Άρχοντά μου, δεν είναι ανεκτό οι Αθηναίοι, που προκάλεσαν κιόλας τόσα δεινά στους Πέρσες, να μείνουν ατιμώρητοι»*.

Ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί ότι ο Μαρδόνιος με τον καιρό κατάφερε να πείσει τον Ξέρξη να ακολουθήσει τις συμβουλές του. Παρά ταύτα, ο βασιλιάς των Περσών εκστρατεύει πρώτα στην Αίγυπτο, καταπνίγει την εξέγερση, επιβάλλοντας και πάλι στη χώρα τη δουλεία, και μόλις τότε αποφασίζει να κινήσει κατά των Ελλήνων. Έχει, ωστόσο, συνείδηση της σοβαρότητας αυτού του εγχειρήματος, και γι’ αυτό συγκαλεί τους επιφανέστερους Πέρσες προκειμένου να ακούσει τις απόψεις τους. Στη διάρκεια του συμβουλίου, μοιράζεται μαζί τους τα σχέδιά του για την κατάκτηση του κόσμου: *Πέρσες [...], [δ]εν είναι ανάγκη να σας θυμίσω, εσάς που τα ξέρετε, ποια είναι τα έθνη που υπόταξαν και προσάρτησαν ο Κύρος, ο Καμβύσης και ο πατέρας μου Δαρείος. Εγώ ο ίδιος από τότε που κληρονόμησα τον θρόνο, αυτήν την σκέψη έχω, να μην υστερήσω σε φήμη από τους προκατόχους μου, ούτε να επεκτείνω λιγότερο τη δύναμη των Περσών [...]. Γι’ αυτό σας συγκέντρωσα, για να σας ανακοινώσω τι σκέπτομαι να επιχειρήσω. Σχεδιάζω να ενώσω με γέφυρα τις ακτές του Ελλησπόντου και, περνώντας από την Ευρώπη, να οδηγήσω στρατό στην Ελλάδα για να τιμωρήσω τους Αθηναίους για τα όσα έκαναν στον πατέρα μου και στους Πέρσες [...] δεν θα ησυχάσω προτού κυριέψω και κάψω την Αθήνα [...]. Αν τους κατακτήσουμε και αυτούς και τους γείτονές τους [...], τότε θα έχουμε για σύνορα της περσικής γης τον αιθέρα του Δία. Ο ήλιος δεν θα βλέπει πια χώρα*

που να συνορεύει με την δική μας [...]. Γιατί, σύμφωνα με τις πληροφορίες μου, δεν υπάρχει ανθρώπινη πολιτεία, δεν υπάρχει έθνος που να μπορεί να μας αντισταθεί στην μάχη [...]. Έτσι, και όσοι έφταιξαν και όσοι δεν έφταιξαν θα μπουν στον ζυγό μας.

Ύστερα από αυτόν, το λόγο παίρνει ο Μαρδόνιος. Για να προσεταιριστεί τον Ξέρξη, αρχίζει τις κολακείες: «Άρχοντά μου, είσαι ο καλύτερος από όλους Πέρσες έχουν γεννηθεί και από όλους θα γεννηθούν». Ύστερα από αυτή την τελετουργική εισαγωγή προσπαθεί να πείσει τον Ξέρξη ότι δεν θα υπάρξει καμιά δυσκολία στην καθυπόταξη των Ελλήνων. «No problem!» φαίνεται να λέει συνεπαρμένος ο Μαρδόνιος. Υποστηρίζει στη συνέχεια ότι «οι Έλληνες συνηθίζουν να ξεκινούν για πόλεμο απερίσκεπτα, ασυλλόγιστα και απρόσεκτα. [...] Κι εσένα βασιλιά μου, θα σου αντισταθεί κανείς και θα παραταχθεί εναντίον σου ενώ θα οδηγείς τόσο πλήθος από την Ασία και όλο σου τον στόλο; Η γνώμη μου είναι ότι το θράσος των Ελλήνων δεν φτάνει έως εκεί [...].

Ανάμεσα στους συγκεντρωμένους Πέρσες απλώνεται σιγή: [...] οι υπόλοιποι Πέρσες σώπαιναν και δεν τολμούσαν να εκφράσουν άποψη αντίθετη [...].

Είναι κατανοητό! Γιατί ας επιχειρήσουμε να φανταστούμε την κατάσταση: Βρισκόμαστε στα Σούσα, την πρωτεύουσα της Περσικής αυτοκρατορίας. Στην ευάερη, σκιερή αίθουσα του βασιλικού ανακτόρου κάθεται ο νεαρός Ξέρξης και γύρω του σε πέτρινους πάγκους οι προσκεκλημένοι του, οι πιο επιφανείς από τους Πέρσες. Το συμβούλιο αφορά την ύστατη μάχη για την παγκόσμια κυριαρχία – αν αυτός ο πόλεμος κερδηθεί, ολόκληρος πια ο κόσμος θα ανήκει στο βασιλιά των Περσών.

Το πεδίο αυτής της μάχης, όμως, είναι μακριά από τα Σούσα – οι πιο ικανοί αγγελιαφόροι χρειάζονται τρεις μήνες για να διανύσουν την απόσταση που χωρίζει την περσική πρωτεύουσα από την Αθήνα. Είναι δύσκολο ακόμα και να φανταστεί κανείς μια επιχείρηση που πρέπει να διεξαχθεί τόσο μακριά. Αλλά δεν είναι αυτός ο λόγος που οι Πέρσες επιφανείς δεν τολμούν να εκφράσουν αντίθετη γνώμη. Γιατί μολονότι είναι τόσο σημαντικοί και με επιρροή, μολονότι αποτελούν την ελίτ της ελίτ, γνωρίζουν πολύ καλά ότι ζουν σε ένα κράτος αυταρχικό και δεσποτικό, και ότι ένα νεύμα του Ξέρξη είναι αρκετό ώστε να πέσει το κεφάλι καθενός από αυτούς. Κάθονται, λοιπόν, τρομαγμένοι και

σκουπίζουν τον ιδρώτα από το μέτωπό τους. Φοβούνται να μιλήσουν. Η ατμόσφαιρα πρέπει να θύμιζε το κλίμα των συνεδριάσεων του Πολιτικού Γραφείου στο οποίο προέδρευε ο Στάλιν – το ίδιο διακύβευμα, που δεν είναι μόνο η καριέρα αλλά και η ζωή.

Υπάρχει, παρά ταύτα, κάποιος που μπορεί να μιλήσει χωρίς φόβο. Είναι ο γέροντας Αρτάβανος, αδερφός του πεθαμένου Δαρείου, θείος του Ξέρξη. Αλλά και αυτός αρχίζει προσεκτικά, προβάλλοντας κάποιες δικαιολογίες: *«Βασιλιά μου, αν δεν ειπωθούν γνώμες αντίθετες μεταξύ τους, δεν μπορεί κανείς να διαλέξει την καλύτερη [...]»*. Και στη συνέχεια του υπενθυμίζει ότι προσπάθησε να αποτρέψει τον πατέρα του Ξέρξη και αδερφό του, τον Δαρείο, από την εκστρατεία κατά των Σκυθών, γιατί προέβλεπε ότι θα είχε κακό τέλος. Πράγμα που και επιβεβαιώθηκε. Πόσο μάλλον, λοιπόν, να επιτεθούν κατά των Ελλήνων! *«Εσύ, βασιλιά μου, πρόκειται να εκστρατεύσεις εναντίον ανθρώπων που είναι κατά πολύ ανώτεροι από τους Σκύθες, που έχουν την φήμη πως είναι ασυναγώνιστοι και στην θάλασσα και στην στεριά»*.

Συνιστά, λοιπόν, σύνεση και πολλή σκέψη. Επιτίθεται στον Μαρδόνιο που προτρέπει το βασιλιά να ξεκινήσει πόλεμο και του προτείνει: *«[...] εμείς οι δύο ας βάλομε εγγύηση τα παιδιά μας [...]. Αν τα όσα λες εσύ συμβούν στον βασιλιά μας, τότε ας σκοτωθούν τα παιδιά μου και μαζί τους εγώ. Αν όμως συμβούν τα όσα εγώ προλέγω, τότε να σκοτωθούν τα δικά σου παιδιά και εσύ μαζί, αν γυρίσεις από την εκστρατεία. Αν δεν δέχεσαι αυτούς τους όρους και οδηγήσεις οπωσδήποτε στρατό στην Ελλάδα, τότε προβλέπω ότι θα ακουστεί από κάποιον που θα μείνει εδώ ότι ο Μαρδόνιος προκάλεσε μεγάλη συμφορά στους Πέρσες και κείται κατασπαραγμένος από σκυλιά και όρνια ή κάπου στην γη των Αθηναίων ή στην γη των Λακεδαιμονίων [...]»*.

Η ένταση αυτής της συνάντησης κορυφώνεται· όλοι αντιλαμβάνονται ότι το παιχνίδι αφορά το υψηλότερο διακύβευμα. Ο Ξέρξης εξοργίζεται, αποκαλεί τον Αρτάβανο άθλιο και δειλό, και για να τον τιμωρήσει του απαγορεύει να τον συνοδεύσει στον πόλεμο. Εξηγεί: *«Δεν είναι δυνατόν να υποχωρήσει κανείς από τους δυο μας [Έλληνες και Πέρσες], το ζήτημα ωστόσο περιορίζεται στο να προκαλέσει ή να πάθει ένας από τους δυο τόσα*

κακά, οπότε ή οι δικές μας χώρες να κατακτηθούν από τους Έλληνες ή όλες οι ελληνικές να κατακτηθούν από τους Πέρσες. Η μεταξύ μας έχθρα δεν επιτρέπει μέσον όρο».

Και κλείνει το συμβούλιο.

Και μετά ήρθε η νύχτα και τα λόγια του Αρτάβανου δεν άφηναν τον Ξέρξη να ησυχάσει. Σκέφθηκε το ζήτημα και βρήκε πως δεν είχε κανένα συμφέρον να εκστρατεύσει εναντίον των Ελλήνων. Όταν πήρε αυτή την απόφαση αποκοιμήθηκε. Κάποια στιγμή της νύχτας, καθώς λένε οι Πέρσες, είδε ένα όνειρο. Του φάνηκε πως στάθηκε από πάνω του άνθρωπος ωραίος και ψηλός, ο οποίος του είπε: «Αλλάζεις γνώμη, Πέρση, να μην οδηγήσεις το στράτευμά σου εναντίον της Ελλάδας [...]. Ακολούθησε τον δρόμο που διάλεξες όταν αποφάσιζες με το φως της ημέρας». Μόλις ο άνθρωπος τα είπε αυτά, φάνηκε στον Ξέρξη ότι πέταξε μακριά.

Με το ξημέρωμα συγκαλεί και πάλι συμβούλιο: ανακοινώνει ότι άλλαξε γνώμη και ότι δεν θα γίνει πόλεμος. Μόλις οι Πέρσες τ' άκουσαν αυτά, χάρηκαν πολύ και τον προσκύνησαν.

Αλλά όταν ξανανύχτωσε, το ίδιο όνειρο εμφανίστηκε στον Ξέρξη, ενώ κοιμόταν, και του είπε: «Αν δεν ξεκινήσεις αμέσως, τότε θα πάθεις τα εξής: όπως έγινες μέγας και πολύς σε λίγο χρονικό διάστημα, έτσι σύντομα θα ταπεινωθείς».

Ο Ξέρξης, τρομαγμένος, πετάχτηκε από το κρεβάτι, και με κάποιον απεσταλμένο κάλεσε κοντά του τον Αρτάβανο. Αμέσως του εκμυστηρεύεται τους νυχτερινούς εφιάλτες που τον βασανίζουν από τότε που αποφάσισε να αναβάλει την εκστρατεία κατά των Ελλήνων: [...] αφού άλλαξα γνώμη και μετάνιωσα, έρχεται και με ταραίζει ένα όνειρο που δεν είναι διόλου σύμφωνο με την απόφασή μου. Τώρα μάλιστα άρχισε και τις απειλές. Αν το όνειρο μου το στέλνει κάποιος θεός που το θέλημά του είναι να πραγματοποιηθεί η εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας, τότε θα παρουσιαστεί και σ' εμένα το ίδιο όνειρο και θα σου δώσει τις ίδιες διαταγές».

Ο Αρτάβανος προσπαθεί να καθησυχάσει τον Ξέρξη: «[...] τίποτε, παιδί μου, το θεϊκό δεν υπάρχει σ' αυτό. [...] Τα όνειρα που βλέπομε είναι συνήθως τα όσα μας απασχολούν την ημέρα· κι εμείς τις προηγούμενες μέρες μ' αυτήν την εκστρατεία είχαμε διαρκώς να κάνομε».

Ο Ξέρξης όμως δεν μπορεί να ησυχάσει, το όνειρο τον ακολουθεί, του επιτάσσει να αναλάβει τον πόλεμο. Του κάνει λοιπόν την εξής πρόταση: Εφόσον ο Αρτάβανος δεν τον πιστεύει, ας φορέσει τα βασιλικά του ρούχα, ας καθίσει στον βασιλικό θρόνο, και αργότερα, τη νύχτα, ας πλαγιάσει στη βασιλική κλίνη. Ο Αρτάβανος δέχεται, [...] και καθώς ξάπλωσε, ήρθε στον ύπνο του το ίδιο όνειρο που είχε δει και ο Ξέρξης: στάθηκε πάνω από τον Αρτάβανο και του είπε τα εξής: «Εσύ είσαι, λοιπόν, αυτός που από ενδιαφέρον για τον Ξέρξη τον αποτρέπεις να εκστρατεύσει στην Ελλάδα; Αλλά ούτε αργότερα, ούτε και τώρα θα μπορέσεις να αποτρέψεις εκείνο που πρέπει να γίνει».

Αυτά φάνηκε στον Αρτάβανο ότι έλεγε το φάντασμα και ότι επρόκειτο να του κάψει τα μάτια με πυρωμένα σίδερα. Τότε έβγαλε φωνή μεγάλη, πετάχτηκε από το κρεβάτι, έτρεξε και κάθισε κοντά στον Ξέρξη, και του διηγήθηκε με όλες τις λεπτομέρειες το όνειρο που είχε δει, λέγοντάς του στη συνέχεια τα εξής: «[...] αφού εκδηλώνεται κάποια θείκη παρόρμηση και, καθώς φαίνεται, είναι γραφτό από θεία δύναμη να καταστραφούν οι Έλληνες, αλλάζω κι εγώ την γνώμη μου».

Καθώς ο Ξέρξης είχε αποφασίσει την εκστρατεία, είδε τρίτο όνειρο, το οποίο όταν τ' άκουσαν οι μάγοι έκριναν ότι αφορούσε ολόκληρη την γη, ότι όλοι οι άνθρωποι θα υποδουλώνονταν σ' αυτόν. Το όνειρο ήταν το εξής: Φάνηκε στον Ξέρξη πως ήταν στεφανωμένος με κλαρί ελιάς και τα κλαράκια που ξεκινούσαν από το στεφάνι σκέπαζαν την γη ολόκληρη. Ύστερα το στεφάνι εξαφανίστηκε.

«Νεγκούσι» είπα το πρωί και άρχισα να φτιάχνω τις αποσκευές μου. «Επιστρέφουμε στην Αντίς Αμπέμπα».

«No problem» απάντησε με χαρά και χαμογέλασε δείχνοντας τα ολόλευκά του δόντια.

Ο ΞΕΡΞΗΣ

Η αρχή δεν προδικάζει το τέλος.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Όταν ήμασταν και πάλι στην Αντίς Αμπέμπα, αυτή η σκηνή από την αφήγηση του Ηροδότου επανερχόταν στη σκέψη μου για πολύ καιρό, όπως το νυχτερινό όνειρο του Ξέρξη. Το μήνυμά της είναι απαισιόδοξο και μοιρολατρικό: στη συμπεριφορά του ο άνθρωπος δεν έχει περιθώρια επιλογής. Κουβαλάει μέσα του το πεπρωμένο του σαν να είναι γενετικός κώδικας – πρέπει να πάει εκεί και να κάνει αυτό για το οποίο τον έχει καταδικάσει η μοίρα. Αυτή η τελευταία είναι το ανώτατο ον, η πανταχού παρούσα και τα πάντα πληρούσα κοσμική δύναμη δράσης. Κανείς δεν μπορεί να σταθεί πάνω από τη μοίρα, ακόμα και ο βασιλεύς των βασιλέων, ακόμα και οι θεοί. Το όνειρο, λοιπόν, που παρουσιάζεται στον Ξέρξη δεν έχει θεϊκή υπόσταση – με το θεό, άλλωστε, μπορείς να διαπραγματευτείς, μπορείς να τον παραβλέψεις, ή ακόμα και να επιχειρήσεις να τον εξαπατήσεις. Με το πεπρωμένο αυτό είναι αδύνατον. Εμφανίζεται ανώνυμο, απρόσωπο και ασαφές, και μόνο προειδοποιεί, δίνει εντολές και απειλεί.

Πότε το κάνει;

Ο άνθρωπος, του οποίου η μοίρα είναι προδιαγεγραμμένη μια για πάντα, οφείλει να διαβάσει αυτό το σενάριο και να το εκτελεί σημείο προς σημείο. Αν το διαβάσει λάθος ή αν προσπαθήσει να το αλλάξει, τότε θα

εμφανιστεί αυτό το όνειρο-πεπρωμένο, θα απειλήσει με το δάχτυλο και, αν αυτό δεν φέρει αποτέλεσμα, θα τιμωρήσει το θύμα του, ρίχνοντας στο κεφάλι του αλαζόνα δυστυχία.

Η υποταγή στο πεπρωμένο αποτελούσε τότε όρο επιβίωσης. Ο Ξέρξης, αρχικά, αναλαμβάνει το ρόλο του, που είναι να εκδικηθεί τους Έλληνες επειδή προσέβαλαν τους Πέρσες και τον πατέρα του. Τους κηρύσσει τον πόλεμο και ορκίζεται ότι δεν θα ησυχάσει ώσπου να κατακτήσει και να κάψει την Αθήνα. Αργότερα, όμως, ακούγοντας τη φωνή της λογικής, μεταστρέφεται, καταπνίγει τις σκέψεις του για πόλεμο, αναβάλλει τα σχέδια της εισβολής, υποχωρεί. Αλλά τότε ακριβώς παρουσιάζεται το όνειρο: «Τρελέ» φαίνεται να του λέει «μην διστάζεις! Το πεπρωμένο σου είναι να χτυπήσεις τους Έλληνες!».

Η πρώτη αντίδραση του Ξέρξη είναι να αγνοήσει αυτό το νυχτερινό επεισόδιο, να το θεωρήσει φευγαλέα ψευδαίσθηση, να σταθεί πάνω από αυτό. Αλλά έτσι ερεθίζει και θυμώνει ακόμα περισσότερο το φάντασμα, που στέκεται και πάλι δίπλα στο θρόνο του, πλάι στο κρεβάτι του, τώρα πια για τα καλά εξοργισμένο και απειλητικό. Ο Ξέρξης, λοιπόν, αναζητεί σωτηρία, γιατί επιπροσθέτως νομίζει ότι αρχίζει να τρελαίνεται από το βάρος της ευθύνης – πρέπει οπωσδήποτε να πάρει την απόφαση που θα κρίνει τις τύχες του κόσμου, και θα τις κρίνει, όπως θα φανεί εκ των υστέρων, για χιλιάδες χρόνια. Καλεί, λοιπόν, τον θείο του Αρτάβανο. «Βοήθησέ με!» τον παρακαλεί. Εκείνος τον συμβουλεύει να αγνοήσει το όνειρο: ονειρευόμαστε αυτό που σκεφτόμαστε την ημέρα, αυτό είναι όλο. Με ένα λόγο – το όνειρο είναι απάτη, ο θεός είναι πίστη, φαίνεται να λέει ο Αρτάβανος.

Αλλά ο βασιλιάς δεν πείθεται μ' αυτά – το νυχτερινό φάντασμα δεν τον εγκαταλείπει, αντίθετα εμφανίζεται όλο και πιο φορτικό, όλο και πιο αδιάλλακτο. Στο τέλος, ακόμα και ο Αρτάβανος –άνθρωπος συνετός, σοφός και σκεπτικιστής– υποχωρεί μπροστά στο φάντασμα, και όχι μόνο υποχωρεί, αλλά μετατρέπεται από δύσπιστο ορθολογιστή σε θερμό κήρυκα, εκτελεστή της κατηγορηματικής επιταγής του ονείρου-πεπρωμένου: «Να κινήσουμε κατά των Ελλήνων; Ξεκινάμε, λοιπόν. Και μάλιστα αμέσως!». Ο άνθρωπος τελεί υπό την εξουσία πραγμάτων και

πνευμάτων, και εδώ βλέπουμε πως η εξουσία των πνευμάτων αποδεικνύεται συχνά ισχυρότερη από την εξουσία των πραγμάτων.

Ο μέσος Πέρσης ή Έλληνας μπορεί με αφορμή αυτούς τους νυχτερινούς εφιάλτες του Ξέρξη να σκεφτεί: «Ω θεοί, αφού ένα τέτοιο ισχυρό πρόσωπο, ο βασιλιάς των βασιλέων, ο κυρίαρχος του κόσμου, δεν είναι παρά ένα πιόνι στα χέρια της μοίρας, τι να πω εγώ, ο ασήμαντος ανθρωπάκος, το μηδενικό των μηδενικών, η ασημαντότητα των ασημαντοτήτων, ένας κόκκος χώμα!». Και βρίσκει ίσως σε αυτή την ιστορία παρηγοριά, βρίσκει ανακούφιση, ακόμα και αισιοδοξία.

Ο Ξέρξης συνιστά μια ενδιαφέρουσα ιστορική μορφή. Αν και για κάποιο χρονικό διάστημα κυβερνάει τον κόσμο (σχεδόν ολόκληρο, με εξαίρεση δύο ισχυρά κέντρα εξουσίας –την Αθήνα και τη Σπάρτη–, πράγμα που δεν τον αφήνει ήσυχο), λίγα πράγματα γνωρίζουμε γι' αυτόν. Ανεβαίνει στο θρόνο στα τριάντα δύο του χρόνια. Φλέγεται από τη δίψα της απόλυτης εξουσίας πάνω σε όλα και σε όλους (αυτό μου θυμίζει τον τίτλο ενός ρεπορτάζ, το συντάκτη του οποίου δυστυχώς δεν θυμάμαι: «Μαμά, θα τα έχουμε κάποτε όλα;»). Με αυτό το πάθος ζει ο Ξέρξης: να κατέχει τα πάντα. Κανείς δεν θα του φέρει αντίρρηση, η αντίρρηση μπορεί να σου κοστίσει το κεφάλι. Αλλά σε ένα τέτοιο κλίμα σιωπηρής αποδοχής, είναι αρκετή μία αντίθετη φωνή, ώστε ο ηγέτης να νιώσει ανήσυχος, να ταλαντευτεί. Αυτό συμβαίνει και τώρα με την παρέμβαση του Αρτάβανου. Ο Ξέρξης χάνει σε τέτοιο βαθμό την αυτοπεποίθησή του και αισθάνεται τόσο ανασφαλής, που υπακούει σ' αυτόν και αποφασίζει να υποχωρήσει. Αλλά αυτά είναι διαφωνίες, έριδες και ταλαντεύσεις που συμβαίνουν ανάμεσα στους ανθρώπους. Τώρα, ωστόσο, σε αυτό τον γήινο κόσμο παρεμβαίνει η ανώτερη δύναμη, η καθοριστική. Και τη φωνή της εφεξής θα την ακολουθήσουν όλοι. Το πεπρωμένον φυγείν αδύνατον, δεν μπορείς να το αλλάξεις, ούτε να το αποφύγεις, έστω και αν σε οδηγεί στον γκρεμό.

Ο Ξέρξης, λοιπόν, σύμφωνα με αυτό που του επιτάσσει η φωνή του πεπρωμένου, ξεκινάει τον πόλεμο. Ξέρει ποια είναι η δύναμή του, η δύναμη της Ανατολής, η δύναμη της Ασίας – οι αριθμοί, η ανθρώπινη απροσμέτρητη μάζα, που το βάρος και η δύναμή της και μόνο αρκεί για

να συντρίψει τον εχθρό. (Έρχονται στο νου σκηνές από τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο: στην περιοχή Μαζούρι, οι Ρώσοι στρατηγοί έστελναν σε εφόδους ενάντια στις γερμανικές θέσεις ολόκληρα συντάγματα, στα οποία μόνο ένα μέρος των στρατιωτών είχαν όπλα, ενώ δεν διέθεταν ούτε καν πυρομαχικά.)

Επί τέσσερα χρόνια ασχολείται με την προετοιμασία του στρατού του – αυτού του παγκόσμιου στρατού, στις γραμμές του οποίου θα ενταχθούν όλοι οι λαοί, όλες οι φυλές και τα γένη της αυτοκρατορίας. Μόνο με την απαρίθμησή τους, ο Ηρόδοτος γεμίζει μερικές σελίδες. Υπολογίζει ότι αυτός ο στρατός –πεζικό, ιππικό, πληρώματα πλοίων– αριθμούσε πάνω από πέντε εκατομμύρια ανθρώπους. Υπερέβαλλε. Αλλά έτσι και αλλιώς ήταν ένας τεράστιος στρατός. Πώς να τον θρέψεις; Πώς να τον ποτίσεις; Οι άνθρωποι αυτοί και τα ζώα έπιναν στο δρόμο τους ολόκληρα ποτάμια, αφήνοντας πίσω τους άδειες κοίτες. Κάποιος παρατηρεί εύστοχα ότι ήταν ευχής έργο που ο Ξέρξης έτρωγε μόνο μία φορά την ημέρα. Εάν ο βασιλιάς, και μαζί του ολόκληρος ο στρατός, έτρωγε δύο φορές, θα μετέτρεπαν ολόκληρη τη Θράκη, τη Μακεδονία και άλλες περιοχές της Ελλάδας σε έρημο, και οι τοπικοί πληθυσμοί θα πέθαιναν από ασιτία.

Ο Ηρόδοτος εντυπωσιάζεται από την πορεία αυτού του στρατού, από αυτό το τεράστιο ποτάμι ανθρώπων, ζώων και πολεμικού υλικού που προκαλεί ζάλη, καθώς κάθε λαός φέρει τη δική του ενδυμασία, έτσι που η πολυχρωμία και η πολυμορφία αυτού του πλήθους να είναι δύσκολο να περιγραφτούν. Το κέντρο της πορείας αποτελείται από δύο άρματα: *Το ιερό άρμα του Δία, που το έσυραν οχτώ κάτασπρα άλογα, και πίσω απ' αυτά ερχόταν κρατώντας τα γκέμια ένας ηνίοχος πεζός γιατί κανείς άνθρωπος δεν μπορεί ν' ανεβεί στο άρμα αυτό. Πίσω από το άρμα ακολουθούσε ο ίδιος ο Ξέρξης σε άρμα που το έσυραν άλογα Νησαία [...]. Πίσω από τον βασιλιά ακολουθούν οι λογχοφόροι [...]. Μετά οι ιππείς, και στη συνέχεια το τμήμα των δέκα χιλιάδων φημισμένων αθανάτων. Αυτοί έλαμπαν από το πολύ χρυσάφι. Είχαν μαζί τους άρματα, που μετέφεραν παλλακίδες και*

πολυάριθμη, όμορφα στολισμένη υπηρεσία. Πίσω τους πορευόταν ανακατεμένη η πολυφυλετική στρατιωτική μάζα.

Αλλά ας μην μας παραπλανά η ζωντανή πολυχρωμία αυτού του στρατού που πήγαινε στον πόλεμο. Δεν ήταν πανηγύρι, δεν ήταν γιορτή, το αντίθετο. Ο Ηρόδοτος σημειώνει ότι τον πορευόμενο με κόπο και στη σιωπή στρατό έπρεπε να τον σπρώχνουν με μαστίγια.

Παρακολουθεί προσεκτικά τη συμπεριφορά του βασιλιά των Περσών, που μαρτυρά μια μη ισορροπημένη και απρόβλεπτη φύση. Είναι ένα καταπληκτικό κουβάρι αντιθέσεων, θυμίζει τον Σταβρόγκιν.⁷

Μαζί με το στρατό του, λοιπόν, βρίσκεται στο δρόμο προς τις Σάρδεις: Καθώς πορευόταν στο δρόμο αυτόν, ο Ξέρξης είδε ένα πλατάνι τόσο πολύ ωραίο, που του χάρισε χρυσά στολίδια και όρισε φύλακά του έναν από τους αθανάτους του.

Εξακολουθεί να νιώθει θαυμασμό για την ομορφιά αυτού του δέντρου, όταν του ανακοινώνουν ότι μια μεγάλη καταιγίδα στα στενά του Ελλησπόντου έκοψε και κατέστρεψε τις γέφυρες που είχε διατάξει να κατασκευαστούν, ώστε ο στρατός του που κατευθύνεται προς την Ελλάδα να μπορέσει να περάσει από την Ασία στην Ευρώπη. Ακούγοντάς το αυτό, ο Ξέρξης οργίστηκε. [...] διέταξε να μαστιγώσουν τον Ελλήσποντο τριακόσιες φορές και να ρίξουν στο πέλαγος ένα ζευγάρι χειροπέδες. Άκουσα ότι έστειλε και ανθρώπους να στιγματίσουν τον Ελλήσποντο με καυτά σίδερα. Έδωσε διαταγή, ενώ θα μαστιγώνουν την θάλασσα να λένε τα εξής βάρβαρα και υβριστικά: «Πικρό νερό, ο άρχοντάς μας σε τιμωρεί, επειδή τον αδίκησες, ενώ εκείνος δεν σ' έβλαψε σε τίποτε. Είτε το θέλεις είτε όχι, ο βασιλιάς Ξέρξης θα σε διαβεί. Και δίκαια κανείς από τους ανθρώπους δεν σου προσφέρει σπονδές, γιατί είσαι θολό και αλμυρό ρέμα». Έτσι διέταξε να τιμωρήσουν την θάλασσα και ν' αποκεφαλίσουν εκείνους που επιστάτησαν στην ζεύξη του Ελλησπόντου.

Δεν ξέρουμε πόσα κεφάλια κόπηκαν. Δεν ξέρουμε αν οι καταδικασμένοι μηχανικοί πρόσφεραν υπάκουα τους σβέρκους τους ή έπεσαν στα γόνατα και ικέτευαν έλεος. Η σφαγή πρέπει να ήταν αποτρόπαιη, γιατί τέτοιες

γέφυρες τις έχτιζαν χιλιάδες άνθρωποι. Εν πάση περιπτώσει, οι διαταγές αυτές φαίνεται να ηρεμούν τον Ξέρξη, του επιτρέπουν να επανακτήσει την εσωτερική του ισορροπία. Οι άνθρωποί του ρίχνουν πάνω από τον Ελλήσποντο νέες γέφυρες και οι μάγοι ανακοινώνουν ότι όλες οι προβλέψεις για το μέλλον είναι ευοίωνες.

Ο βασιλιάς ικανοποιημένος αποφασίζει να συνεχίσει την πορεία του, όταν έρχεται κοντά του ο λυδός φίλος του Πύθιος και τον ικετεύει να του κάνει μια χάρη: «Βασιλιά μου, έχω πέντε παιδιά και συμβαίνει και τα πέντε να εκστρατεύουν μαζί σου στην Ελλάδα. Λοιπόν, βασιλιά μου, λυπήσου την ηλικία μου και απόλυσε το ένα από τα παιδιά μου, το μεγαλύτερο, ώστε να με προσέχει εμένα και την περιουσία μου. Τους άλλους τέσσερις γιους μου πάρε τους μαζί σου».

Ακούγοντας αυτά τα λόγια, ο Ξέρξης οργίζεται και πάλι: «Άνθρωπε κακέ» φωνάζει στο γέροντα «τολμάς, όταν εγώ ο ίδιος εκστρατεύω εναντίον της Ελλάδας και παίρνω μαζί μου τα παιδιά μου και τ' αδέρφια μου και τους συγγενείς και τους φίλους, να σκέπτεσαι τον γιο σου ενώ είσαι δούλος μου και θα έπρεπε να με ακολουθείς με όλη σου την οικογένεια, και με τη γυναίκα σου ακόμη μαζί;». [...] Μόλις τα είπε αυτά έδωσε διαταγή στους δημίους του να βρουν τον μεγαλύτερο γιο του Πυθίου και να τον κόψουν στην μέση, κι αφού το κάνουν να εκθέσουν τα δύο κομμάτια του κορμού του δεξιά και αριστερά από τον δρόμο και ανάμεσά τους να περάσει ο στρατός.

Έτσι και έγινε.

Το ατέλειωτο ποτάμι του στρατού προχωρούσε κυνηγημένο από το σφύριγμα των μαστιγίων και οι στρατιώτες έβλεπαν τα ματωμένα κομμάτια του μεγαλύτερου γιου του Πύθιου που κείτονταν στις δυο πλευρές του δρόμου. Πού βρίσκεται εκείνη τη στιγμή ο Πύθιος; Στέκεται πάνω από το πτώμα; Σε ποιο από τα κομμάτια του; Πώς συμπεριφέρεται όταν ο Ξέρξης πλησιάζει με την άμαξά του; Τι έκφραση έχει το πρόσωπό του; Αυτό δεν το ξέρουμε, διότι ως δούλος πρέπει να είναι γονατιστός με το πρόσωπο στραμμένο στη γη.

Ένα αίσθημα αβεβαιότητας κατακλύζει διαρκώς τον Ξέρξη. Αυτό το σαρακι τον τρώει συνεχώς. Το κρύβει, παίρνοντας ύφος που δηλώνει μεγαλοπρέπεια και αλαζονεία. Για να αισθανθεί ισχυρότερος, να επανακτήσει την αυτοπεποίθηση και τη σιγουριά για τη δύναμή του, οργανώνει επιθεωρήσεις του στρατού και του στόλου. Ο όγκος αυτής της μάζας πρέπει να εντυπωσιάσει, να κόψει την ανάσα. Τα τόξα που εκτοξεύονται ταυτόχρονα από τα βέλη είναι τόσο πολλά, που καλύπτουν τον ήλιο. Ο αριθμός των πλοίων τόσο μεγάλος, που κρύβουν τα νερά του κόλπου: *Φτάνοντας στην Άβυδο, ο Ξέρξης θέλησε να επιθεωρήσει ολόκληρο το στράτευμά του. Είχε κατασκευαστεί επίτηδες μια εξέδρα από άσπρη πέτρα επάνω σε έναν λοφίσκο [...]. Καθώς τους έβλεπε με θαυμασμό, ένωσε την επιθυμία να παρακολουθήσει τον στόλο του να κάνει γυμνάσια. Πράγματι, έτσι έγινε [...]. Ο Ξέρξης ευχαριστήθηκε και από τα γυμνάσια και από το θέαμα του στρατού.*

Καθώς αντίκρυζε τον Ελλήσποντο ολόκληρο σκεπασμένο από καράβια και όλες τις ακτές και την πεδιάδα της Αβύδου γεμάτες ανθρώπους, ο Ξέρξης μακάρισε τον εαυτό του και μετά δάκρυσε.

Ο βασιλιάς κλαίει;

Ο θεός του ο Αρτάβανος βλέποντας τον Ξέρξη να δακρύζει του είπε τούτο: «Βασιλιά μου, τι διαφορά στα αισθήματά σου τώρα και λίγο πριν. Τώρα δακρύζεις από ευτυχία». Και ο Ξέρξης αποκρίθηκε: «Αισθάνθηκα λύπη όταν σκέφθηκα πόσο σύντομη είναι η ζωή του ανθρώπου, αφού σ' εκατό χρόνια κανένας απ' όσους βλέπω τώρα δεν θα ζει!».

Αυτή η συζήτηση για τη ζωή και το θάνατο συνεχίζεται μεταξύ τους για πολύ ακόμα. Έπειτα ο βασιλιάς στέλνει τον γέροντα θείο του πίσω στα Σούσα, και ο ίδιος, αφού περίμενε να χαράξει, διατάζει το πέραςμα από τα στενά του Ελλησπόντου στην άλλη ακτή, την Ευρώπη: *Καθώς πρόβαινε ο ήλιος, ο Ξέρξης έκανε σπονδή στην θάλασσα με χρυσό κύπελλο κι ευχήθηκε στον ήλιο να μη συναντήσει κανένα εμπόδιο, προτού κατακτήσει ολόκληρη την Ευρώπη και φτάσει έως τα πέρατά της.*

Ο στρατός του Ξέρξη πίνοντας τα ποτάμια, τρώγοντας την τροφή όπου και αν την έβρισκε και ακολουθώντας τις βόρειες ακτές του Αιγαίου πελάγους, περνάει στη Θράκη, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και φτάνει στις Θερμοπύλες.

Η μάχη στις Θερμοπύλες είναι ένα πολύ γνωστό ιστορικό γεγονός που διδάσκεται σε όλα τα σχολεία. Συνήθως αφιερώνεται σε αυτές ολόκληρο μάθημα, οι μαθητές πρέπει να ζωγραφίζουν χάρτες και καμιά φορά να γράφουν διαγωνίσματα και να κάνουν σκονάκια για τις απολυτήριες εξετάσεις.

Οι Θερμοπύλες είναι μια στενωπός, ένα πέραςμα ανάμεσα στη θάλασσα και ένα ψηλό βουνό που βρίσκεται βορειοδυτικά της Αθήνας. Κατακτώντας αυτό το πέραςμα, έχεις ανοιχτό το δρόμο προς την Αττική. Το καταλαβαίνουν αυτό οι Πέρσες, το ξέρουν και οι Έλληνες. Γι' αυτό θα δώσουν εδώ μια άγρια μάχη, στην οποία οι Έλληνες θα πέσουν υπερασπιζόμενοι την πατρίδα τους, ενώ και οι Πέρσες θα έχουν τεράστιες απώλειες.

Αρχικά ο Ξέρξης υπολόγιζε ότι οι ευάριθμοι Έλληνες που υπερασπίζονταν τις Θερμοπύλες στη θέα και μόνο της γιγαντιαίας στρατιάς των Περσών απλώς θα το έβαζαν στα πόδια. Περίμενε, λοιπόν, ήσυχος ώσπου να συμβεί αυτό. Αλλά η ελληνική δύναμη με αρχηγό τον Λεωνίδα δεν υποχωρεί. Ανυπομονώντας ο Ξέρξης στέλνει για ανίχνευση έναν έφιππο κατάσκοπο. *Καθώς πλησίαζε ο καβαλάρης στο στρατόπεδο, δεν μπορούσε να δει όλον τον στρατό, γιατί εκείνοι που βρίσκονταν πέρα από το τείχος που είχαν χτίσει δεν ήσαν ορατοί. Μόνο εκείνους που ήσαν έξω μπορούσε να διακρίνει και τα όπλα τους, που είχαν εναποθέσει μπροστά στο τείχος. [...] Άλλους αντίκρυζε να γυμνάζονται και άλλους να χτενίζουν τα μαλλιά τους. Αυτά βλέποντας ο καβαλάρης απόρησε και μετρούσε πόσοι ήταν. Αφού τα παρατήρησε όλα προσεκτικά, γύρισε πίσω ανενόχλητος. Κανείς δεν τον καταδίωξε και κανείς δεν του έδωσε προσοχή. Επέστρεψε, λοιπόν, και ανέφερε στον Ξέρξη όλα όσα είδε.*

Αφού τον άκουσε ο Ξέρξης, δεν μπορούσε να καταλάβει τι συνέβαινε, ότι δηλαδή οι Σπαρτιάτες ετοιμάζονταν να σκοτωθούν [...].

Η μάχη κρατάει μερικές ημέρες, αλλά η ζυγαριά κλίνει προς το μέρος των επιτιθέμενων όταν ένας προδότης υποδεικνύει στους Πέρσες ένα μονοπάτι που οδηγεί από το βουνό στο εχθρικό στρατόπεδο. Περικυκλώνουν τους Έλληνες, που σκοτώνονται στη συντριπτική πλειοψηφία τους. Μετά τη μάχη, ο Ξέρξης περιέρχεται το γεμάτο με

πτώματα πεδίο της μάχης, αναζητώντας τη σορό του Λεωνίδα. [...] ο Ξέρξης, πέρασε ανάμεσα στους νεκρούς και επειδή είχε ακούσει ότι ο Λεωνίδας ήταν βασιλιάς και στρατηγός των Λακεδαιμονίων, έδωσε διαταγή να του κόψουν το κεφάλι και να το στήσουν πάνω σ' ένα κοντάρι.

Όλες τις μάχες που ακολούθησαν ο Ξέρξης τις έχασε: Όταν ο Ξέρξης αντιλήφθηκε το μέγεθος της συμφοράς του, φοβήθηκε μήπως κάποιος Ίων υποβάλει την σκέψη στους Έλληνες, ή μήπως το σκεφθούν μόνοι τους, να πλεύσουν στον Ελλήσποντο και να λύσουν τις γέφυρες. Τότε αποκλεισμένος στην Ευρώπη, θα κινδύνευε να καταστραφεί και αποφάσισε να αναχωρήσει.

Στην πραγματικότητα, το σκάει από το πεδίο της μάχης πριν ακόμη λήξει ο πόλεμος. Επιστρέφει στα Σούσα. Έχει φτάσει τριάντα τόσο ετών. Θα βασιλεύσει στην Περσία για άλλα δεκαπέντε χρόνια. Γι' αυτή την περίοδο λίγα γνωρίζουμε. Ασχολήθηκε με την οικοδόμηση των ανακτόρων του στην Περσέπολη. Αισθανόταν άραγε καμένο χαρτί; Έπεσε μήπως σε κατάθλιψη; Εν πάση περιπτώσει, χάθηκε από τον κόσμο. Έσβησαν τα όνειρα για τη δύναμη, για την κυριαρχία πάνω σε όλους και σε όλα. Λέγεται ότι τον ενδιέφεραν πια μόνο οι γυναίκες: έκτισε γι' αυτές ένα μεγάλο εντυπωσιακό χαρέμι, τα ερείπια του οποίου μου δόθηκε η ευκαιρία να επισκεφτώ.

Ήταν πενήντα έξι ετών όταν το 465 τον δολοφόνησε ο Αρτάβανος, ο αρχηγός της ασφάλειάς του. Ο ίδιος αυτός Αρτάβανος ανέβασε στη βασιλεία τον νεότερο αδερφό του Ξέρξη, τον Αρταξέρξη. Αυτός δολοφόνησε αργότερα τον Αρτάβανο σε μια μάχη σώμα με σώμα που ξέσπασε ανάμεσά τους στο παλάτι. Το γιο του Αρταξέρξη –τον Ξέρξη Β'– τον δολοφόνησε το 425 ο αδερφός του ο Σογδιανός, που δολοφονήθηκε αργότερα από τον Δαρείο τον Β' κτλ. κτλ.

Ο ΟΡΚΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

Νικημένος ο Ξέρξης, αποσύρεται από την Ευρώπη και επιστρέφει στα Σούσα μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού του, που καταρρέει από την εξάντληση, τις αρρώστιες και την ασιτία: *Οι στρατιώτες στην πορεία τους, όπου και να βρίσκονταν, άρπαζαν την σοδειά και την έτρωγαν, κι αν δεν έβρισκαν σοδειά, τότε έτρωγαν το χορτάρι της γης, τις φλούδες και τα φύλλα από τα ήμερα είτε από τα άγρια δέντρα· γενικά δεν άφηναν τίποτε απολύτως, γιατί πεινούσαν πολύ. Έτσι έπεσε αρρώστια και δυσεντερία και πολλοί πέθαναν καθ' οδόν. Όσους αρρώσταιναν, τους άφηνε [...].* Προτού, όμως, συμβεί αυτό, θα προηγηθούν μια σειρά από γεγονότα στη διάρκεια των οποίων θα χυθεί πολύ αίμα.

Ο πόλεμος, βεβαίως, με τον οποίο η Περσία επιδιώκει να κατακτήσει την Ελλάδα συνεχίζεται. Είναι ένας πόλεμος κατά τον οποίο, στην πραγματικότητα, η Ασία επιδιώκει να κυριαρχήσει στην Ευρώπη, ο δεσποτισμός απειλεί να επιβληθεί έναντι της δημοκρατίας και η δουλεία έναντι της ελευθερίας.

Στην αρχή όλα δείχνουν ότι αυτό ακριβώς θα συμβεί. Ο περσικός στρατός προελαύνει στην Ευρώπη, έχοντας διανύσει εκατοντάδες χιλιόμετρα χωρίς να συναντήσει καμιά αντίσταση. Κάτι περισσότερο – μια σειρά από ελληνικά κρατίδια, φοβούμενα ότι η νίκη ενός τόσο μεγάλου στρατού είναι αναπόφευκτη, παραδίδονται αμαχητί και περνούν στο πλευρό των Περσών. Έτσι λοιπόν, ενώ συνεχίζει την πορεία του, ο στρατός του Ξέρξη

αυξάνεται σε αριθμό και ισχυροποιείται ακόμα περισσότερο. Έχοντας σπάσει το φράγμα των Θερμοπυλών, ο Ξέρξης φτάνει στην Αθήνα. Καταλαμβάνει την πόλη και την πυρπολεί. Μολονότι η Αθήνα κείται σε ερείπια, η Ελλάδα εξακολουθεί να αντιστέκεται – θα τη σώσει η μεγαλοφυΐα του Θεμιστοκλή.

Λίγα χρόνια νωρίτερα, ηγέτης της δημοκρατικής παράταξης, που επικρατεί στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας, εκλέγεται μια νέα προσωπικότητα, ο Θεμιστοκλής. Αυτό γίνεται σε μια στιγμή δύσκολη, μέσα σε μια ατμόσφαιρα τεταμένη, καθόσον είναι γνωστό ότι ο Ξέρξης προετοιμάζει εισβολή. Αυτή την ίδια περίοδο στην Αθήνα εισρέει ένα μεγάλο ποσό χρημάτων από τα λατομεία αργύρου στο Λαύριο. Οι λαϊκιστές και οι δημαγωγοί, αρπάζουν αμέσως την ευκαιρία και ρίχνουν το σύνθημα: να μοιραστούν τα χρήματα σε όλους «εξίσου»! Επιτέλους κάθε πολίτης θα έχει στην κυριότητά του κάτι, επιτέλους θα νιώσει δυνατός και ικανοποιημένος.

Αλλά ο Θεμιστοκλής αντιδρά με σύνεση αλλά και τόλμη. «Αθηναίοι» φωνάζει «συνέλθετε! Πάνω μας επικρέμεται η απειλή της καταστροφής. Μοναδική σωτηρία είναι, αντί να μοιράσουμε αυτά τα χρήματα, να τα αξιοποιήσουμε οικοδομώντας ισχυρό στόλο που θα συγκρατήσει την περσική πλημμύρα!».

Ολόκληρη την εικόνα αυτού του μεγάλου πολέμου της αρχαιότητας ο Ηρόδοτος τη χτίζει επί τη βάσει των αντιθέσεων: από τη μια πλευρά, από την Ανατολή, κυλάει ένας τεράστιος, πανίσχυρος οδοστρωτήρας – είναι μια δύναμη τυφλή που τη συγκρατούν σιδερένιοι κανόνες και βρίσκεται υποταγμένη στη δεσποτική εξουσία του βασιλιά-απόλυτου άρχοντα, του βασιλιά-θεού. Από την άλλη, ένας σκόρπιος, αλληλοσυγκρουόμενος, πλήρης εσωτερικών ερίδων και απαιτήσεων ελληνικός κόσμος, ένας κόσμος φυλών και ανεξάρτητων πόλεων, που δεν συγκροτούν καν ενιαίο κράτος. Επικεφαλής αυτού του ασυντόνιστου συνόλου πολιτειών προβάλλουν δύο κέντρα – η Αθήνα και η Σπάρτη. Οι περίπλοκες σχέσεις τους καθώς και οι μεταξύ τους συσχετισμοί θα αποτελέσουν τον άξονα που θα διατρέξει ολόκληρη την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας.

Σε αυτό τον πόλεμο θα σταθούν ο ένας απέναντι στον άλλο δύο άνθρωποι. Ο νεαρός, με ισχυρή την αίσθηση της απόλυτης εξουσίας, Ξέρξης, και ο γηραιότερος, πιο έμπειρος, πεπεισμένος για το δίκαιό του και τολμηρός στα λόγια και στα έργα, Θεμιστοκλής. Οι θέσεις τους δεν μπορούν να συγκριθούν. Ο Ξέρξης διοικεί δίνοντας αυθαίρετα διαταγές· ο Θεμιστοκλής, από την άλλη, πριν δώσει εντολή, πρέπει να εξασφαλίσει τη συγκατάθεση άλλων πολιτικών και στρατιωτικών παραγόντων που μόνο τυπικά υπάγονται στη δικαιοδοσία του, καθώς και την έγκριση ολόκληρου του λαού. Καθένας απ' αυτούς, λοιπόν, αναλαμβάνει διαφορετικό ρόλο. Ο ένας είναι επικεφαλής ενός στρατού που κινείται σαν χιονοστιβάδα, που βιάζεται να φτάσει στην τελική νίκη, ενώ ο δεύτερος είναι *primus inter pares*, αναλώνει ένα σημαντικό μέρος του χρόνου του με το να υποστηρίζει πειστικά τις θέσεις του, να επιχειρηματολογεί και να συζητάει με τους πολυπράγμονες, ασταμάτητα συμμετέχοντες στα κοινά και διαφωνούντες περί όλων Έλληνες.

Οι Πέρσες δεν ταλαιπωρούνται με αμφιταλαντεύσεις – μοναδικός σκοπός τους είναι να ικανοποιήσουν το βασιλιά. Θυμίζουν τους ρώσους στρατιώτες του Οχρού του Όρντον του Μιτσκιέβιτς.⁸

Πώς ξεχύνονται οι στρατιές, που ο Θεός και η πίστη τους είναι ο Τσάρος.

Ένας Τσάρος θυμωμένος: θα πεθάνουμε, κι έτσι θα κάνουμε τον Τσάρο να ευθυμήσει.

Αντίθετα, η φύση των Ελλήνων είναι διχασμένη. Από τη μια πλευρά, είναι δεμένοι με τις μικρές τους πατρίδες, τις πόλεις-κράτη τους, καθεμιά από τις οποίες έχει δικά της συμφέροντα και ξεχωριστές φιλοδοξίες· από την άλλη τις ενώνει η κοινή γλώσσα και η πίστη σε κοινούς θεούς, καθώς επίσης και το νεφελώδες, αλλά κατά καιρούς ιδιαίτερο ισχυρό, αίσθημα του ευρύτερου ελληνικού πατριωτισμού.

Ο πόλεμος διεξάγεται σε δυο μέτωπα: στην ξηρά και τη θάλασσα. Στην ξηρά, μετά την κατάληψη των Θερμοπυλών, οι Πέρσες επί μακρόν δεν συναντούν αντίσταση. Ο στόλος τους όμως ζει διαρκώς όλο και πιο δραματικές στιγμές: Υφίσταται μεγάλες απώλειες λόγω θυελλών και καταιγίδων. Σφοδρές ανεμοθύελλες σπρώχνουν τα περσικά πλοία στους παράκτιους βράχους. Εδώ θρυμματίζονται σαν σπιρτόκουτα και τα πληρώματα πνίγονται.

Μάλιστα ο ελληνικός στόλος συνιστά μικρότερο κίνδυνο από ό,τι αυτές οι θύελλες. Οι Πέρσες διαθέτουν πολύ περισσότερα πλοία, και η υπεροχή τους αυτή φαίνεται να επηρεάζει την ψυχολογία των Ελλήνων. Οι τελευταίοι πέφτουν κάθε τόσο σε πανικό, χάνουν το ηθικό τους και σκέφτονται το ενδεχόμενο της φυγής. Δεν είναι γεννημένοι καβγατζήδες. Δεν έχουν στο μυαλό τους τον πόλεμο. Εάν παρουσιαστεί η ευκαιρία να μην εξωθηθούν τα πράγματα στη σύγκρουση, σπεύδουν να την εκμεταλλευτούν. Σε τέτοιες περιπτώσεις, συμβαίνει κάποιες φορές να προτιμήσουν να φτάσουν ως τα πέρατα του κόσμου. Παρεκτός και εάν ο αντίπαλος είναι ένας άλλος Έλληνας – τότε ρίχνονται με μανία στη μάχη.

Και τώρα, υπό την πίεση των Περσών, ο ελληνικός στόλος υποχωρεί διαρκώς. Ο Θεμιστοκλής, όπου μπορεί και όσο μπορεί, προσπαθεί να τον συγκρατήσει. «Κρατάτε» ενθαρρύνει τα πληρώματα των πλοίων «προσπαθήστε να κρατήσετε τις θέσεις σας!». Καμιά φορά τον ακούνε, αλλά όχι πάντα. Η υποχώρηση συνεχίζεται, και τελικά τα πλοία των Ελλήνων βρίσκουν καταφύγιο στον κόλπο της Σαλαμίνας, κοντά στην Αθήνα. Εδώ οι έλληνες πλοίαρχοι αισθάνονται ασφαλείς. Η είσοδος στον κόλπο είναι τόσο στενή, που ο Πέρσης με τον τεράστιο στόλο του θα πρέπει να το σκεφτεί καλά πριν καταπλεύσει εδώ.

Τώρα ο Ξέρξης προβληματίζεται· το ίδιο και ο Θεμιστοκλής. Ο Ξέρξης: «Να μπω ή να μην μπω;». Ο Θεμιστοκλής: «Θα τραβήξω τον Ξέρξη στον κόλπο. Η έκτασή του είναι τόσο μικρή, που δεν θα μπορέσει να αξιοποιήσει την αριθμητική του υπεροχή, έχω λοιπόν πιθανότητες να νικήσω». Ο Ξέρξης: «Θα νικήσω, γιατί θα κάτσω στο θρόνο μου σε θέση περίοπτη πάνω από την ακτή της θάλασσας, και καθώς οι Πέρσες θα βλέπουν ότι ναυμαχούν υπό το βλέμμα του βασιλιά, θα πολεμήσουν σαν

λιοντάρια!». Ο Θεμιστοκλής δεν ξέρει ακόμη τι σκέφτεται ο Ξέρξης. Για να δελεάσει λοιπόν τον εχθρικό στόλο στον κόλπο, καταφεύγει σε ένα τέχνασμα: στέλνει με βάρκα έναν αγγελιαφόρο του στο στρατόπεδο των Περσών, αφού πρώτα τον έχει δασκαλέψει για το τι πρέπει να πει. *Τ' όνομά του ήταν Σίκιννος· ήταν υπηρέτης του Θεμιστοκλή και παιδαγωγός των παιδιών του. [...] Ο Σίκιννος έφθασε με βάρκα και ανήγγειλε τα ακόλουθα στους στρατηγούς των βαρβάρων: «Με στέλνει ο στρατηγός των Αθηναίων κρυφά από τους υπόλοιπους Έλληνες (είναι ευνοϊκά διατεθειμένος προς τον βασιλιά σας και επιθυμεί περισσότερο την δική σας επιτυχία παρά την δική τους) να σας πω ότι οι Έλληνες έχουν τρομοκρατηθεί και είναι αποφασισμένοι να φύγουν. Τώρα σας παρουσιάζεται ευκαιρία να πραγματοποιήσετε ένα πολύ σπουδαίο κατόρθωμα αν δεν τους αφήσετε να ξεφύγουν. Δεν ομονοούν και δεν θα σας αντισταθούν· θα τους δείτε να δίνουν ναυμαχία ανάμεσά τους, όσοι είναι με το μέρος σας μ' εκείνους που είναι εναντίον σας». Αυτά τους είπε κι έφυγε αμέσως.*

Ο Θεμιστοκλής αποδείχτηκε άριστος ψυχολόγος. Ήξερε ότι ο Ξέρξης, όπως και κάθε δεσπότης, είναι άνθρωπος κενόδοξος, και η κενοδοξία τυφλώνει, αφαιρεί την ικανότητα της λογικής σκέψης. Έτσι έγινε και αυτήν τη φορά. Αντί να κρατηθεί μακριά από αυτή την παγίδα, που αποτελεί πάντα για έναν μεγάλο στόλο ένας μικρός κόλπος, και επιπροσθέτως ενθαρρυσμένος από την είδηση για τις έριδες μεταξύ των Ελλήνων, δίνει διαταγή να πλεύσει ο στόλος στη Σαλαμίνα και με τον τρόπο αυτό να τους ανακόψει το δρόμο της φυγής. Τον ελιγμό αυτό οι Πέρσες τον εκτελούν τη νύχτα, υπό την προστασία του σκότους.

Εκείνη την ίδια νύχτα, και ενώ οι Πέρσες κρυφά και αθόρυβα πλησιάζουν προς τον κόλπο, ανάμεσα στους εντελώς ανυποψίαστους Έλληνες ξεσπάει η επόμενη έριδα. Στην Σαλαμίνα οι στρατηγοί συζητούσαν αδιάκοπα. Δεν ήξεραν ότι οι βάρβαροι τους είχαν περικυκλώσει, αλλά νόμιζαν πως ο εχθρικός στόλος βρισκόταν όπου και την προηγούμενη μέρα.

Όταν πληροφορούνται για την προσέγγιση των Περσών, αρχικά δυσπιστούν. Σύντομα, επιβεβαιώνουν αυτή την είδηση και εμψυχωμένοι από τον Θεμιστοκλή προετοιμάζονται για τη σύγκρουση.

Η μάχη ξεκινάει με το χάραμα, υπό το άγρυπνο βλέμμα του Ξέρξη που κάθεται στο θρόνο του στους πρόποδες του βουνού που βρίσκεται απέναντι από τη Σαλαμίνα και ονομάζεται Αιγάλεω. Όταν ο Ξέρξης [...] έβλεπε κάποιον να πολεμάει γενναία στην ναυμαχία, ρωτούσε να μάθει ποιος ήταν και οι γραμματικοί του έγραφαν τ' όνομα του τριηράρχου, το πατρικό του και την πολιτεία του. Ο Ξέρξης είναι απόλυτα πεπεισμένος για τη νίκη του και σκοπεύει κατόπιν να επιβραβεύσει τους ήρωές της.

Οι μάχες που περιγράφονται στη λογοτεχνία όλων των εποχών έχουν έναν κοινό παρανομαστή: δίνουν την εικόνα ενός μεγάλου χάους, μιας τερατώδους σύγχυσης και κοσμικής αταξίας. Ακόμα και οι καλύτερα προετοιμασμένες μάχες τη στιγμή της μετωπικής σύγκρουσης μετατρέπονται σε αιματηρό, παλλόμενο κουβάρι, στο οποίο είναι δύσκολο να προσανατολιστείς και ακόμα πιο δύσκολο να κυριαρχήσεις. Οι μεν βιάζονται να σκοτώσουν τους δε, κάποιοι κοιτάνε πώς να ξεφύγουν ή τουλάχιστον να αποφύγουν το χτύπημα, και όλα πνίγονται στις φωνές, σε βογκητά και ουρλιαχτά, στη σύγχυση, την οχλοβοή και τον καπνό.

Έτσι έγινε και στη Σαλαμίνα. Αν στην πάλη δυο ανθρώπων υπάρχει κάποια επιδεξιότητα, ακόμα και χάρη, η σύγκρουση, από την άλλη, ανάμεσα σε δύο στόλους που αποτελούνται από ξύλινα πλοία και κινούνται με χιλιάδες κουπιά πρέπει να θύμιζε ένα μεγάλο δοχείο στο οποίο κάποιος έριξε εκατοντάδες καβούρια που σέρνονται τεμπέλικα, σκαρφαλώνουν αηδιαστικά και μπερδεύονται χωρίς καμία τάξη. Το ένα πλοίο εμβόλιζε το άλλο, το ένα αναποδογύριζε το άλλο, κάποιο βυθιζόταν με όλο του το πλήρωμα, ένα άλλο πάσχιζε να υποχωρήσει, μερικά πάλευαν μπλεγμένα και μαγκωμένα μεταξύ τους μέχρι θανάτου, αλλού κάποιο προσπαθούσε να γυρίσει πίσω και κάποιο άλλο να ξεγλιστρήσει έξω από τον κόλπο. Στη γενική σύγχυση οι Έλληνες έπεφταν πάνω σε Έλληνες, οι Πέρσες σε Πέρσες, ώσπου τελικά έπειτα από ώρες μέσα σε τούτη τη θαλάσσια κόλαση, οι τελευταίοι αναγνώρισαν την ήττα τους, και όσοι δεν είχαν βυθιστεί και ήταν σώοι και αβλαβείς επιχείρησαν να το σκάσουν.

Η πρώτη αντίδραση του Ξέρξη στην ήττα ήταν ο φόβος. Είχε τρομοκρατηθεί γράφει ο Ηρόδοτος. Πρώτα απ' όλα στέλνει στην Περσία μερικούς φυσικούς του γιους που τον είχαν συνοδεύσει στην εκστρατεία. Τους εμπιστεύεται στον Ερμότιμο, που καταγόταν από τα Πήδασα και κατείχε ανάμεσα στους ευνούχους του βασιλιά σπουδαία θέση.

Η μοίρα αυτού του ανθρώπου φαίνεται να ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον Ηρόδοτο, ο οποίος αναφέρεται στην ιστορία του με λεπτομέρειες: Από όλους τους ανθρώπους που γνωρίζω, αυτός είναι που πήρε την τρομερότερη εκδίκηση για το κακό που του συνέβη. Όταν τον είχαν αιχμαλωτίσει εχθροί και τον πούλησαν, τον αγόρασε ο Πανιώνιος από την Χίο, ο οποίος κέρδιζε τα προς το ζην από το πιο ατιμωτικό επάγγελμα. Αγόραζε ωραία αγόρια, τα ευνούχιζε και τα οδηγούσε στις Σάρδεις και στην Έφεσο, όπου τα πουλούσε πολύ ακριβά. Στους βαρβάρους οι ευνούχοι είναι ακριβότεροι από τους μη ευνούχους, γιατί μπορούν να τους έχουν περισσότερη εμπιστοσύνη από τους υπόλοιπους. Ο Πανιώνιος είχε ευνουχίσει πολλούς άλλους, εφόσον αυτό ήταν το επάγγελμά του, και ευνούχισε κι αυτόν. Ο Ερμότιμος, λοιπόν, που δεν δυστύχησε κατά τα άλλα, από τις Σάρδεις βρέθηκε, μαζί με άλλα δώρα που τα πρόσφεραν στον βασιλιά, στην αυλή του Ξέρξη, ο οποίος με τον καιρό τον εξετίμησε περισσότερο απ' όλους τους ευνούχους.

Όταν ο βασιλιάς, από τις Σάρδεις όπου βρισκόταν, ξεκίνησε με τον στρατό του εναντίον της Αθήνας, ο Ερμότιμος είχε μεταβεί για κάποια υπόθεση στην περιοχή της Μυσίας, όπου κατοικούν οι Χίοι και ονομάζεται Αταρνεύς. Εκεί συνάντησε τον Πανιώνιο. Τον αναγνώρισε και του μίλησε, λέγοντάς του πολλά και φιλικά λόγια. Του διηγήθηκε πρώτα πόσα καλά του είχαν συμβεί χάρη σ' αυτόν και ύστερα του υποσχέθηκε σε ανταπόδοση να του προσφέρει πολλά, αν πήγαινε κοντά του με την οικογένειά του. Ο Πανιώνιος δέχτηκε πρόθυμα την πρόταση και πήγε με τα παιδιά και την γυναίκα του. Όταν ο Ερμότιμος τους πήρε κοντά του, είπε τα εξής στον Πανιώνιο: «Συ που απέκτησες περιουσία με το πιο ατιμωτικό επάγγελμα, τι κακό έκανα εγώ ή κάποιος δικός μου σ' εσένα ή σε κάποιον δικό σου, ώστε από άνδρας που ήμουν να είμαι τώρα ένα μηδενικό; Νόμιζες ότι θα διαφύγεις της προσοχής των θεών. Αλλά τώρα, επειδή έκανες ανόσιες πράξεις, η δικαιοσύνη τους σ' έριξε στα χέρια μου και δεν μπορείς να εναντιωθείς στην τιμωρία που θα σου

επιβάλλω». Αφού τον λαιδόρησε έτσι, οδήγησε τα παιδιά του Πανιώνιου μπροστά του και τον ανάγκασε να τα ευνουχίσει ο ίδιος. Ήταν τέσσερα και ο Πανιώνιος τα ευνούχισε. Όταν τέλειωσε, τότε ο Ερμότιμος ανάγκασε τα παιδιά να ευνουχίσουν τον πατέρα. Έτσι εκδικήθηκε τον Πανιώνιο ο Ερμότιμος.

Έγκλημα και τιμωρία, αδικία και εκδίκηση, που έρχεται νωρίτερα ή αργότερα, αλλά είναι αναπόδραστη. Τόσο στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, όσο και σε αυτές μεταξύ των λαών. Αυτόν που αρχίζει πρώτος τον πόλεμο, δηλαδή, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Ηροδότου, εκείνον ο οποίος διαπράττει πρώτος την αδικία, αμέσως ή ύστερα από λίγο καιρό, τον περιμένει η εκδίκηση και η τιμωρία. Η σχέση αυτή, που αναπτύσσεται επί τη βάσει της αντίστροφης εξέλιξης, είναι η βαθύτερη ουσία της μοίρας, το νόημα του αναπόφευκτου πεπρωμένου.

Το ήξερε αυτό ο Πανιώνιος, το μαθαίνει τώρα και ο Ξέρξης. Στην περίπτωση του βασιλιά των βασιλέων, το ζήτημα είναι περισσότερο περίπλοκο, γιατί αυτός αποτελεί ταυτόχρονα σύμβολο του λαού και της αυτοκρατορίας. Στα Σούσα, οι Πέρσες, όταν πληροφορούνται την καταστροφή του στόλου στη Σαλαμίνα, δεν σκίζουν τα ιμάτιά τους εξαιτίας της ήττας, αλλά επειδή τρέμουν για την τύχη του βασιλιά. Γι' αυτό και όταν εκείνος επιστρέφει στην Περσία, η είσοδός του γίνεται με ξεχωριστή επισημότητα και μεγαλοπρέπεια – οι άνθρωποι χαίρονται και αναπνέουν με ανακούφιση. Τι πειράζει που χιλιάδες έπεσαν και πνίγηκαν, τι σημασία έχουν τα σπασμένα πλοία· σημασία έχει που ο βασιλιάς είναι ζωντανός και είναι και πάλι μαζί μας!

Ο Ξέρξης αποχωρεί από την Ελλάδα, αλλά αφήνει εκεί ένα τμήμα του στρατού. Για αρχηγό του ορίζει το γαμπρό του Δαρείου και εξάδερφό του, τον Μαρδόνιο.

Ο Μαρδόνιος είναι προσεκτικός. Χωρίς να βιάζεται, περνάει το χειμώνα στη Θεσσαλία. Αργότερα στέλνει ανθρώπους του σε διάφορα μαντεία για να πληροφορηθεί τους χρησμούς τους. Ακολουθώντας τις συμβουλές τους, έστειλε στην Αθήνα τον Αλέξανδρο, γιο του Αμύντα, από την Μακεδονία, επειδή είχε συγγενέψει με Πέρσες [...]. Ο Μαρδόνιος φανταζόταν πως έτσι θα μπορούσε να προσεταιρισθεί τους Αθηναίους, οι οποίοι, καθώς

μάθαινε, ήσαν λαός πολυάριθμος και γενναίος και συνάμα ήξερε καλά πως αυτοί είχαν συμβάλει τα μέγιστα στα κατά θάλασσα παθήματα των Περσών. Αν οι Αθηναίοι προσχωρούσαν, ήλπιζε ότι εύκολα θα κυριαρχούσε στην θάλασσα, πράγμα που ασφαλώς θα συνέβαινε, ενώ στις κατά ξηρά δυνάμεις θεωρούσε ότι υπερτερούσε κατά πολύ. Με τους υπολογισμούς αυτούς λογάριάζε ότι η νίκη του εναντίον των Ελλήνων ήταν βέβαιη.

Ο Αλέξανδρος φτάνει στην Αθήνα και προσπαθεί να πείσει τους κατοίκους της να συμμαχήσουν με τους Πέρσες και να συμβιβαστούν με το βασιλιά τους, απειλώντας τους ότι διαφορετικά θα χαθούν, καθώς η δύναμη του βασιλιά υπερβαίνει κάθε ανθρώπινο, και το χέρι του φτάνει μακριά.

Οι Αθηναίοι όμως του απάντησαν ως εξής: «Και μεις ξέρομε ότι οι δυνάμεις του Μήδου είναι πολύ μεγαλύτερες από τις δικές μας και δεν χρειάζεται γι' αυτό να μας απειλείς. Αγαπούμε όμως τόσο πολύ την ελευθερία, ώστε θα αμυνθούμε όπως μπορούμε [...]. Και τώρα πήγαινε να αναγγείλεις στον Μαρδόνιο πως οι Αθηναίοι του λένε ότι όσο ο ήλιος θα ακολουθεί την ίδια πορεία που ακολουθεί σήμερα, ποτέ δεν θα μιλήσουμε την ίδια γλώσσα με τον Ξέρξη. Αλλά πιστοί στους θεούς μας τους οποίους έχομε συμμάχους, θα αντισταθούμε μαζί τους και μαζί με τους ήρωές μας, που ο Ξέρξης τόλμησε να κάψει τους ναούς και τα αγάλματά τους».

Αλλά και στους Σπαρτιάτες, που είχαν σπεύσει στην Αθήνα φοβούμενοι ότι οι Αθηναίοι θα έρθουν σε συνεννόηση με τους Πέρσες, είπαν: «[...] είναι προσβλητικό να έρχεστε εδώ αμφιβάλλοντας για το φρόνημα των Αθηναίων, αφού ξέρετε ότι ούτε χρυσάφι υπάρχει πουθενά στην γη τόσο πολύ, ούτε τόπος ανώτερος από τον δικό μας σε κάλλος και αρετή, ώστε να τα δεχτούμε και να θελήσομε, μηδίζοντας, να οδηγήσομε σε υποδούλωση την Ελλάδα. [...] Μάθετε, λοιπόν, το εξής [...], ότι έστω και ένας μόνο Αθηναίος αν μείνει, ποτέ δεν θα συμβιβαστεί με τον Ξέρξη.

Ύστερα από αυτά τα λόγια, ο Αλέξανδρος και οι Σπαρτιάτες εγκατέλειψαν την Αθήνα.

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΧΑΝΕΤΑΙ

Δεν βρισκόμουν πια στην Αντίς Αμπέμπα, αλλά στο Νταρ ες-Σαλαάμ – μια πόλη που είναι χτισμένη πάνω σε έναν κόλπο τόσο ιδανικά σκαλισμένο σε ημικόκλιο, που θα μπορούσε κάλλιστα να είναι ένας από τους εκατοντάδες ήρεμους ελληνικούς κόλπους, που μεταφέρθηκε αναπάντεχα εδώ, στην ανατολική ακτή της Αφρικής. Η θάλασσα ήταν πάντα ήρεμη, μικρά, απαλά κύματα, κάνοντας έναν ήσυχο, ρυθμικό παφλασμό, έσβηναν χωρίς ίχνος στη ζεστή άμμο της ακτής.

Σε τούτη την πόλη, που δεν αριθμούσε πάνω από διακόσιες χιλιάδες κατοίκους, συγκεντρωνόταν και ανακατευόταν ο μισός κόσμος. Η ίδια η ονομασία Νταρ ες-Σαλαάμ, που στα αραβικά σημαίνει «Το σπίτι της ειρήνης», μαρτυρούσε τις σχέσεις της με τη Μέση Ανατολή (σχέσεις εξάλλου άδοξες, καθόσον από εδώ οι Άραβες μετέφεραν τους αφρικανούς σκλάβους). Αλλά το κέντρο της πόλης το καταλάμβαναν πρώτα από όλα Ινδοί και Πακιστανοί, με όλες τις παραλλαγές των γλωσσών και των δοξασιών που απαρτίζουν τον πολιτισμό τους: εδώ υπήρχαν και Σιχ και οι πιστοί του Αγά Χαν, μουσουλμάνοι και καθολικοί από την Γκόα. Ξεχωριστές παραιοκίες συγκροτούσαν μετανάστες από τα νησιά του Ινδικού ωκεανού – από τις Σεϊχέλλες και τις Καμόρες, τη Μαδαγασκάρη και τον Μαυρίκιο, μια γοητευτική, ωραία ράτσα που δημιουργήθηκε από τις επιμειξίες και τις σχέσεις μεταξύ των πιο διαφορετικών λαών του Νότου. Αργότερα άρχισαν να έρχονται και να εγκαθίστανται εδώ επίσης χιλιάδες Κινέζοι, που εργάστηκαν στη σιδηροδρομική γραμμή Τανζανία-Ζάμπια.

Ένας Ευρωπαίος που για πρώτη φορά συναντάει μια τέτοια ποικιλομορφία λαών και πολιτισμών, όπως αυτή στο Νταρ ες-Σαλαάμ, εντυπωσιάζεται όχι μόνο από το γεγονός ότι πέρα από την Ευρώπη υπάρχουν κάποιοι άλλοι κόσμοι –αυτό στο τέλος τέλος, τουλάχιστον θεωρητικά, από κάποια στιγμή και έπειτα το ήξερε–, αλλά πρώτα απ’ όλα από το ότι αυτοί οι κόσμοι διασταυρώνονται, επικοινωνούν, ανακατεύονται και συμβιώνουν δίχως τη μεσολάβηση, τη συμμετοχή και τη σύμφωνη γνώμη της Ευρώπης, η οποία φαίνεται ακόμα και να αγνοεί τις εξελίξεις αυτές. Επί πολλούς αιώνες η Ευρώπη ήταν το κέντρο του κόσμου, με μια έννοια τόσο κυριολεκτική και προφανή, που τώρα ο Ευρωπαίος δυσκολεύεται να συνειδητοποιήσει ότι δίχως αυτόν και πέρα από αυτόν άλλοι λαοί και πολιτισμοί ζουν τη δική τους ζωή, έχουν διαφορετικές παραδόσεις και διαφορετικά προβλήματα. Και ότι μάλλον εκείνος ήταν νιόφερτος, κάποιος ξένος, και ο κόσμος του – μια πραγματικότητα μακρινή και αφηρημένη.

Ο πρώτος που συνειδητοποίησε την πολλαπλότητα της ουσίας του κόσμου ήταν ο Ηρόδοτος. «Όχι, δεν είμαστε μόνοι» λέει στους Έλληνες μέσω του έργου του, και για να το αποδείξει, ταξιδεύει ως τα πέρατα του κόσμου. «Έχουμε γείτονες, εκείνοι με τη σειρά τους έχουν τους δικούς τους γείτονες, και όλοι μαζί κατοικούμε έναν πλανήτη».

Για έναν άνθρωπο που ως τότε ζούσε στη μικρή του πατρίδα, της οποίας την έκταση μπορούσε εύκολα να διασχίσει πεζή, αυτή η νέα πλανητική διάσταση της πραγματικότητας ήταν μια αποκάλυψη, άλλαζε την εικόνα που είχε για τον κόσμο, του έδινε νέες αναλογίες και προσδιόριζε άγνωστες κλίμακες αξιών.

Συγχρόνως ο Ηρόδοτος ταξιδεύοντας και φτάνοντας σε διάφορες φυλές και λαούς διαπιστώνει και σημειώνει ότι καθένας από αυτούς έχει τη δική του ιστορία, ότι η ιστορία αυτή λαμβάνει χώρα ανεξάρτητα, αλλά και παράλληλα με άλλες, ότι, με ένα λόγο, η ιστορία της ανθρωπότητας θυμίζει ένα μεγάλο καζάνι του οποίου η επιφάνεια βρίσκεται σε κατάσταση διαρκούς βρασμού, ασταμάτητων συγκρούσεων ανάμεσα σε αμέτρητα μόρια που κινούνται στις τροχιές τους, οι οποίες συναντιούνται και τέμνονται σε ένα άπειρο πλήθος σημείων.

Ο Ηρόδοτος ανακαλύπτει και κάτι ακόμα, τη σχετικότητα του χρόνου ή, πιο συγκεκριμένα, την πληθώρα των χρονολογικών συστημάτων και των τρόπων υπολογισμού του. Παλιότερα, οι απλοί χωρικοί μετρούσαν το χρόνο σύμφωνα με τις εποχές του έτους, οι άνθρωποι στις πόλεις σύμφωνα με τις γενιές, οι χρονικογράφοι των αρχαίων κρατών με βάση το μάκρος των δυναστειών που κυριαρχούσαν. Πώς να τα συγκρίνει κανείς όλα αυτά, πώς να βρεις ένα μετατροπέα ή έναν κοινό παρανομαστή; Ο Ηρόδοτος παλεύει με αυτό συνεχώς, αναζητεί λύσεις. Συνηθισμένοι στο να μετράμε μηχανικά, δεν συνειδητοποιούμε πόσο μεγάλο πρόβλημα αποτελούσε για τον άνθρωπο ο υπολογισμός του χρόνου, πόσες δυσκολίες, γρίφους και μυστικά έκρυβε μέσα του.

Καμιά φορά, όταν είχα ελεύθερο το απόγευμα ή το βράδυ, πήγαινα με το σαραβαλιασμένο, πράσινο Λαντρόβερ μου στο ξενοδοχείο Sea View, όπου μπορούσες να καθίσεις στη βεράντα και να παραγγείλεις μπίρα ή τσάι, να ακούσεις τη θάλασσα να βουίζει ή, όταν πια νύχτωνε, τους γρύλους να τρίζουν. Ήταν ένας από τους αγαπημένους τόπους συναντήσεων, και συχνά έρχονταν εδώ συνάδελφοι από άλλα πρακτορεία ή εφημερίδες. Την ημέρα όλοι τριγυρνούσαμε στην πόλη για να ψαρέψουμε καμιά πληροφορία. Σε αυτή την επαρχιακή πόλη δεν συνέβαιναν πολλά πράγματα, και για να πάρουμε οποιαδήποτε πληροφορία, αντί να ανταγωνιζόμαστε μεταξύ μας, φροντίζαμε να συνεργαστούμε. Ο ένας είχε καλύτερο αυτί, ο άλλος καλύτερο μάτι, και κάποιος άλλος μεγαλύτερη δημοσιογραφική τύχη. Κάθε τόσο, στο δρόμο, στο ξενοδοχείο Sea View ή σε ένα κλιματιζόμενο καφενείο –στου Ιταλού–, γινόταν η ανταλλαγή της λείας. Κάποιος είχε ακούσει ότι έρχεται ο Μοντλάν από τη Μοζαμβίκη, άλλοι είχαν διαφορετικές πληροφορίες, έλεγαν ότι έρχεται ο Νκόμο από τη Ροδεσία. Κάποιος είχε μάθει ότι έγινε απόπειρα εναντίον του Μομπούτου, οι υπόλοιποι ισχυρίζονταν ότι επρόκειτο για φήμες, και στο κάτω κάτω, πώς να το διασταυρώσεις αυτό; Από κάτι τέτοιες φήμες, ψιθύρους, εικασίες, αλλά και πραγματικά γεγονότα, στοιχειοθετούσαμε τις πληροφορίες μας και τις στέλναμε στον κόσμο.

Καμιά φορά ήμουν μόνος στη βεράντα και, έχοντας μαζί μου τον Ηρόδοτο, άνοιγα το βιβλίο στην τύχη. Οι Ιστορίες είναι ένα έργο γεμάτο αφηγήσεις, παρεκβάσεις, παρενθήκες, μέσα στις οποίες καταγράφονται ένα πλήθος παρατηρήσεων και πληροφοριών. Το θρακικό έθνος είναι μετά τους Ινδούς το πολυπληθέστερο που υπάρχει στον κόσμο. Πιστεύω ότι αν οι Θράκες είχαν έναν άρχοντα και ομονοούσαν μεταξύ τους θα ήσαν ακατανίκητοι και ισχυρότεροι από οποιοδήποτε άλλο έθνος. Αλλά κάτι τέτοιο είναι αδύνατον και δεν πρόκειται να συμβεί ποτέ, γι' αυτό και είναι ανίσχυροι. [...] Πωλούν τα παιδιά τους σε ξένους. Δεν ενδιαφέρονται για την παρθενία των κοριτσιών τους αλλά τους επιτρέπουν να συνευρίσκονται με όποιον άνδρα θέλουν· τις γυναίκες τους όμως τις παρακολουθούν αυστηρά. Τις αγοράζουν από τους γονείς τους πολύ ακριβά. Θεωρούν ότι η δερματοστιξία φανερώνει ευγενική καταγωγή, ενώ αντίθετα είναι ταπεινής καταγωγής όποιος δεν την έχει. Το να μη δουλεύει κανείς είναι το ευγενέστερο, το να δουλεύει στην γη είναι το χειρότερο. Το να ζει κάποιος από τον πόλεμο και την ληστεία θεωρείται εντιμότατο. Αυτά είναι τα κυριότερα έθιμά τους.

Σηκώνω το βλέμμα μου και βλέπω πως στον φωτισμένο με πολύχρωμα φώτα κήπο το γκαρσόνι –που είναι Ινδός και λέγεται Ανίλ– ταΐζει με μπανάνα μια μικρή εξημερωμένη μαϊμού που κρέμεται από το κλαδί ενός μάγκο. Το ζωάκι κάνει αστείες γκριμάτσες, και ο Ανίλ πέφτει κάτω από τα γέλια. Αυτή η σκηνή, το γκαρσόνι, η βραδιά, η ζέστη και τα τριζόνια, η μπανάνα και το τσάι, μου θυμίζει τις Ινδίες, τις δικές μου ημέρες μαγείας και αμηχανίας, την αδιάκοπη παρουσία της τροπικής ατμόσφαιρας που διαπερνάει τον άνθρωπο εδώ και εκεί με την ίδια ένταση. Μου φαίνεται, μάλιστα, ότι με περιβάλλει το άρωμα της Ινδίας, καθώς ο Ανίλ μυρίζει από μακριά μπέτελ, γλυκάνισο και περγαμόντο. Άλλωστε οι Ινδίες είναι εδώ παντού – κάθε τόσο συναντάς ινδικούς ναούς, εστιατόρια, φυτείες σιζάλ και βαμβακιού.

Επιστρέφω στον Ηρόδοτο.

Η επίμονη ανάγνωση του έργου του, και μάλιστα μια ορισμένη εξοικείωση, ένα είδος εξάρτησης και συνήθειας που συχνά έφτανε ως το σημείο του εθισμού, άρχισαν να ασκούν επάνω μου μια περίεργη επίδραση που δεν μπορώ να προσδιορίσω με ακρίβεια. Το σίγουρο είναι ότι με οδηγεί σε μια κατάσταση όπου παύω να αισθάνομαι ότι υπάρχει το φράγμα του χρόνου κι ότι από τα γεγονότα που περιγράφει ο Έλληνας με χωρίζουν δυόμισι χιλιάδες χρόνια, μια άβυσσος, στην οποία χωράει και η Ρώμη και ο Μεσαίωνας, η γέννηση και η ύπαρξη της Μεγάλης Θρησκείας, η ανακάλυψη της Αμερικής, η Αναγέννηση και ο Διαφωτισμός, η ατμομηχανή και ο ηλεκτρικός σπινθήρας, ο τηλέγραφος και το αεροπλάνο, εκατοντάδες πόλεμοι, μεταξύ των οποίων δυο παγκόσμιοι, η ανακάλυψη των αντιβιοτικών, η δημογραφική έκρηξη, χιλιάδες και χιλιάδες πράγματα και γεγονότα, που –όταν διαβάζουμε τον Ηρόδοτο– χάνονται, είναι σαν να μην υπήρξαν ποτέ ή σαν να έφυγαν από το πρώτο πλάνο, από το προσκήνιο, και αποσύρθηκαν στη σκιά, κρύφτηκαν πίσω από την αυλαία, πίσω από τα παρασκήνια.

Άραγε ο Ηρόδοτος, που γεννήθηκε, έζησε και έδρασε σε εκείνη την πλευρά από την οποία μας χωρίζει η άβυσσος του χρόνου, αισθανόταν φτωχότερος; Τίποτα δεν μας οδηγεί στο να υποθέσουμε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, φαίνεται να ζει μια ζωή γεμάτη, γνωρίζει όλο τον κόσμο, συναντά πλήθος ανθρώπων, ακούει εκατοντάδες ιστορίες. Είναι άνθρωπος δραστήριος, αεικίνητος και ακατάβλητος, με διαρκείς ανησυχίες και ασχολίες. Θα ήθελε να γνωρίσει και να πληροφορηθεί ακόμα πολλά πράγματα, να διερευνήσει υποθέσεις και μυστικά, να λύσει αινίγματα, να απαντήσει σε μια μακρά λιτανεία ερωτημάτων, αλλά απλώς δεν του φτάνει ο χρόνος, οι δυνάμεις και χρόνος, απλώς δεν προφταίνει, όπως και εμείς δεν προφταίνουμε – είναι τόσο σύντομη η ζωή του ανθρώπου! Τον ενοχλεί άραγε ότι δεν έχει στη διάθεσή του ένα γρήγορο μέσο –ένα τρένο ή ένα αεροπλάνο–, ότι δεν έχει ούτε καν ένα ποδήλατο; Μπορούμε να αμφιβάλλουμε γι' αυτό. Αλλά κι αν είχε στη διάθεσή του ένα γρήγορο, σύγχρονο μεταφορικό μέσο, θα συγκέντρωνε και θα μας άφηνε περισσότερες πληροφορίες; Και σε τούτο μπορούμε να αμφιβάλλουμε.

Έχω την εντύπωση ότι το πρόβλημά του ήταν εντελώς άλλο. Και συγκεκριμένα: ο Ηρόδοτος αποφασίζει πιθανώς προς το τέλος της ζωής του να γράψει ένα βιβλίο, γιατί συνειδητοποιεί ότι το τεράστιο πλήθος αφηγήσεων και πληροφοριών που έχει συγκεντρώσει και καταγράφει στη μνήμη του, ή στην καλύτερη περίπτωση στις προσωπικές του σημειώσεις, σε αντίθετη περίπτωση είναι καταδικασμένο να χαθεί. Είναι ο ίδιος πάντα αγώνας του ανθρώπου με το χρόνο, η πάλη με τις αδυναμίες της μνήμης, με το εφήμερο της μνήμης, τη μόνιμη τάση της να σβήνει και να χάνεται. Από αυτήν ακριβώς την πάλη γεννήθηκε η ιδέα του βιβλίου, κάθε βιβλίου. Και από εδώ απορρέει η μονιμότητά του –θα μπορούσα να πω– η αιωνιότητά του. Γιατί ο άνθρωπος γνωρίζει, και στο βαθμό που περνάνε τα χρόνια το συνειδητοποιεί όλο και περισσότερο, με όλο και πιο οδυνηρό τρόπο, ότι η μνήμη είναι αδύνατη και φευγαλέα, και αν δεν καταγράψει τις γνώσεις του και τις εμπειρίες του σε μορφή πιο σταθερή, όλα αυτά που υπάρχουν μέσα του θα χαθούν. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο όλοι θέλουν να γράψουν βιβλίο. Οι τραγουδιστές και οι ποδοσφαιριστές, οι πολιτικοί και οι εκατομμυριούχοι. Και εάν δεν μπορούν μόνοι τους ή δεν έχουν το χρόνο, το αναθέτουν σε άλλους. Έτσι είναι, και έτσι θα είναι για πάντα. Πολύ δε περισσότερο που το γράψιμο μοιάζει να είναι μια απασχόληση εύκολη και απλή. Εκείνοι που σκέφτονται έτσι μπορούν να επικαλεστούν την άποψη του Τόμας Μαν ότι «ο συγγραφέας είναι ένας άνθρωπος που του είναι πιο δύσκολο να γράψει απ' ό,τι στους άλλους ανθρώπους».

Η επιθυμία του ανθρώπου να διαφυλάξει για τους άλλους όσο το δυνατόν περισσότερα από αυτά που έχει μάθει και έχει ζήσει κάνει το έργο του Έλληνα να είναι κάτι παραπάνω από μια απλή καταγραφή της ιστορίας των δυναστειών, των βασιλιάδων και των παλατιανών μηχανορραφιών. Μολονότι γράφει όντως πολλά για τους δεσπότες και την εξουσία, μας μιλάει επίσης για τη ζωή των απλών ανθρώπων, για τις δοξασίες και τις καλλιέργειες, για τις αρρώστιες και τις φυσικές καταστροφές, για τα βουνά και τα ποτάμια, για τα φυτά και τα ζώα. Για παράδειγμα αναφέρει για τις γάτες: *Όταν ξεσπάσει κάποια πυρκαγιά, παράξενη ιερή μανία καταλαμβάνει τις γάτες. Οι Αιγύπτιοι στέκονται στην σειρά και νοιάζονται για τις γάτες αντί να κοιτάζουν να σβήσουν την φωτιά. Εκείνες, όμως, ξεφεύγουν ανάμεσά τους ή πηδάνε από πάνω τους και ρίχνονται στην φωτιά. Και όταν συμβεί κάτι τέτοιο, τότε οι Αιγύπτιοι*

αισθάνονται μεγάλη λύπη. Σ' όποιο σπίτι ψοφήσει γάτος από φυσικό αίτιο, όλοι οι ένοικοι ξυρίζουν μόνο τα φρύδια τους. Αν ψοφήσει σκύλος, τότε ξυρίζουν το κεφάλι τους και όλο τους το σώμα.

Έη για τους κροκόδειλους:

Και τώρα πώς είναι οι κροκόδειλοι: Τους τέσσερις μήνες του χειμώνα δεν τρώνε τίποτα. Παρ' όλο που είναι τετράποδα, ζουν στην στεριά και στο νερό. [...] Απ' όσα ζώα ξέρομε, είναι εκείνο που ενώ γεννιέται τόσο μικρό, στην συνέχεια γίνεται πολύ μεγάλο. Τα αυγά που γεννάει δεν είναι πολύ μεγαλύτερα από της χήνας και ο νεοσσός είναι ανάλογος με το μέγεθος του αυγού, αλλά μεγαλώνοντας φτάνει τις δεκαεπτά πήχες και περισσότερο. Έχει μάτια σαν του χοίρου, δόντια πολύ μεγάλα [...]. Όλα τα άλλα ζώα και τα πουλιά τον αποφεύγουν, αλλά το πουλί τροχίλος τα έχει καλά μαζί του επειδή τον ωφελεί, γιατί όταν βγει ο κροκόδειλος από το νερό και χάσκει (συνηθίζει να στρέφει προς την δύση), τότε ο τροχίλος μπαίνει στο στόμα του και τρώει τις βδέλλες. Και ο κροκόδειλος ευχαριστείται που τον ανακουφίζει και δεν πειράζει το πουλί.

Αυτές τις ιστορίες για τις γάτες και τους κροκόδειλους δεν τις πρόσεξα από την αρχή. Πρόβαλαν με την ευκαιρία μιας κατοπινής ανάγνωσης, όταν διάβασα με φρίκη τις περιγραφές που τις θέλει να πέφτουν τρελαμένες στη φωτιά και όταν καθισμένος στις όχθες του Νείλου μού φάνηκε ότι είδα ένα ανοιχτό στόμα κροκόδειλου και μέσα του να στριφογυρίζει άφοβα ένα μικρό πουλάκι. Γιατί το βιβλίο του Έλληνα, όπως κάθε μεγάλο έργο, πρέπει να το διαβάζεις πολλές φορές – κάθε φορά μας αποκαλύπτει ένα νέο στρώμα, άλλα απαρατήρητα ως τότε περιεχόμενα, εικόνες, έννοιες. Γιατί μέσα σε κάθε μεγάλο βιβλίο υπάρχουν κάμποσα άλλα· πρέπει μόνο να είσαι πρόθυμος να τα αναζητήσεις, να τα ανακαλύψεις και να εμβαθύνεις, προκειμένου να τα κατανοήσεις.

Ο Ηρόδοτος ζει μια γεμάτη ζωή, δεν τον ενοχλεί η έλλειψη τηλεφώνου και αεροπλάνου, δεν μπορεί να δυσφορεί ακόμα και γιατί δεν έχει ποδήλατο. Αυτά τα μέσα, άλλωστε, θα επινοηθούν ύστερα από χιλιάδες χρόνια, αλλά αυτό δεν έχει σημασία, δεν υποπτεύεται καν ότι θα του ήταν χρήσιμα, ζει θαυμάσια και χωρίς αυτά. Η ζωή του κόσμου και η δική του ζωή έχουν τη δική τους δυναμική, τη δική τους αμείωτη και αυτάρκη ενέργεια. Αυτήν

αισθάνεται, αυτή του δίνει φτερά. Αναμφίβολα πρέπει να ήταν άνθρωπος ήρεμος, χαλαρός, καλοσυνάτος, γιατί μόνο σε τέτοιους ανθρώπους οι ξένοι αποκαλύπτουν τα μυστικά τους. Απέναντι σε έναν άνθρωπο κατσούφη, κλειστό, δεν ανοίγονται, οι ζοφερές φύσεις δημιουργούν στους άλλους την επιθυμία να απομακρυνθούν, την ανάγκη να κρατήσουν απόσταση, μπορεί να προκαλέσουν ακόμα και φόβο. Αν είχε τέτοιο χαρακτήρα, δεν θα μπορούσε να υλοποιήσει το σκοπό του, και εμείς δεν θα είχαμε κληρονομήσει το έργο του.

Το σκεφτόμουν συχνά αυτό, και ένιωθα ταυτόχρονα, όχι χωρίς απορία και κάποια ανησυχία, ότι όσο βυθίζομαι στην ανάγνωση του Ηροδότου, βρισκόταν σε εξέλιξη μέσα μου μια συναισθηματική εμπλοκή, μια διανοητική διαδικασία ταύτισης με αυτό τον κόσμο και με αυτά τα γεγονότα που μας κάνει γνωστά ο Ηρόδοτος. Με συνέπαιρνε περισσότερο η καταστροφή της Αθήνας απ' ό,τι το τελευταίο στρατιωτικό πραξικόπημα στο Σουδάν, και η καταβύθιση του περσικού στόλου με συγκινούσε περισσότερο από την τελευταία εξέγερση του στρατού στο Κονγκό. Τώρα ο κόσμος που ζούσα δεν ήταν μόνο η Αφρική, για την οποία έπρεπε να γράφω ως ανταποκριτής του πρακτορείου Τύπου, αλλά και εκείνος που είχε χαθεί πριν από εκατοντάδες χρόνια, σε τόπους μακρινούς.

Δεν ήταν, λοιπόν, καθόλου παράξενο που καθισμένος στη βεράντα του ξενοδοχείου Sea View στο Νταρ ες-Σαλαάμ, μια καυτή τροπική νύχτα, σκεφτόμουν τους ξεπαγιασμένους στρατιώτες του Μαρδόνιου στη Θεσσαλία, που μέσα στην κρύα νύχτα –στην Ευρώπη ήταν τότε χειμώνας– προσπαθούσαν να ζεστάνουν στη φωτιά τα κοκαλιασμένα χέρια τους.

Η ΕΡΗΜΟΣ ΚΑΙ Η ΘΑΛΑΣΣΑ

Αφήνω προς το παρόν τον ελληνοπερσικό πόλεμο με τις ατέλειωτες επιδρομές των βαρβαρικών στρατευμάτων και τους καβγάδες των φιλέριδων Ελλήνων για την πρωτιά και την ανάληψη της αρχηγίας, γιατί μόλις μου τηλεφώνησε ο πρέσβης της Αλγερίας Γιούντι, λέγοντάς μου με σημασία ότι «θα άξιζε να συναντηθούμε». Πίσω από μια τέτοια φράση, υπάρχει συνήθως κάποια υπόσχεση, κάποιο ενθαρρυντικό υπονοούμενο, κάτι που ενδεχομένως να αξίζει το ενδιαφέρον και την προσοχή μας. Είναι λίγο σαν κάποιος να λέει: «Έλα να συναντηθούμε, έχω κάτι για σένα, δεν θα μετανιώσεις».

Ο Γιούντι είχε μια έξοχη κατοικία, μια ευάερη, λευκή έπαυλη, χτισμένη σε μεγαλοπρεπή παλαιομαυριτανικό ρυθμό, προσανατολισμένη κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να πέφτει σκιά παντού, ακόμα και στις μεριές εκείνες που, λογικά, θα έπρεπε να λούζονται στον ήλιο. Καθίσαμε στον κήπο. Πίσω από το ψηλό τείχος έφτανε το βουητό του ωκεανού. Ήταν η ώρα της πλημμυρίδας, και κάπου από το βάθος της θάλασσας, πίσω από τον ορίζοντα, έρχονταν πανύψηλα κύματα που έσκαγαν κοντά μας, γιατί η βίλα είχε χτιστεί πάνω στη θάλασσα, σε μια χαμηλή βραχώδη ακτή.

Στη διάρκεια της συνάντησης, μιλήσαμε για όλα και για τίποτα, έτσι που κάποια στιγμή άρχισα να αναρωτιέμαι για το λόγο για τον οποίο με είχε προσκαλέσει, όταν ξαφνικά μου είπε:

«Νομίζω ότι αξίζει να πας στο Αλγέρι. Εκεί μπορούν να συμβούν τώρα ενδιαφέροντα πράγματα. Αν θέλεις, μπορώ να σου δώσω βίζα».

Τα λόγια του με ξάφνιασαν. Ήταν το έτος 1965 και στην Αλγερία δεν συνέβαινε τίποτα το ιδιαίτερο. Είχε αποκτήσει εδώ και τρία χρόνια την ανεξαρτησία της, και επικεφαλής της ήταν ένας ευφυής, δημοφιλής, νέος άνθρωπος – ο Άχμεντ Μπεν Μπέλα.

Ο Γιούντι δεν θέλησε να μου πει τίποτα περισσότερο. Πλησίαζε η ώρα των βραδινών προσευχών, και ο Γιούντι, που ήταν μουσουλμάνος, έβγαλε το ροζάριο και άρχισε να μετακινεί με τα δάχτυλα τις σμαραγδένιες χάντρες του· κατάλαβα ότι ήταν ώρα να φύγω. Ήμουν σαστισμένος. Εάν ζητούσα άδεια παραμονής από την Αλγερία, θα έπρεπε, χωρίς αμφιβολία, να απαντήσω στις ερωτήσεις τους και να δηλώσω το λόγο για τον οποίο ήθελα να επισκεφτώ τη χώρα. Εγώ όμως δεν είχα ιδέα γιατί έπρεπε να πάω εκεί. Επιπλέον το να διασχίσεις τη μισή Αφρική χωρίς συγκεκριμένο σκοπό ήταν μεγάλη αυθαιρεσία και τεράστια οικονομική επιβάρυνση, και εγώ δούλευα σε ένα πρακτορείο ειδήσεων το οποίο υπολόγιζε την κάθε δεκάρα και έπρεπε να δικαιολογεί το παραμικρό έξοδο.

Αλλά στον τρόπο που ο Γιούντι μού έκανε την πρότασή του, στον ενθαρρυντικό τόνο της φωνής του, υπήρχε κάτι το πειστικό, ακόμα και πιεστικό, και ως εκ τούτου αποφάσισα να το ρισκάρω και να πάω. Ταξίδεψα αεροπορικώς από το Νταρ ες-Σαλαάμ μέσω Μπάνγκκι, Φορτ Λάμα και Αγκαντέζ, και επειδή σε αυτά τα δρομολόγια τα αεροπλάνα είναι μικρά και αργά, και πετούν σε χαμηλό ύψος, η διαδρομή πάνω από τη Σαχάρα σου επιφυλάσσει ένα πλήθος ελκυστικές εικόνες – τη μια ελκυστικά πολύχρωμες, την άλλη μονότονα σκοτεινές. Από τη μια στιγμή στην άλλη, έτσι για αντίθεση, μέσα στη σεληνιακή νέκρα, εμφανίζεται αναπάντεχα μια θαλερή και πολυάνθρωπη όαση.

Στο Αλγέρι το αεροδρόμιο ήταν άδειο, κλειστό. Το αεροπλάνο μας, ωστόσο, έγινε δεκτό, γιατί ανήκε στις εσωτερικές γραμμές. Το περικύκλωσαν αμέσως στρατιώτες με γκριζοπράσινες στολές παραλλαγής και μας οδήγησαν –τους λιγοστούς επιβάτες– σε ένα γυάλινο κτίριο. Ο έλεγχος δεν ήταν αυστηρός, και οι στρατιώτες ήταν ευγενικοί, αν και λιγομίλητοι. Μας είπαν μόνο ότι τη νύχτα είχε γίνει πραξικόπημα, ότι «ο τύραννος διώχθηκε», και ανέλαβε την εξουσία το Γενικό Επιτελείο. «Ο τύραννος;» θέλησα να ρωτήσω «ποιος τύραννος;». Είχα δει τον Μπεν

Μπέλα πριν από δυο χρόνια στην Αντίς Αμπέμπα. Έδινε την εντύπωση ενός ευγενικού, ακόμα και ευχάριστου ανθρώπου.

Η πόλη είναι μεγάλη και ηλιόλουστη. Απλώνεται σε έναν ευρύ κόλπο αμφιθεατρικά. Πρέπει συνεχώς να σκαρφαλώνεις το βουνό ή να το κατεβαίνεις. Υπάρχουν δρόμοι κομποί αλά γαλλικά και δρόμοι πολυσύχναστοι αλά αραβικά. Εδώ, μέσα στη μεσογειακή χοάνη, μοιάζουν να μπερδεύονται και να ανακατεύονται όλα, κάτι που μπορεί κανείς να διακρίνει τόσο στην αρχιτεκτονική, στην ενδυμασία αλλά και στα έθιμα. Όλα αλλάζουν χρώματα, μυρίζουν, ζαλίζουν, κουράζουν. Όλα προκαλούν ενδιαφέρον, προσελκύουν, μαγεύουν, αλλά και εμπνέουν ανησυχία. Αν νιώσει κάποιος κουρασμένος, μπορεί να ξαποστάσει σε ένα από τα εκατοντάδες καφεενεδάκια, αραβικά ή γαλλικά. Μπορεί να φάει σε ένα από τα εκατοντάδες μπαρ ή εστιατόρια. Καθώς η θάλασσα είναι κοντά, τα κέντρα αυτά είναι γεμάτα από ψάρια και από μια απίστευτη ποικιλία θαλασσινών – όστρακα, μύδια, караβίδες, χταπόδια, στρείδια.

Αλλά το Αλγέρι είναι πρώτα απ' όλα ένας τόπος όπου διασταυρώνονται και συμβιώνουν δύο παραδόσεις – η χριστιανική και η αραβική. Η ιστορία αυτής της συνύπαρξης είναι η ιστορία της πόλης (που, άλλωστε, έχει μακρά προϊστορία – φοινικική, ελληνική, ρωμαϊκή). Ο άνθρωπος, λοιπόν, που κινείται συνεχώς στη σκιά μιας εκκλησίας ή ενός τζαμιού, αισθάνεται διαρκώς τη γραμμή που χωρίζει αυτά τα εδάφη.

Ας πάρουμε το κέντρο. Το αραβικό του τμήμα ονομάζεται Κάσμπα. Εκεί φτάνεις ανεβαίνοντας πλατιές πέτρινες σκάλες με δεκάδες σκαλοπάτια. Αλλά το πρόβλημα δεν είναι οι σκάλες, το πρόβλημα είναι ότι, καθώς χανόμαστε μέσα στα σοκάκια της Κάσμπα, νιώθουμε όλο και περισσότερο να πλανιέται μια αλλαγή στην ατμόσφαιρα. Άλλωστε, αυτή η εκ πρώτης όψεως συνηθισμένη περιπλάνησή μας δεν γίνεται στην πορεία μια μάλλον συνειδητή προσπάθεια να περάσουμε όσο το δυνατόν πιο γρήγορα, να απαλλαγούμε από αυτή την άβολη, ενοχλητική κατάσταση όταν, καθώς προχωρούμε, παρατηρούμε δεκάδες ακίνητα ζευγάρια μάτια να μας κοιτούν από παντού με επίμονη προσοχή; Ή μήπως μόνο έτσι μας φαίνεται; Είμαστε μήπως υπερευαίσθητοι; Αλλά γιατί ακριβώς στην Κάσμπα να είμαστε υπερευαίσθητοι; Γιατί μένουμε αδιάφοροι όταν

κάποιος μας κοιτάζει σε γαλλικό δρόμο; Γιατί στον γαλλικό δρόμο αυτό περνάει απαρατήρητο, ενώ στην Κάσμπα μάς ενοχλεί, μας δημιουργεί δυσφορία; Τα μάτια μοιάζουν, το γεγονός της παρατήρησης αυτό καθεαυτό επίσης, και όμως προσλαμβάνουμε αυτές τις δύο ανάλογες καταστάσεις με τρόπο τόσο διαφορετικό.

Και όταν επιτέλους περάσουμε την Κάσμπα και βρεθούμε σε κάποια γαλλική συνοικία, δεν είναι βέβαιο ότι θα πάρουμε μια δυνατή ανάσα ανακούφισης, αλλά αναμφίβολα θα νιώσουμε καλύτερα, πιο άνετα, πιο φυσικά. Και γιατί γι' αυτές τις λανθάνουσες, ακόμη και ασυνείδητες, καταστάσεις και συναισθήματα δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα; Χιλιάδες χρόνια τώρα και σε όλο τον κόσμο – τίποτα;

Ένας ξένος που θα έφτανε μαζί μου εκείνη την ημέρα στο Αλγέρι δεν θα μπορούσε να καταλάβει ότι την προηγούμενη νύχτα είχε συμβεί ένα τόσο σημαντικό γεγονός όπως ένα πραξικόπημα, ότι ο δημοφιλής σε όλο τον κόσμο Μπεν Μπέλα είχε διωχθεί, και τη θέση του είχε πάρει ένας άγνωστος και, όπως θα αποδεικνυόταν αμέσως, εσωστρεφής, λιγομίλητος αξιωματικός, ο διοικητής του στρατού Χουαρί Μπουμεντιέν. Όλη η επιχείρηση είχε διεξαχθεί τη νύχτα, μακριά από το κέντρο της πόλης, στην πολυτελή συνοικία με τις επαύλεις, την επονομαζόμενη Χίντρα, στο τμήμα που το κατέχουν η κυβέρνηση και οι στρατηγοί, και που αποτελεί απόρθητο φρούριο για τους κοινούς πολίτες.

Στην ίδια την πόλη δεν ακούστηκαν πυροβολισμοί ούτε εκρήξεις, στους δρόμους δεν βγήκαν τανκς, ούτε παρέλασε ο στρατός. Το πρωί οι άνθρωποι πήγαν στις δουλειές τους ως συνήθως, οι μαγαζάτορες άνοιξαν τα καταστήματα, οι πωλητές στήσανε τους πάγκους τους, και οι μπάρμαν καλούσαν για τον πρωινό καφέ. Οι επιστάτες των σπιτιών πότιζαν τους δρόμους με νερό για να δώσουν στην πόλη μια σταγόνα σωτήριας δροσιάς πριν από τον καθημερινό μεσημεριάτικο καύσωνα. Τα λεωφορεία μούγκριζαν προσπαθώντας να ανέβουν σε κάποιον απότομο, ανηφορικό δρόμο.

Προχωρούσα σαν χαμένος. Ήμουν οργισμένος με τον Γιούντι. Γιατί με έβαλε να κάνω αυτό το ταξίδι; Τι ήρθα να κάνω εδώ; Τι θα γράψω; Πώς θα δικαιολογήσω τον ερχομό μου εδώ; Βυθισμένος στην απελπισία, πρόσεξα ξαφνικά στη λεωφόρο Μοχάμεντ V μια συνάθροιση ανθρώπων. Έτρεξα εκεί. Για κακή μου τύχη, ήταν κάποιοι περίεργοι που έκαναν χάζι τον καβγά ανάμεσα σε δύο οδηγούς που είχαν τρακάρει στη διασταύρωση. Στην άλλη άκρη του δρόμου είδα έναν άλλο μικρό όμιλο. Έτρεξα και εκεί. Τίποτα· επρόκειτο για ανθρώπους που στέκονταν έξω από το ταχυδρομείο, περιμένοντας υπομονετικά να ανοίξει. Το σημειωματάριό μου ήταν άδειο, χωρίς την παραμικρή σημείωση.

Κι όμως εδώ στο Αλγέρι, ύστερα από μερικά πια χρόνια εργασίας ως ρεπόρτερ, άρχισα να καταλαβαίνω ότι όλο αυτό το διάστημα ακολουθούσα λάθος δρόμο. Ήταν ένας δρόμος αναζήτησης θεαματικών εικόνων που βασιζόταν στην αυταπάτη ότι με την εικόνα μπορείς να αποφύγεις την προσπάθεια να κατανοήσεις βαθύτερα τον κόσμο, ότι μπορείς να τον εξηγήσεις μόνο μέσα από όσα εκείνος θέλησε να μας δείξει στις ώρες των δονητικών του σπασμών, όταν τον συγκλονίζουν πυροβολισμοί και εκρήξεις, τον τυλίγουν οι φλόγες και ο καπνός, η σκόνη και ο μπουχός, όταν όλα γίνονται ερείπια πάνω στα οποία κάθονται απελπισμένοι άνθρωποι, σκυμμένοι πάνω από τις σορούς των αγαπημένων τους.

Αλλά πώς φτάσαμε σε αυτό το δράμα; Τι εκφράζουν αυτές οι γεμάτες φωνές και αίμα σκηνές καταστροφής; Ποιες υπόγειες και αόρατες, αλλά πανίσχυρες και ασυγκράτητες δυνάμεις οδήγησαν σε αυτές; Είναι άραγε το τέλος μιας διαδικασίας ή η αρχή της, σημάδι εξελίξεων γεμάτων ένταση και συγκρούσεων που πρόκειται να ακολουθήσουν; Και ποιος θα τις ακολουθήσει; Εμείς, οι ανταποκριτές και οι ρεπόρτερ – όχι. Γιατί τη στιγμή που στον τόπο στον οποίο εκτυλίσσονται τα γεγονότα θάβουν τους νεκρούς, μαζεύουν τους σκελετούς των καμένων αυτοκινήτων και σκουπίζουν από τους δρόμους τα σκορπισμένα γυαλιά, εμείς ήδη πακετάρουμε τις βαλίτσες μας και ξεκινάμε για να πάμε παραπέρα, εκεί ακριβώς όπου καίνε τα αυτοκίνητα, σπάνε τα τζάμια στις βιτρίνες και σκάβουν τους τάφους των νεκρών.

Είναι άραγε δυνατόν να ξεφύγεις από αυτό το στερεότυπο, να βγεις έξω από την ακολουθία αυτών των εικόνων, να επιχειρήσεις να φτάσεις στο βάθος; Μην μπορώντας να γράψω για τανκς, καμένα αυτοκίνητα και

κατεστραμμένα καταστήματα, γιατί τίποτα τέτοιο δεν είδα, και θέλοντας να δικαιολογήσω το αυθαίρετο ταξίδι μου, άρχισα να αναζητώ το φόντο και τα κίνητρα του πραξικοπήματος, επιχείρησα να προσδιορίσω τι κρύβεται πίσω από αυτό και ποια ήταν η σημασία του, δηλαδή να συνομιλώ, να παρατηρώ τους ανθρώπους και την πόλη, και ακόμα να διαβάζω, με ένα λόγο να προσπαθώ να βγάλω ένα νόημα απ' όλα αυτά.

Είδα τότε το Αλγέρι σαν ένα από τα πιο συγκλονιστικά και δραματικά μέρη του κόσμου. Στη μικρή έκταση αυτής της όμορφης, αλλά πολυπληθούς πόλης λαμβάνουν χώρα δύο μεγάλες αντιθέσεις του σύγχρονου κόσμου: η πρώτη ανάμεσα στο χριστιανισμό και το ισλάμ (εκφραζόμενη εδώ στη σύγκρουση της αποικιακής Γαλλίας με την αποικιοκρατούμενη Αλγερία) και η δεύτερη –που οξύνθηκε αμέσως μετά την αποχώρηση των Γάλλων και την κήρυξη της ανεξαρτησίας–, αυτή που αναπτύχθηκε στους κόλπους του ίδιου του ισλάμ ανάμεσα σε εκείνο το ρεύμα του, το ανοιχτό, το διαλογικό, θα έλεγα το μεσογειακό, και εκείνο το κλειστό, το γεννημένο από το αίσθημα της αβεβαιότητας και του χάους που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο κόσμο, ρεύμα των φονταμενταλιστών. Οι τελευταίοι χρησιμοποιούν τη σύγχρονη τεχνολογία και οργάνωση, και αντιλαμβάνονται την υπεράσπιση της πίστης και των παραδόσεων ως όρο ύπαρξης των ίδιων και προάσπιση της μοναδικής ταυτότητας που έχουν.

Το Αλγέρι, που ήταν κάποτε, στα χρόνια του Ηροδότου, ένα ψαροχώρι, και αργότερα λιμάνι που φιλοξενούσε τα φοινικικά και ελληνικά πλοία, είναι στραμμένο προς τη θάλασσα, αλλά από την άλλη πλευρά της πόλης, αμέσως μετά, αρχίζει η μεγάλη επαρχία της ερήμου, που εδώ ονομάζεται bled, ένα έδαφος που ανήκει σε λαούς που ακολουθούν τις αρχές του παλιού, κλειστού ισλάμ. Στο Αλγέρι μιλούν απλώς για την ύπαρξη δύο όψεων του ισλάμ, ενός που το αποκαλούν ισλάμ της ερήμου και ενός άλλου που το προσδιορίζουν ως ισλάμ του ποταμού (ή της θάλασσας). Το πρώτο είναι η θρησκεία που ακολουθούν οι πολεμικές νομαδικές φυλές, οι οποίες σε ένα εχθρικό για τον άνθρωπο περιβάλλον, όπως είναι η Σαχάρα, αγωνίζονται για την επιβίωση, για να διατηρηθούν στη ζωή. Το δεύτερο ισλάμ –αυτό του ποταμού (ή της θάλασσας)– είναι αντίθετα η

πίστη των εμπόρων, των πλανόδιων μικροπωλητών, των ανθρώπων του δρόμου και του παζαριού, για τους οποίους το άνοιγμα, η συμφωνία και η ανταλλαγή δεν είναι μόνο ζήτημα εμπορικού κέρδους, αλλά προϋπόθεση της ίδιας τους της ύπαρξης.

Όσο κυριαρχούσε η αποικιοκρατία, αυτά τα δύο ρεύματα τα ένωνε ο κοινός εχθρός. Αλλά αργότερα επήλθε η σύγκρουση.

Ο Μπεν Μπέλα ήταν άνθρωπος μεσογειακός, μεγαλωμένος με τη γαλλική κουλτούρα, ένα πνεύμα ανοιχτό, συναινετικό. Οι ντόπιοι Γάλλοι συνήθιζαν να τον αποκαλούν πάνω στην κουβέντα μουσουλμάνο του ποταμού και της θάλασσας. Ο Μπουμεντιέν, αντίθετα, ήταν αρχηγός του στρατού, που επί χρόνια αγωνιζόταν στην έρημο, όπου διατηρούσε τις βάσεις και τα στρατόπεδά του και απ' όπου αντλούσε μαχητές, χρησιμοποιώντας τη στήριξη και τη βοήθεια των νομάδων, των ανθρώπων της όασης και των βουνών της ερήμου.

Διέφεραν ακόμα και στην εμφάνιση. Ο Μπεν Μπέλα ήταν πάντα περιποιημένος, κομψός, αβρός, ευγενικός, με φιλικό χαμόγελο. Όταν μερικές ημέρες μετά το πραξικόπημα ο Μπουμεντιέν εμφανίστηκε για πρώτη φορά δημόσια, έμοιαζε με χειριστή άρματος που μόλις κατέβηκε από το σκεπασμένο με άμμο της Σαχάρας τανκ. Δοκίμασε μάλιστα να χαμογελάσει, αλλά ήταν φανερό ότι δεν του έβγαινε, δεν ταίριαζε στο στίλ του.

Στο Αλγέρι είδα για πρώτη φορά τη Μεσόγειο θάλασσα. Την είδα από κοντά, μπόρεσα να βρέξω σ' αυτήν τα χέρια μου, να νιώσω την αύρα της. Δεν χρειαζόταν να ρωτήσω για το δρόμο, ήξερα ότι, τραβώντας ίσια προς τα κάτω, στο τέλος θα έφτανα στη θάλασσα. Άλλωστε φαινόταν ήδη από μακριά, πρόβαλλε στο τέλος των κατηφορικών δρόμων και ήταν σαν να έλαμπε παντού πίσω από τα σπίτια.

Κάτω κάτω εκτεινόταν η συνοικία του λιμανιού· εκεί απλώνονταν στη σειρά απλά, ξύλινα μπαρ, που μύριζαν ψάρι, κρασί και καφέ. Αλλά πάνω απ' όλα, οι πνοές του αέρα έφερναν τη δυνατή μυρωδιά της θάλασσας, μια ελαφριά δροσιά που σε αναζωογονούσε.

Σε κανένα απ' τα μέρη που επισκέφτηκα η φύση δεν ήταν τόσο φιλική προς τον άνθρωπο. Γιατί εδώ υπήρχαν όλα ταυτόχρονα: και ο ήλιος και ο

δροσιστικός αέρας, και η διαύγεια της ατμόσφαιρας και το ασήμι της θάλασσας. Ίσως επειδή είχα διαβάσει τόσα πολλά για τη Μεσόγειο, το περιβάλλον μου φάνηκε τόσο οικείο. Στα απαλά κύματα της θάλασσας επικρατούσε ευδία, ησυχία και κάτι σαν πρόσκληση σε ταξίδι και γνωριμία. Σου ερχόταν η επιθυμία να κάτσεις πλάι σε αυτούς τους δυο ψαράδες που ξεκινώντας για ψάρεμα απομακρύνονταν αργά αργά από την ακτή.

Επέστρεψα στο Νταρ ες-Σαλαάμ, αλλά δεν βρήκα πια εκεί τον Γιούντι. Μου είπαν ότι ανακλήθηκε στο Αλγέρι, επειδή, όπως νομίζω, ήταν μέλος του κινήματος που επικράτησε – είχε πάρει προαγωγή. Εν πάση περιπτώσει, εδώ δεν ξαναγύρισε. Δεν τον συνάντησα έκτοτε ποτέ, κι έτσι δεν μπόρεσα να το ευχαριστήσω που με παρότρυνε να κάνω αυτό το ταξίδι. Το στρατιωτικό πραξικόπημα στην Αλγερία υπήρξε η αρχή μιας ολόκληρης σειράς, μιας ολόκληρης αλυσίδας παρόμοιων ανατροπών, που στη διάρκεια της εικοσιπενταετίας που ακολούθησε αποδεκάτισαν τα νεαρά, μετααποικιακά κράτη της ηπείρου. Τα κράτη αυτά αποδείχτηκαν αδύναμα από την αρχή, πολλά από αυτά έμειναν τέτοια μέχρι σήμερα.

Πέρα από αυτό, χάρη σ' αυτό το ταξίδι, πάτησα για πρώτη φορά το πόδι μου στις ακτές της Μεσογείου. Μου φαίνεται ότι από εκείνη τη στιγμή και έπειτα καταλαβαίνω λίγο καλύτερα τον Ηρόδοτο, τη σκέψη του, την περιέργειά του, τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τον κόσμο.

Η ΑΓΚΥΡΑ

Παραμένω στη Μεσόγειο θάλασσα, τη θάλασσα του Ηροδότου, αλλά στο ανατολικό τμήμα της, εκεί όπου η Ευρώπη διασταυρώνεται με την Ασία και όπου οι δυο ήπειροι ενώνονται μεταξύ τους με ένα δίκτυο ηλιόλουστων νησιών με απαλά περιγράμματα, των οποίων οι ήσυχoi, ήρεμοι κόλποι καλούν τους ιστιοπλόους να τους επισκεφτούν και να αγκυροβολήσουν.

Ο αρχηγός των Περσών Μαρδόνιος εγκαταλείπει το χειμερινό κατάλυμά του στη Θεσσαλία και ξεκινώντας για το νότο *οδηγεί ευθύς τον στρατό του εναντίον της Αθήνας*. Αλλά όταν φτάνει, αντικρίζει μια πόλη κατεστραμμένη και εκκενωμένη. Οι κάτοικοι έχουν εγκαταλείψει τον τόπο τους κι έχουν καταφύγει στη Σαλαμίνα. Στέλνει, λοιπόν, εκεί έναν άνθρωπό του, κάποιον Μουρυχίδη, για να προτείνει και πάλι στους Αθηναίους να αποσπαστούν από την ελληνική συμμαχία και να προσεταιριστούν τους Πέρσες αναγνωρίζοντας τον βασιλιά Ξέρξη ως ηγεμόνα τους.

Ο Μουρυχίδης παρουσιάζει την πρόταση στην ανώτατη αθηναϊκή αρχή –τη Βουλή των Πεντακοσίων–, ενώ τις εργασίες αυτής της συνέλευσης παρακολουθεί πλήθος Αθηναίων. Όλοι ακούνε με προσοχή, όταν παίρνει το λόγο ένα από τα μέλη της, ο Λυκίδης, ο οποίος ισχυρίζεται ότι κατά τη γνώμη του θα ήταν καλύτερα να αποδεχτούν τη συμφιλιωτική πρόταση του Μαρδόνιου και να κοιτάζουν να συνεννοηθούν κάπως με τους Πέρσες. Στο άκουσμα αυτής της πρότασης, οι Αθηναίοι ξεσπούν οργισμένοι, περικυκλώνουν τον ομιλητή και τον λιθοβολούν επιτόπου.

Ας σταθούμε για λίγο σε αυτήν τη σκηνή.

Βρισκόμαστε σε μια συνέλευση της δημοκρατικής Αθήνας, της υπερήφανης για την κατοχύρωση δημοκρατικών αξιών, όπως είναι η ελευθερία της βούλησης και του λόγου. Και να, ένας από τους πολίτες εκφράζει δημόσια τη γνώμη του. Σηκώνονται αμέσως φωνές. Ο Λυκίδης φαίνεται να έχει ξεχάσει ότι ο πόλεμος συνεχίζεται, και όταν υπάρχει πόλεμος, τότε όλες οι δημοκρατικές ελευθερίες, ανάμεσά τους και η ελευθερία του λόγου, απλώς παραμερίζονται. Γιατί ο πόλεμος έχει άλλους, δικούς του νόμους, καταργεί όλους τους κώδικες αξιών, διατηρώντας μόνο έναν βασικό και αποκλειστικό κανόνα – να κερδίσεις πάση θυσία!

Πριν καλά καλά, λοιπόν, ο Λυκίδης ολοκληρώσει την ομιλία του, τον θανατώνουν. Μπορούμε να φανταστούμε πόσο θυμωμένο, ξαναμμένο και οργισμένο ήταν το πλήθος που τον άκουγε. Ήταν άνθρωποι που ο περσικός στρατός τούς είχε καταδιώξει, που είχαν χάσει ήδη σχεδόν τη μισή χώρα, που έχασαν την πόλη τους. Στο μέρος όπου συνεδριάζει η Βουλή και στριμώχνονται οι περίεργοι δεν είναι δύσκολο να βρεις πέτρες. Η Ελλάδα είναι μια πετρώδης χώρα. Η πέτρα υπάρχει παντού σε αφθονία. Όλοι μπορούν να την προμηθευτούν, αρκεί να σκύψουν. Και αυτό ακριβώς γίνεται! Καθένας πιάνει την πρώτη πέτρα που βρίσκει και την πετάει στον Λυκίδη. Εκείνος, πιθανότατα, στην αρχή φωνάζει τρομαγμένος, και ύστερα αιμόφυρτος βογκάει από τον πόνο, διπλώνεται, βαριανασαίνει, ικετεύει για έλεος. Μάταια, όμως! Το πλήθος σε έξαλλη κατάσταση, σε κατάσταση παράνοιας και τρέλας δεν ακούει πια, δεν σκέφτεται, δεν είναι σε θέση να σταματήσει. Θα συνέλθει μόνο όταν θα σκοτώσει τον Λυκίδη λιθοβολώντας τον, όταν θα τον μετατρέψει σε μάζα και θα τον εξαναγκάσει στη σιωπή για πάντα.

Αλλά το πράγμα δεν τελειώνει εδώ!

Ο Ηρόδοτος γράφει ότι *και οι γυναίκες των Αθηναίων, μόλις το έμαθαν, παρασύροντας η μια την άλλη έτρεξαν αυτόκλητες στο σπίτι του Λυκίδη και σκότωσαν με λιθοβολισμό την γυναίκα και τα παιδιά του.*

Τη γυναίκα και τα παιδιά! Τι έφταιξαν τα αθηνόπουλα, επειδή ο πατέρας τους σκέφτηκε να προτείνει συμβιβασμό με τους Πέρσες; Είχαν υπόψη τους, άραγε, κάτι γι' αυτούς τους Πέρσες; Και ότι το να συνδιαλλαγείς μαζί τους ήταν κάτι το κολάσιμο, κάτι που μπορούσε να επισύρει ακόμα και το θάνατο; Και τα πιο μικρά απ' αυτά φαντάζονταν άραγε πώς είναι ο θάνατος; Πόσο φοβερός είναι; Ποια στιγμή συνειδητοποίησαν, άραγε, ότι

αυτές οι γιαγιάδες και οι θείες που ξαφνικά τις είδαν μπροστά στο σπίτι δεν είχαν έρθει για να τους φέρουν λιχουδιές και σταφύλια, αλλά πέτρες με τις οποίες θα τους έσπαγαν τα κεφάλια;

Η μοίρα του Λυκίδη δείχνει πόσο οξύ, οδυνηρό και ευαίσθητο ήταν για τους Έλληνες το ζήτημα της συνεργασίας με τον επιδρομέα. Τι να κάνουμε; Πώς να συμπεριφερθούμε; Τι να επιλέξουμε; Να συνεργαστούμε ή να προβάσουμε αντίσταση; Να συνομιλήσουμε ή να μποϊκοτάρουμε; Να συμβιβαστούμε και να προσπαθήσουμε να επιβιώσουμε ή να επιλέξουμε την ηρωική στάση και να πέσουμε στο πεδίο της δόξας; Δύσκολα, δραματικά ερωτήματα, βασανιστικά διλήμματα.

Μπροστά σε αυτή την επιλογή, οι Έλληνες παρουσιάζονται διαρκώς διχασμένοι, και αυτές οι διαφωνίες δεν περιορίζονται στη συζήτηση και στις λεκτικές συγκρούσεις. Διεξάγουν μεταξύ τους ένοπλους αγώνες στα πεδία της μάχης, Αθηναίοι με Θηβαίους, Φωκείς με Θεσσαλούς, πιάνονται από το λαιμό, βγάζουν μάτια, κόβουν κεφάλια. Κανένας Πέρσης δεν προκαλεί στον Έλληνα τέτοιο μίσος, όσο ένας άλλος Έλληνας, φτάνει να ανήκει σε αντίθετο στρατόπεδο ή σε εχθρική φυλή. Κρύβονταν, άραγε, εδώ κάποια συμπλέγματα, ενοχές, αποστασίες, προδοσίες, απωθημένοι φόβοι, τρόμος μπροστά στην κατάρρα των θεών;

Εν πάση περιπτώσει η νέα αντιπαράθεση θα έρθει σύντομα στις δυο μάχες που θα γράψουν τον επίλογο αυτού του πολέμου, στις Πλαταιές και τη Μυκάλη.

Πρώτα οι Πλαταιές. Όταν ο Μαρδόνιος διαπίστωσε ότι οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες δεν θα υποκύψουν, ισοπέδωσε την Αθήνα και αποσύρθηκε προς βορράν, στην περιοχή των συνεργαζόμενων με τους Πέρσες Θηβαίων, όπου στο επίπεδο έδαφος θα μπορούσε να επωφεληθεί από την υπεροχή του σε ιππικό. Σε αυτή την πεδιάδα, ακριβώς στην περιοχή των Πλαταιών, έφτασαν κυνηγώντας τον οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες. Οι δυο στρατοί κατέλαβαν θέσεις ο ένας απέναντι στον άλλο, σχημάτισαν παράταξη και περίμεναν. Όλοι είχαν την αίσθηση ότι φτάνει η μεγάλη στιγμή, στιγμή καθοριστική και θανάσιμη. Οι ημέρες περνούσαν, και οι

δυο πλευρές έμεναν σε κατάσταση εκφοβιστικής, παραλυτικής αδράνειας, ρωτώντας τους θεούς –κάθε πλευρά τους δικούς της– αν έφτασε η στιγμή να αρχίσουν τη μάχη· αλλά η απάντηση ήταν αρνητική.

Μία από αυτές τις ημέρες, ένας θηβαίος ευγενής, ο Ατταγίνος, παρέθεσε δείπνο προς τιμήν του Μαρδόνιου, στο οποίο κάλεσε πενήντα από τους επιφανέστερους Πέρσες και άλλους τόσους σπουδαίους Θηβαίους, τοποθετώντας τους σε διπλό ανάκλιντρο με έναν Πέρση και έναν Θηβαίο στο καθένα. Σε ένα από τα ανάκλιντρα καθόταν ο έλληνας Θέρσανδρος και δίπλα του ένας Πέρσης, του οποίου το όνομα ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει. Οι δυο τους τρώνε και πίνουν μαζί, ώσπου κάποια στιγμή ο Πέρσης φανερά προβληματισμένος ρωτάει τον Θέρσανδρο: *«Βλέπεις όλους τους Πέρσες αυτούς που δειπνούν και τον στρατό που αφήσαμε στρατοπεδευμένο κοντά στο ποτάμι;»*. Τον Πέρση πρέπει να τον βασάνιζαν κάποια κακά προαισθήματα, γιατί συνεχίζοντας λέει στον Έλληνα: *«Απ' όλους αυτούς, σε λίγον καιρό ελάχιστοι θα έχουν σωθεί»*. Και ενώ μιλούσε έτσι ο Πέρσης, απ' τα μάτια του κυλούσαν άφθονα δάκρυα. Ο Θέρσανδρος, που ήταν νηφάλιος, σε αντίθεση με το συνομιλητή του, που ήταν ολοφάνερα μεθυσμένος, προσπαθώντας να σταματήσει τους λυγμούς του λυπημένου Πέρση, παρατηρεί συνετά: *«Μα πρέπει ετούτα να τα αναφέρεις στον Μαρδόνιο και στους Πέρσες αρχηγούς»*. Στα λόγια αυτά, ο Πέρσης απαντά με την τραγική, αλλά και τόσο σοφή φράση: *«Ξένε, ό,τι έχει οριστεί από τον θεό, είναι αδύνατο να το εμποδίσει άνθρωπος. Κανείς δεν θέλει να πιστέψει εκείνους που λένε την αλήθεια. Πολλοί από τους Πέρσες γνωρίζουμε αυτά που σου είπα, αλλά ακολουθούμε, δέσμιοι της ανάγκης. Η χειρότερη πίκρα που μπορεί ο άνθρωπος να νιώσει είναι να ξέρει πολλά χωρίς να είναι σε θέση να κάμει τίποτα»*.

Λίγο πριν από τη μεγάλη μάχη στις Πλαταιές, που θα οδηγήσει τους Πέρσες στην ήττα και θα αποτελέσει καθοριστικό γεγονός για την κυριαρχία της Ευρώπης πάνω στην Ασία, θα προηγηθούν κάποιες μικρές αψιμαχίες, με το ιππικό των Περσών να επιτίθεται στους αμυνόμενους Έλληνες. Σε μία από αυτές τις συμπλοκές, θα χαθεί ο αντικαταστάτης

διοικητής των περσικών στρατευμάτων Μασίστιος. Το άλογο του Μασιστίου, που προπορευόταν, χτυπήθηκε από βέλος στα πλευρά και από τον πόνο ορθώθηκε στα πιασινά του πόδια και έριξε χάμω τον Μασίστιο. Μόλις έπεσε, οι Αθηναίοι όρμησαν καταπάνω του, έπιασαν το άλογό του κι ενώ εκείνος αμυνόταν, τον σκότωσαν. Δεν μπόρεσαν να τον σκοτώσουν αμέσως, γιατί ήταν καλά αρματωμένος – εσωτερικά φορούσε χρυσό θώρακα και κόκκινο μανδύα. Τον χτυπούσαν στον θώρακα χωρίς αποτέλεσμα, έως ότου κάποιος κατάλαβε τι συνέβαινε και τον χτύπησε στο μάτι. Ο Μασίστιος έπεσε και πέθανε.

Τώρα ξεσπάει μια άγρια μάχη γύρω από το πτώμα. Η σορός του αρχηγού είναι ιερή. Καθώς οι Πέρσες υποχωρούν, αγωνίζονται να την πάρουν μαζί τους. Ο αγώνας τους, όμως, είναι μάταιος. Νικημένοι γυρίζουν στο στρατόπεδο. Όταν έφτασε το ιππικό στο στρατόπεδο, ολόκληρος ο στρατός και ο Μαρδόνιος πένθησαν πολύ τον Μασίστιο, κόβοντας τα μαλλιά τους και τις χαίτες των ζώων και θρηνώντας γοερά. Αντηχούσε ολόκληρη η Βοιωτία, γιατί είχε πεθάνει άνδρας που, μετά τον Μαρδόνιο, ήταν ο πιο φημισμένος στους Πέρσες και ο πιο αγαπητός στον βασιλιά.

Αντίθετα οι Έλληνες, που δεν επέτρεψαν να τους αρπάξουν το σώμα του Μασιστίου, [...] τοποθέτησαν τον νεκρό [...] σε μια άμαξα και τον περιέφεραν μπροστά στις μονάδες του στρατού. Ο νεκρός φαινόταν πράγματι αξιοθαύμαστος, έτσι μεγαλόσωμος και ωραίος που ήταν. Άλλωστε γι' αυτό τον περιέφεραν και οι στρατιώτες φεύγοντας από τις θέσεις τους πήγαιναν να δουν τον Μασίστιο.

Όλα αυτά συμβαίνουν μερικές ημέρες πριν από τη μεγάλη και τελική μάχη που καμιά πλευρά δεν τολμάει να προκαλέσει, γιατί τα σφάγια, σύμφωνα με τους μάντεις, ήταν δυσοίωνα. Στην περσική πλευρά μάντης είναι κάποιος Ηγησίστρατος, Έλληνας από την Πελοπόννησο, αλλά εχθρός των Σπαρτιατών και των Αθηναίων, [...] τον οποίο, πριν απ' αυτά τα γεγονότα, είχαν συλλάβει και φυλακίσει οι Σπαρτιάτες προκειμένου να τον σκοτώσουν, επειδή είχαν υποφέρει πολλά και άδικα εξαιτίας του. Ο Ηγησίστρατος που βρισκόταν σε απελπιστική θέση και κινδύνευε να υποστεί βασανιστήρια και να χάσει και την ζωή του, έκανε κάτι που δεν περιγράφεται.

Όπως ήταν δεμένο το πόδι του σ' ένα σιδερόδετο ξύλο, προμηθεύτηκε μια σιδερένια λεπίδα και αποφάσισε να κάνει την ηρωικότερη πράξη απ' όσες εγώ τουλάχιστον γνωρίζω. Αφού υπολόγισε το μέρος του ποδιού του που θα μπορούσε να βγει από το ξύλο, το απέκοψε από τον ταρσό. Μετά απ' αυτό, επειδή τον φρουρούσαν, άνοιξε τρύπα στον τοίχο και κατάφερε ν' αποδράσει στην Τεγέα· περπατούσε την νύχτα και την ημέρα κατέφευγε στα δάση· παρ' όλο που οι Λακεδαιμόνιοι τον καταδίωκαν, κατόρθωσε να φτάσει την τρίτη νύχτα στην Τεγέα. Στην Σπάρτη βρίσκονταν σε μεγάλη αμηχανία βλέποντας το κομμάτι του ποδιού του και μην μπορώντας να βρουν τον ίδιο. Έτσι ξέφυγε από τους Λακεδαιμονίους και κατέφυγε στην Τεγέα [...].

Πώς το έκανε αυτό;

Αυτό προϋποθέτει γερά κότσια!

Αφού δεν αρκεί να κόψεις τους μυς, πρέπει ακόμα να χωρίσεις τους τένοντες και τα κόκαλα. Είναι γεγονός ότι περιπτώσεις αυτοακρωτηριασμών έχουν καταγραφεί και στη δική μας εποχή. Αυτόπτες μάρτυρες αναφέρουν ότι στα στρατόπεδα γκουλάγκ, οι φυλακισμένοι κάποτε έκοβαν τα χέρια τους ή τρυπούσαν με μαχαίρι τις κοιλίες τους. Έχει αναφερθεί ακόμα και η περίπτωση ενός έγκλειστου που κάρφωσε το πέος του σε σανίδα. Αλλά πάντοτε επρόκειτο για απόπειρες εξαίρεσης από την εργασία των κατέργων, οι άνθρωποι αυτοί επιδίωκαν πάση θυσία να μεταφερθούν στο νοσοκομείο, και εκεί να μείνουν στο κρεβάτι, να ξεκουραστούν. Αλλά να κόψεις το πόδι σου και αμέσως να το σκάσεις;

Να φύγεις;

Να τρέξεις;

Πώς είναι δυνατό; Έρποντας με τα χέρια και το ένα πόδι; Αλλά αυτό το δεύτερο πόδι πρέπει να πονούσε αφόρητα και να έχανε πολύ αίμα. Πώς να το σταματούσε αυτό το αίμα; Και στη διάρκεια της φυγής δεν λιποθυμούσε από την εξάντληση; Από τη δίψα; Από τον πόνο; Δεν αισθανόταν ότι κοντεύει να τρελαθεί; Δεν τον βασάνιζαν οι παραισθήσεις; Φαντάσματα; Βρικόλακες; Και η πληγή του, πώς και δεν μολύνθηκε; Αφού ήταν αναγκασμένος να σέρνει αυτό το σακάτικο μέλος στη γη, στη σκόνη και τη βρόμα, γιατί πώς αλλιώς θα το κινούσε; Δεν άρχισε τάχα το πόδι αυτό να πρήζεται; Να μαζεύει πύον; Να μελανιάζει;

Και όμως ξεφεύγει από τους Σπαρτιάτες, γιατρεύεται, κατασκευάζει ένα ξύλινο τεχνητό πόδι και αργότερα γίνεται έμμισθος μάντης του αρχηγού

των Περσών Μαρδόνιου.

Στο μεταξύ η ένταση στις Πλαταιές κορυφώνεται. Έπειτα από μερικές ημέρες αναποτελεσματικών θυσιών προς τους θεούς, τα σημάδια γίνονται επιτέλους ευοίωνα, και ο Μαρδόνιος αποφασίζει να αρχίσει τη μάχη, ενδίδοντας σε μια κοινή ανθρώπινη αδυναμία: βιάζεται να διαλύσει τον εχθρό, για να γίνει όσο το δυνατόν γρηγορότερα σατράπης της Αθήνας και όλης της Ελλάδας. Τώρα, λοιπόν, *καθώς έκαναν επέλαση οι ιππείς, προκάλεσαν μεγάλες απώλειες σε ολόκληρη την ελληνική παράταξη με τα ακόντια και τα τόξα. [...] και τότε τους επιτέθηκε σύσσωμο το ιππικό των βαρβάρων.* Και όταν αδειάζουν οι φαρέτρες, οι δυο στρατοί αρχίζουν μια τρομερή μάχη σώμα με σώμα. Μερικές χιλιάδες άνθρωποι πιάνονται στα χέρια, παλεύουν μέχρι θανάτου, πνίγονται σε έναν θανάσιμο εναγκαλισμό. Με ό,τι διαθέτει ο καθένας κοπανάει τον εχθρό στο κεφάλι, του μπήγει το μαχαίρι στα πλευρά, τον κλοτσάει στα καλάμια. Μπορεί να φανταστεί κανείς τούτο το συλλογικό λαχάνιασμα, το βογκητό, το ρόγχο, τους στεναγμούς, τις κατάρες και τις φωνές!

Σε αυτή την αιματηρή σύγκρουση, πιο γενναίος, σύμφωνα με τη γνώμη του Ηροδότου, φάνηκε ο σπαρτιάτης Αριστόδημος. Του συνέβη δε η εξής ιστορία: ήταν ένας από τους τριακόσιους στρατιώτες του σώματος του Λεωνίδα, που έπεσαν υπερασπιζόμενοι τις Θερμοπύλες. Ωστόσο, ο Αριστόδημος –άγνωστο πώς– επέζησε. Αλλά το ότι επέζησε τον σκέπασε με ντροπή και περιφρόνηση. Σύμφωνα με τον ηρωικό κώδικα τιμής της Σπάρτης, δεν ήταν δυνατό να επιζήσει κάποιος που αγωνίστηκε πραγματικά για την προάσπιση της πατρίδας του. Εξού και το επίγραμμα στον ομαδικό τύμβο που στήθηκε προς τιμήν των πεσόντων Λακεδαιμονίων: *Ξένε, μήνυσε στους Σπαρτιάτες πως εδώ είμαστε θαμμένοι, υπακούοντας στις προσταγές τους.*

Προφανώς οι αυστηροί νόμοι της Σπάρτης δεν προέβλεπαν για την πλευρά των ηττημένων την κατηγορία του παλαίμαχου. Όποιος πήγαινε στη μάχη μπορούσε να επιστρέψει μόνο ως νικητής. Σε αντίθεση περίπτωση, δηλαδή σε περίπτωση ήττας, όφειλε να θυσιαστεί,

αποδεικνύοντας έτσι τον ηρωισμό του. Αλλά από το εκστρατευτικό σώμα του Λεωνίδα ο Αριστόδημος επέζησε. Και τώρα το γεγονός αυτό τον ρίχνει στην αισχύνη και στην ντροπή. Κανείς δεν θέλει να τον συναναστρέφεται, όλοι αποστρέφουν τα πρόσωπά τους με περιφρόνηση. Αυτή η ζωή που σώθηκε από θαύμα αρχίζει να τον σφίγγει, να τον πνίγει, να τον καίει. Αρχίζει να τον βαραίνει. Του είναι όλο και πιο δύσκολο να σηκώσει αυτό το βάρος. Ψάχνει κάποια λύση, κάποια ανακούφιση. Και να που τώρα του δίνεται η ευκαιρία να ξεπλύνει την τρομερή καταισχύνη και μάλλον να δώσει ένα ηρωικό τέλος στη στιγματισμένη ζωή του. Έρχεται η μάχη στις Πλαταιές. Ο Αριστόδημος μάχεται με εξαιρετικό ηρωισμό – *ήθελε φανερά να σκοτωθεί, επειδή τον περιφρονούσαν, και σαν λυσσασμένος προχώρησε πέρα από την παράταξη και έκανε σπουδαία ανδραγαθήματα.*

Μάταια. Οι νόμοι της Σπάρτης είναι αμείλικτοι. Δεν υπάρχει σε αυτούς κανένας οίκτος, κανένα ίχνος ανθρωπιάς. Ένα αδίκημα που διαπράχθηκε μία φορά παραμένει αδίκημα για πάντα, και όποιος ντροπιάστηκε δεν πρόκειται να αποκατασταθεί ποτέ. Και έτσι, λοιπόν, ανάμεσα στους Έλληνες που διακρίθηκαν σε αυτήν τη μάχη το όνομα του Αριστόδημου έλειπε – *ο Αριστόδημος, επειδή επεδίωκε να σκοτωθεί για τον λόγο που ανέφερα πριν, δεν τιμήθηκε.*

Για την τύχη αυτής της μάχης, ο θάνατος του αρχηγού των Περσών Μαρδόνιου αποτέλεσε αποφασιστικό παράγοντα. Στα χρόνια εκείνα, οι διοικητές δεν κρύβονταν στα μετόπισθεν, σε καμουφλαρισμένα καταφύγια, αλλά έμπαιναν στη μάχη επικεφαλής των στρατευμάτων τους. Συνέβαινε όμως το εξής: όταν ο αρχηγός έπεφτε, ολόκληρος ο στρατός διαλυόταν και υποχωρώντας τρεπόταν σε φυγή. Ο αρχηγός έπρεπε να φαίνεται από μακριά (το συχνότερο ήταν να ιππεύει), γιατί η συμπεριφορά των στρατιωτών του εξαρτιόταν αποκλειστικά από τις κινήσεις του. Έτσι έγινε και στις Πλαταιές: *ο Μαρδόνιος [...] πολέμουσε καβάλα σε άσπρο άλογο [...], αλλά όταν [...] σκοτώθηκε και έπεσαν όσοι ήσαν γύρω του, οι καλύτεροι πολεμιστές, τότε οι υπόλοιποι τράπηκαν σε φυγή και υποχώρησαν μπροστά στους Λακεδαιμονίους.*

Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι από την αθηναϊκή πλευρά ένας ήταν εκείνος που διακρίθηκε για την παραδειγματική του σταθερότητα. Ήταν ο Σωφάνης από το δήμο Δεκέλειας. Αυτός από την ζώνη του θώρακά του είχε κρεμάσει χάλκινη αλυσίδα που κατέληγε σε σιδερένια άγκυρα, την οποία, μόλις πλησίαζε στον εχθρό, έχωνε στην γη, ώστε να μην μπορούν οι εχθροί να τον μετακινήσουν με τις επιθέσεις τους. Όταν οι αντίπαλοί του έφευγαν, τότε σήκωνε την άγκυρά του και τους καταδίωκε.

Τι μεγάλη μεταφορά! Πόσο χρειαζόμαστε όχι τόσο ένα σωσίβιο που να μας επιτρέπει να επιπλέουμε παθητικά στην επιφάνεια, όσο μια ισχυρή άγκυρα, με την οποία ο άνθρωπος μπορεί να μείνει σταθερός στο έργο του.

ΤΟ ΜΑΥΡΟ ΕΙΝΑΙ ΩΡΑΙΟ

Από την ακτή του Ντακάρ ως τη νήσο Γκορέ το τοπικό φέρι μποτ κάνει λιγότερο από μισή ώρα. Καθώς στεκόμαστε στην πρύμη, βλέπουμε την πόλη να λικνίζεται για λίγο στις ράχες των κυμάτων που ανακάτεψε ο έλικας του πλοίου, να γίνεται όλο και μικρότερη, μέχρι να μετατραπεί σε μια φωτεινή πέτρινη λουρίδα που απλώνεται σε όλο τον ορίζοντα. Εκείνη τη στιγμή το φέρι μποτ στρέφει την πρύμη του προς το νησί, και ανάμεσα στο θόρυβο της μηχανής και τον κρότο των σιδηρικών που τραντάζονται γδέρνει με την πλευρά του την τσιμεντένια άκρη της αποβάθρας.

Αφήνοντας πίσω μου έναν ξύλινο μόλο και αφού διασχίσω έπειτα μια αμώδη παραλία και έναν στριφογυριστό, στενό δρομάκο, φτάνω στην «Pension de famille», όπου με περιμένουν ο φύλακας άγγελος Αμπντού και η σιωπηλή, αθόρυβη και πάντοτε απασχολημένη με κάτι οικοδέσποινα, η Μάριεμ. Ο Αμπντού και η Μάριεμ είναι αντρόγυνο και – το μαρτυρά η σιλουέτα της γυναίκας– σύντομα θα αποκτήσουν παιδί. Μολονότι είναι πολύ νέοι, θα είναι το τέταρτο στη σειρά καμάρι τους. Ο Αμπντού παρατηρεί με ικανοποίηση την έντονα σχηματισμένη κοιλιά της γυναίκας: τούτο δείχνει ότι επίπεδη κοιλιά, λέει ο Αμπντού και η Μάριεμ συγκατανεύει σιωπηλά, σημαίνει ότι κάτι κακό συμβαίνει, κάτι αντίθετο με την τάξη της φύσης. Ανήσυχη τότε η οικογένεια και οι γνωστοί αρχίζουν τις ερωτήσεις, προσπαθούν επίμονα να μάθουν, εκφράζουν λόγια γεμάτα φόβο και κάποτε κακεντρεχείς υπόνοιες. Αντίθετα, η κυοφορία δείχνει ότι όλα γίνονται σύμφωνα με το ρυθμό της ζωής, κατά τον οποίο η γυναίκα

μία φορά το χρόνο πρέπει να αποτελεί την ορατή απόδειξη της πλούσιας και αστείρευτης γονιμότητας.

Ανήκουν και οι δυο τους στην κοινότητα Πελ, που είναι η μεγαλύτερη εθνική ομάδα της Σενεγάλης. Οι Πελ μιλούν τη γλώσσα βόλοφ και έχουν πιο ανοιχτό δέρμα από τους άλλους Δυτικοαφρικανούς, πράγμα που χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα για τη θεωρία που τους θέλει να έχουν έρθει σε αυτό το τμήμα της Αφρικής από τον Νείλο, την Αίγυπτο, πριν από πολύ καιρό, όταν η Σαχάρα καλυπτόταν από πράσινο, και μπορούσε κανείς να ταξιδεύει στη σημερινή έρημο με ασφάλεια.

Σχετική είναι και η ακόμα ευρύτερη θεωρία, που αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '50 από τον σενεγαλέζο ιστορικό και γλωσσολόγο Σεΐχη Άντα Ντιόπ περί αιγυπτιααφρικανικών ριζών του ελληνικού πολιτισμού και επομένως –έμμεσα– και του ευρωπαϊκού και δυτικού πολιτισμού. Όπως ο άνθρωπος γεννήθηκε στην Αφρική, έτσι και ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι φυσικό να έχει σε αυτή την ήπειρο τις ρίζες του. Για τον Σεΐχη Άντα Ντιόπ, ο οποίος συνέταξε ένα μεγάλο συγκριτικό λεξικό της αιγυπτιακής γλώσσας και της βόλοφ, ο Ηρόδοτος αποτελεί μεγάλη αυθεντία. Κατά τη γνώμη του, το έργο του Ηροδότου αποτελεί απόδειξη για το ότι πολλά στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού αντλήθηκαν και υιοθετήθηκαν από την Αίγυπτο και τη Λιβύη, και επομένως και η ευρωπαϊκή κουλτούρα, ειδικά στο μεσογειακό της τμήμα, έχει στην πραγματικότητα αφρικανική καταγωγή.

Η θέση του Άντα Ντιόπ συμπίπτει με την περίφημη θεωρία της νέγρικης συνείδησης, που αναπτύχθηκε στο Παρίσι ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '30. Εμπνευστές της ήταν δύο νέοι τότε ποιητές, ο σενεγαλέζος Λεοπόλντ Σενγκόρ και ο προερχόμενος από τη Μαρτινίκα, απόγονος αφρικανών δούλων, Αιμέ Σεζαίρ. Αυτοί, τόσο στην ποίηση όσο και στα μανιφέστα τους, εξέφραζαν την υπερηφάνειά τους για τη φυλή τους που είχε ταπεινωθεί επί αιώνες από τον λευκό άνθρωπο, την υπερηφάνεια του να είναι κανείς μαύρος, αναδεικνύοντας έτσι την αξία αλλά και τη συμβολή της μαύρης φυλής στην παγκόσμια κουλτούρα.

Όλα αυτά συμβαίνουν στα μέσα του εικοστού αιώνα, την εποχή που η εξω-ευρωπαϊκή συνείδηση αφυπνίζεται και οι άνθρωποι της Αφρικής, και

γενικά του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, αναζητούν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους· στην περίπτωση δε των κατοίκων της Αφρικής, η προσπάθειά τους αυτή ενισχύεται από την επιθυμία τους να απαλλαγούν από τη συμπλεγματική κατάσταση του δούλου. Τόσο η θέση του Άντα Ντιόπ, όσο και η θεωρία της νέγρικης συνείδησης των Σενγκόρ και Σεζαίρ, κάνουν τους Ευρωπαίους να συνειδητοποιήσουν –πράγμα που βρίσκει την έκφρασή του τουλάχιστον στα γραπτά του Σαρτρ, του Καμί και του Ντάβιντσον– ότι ο πλανήτης μας, πάνω στον οποίο ως τότε κυριαρχούσε η Ευρώπη, μετατρέπεται σε έναν νέο πολυπολιτισμικό κόσμο, όπου οι άλλες, εξω-ευρωπαϊκές κοινωνίες και κουλτούρες έχουν τη φιλοδοξία να καταλάβουν άξια και σεβαστή θέση στην ανθρώπινη οικογένεια.

Μέσα σε αυτές τις νέες συνθήκες, γεννιέται το πρόβλημα της στάσης απέναντι στο «Άλλο». Μέχρι τώρα η σχέση «Εγώ – Άλλος» εξεταζόταν στο πλαίσιο της ίδιας κουλτούρας. Τώρα η ετερότητα διευρύνεται: ο «Άλλος» σηματοδοτεί ένα άτομο που προέρχεται από μια άλλη κουλτούρα, η οποία δημιουργήθηκε υπό άλλες συνθήκες και κλείνει μέσα της τις δικές της παραδόσεις και αξίες.

Το 1960 η Σενεγάλη αποκτάει την ανεξαρτησία της. Πρόεδρός της γίνεται αυτός ο ποιητής που ανέφερα ήδη, θαμώνας των κλαμπ και των καφενείων του παρισινού Καρτιέ Λατέν – ο Λεοπόλντ Σενγκόρ. Αυτή η θεωρία που επί χρόνια αποτελούσε υπόθεση μιας ομάδας ανθρώπων – του Λεοπόλντ Σενγκόρ και των φίλων του από την Αφρική, την Καραϊβική και τις δυο Αμερικές– αυτό το σχέδιο, το όραμα επιστροφής στις συμβολικές ρίζες, στις χαμένες πηγές, στις απαρχές του κόσμου τους, από τον οποίο ξεριζώθηκαν βάνανυσα από τις ορδές των δουλεμπόρων και επί γενεές ρίχτηκαν σε μια ξένη πραγματικότητα, ταπεινωτική και εχθρική, τώρα για πρώτη φορά, επιχειρεί να πάρει έμπρακτη μορφή και να αποτυπωθεί στα φιλόδοξα, τολμηρά και μακρόπνοα σχέδια που ζητούν υλοποίηση.

Ο Σενγκόρ από τις πρώτες κιόλας ημέρες της προεδρίας του αρχίζει να προετοιμάζει το πρώτο παγκόσμιο φεστιβάλ της τέχνης των νέγων (Premier Festival Mondial des Arts Nègres). Έτσι ακριβώς – γιατί επρόκειτο για την τέχνη όλων των μαύρων, όχι μόνο των Αφρικανών, και στόχος της ήταν να αναδειχθεί ο όγκος της, η ευρύτητά της, η παγκοσμιότητά της, η ζωτικότητα και η ποικιλομορφία της. Ο

αφρικανισμός ήταν η πηγή της, η παγκοσμιότητά της, όμως, αποτελούσε την τωρινή της έκταση.

Ο Σενγκόρ ανοίγει αυτό το φεστιβάλ το 1963 στο Ντακάρ. Οι εκδηλώσεις πρόκειται να κρατήσουν μερικούς μήνες. Επειδή καθυστερώ στην έναρξη και όλα τα ξενοδοχεία στην πόλη είναι πια γεμάτα, βρίσκω ένα δωμάτιο στο νησί, στην «Pension de famille», που κρατούν η Μάριεμ και ο Αμπντού, Σενεγαλέζοι από τη φυλή Πελ, απόγονοι ίσως κάποιου αιγύπτιου φελάχου, και –ποιος ξέρει;– ακόμα και κάποιου Φαραώ.

Το πρωί η Μάριεμ βάζει μπροστά μου ένα κομμάτι ζουμερή παπάγια, ένα φλιτζάνι πολύ γλυκό καφέ, μισή μπαγκέτα ψωμί και ένα βαζάκι με γλυκό του κουταλιού. Αν και της αρέσει να μένει σιωπηλή, η παράδοση επιβάλλει μια τελετουργική πρωινή δόση ερωτήσεων: πώς κοιμήθηκα, αν χόρτασα ύπνο, μήπως έκανε πολλή ζέστη, αν με φάγανε τα κουνούπια, αν ονειρεύτηκα. «Και αν δεν ονειρεύτηκα;» ρωτάω. «Αδύνατον» λέει η Μάριεμ. Εκείνη έχει πάντα όνειρα. Ονειρεύεται τα παιδιά, τα παιχνίδια και ότι επισκέπτεται τους γονείς της στο χωριό. Όμορφα, ευχάριστα όνειρα.

Την ευχαριστώ για το πρωινό και πηγαίνω στο λιμάνι. Το φέρι μποτ με πηγαίνει στο Ντακάρ. Η πόλη ζει στους ρυθμούς του φεστιβάλ. Εκθέσεις, διαλέξεις, συναυλίες, θέατρο. Είναι εδώ η Αφρική, ανατολική και δυτική, νότια και κεντρική, είναι η Βραζιλία και η Κολομβία, όλη η Καραϊβική με την Τζαμάικα και το Πουέρτο Ρίκο επικεφαλής, είναι η Αλαμπάμα και η Τζόρτζια, τα νησιά του Ατλαντικού και του Ινδικού ωκεανού.

Στους δρόμους και στις πλατείες λαμβάνουν χώρα πολλά θεατρικά δρώμενα. Το αφρικανικό θέατρο δεν είναι τόσο αυστηρό στις δομές του όπως το ευρωπαϊκό. Παντού μπορεί να συγκεντρωθεί μια τυχαία ομάδα ανθρώπων και να αυτοσχεδιάσει επιτόπου κάποιο έργο. Δεν υπάρχει κείμενο, όλα είναι προϊόντα της στιγμής, της καλής διάθεσης και της αυθόρμητης φαντασίας. Τα πάντα μπορούν να γίνουν θέμα: πώς η αστυνομία πιάνει μια σπείρα κλεφτών, πώς αγωνίζονται οι υπαίθριοι πωλητές για να μην τους πάρει ο δήμος την πλατεία του παζαριού, πώς οι γυναίκες ανταγωνίζονται μεταξύ τους για το σύζυγο που είναι ερωτευμένος με κάποια άλλη γυναίκα. Η υπόθεση πρέπει να είναι απλή και η γλώσσα κατανοητή από όλους.

Κάποιος έχει μια ιδέα, δηλώνει ότι θα είναι ο σκηνοθέτης. Ο σκηνοθέτης μοιράζει τους ρόλους και η παράσταση αρχίζει. Αν είναι δρόμος, πλατεία ή αυλή, αμέσως συγκεντρώνεται πλήθος περαστικών. Στη διάρκεια της παράστασης, οι θεατές γελούν, σχολιάζουν, χειροκροτούν. Αν η υπόθεση έχει ενδιαφέρουσα πλοκή, οι θεατές, παρά τον τρομερό ήλιο, στέκονται παρακολουθώντας με προσοχή, αν όμως το έργο δεν πάει καλά, ο *ad hoc* σχηματιζόμενος θίασος δεν θα μπορέσει να συνεννοηθεί, η παράσταση θα λάβει τέλος αμέσως, οι ηθοποιοί και οι θεατές θα σκορπίσουν, παραχωρώντας τη θέση σε άλλους που, ίσως, φανούν πιο τυχεροί.

Καμιά φορά βλέπω τους ηθοποιούς να διακόπτουν το διάλογο και να αρχίζουν κάποιον τελετουργικό χορό. Το κοινό ενώνεται αμέσως μαζί τους. Κάποτε είναι ένας χορός εύθυμος και χαρωπός, αλλά συμβαίνει και το αντίθετο – οι χορευτές πέφτουν σε κατάσταση περιουλλογής και συγκέντρωσης, η συμμετοχή στον ομαδικό ρυθμό γίνεται για αυτούς βίωμα, αποκτά ουσία και ιδιαίτερη σημασία. Αλλά ύστερα ο χορός τελειώνει, οι ηθοποιοί επιστρέφουν στο διάλογο, και οι θεατές που πριν από λίγο μόλις ήταν βυθισμένοι στη μυστηριακή έκσταση γελούν και πάλι, χαρούμενοι και γεμάτοι κέφι.

Το θέατρο δεν σχετίζεται μόνο με το χορό. Βασικό, ακόμα και αναπόσπαστο, στοιχείο του είναι το προσωπίο. Οι ηθοποιοί καμιά φορά υποδύονται τους ρόλους τους φορώντας μάσκες, αλλά τις περισσότερες φορές τις κρατούν στο χέρι, κάτω από τη μασχάλη, τις έχουν ακόμα και κρεμασμένες στην πλάτη, γιατί σε αυτό τον καύσωνα είναι δύσκολο να αντέξεις να την κρατήσεις για πολλή ώρα στο πρόσωπο. Η μάσκα είναι σύμβολο, είναι δημιούργημα με ιδιαίτερο συναισθηματικό φορτίο και πολλές σημασίες· μας μιλάει για την ύπαρξη κάποιου άλλου κόσμου, του οποίου αποτελεί σημάδι, γνώρισμα, μήνυμα. Κάτι μας ανακοινώνει, για κάτι μας προειδοποιεί· επιφανειακά νεκρή και ακίνητη, και μόνο με την όψη της προσπαθεί να ξυπνήσει τα συναισθήματά μας, να προκαλέσει συγκινήσεις, να μας υποτάξει.

Ο Σενγκόρ δανείστηκε από διάφορα μουσεία και συγκέντρωσε χιλιάδες μάσκες. Έτσι που ήταν όλες μαζί εκτεθειμένες, οι μάσκες δημιούργησαν έναν ξεχωριστό, μυστηριακό κόσμο. Το να μπεις σε αυτόν αποτελεί μια ανεπανάληπτη εμπειρία. Αρχίζεις να καταλαβαίνεις γιατί οι μάσκες αποκτούσαν τέτοια εξουσία πάνω στους ανθρώπους, τους υπνώτιζαν, τους αφαιρούσαν κάθε δύναμη ή τους έφερναν σε κατάσταση έκστασης.

Αρχίζεις επίσης να κατανοείς γιατί η χρήση της μάσκας και η πίστη στη μαγική της δύναμη συνένωναν ολόκληρες κοινότητες, τους επέτρεπαν να επικοινωνούν μεταξύ τους, ένωναν ηπείρους και ωκεανούς, δημιουργούσαν την αίσθηση της κοινότητας και της ταυτότητας, αποτελούσαν μια μορφή συλλογικής παράδοσης και μνήμης.

Πηγαίνοντας από το ένα θεατρικό δρώμενο στο άλλο, από τη μια έκθεση масκών και γλυπτών στην άλλη, είχα την αίσθηση ότι γίνομαι μάρτυρας της αναγέννησης μιας μεγάλης κουλτούρας, που αρχίζει να νιώθει περήφανη για την ιδιαιτερότητα και τη σπουδαιότητά της και έχει απόλυτη συνείδηση της παγκόσμιας, οικουμενικής της διάστασης, καθώς εδώ μπορούσες να δεις όχι μόνο μάσκες από τη Μοζαμβίκη και το Κονγκό, αλλά και λαμπάκια από τις τελετές μακούμπα στο Ρίο ντε Τζανέιρο, εμβλήματα θεοτήτων που προστάτευαν τις τελετές βουντού της Αϊτής και αντίγραφα σαρκοφάγων των Φαραώ της Αιγύπτου.

Αλλά η χαρά της αναγέννησης της κοινότητας συνοδευόταν επίσης από ένα αίσθημα απογοήτευσης και αποκαρδίωσης. Ένα παράδειγμα: Στο Ντακάρ διαβάζω το συναρπαστικό βιβλίο του αμερικανού συγγραφέα Ρίτσαρντ Ράιτ, που εκδόθηκε τελευταία – τη *Μαύρη δύναμη*. Στις αρχές της δεκαετίας του '50 ο Ράιτ, Αφροαμερικανός από το Χάρλεμ, κινημένος από την επιθυμία να επιστρέψει στη γη των προγόνων του, την Αφρική (το έλεγαν: επάνοδο στους κόλπους της μάνας-Αφρικής), ταξιδεύει στην Γκάνα. Η Γκάνα την ώρα εκείνη αγωνίζεται για την ανεξαρτησία της, διαδηλώνει, εξεγείρεται, διαμαρτύρεται. Και ο Ράιτ παίρνει μέρος σε αυτές τις συγκεντρώσεις, γνωρίζει την καθημερινή ζωή στις πόλεις, επισκέπτεται τις αγορές της Άκρα και του Τακοράντι, κουβεντιάζει με τους εμπόρους και τους ιδιοκτήτες φυτειών και διαπιστώνει ότι μολονότι και εκείνοι, όπως και αυτός, έχουν το ίδιο μαύρο χρώμα, εκείνοι –οι Αφρικανοί– και αυτός –ο Αμερικάνος– είναι εντελώς ξένοι μεταξύ τους· η γλώσσα τους δεν είναι κοινή, ό,τι γι' αυτούς είναι σπουδαίο αυτόν τον αφήνει εντελώς αδιάφορο. Όσο συνεχιζόταν το ταξίδι στην Αφρική, αυτό το αίσθημα της αποξένωσης γίνεται όλο και πιο ανυπόφορο, ο συγγραφέας το ζει σαν κατάρα και εφιάλητη.

Η φιλοσοφία της νέγρικης συνείδησης επιχειρεί ακριβώς να γκρεμίσει τα τείχη των ξένων πολιτισμών που χώριζαν τον κόσμο των μαύρων και να του ξαναδώσουν την κοινή γλώσσα και την ενότητα.

Στην «Pension de famille» το δωμάτιό μου είναι στον όροφο. Και τι δωμάτιο! Είναι μεγάλο, χτισμένο όλο από πέτρα, και στη θέση των παραθύρων έχει δυο ανοίγματα. Αντί για πόρτα, ο επισκέπτης βλέπει επίσης ένα άνοιγμα, αλλά τόσο μεγάλο, που μοιάζει με πύλη εισόδου. Έχω στη διάθεσή μου επίσης μια πλατειά ταράτσα, από την οποία, μέχρι εκεί που φτάνει το μάτι σου, αντικρίζεις τη θάλασσα. Θάλασσα και θάλασσα. Ατλαντικός. Από το δωμάτιο περνάει συνεχώς ένα ψυχρό θαλάσσιο ρεύμα, έχω λοιπόν την αίσθηση ότι κατοικώ σε πλοίο. Το νησί είναι, βέβαια, ακίνητο, και κατά μία έννοια ακίνητη είναι πάντα και η ήρεμη θάλασσα, αυτό που αλλάζει όμως συνεχώς είναι το χρώμα της θάλασσας και του ουρανού, μέρα νύχτα. Άλλωστε όλα αλλάζουν χρώματα – οι τοίχοι και οι στέγες των σπιτιών στο γειτονικό χωριό, τα πανιά των ψαροκάικων, η άμμος στις παραλίες, οι φοίνικες και τα μάγκο, τα φτερά των γλάρων και των ψαροφάγων που γυροφέρνουν συνέχεια εδώ. Για έναν άνθρωπο ευαίσθητο στα χρώματα, τούτος ο κοιμισμένος, ακόμα και νεκρός, τόπος προκαλεί ζάλη, συναρπάζει και γοητεύει, αλλά ύστερα από λίγο μπορεί να σε μουδιάσει, να σε κουράσει.

Κοντά στο μέρος όπου βρίσκεται η πανσιόν μου, ανάμεσα στους μεγάλους βράχους και τα χαμόκλαδα της ακτής φαίνονται τα ερείπια ενός τείχους, παραδομένου πια στη διάβρωση που επιφέρει ο χρόνος και το αλάτι. Αυτό το τείχος, αλλά και όλη η νήσος Γκορέ έχουν διαβόητη φήμη. Επί διακόσια, ίσως και περισσότερα, χρόνια το νησί χρησίμευε ως φυλακή, στρατόπεδο συγκέντρωσης και λιμάνι απ' όπου οι αφρικανοί δούλοι στέλνονταν στο άλλο ημισφαίριο – στις δυο Αμερικές και την Καραϊβική. Σύμφωνα με διάφορες εκτιμήσεις, στο διάστημα εκείνο από το Γκορέ απομακρύνθηκαν περισσότερα από δέκα, ίσως μάλιστα και είκοσι εκατομμύρια νέες γυναίκες και άνδρες. Αν λάβουμε υπόψη μας την εποχή, επρόκειτο για ιλιγγιώδη αριθμό! Η μαζική αρπαγή και η αποστολή ανθρώπων ερήμωσαν την Αφρική.

Η ήπειρος άδειασε, καλύφθηκε από ζούγκλα και άγρια βλάστηση.

Ασταμάτητα, επί πολλές δεκάδες χρόνια, φάλαγγες ανθρώπων οδηγούνταν διά της βίας από το εσωτερικό της Αφρικής στο μέρος όπου σήμερα βρίσκεται το Ντακάρ, και από εκεί μεταφέρονταν με βάρκες στο νησί. Περιμένοντας τα πλοία που θα τους μετέφεραν στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ένα μέρος από αυτούς πέθαινε επιτόπου από την πείνα, τη δίψα και τις αρρώστιες. Τους πεθαμένους τούς πετούσαν στη θάλασσα. Εκεί τους έτρωγαν οι καρχαρίες. Η περιοχή του Γκορέ ήταν για αυτούς η μεγαλύτερη πηγή βοράς. Τα αρπακτικά περιφέρονταν γύρω από το νησί κατά κοπάδια. Η απόπειρα να δραπετεύσεις δεν είχε νόημα – τα ψάρια παραμόνευαν τους τολμητίες, τους φύλαγαν τόσο άγρυπνα όσο και οι λευκοί φρουροί. Από αυτούς που μεταφέρονταν με πλοία, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των ιστορικών, οι μισοί πέθαιναν πριν φτάσουν στον προορισμό τους. Από το Γκορέ ως τη Νέα Υόρκη, ο θαλάσσιος δρόμος είναι έξι χιλιάδες χιλιόμετρα. Αυτή την απόσταση αλλά και τις τρομερές συνθήκες υπό τις οποίες ταξίδευαν δεν τις άντεχαν παρά μόνο οι δυνατότεροι.

Μπαίνουμε στον κόπο να αναλογιστούμε άραγε ποτέ ότι ο πλούτος του κόσμου από αμνημονεύτων χρόνων έχει οικοδομηθεί από δούλους; Από τα συστήματα άρδευσης της Μεσοποταμίας, το Σινικό τείχος, τις πυραμίδες της Αιγύπτου, την Ακρόπολη της Αθήνας, ως τις φυτείες ζάχαρης στην Κούβα, βαμβακιού στη Λουιζιάνα και στο Αρκάνσας, τα ανθρακωρυχεία της Κολίμα και τους γερμανικούς αυτοκινητόδρομους; Και οι πόλεμοι; Από τους αρχαίους κιόλας χρόνους διεξάγονταν πόλεμοι για την απόκτηση δούλων. Να αποκτήσεις, να αλυσοδέσεις, να κυνηγήσεις με μαστίγιο, να βιάσεις, να νιώσεις την ικανοποίηση ότι έχεις υπό την κατοχή σου έναν άλλο άνθρωπο. Αυτή ήταν η πιο σημαντική, και συχνά η μοναδική αιτία πολέμων, ένα πανίσχυρο, και μάλιστα απροσχημάτιστο κίνητρο.

Εκείνοι που κατόρθωσαν να επιβιώσουν από την υπερατλαντική διαδρομή (στη γλώσσα του δουλεμπορίου, το black cargo) έφεραν μαζί τους και τη δική τους κουλτούρα, την αφροαιγυπτιακή, αυτή που φαίνεται ότι γοήτευσε και τον Ηρόδοτο και η οποία, πριν ακόμη φτάσει στο άλλο

ημισφαίριο, πολλά χρόνια νωρίτερα περιγράφηκε από τον ακούραστο Έλληνα στο βιβλίο του.

Άραγε τι δούλους να είχε ο ίδιος ο Ηρόδοτος; Πόσους; Και πώς τους συμπεριφερόταν; Πιστεύω ότι, επειδή ήταν άνθρωπος με καλή καρδιά, δεν πρέπει να είχαν παράπονα από τον κύριό τους. Γύρισαν μαζί του ολόκληρο τον κόσμο και ίσως αργότερα, όταν εκείνος εγκαταστάθηκε στους Θουρίους για να γράψει τις *Ιστορίες* του, να του χρησίμευσαν τρόπον τινά σαν ζωντανή μνήμη, σαν κινούμενες εγκυκλοπαίδειες, θυμίζοντάς του ονόματα και λεπτομέρειες της ιστορίας τις οποίες εκείνος ίσως είχε ξεχάσει και συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στον καταπληκτικό πλούτο αυτού του βιβλίου.

Τι απέγιναν, όμως, όταν ο Ηρόδοτος πέθανε; Μήπως τους έβγαλαν στην αγορά για να τους πουλήσουν; Ή μήπως ήταν πια τόσο γέροι, όσο ο κύριός τους, και σύντομα τον ακολούθησαν στον κάτω κόσμο;

ΣΚΗΝΕΣ ΠΑΡΑΦΡΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΚΗΣ

Εκείνο που με γέμιζε ευχαρίστηση ήταν να κάθομαι το βράδυ στη βεράντα, στο τραπεζάκι με τη λάμπα, και ακούγοντας το βουητό της θάλασσας που ερχόταν από παντού να διαβάζω Ηρόδοτο. Αλλά αυτό αποδεικνυόταν πολύ δύσκολο, γιατί αρκούσε να ανάψεις τη λάμπα και το σκοτάδι ζωντάνευε αμέσως, άρχιζε το βουητό, και προς το φως ορμούσαν φουριόζικα σμήνη εντόμων. Τα πιο επιθετικά και πονηρά είδη, βλέποντας μπροστά τους φως, έτρεχαν στα τυφλά προς την πυρωμένη λάμπα και έπεφταν νεκρά στη γη. Άλλα, μισοξύπνια, κινούνταν πιο μεθοδικά, χωρίς σταματημό, ακούραστα, λες και το φως τα φόρτιζε με κάποια ανεξάντλητη ενέργεια. Πραγματικό βάσανο ήταν ένα είδος από μικρούλικες μύγες τόσο άφοβες και πεισματάρικες, που δεν έδιναν καμιά σημασία όταν τις έδιωχνες ή επιχειρούσες να τις σκοτώσεις. Μερικές πέθαιναν, αλλά στη στιγμή ένα σμήνος από άλλες περίμενε ανυπόμονα να αρχίσει την έφοδο. Τον ίδιο ζήλο επιδείκνυαν τα σκουληκάκια, τα σκαθαράκια και διάφορα άλλα ενοχλητικά και κακεντρεχή έντομα, των οποίων τα ονόματα δεν γνωρίζω. Το μεγαλύτερο εμπόδιο για τον αναγνώστη ήταν ωστόσο ένα είδος νυχτοπεταλούδες στις οποίες προφανώς προκαλούσε ανησυχία και τις ερέθιζε κάτι που έβλεπαν στις κόρες των ματιών του ανθρώπου, γιατί όλη την ώρα προσπαθούσαν να σταθούν πάνω στα μάτια και να τα σκεπάσουν, να τα κλείσουν με τα σκούρα γκρίζα φτερά τους.

Κάπου, κάπου ερχόταν να με γλιτώσει ο Αμπντού. Έφερνε μαζί του μια χαλασμένη σόμπα με πυρωμένα στο βάθος καρβουνάκια, πάνω στα

οποία έριχνε από μια σακούλα ένα μείγμα από ρητίνη, ρίζες, φλούδες και βατόμουρα, και μετά φυσούσε τη φωτιά που έτριζε με όλη τη δύναμη των δυνατών πνευμόνων του. Στον αέρα άρχιζε τότε να απλώνεται μια έντονη, βαριά, πνιγηρή μυρωδιά. Σαν προγραμματισμένο, το μεγαλύτερο μέρος του σμαριού ριχνόταν σε μια πανικόβλητη φυγή και τα υπόλοιπα που χάζευαν και έμεναν εκεί, ζαλισμένα, σέρνονταν για κάποια ώρα επάνω μου και πάνω στο τραπεζάκι, ώσπου ξαφνικά έμεναν ακίνητα, και παραλυμένα έπεφταν στη γη.

Ο Αμπντού έφευγε με μια έκφραση ικανοποίησης στο πρόσωπο και εγώ για κάποια ώρα είχα ησυχία και μπορούσα να ριχτώ στο διάβασμα. Ο Ηρόδοτος σιγά σιγά προχωρούσε προς το τέλος του έργου του. Το βιβλίο του το κλείνουν τέσσερις σκηνές:

1. Σκηνή πολεμική (η τελευταία μάχη – Μυκάλη)

Την ίδια ημέρα που οι Έλληνες κατατρόπωσαν το στρατό των Περσών στις Πλαταιές και τα εναπομείναντα περσικά στρατεύματα άρχισαν να αποσύρονται προς τον Ελλήσποντο, στην ανατολική ακτή του Αιγαίου ο ελληνικός στόλος διαλύει στη Μυκάλη το άλλο τμήμα του περσικού στρατού, δίνοντας έτσι τέλος στον νικηφόρο για την Ελλάδα (και την Ευρώπη) πόλεμο με τους Πέρσες (δηλαδή με την Ασία). Η μάχη της Μυκάλης ήταν σύντομη. Τα στρατεύματα των δυο πλευρών παρατάχθηκαν το ένα απέναντι στο άλλο. Όταν οι Έλληνες ετοιμάστηκαν, έκαναν έφοδο ενάντια στους βαρβάρους. Τη στιγμή αυτή μαθαίνουν ότι στις Πλαταιές τα αδέρφια τους κατατρόπωσαν τους Πέρσες!

Πώς πληροφορήθηκαν την είδηση; Ο Ηρόδοτος δεν το αναφέρει. Αποτελεί μυστήριο, καθώς η απόσταση ανάμεσα στις Πλαταιές και τη Μυκάλη είναι μεγάλη και προϋποθέτει τουλάχιστον μερικές ημέρες πλου. Μερικοί θεωρούν σήμερα ότι ίσως οι νικητές μεταβίβασαν την πληροφορία με μια σειρά από φρυκτωρίες που άναψαν από νησί σε νησί. Όποιος έβλεπε από μακριά αναμμένο πυρσό, άναβε με τη σειρά του φωτιά έτσι ώστε οι επόμενοι να μπορέσουν να τη δουν και με το φως της φλόγας να στείλουν κι αυτοί την είδηση παραπέρα. [...] η είδηση αυτή έκανε τον ελληνικό στρατό να αναθαρρήσει και να ριχτεί στον κίνδυνο με μεγαλύτερη προθυμία. Η μάχη ήταν λυσσώδης, η αντίσταση των Περσών

αποφασιστική, αλλά μάταιη. Όταν οι Έλληνες σκότωσαν τους περισσότερους βαρβάρους είτε στην μάχη είτε κατά την διάρκεια της φυγής, έβαλαν φωτιά στα καράβια και σ' όλο το τείχος, αφού προηγουμένως μετέφεραν στην ακτή τα λάφυρα και τα χρήματα που είχαν βρει.

2. Σκηνή ερωτική (love story και κόλαση ζηλοτυπίας)

Την ίδια εκείνη εποχή, ενώ τα στρατεύματα των Περσών αιμορραγούν και χάνονται στις Πλαταιές και στη Μυκάλη, και τα απομεινάρια τους που τα καταδιώκουν και τα σκοτώνουν οι Έλληνες προσπαθούν να φτάσουν στην περσική πόλη Σάρδεις, ο βασιλιάς Ξέρξης που κρύβεται εκεί, αδιαφορώντας για τον πόλεμο, την επαίσχυντη φυγή από την Αθήνα και την ολοκληρωτική ήττα της αυτοκρατορίας, ρίχνεται σε επικίνδυνα και δόλια ερωτικά παιχνίδια. Η ψυχολογία κάνει λόγο για την έννοια της απώθησης – κάποιος που έχει πικρά βιώματα και δυσάρεστες αναμνήσεις τις απωθεί, τις σβήνει από τη μνήμη, ανακτώντας με αυτό τον τρόπο την ηρεμία και την πνευματική του ισορροπία. Μια τέτοια διεργασία συντελέστηκε προφανώς στον ψυχισμό του Ξέρξη. Τον ένα χρόνο υπεροπτικός και δεσποτικός οδηγεί κατά των Ελλήνων τον μεγαλύτερο στρατό του κόσμου, και τον επόμενο, μετά την ήττα, τα ξεχνάει όλα και το μόνο που από εκείνη τη στιγμή και έπειτα φαίνεται να τον ενδιαφέρει και να τον ελκύει είναι οι γυναίκες.

Ακριβώς μετά τη φυγή από την Ελλάδα και την επιστροφή στις Σάρδεις, ερωτεύθηκε την γυναίκα του Μασίστη που ήταν κι εκείνη εκεί. Της έστειλε μηνύματα, αλλά δεν μπορούσε να την πείσει [...] Τότε [...] πάντρεψε τον γιο του Δαρείο με την κόρη της γυναίκας και του Μασίστη, νομίζοντας ότι θα την κατακτήσει ευκολότερα μ' αυτή την τακτική. Στην αρχή, λοιπόν, ο βασιλιάς κυνηγάει όχι το νεαρό κορίτσι (το όνομά της ήταν Αρταΰνη), αλλά τη μητέρα της και γυναίκα του αδερφού του, που στις Σάρδεις τού φαινόταν περισσότερο ελκυστική από την κόρη της.

Τα γούστα, όμως, του Ξέρξη μεταβάλλονται όταν από τις Σάρδεις επιστρέφει στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας του, τα Σούσα, και στο βασιλικό του παλάτι. Όταν έφθασε εκεί και οδήγησε στον γιο του Δαρείο την γυναίκα του, ξέχασε την γυναίκα τού Μασίστη και αλλάζοντας αισθήματα,

αγάπησε την γυναίκα του γιου του Δαρείου, κόρη τού Μασίστη, η οποία του δόθηκε.[...]

Πέρασε ο καιρός και το γεγονός αποκαλύφτηκε με τον εξής τρόπο: Η γυναίκα του Ξέρξη ύφανε έναν μεγάλο, πολύχρωμο μανδύα και τον χάρισε στον Ξέρξη. Ο βασιλιάς ευχαριστήθηκε, τον φόρεσε και πήγε να συναντήσει την Αρταΰντη. Καθώς η Αρταΰντη του πρόσφερε μεγάλη ικανοποίηση, ο Ξέρξης της είπε πως θα έκανε ό,τι του ζητούσε.

Η νύφη χωρίς να το πολυσκεφτεί του ζητάει το μανδύα. Φοβισμένος ο Ξέρξης προσπαθεί να την αποτρέψει από αυτή την επιθυμία για έναν και μοναδικό λόγο: φοβόταν ότι με αυτό τον τρόπο θα επιβεβαιωθούν οι υποψίες της γυναίκας του, της Αμήστριος, για τα καμώματά του. Προσφέρει, λοιπόν, στην κοπέλα πολυτελείες και χρυσάφι και στρατό που θα τον διέτασσε αυτή και μόνη. Αλλά το κακομαθημένο πεισματάρικο κορίτσι επιμένει. Θέλει το μανδύα, μόνο το μανδύα και τίποτα άλλο.

Και ο βασιλιάς της παγκόσμιας αυτοκρατορίας, ο κύριος της ζωής και του θανάτου εκατομμυρίων ανθρώπων υποχρεώνεται να υποχωρήσει: [...] δεν κατόρθωσε [...] να την πείσει, οπότε της έδωσε τον μανδύα.[...]

Η Άμηστρις έμαθε ότι η Αρταΰντη είχε τον μανδύα, αλλά δεν θύμωσε εναντίον της. Θεώρησε πως υπαίτια όλης αυτής της ιστορίας ήταν η γυναίκα τού Μασίστη και επιθυμούσε τον χαμό της. Περίμενε να παραθέσει ο άνδρας της ο Ξέρξης βασιλικό δείπνο. (Το δείπνο αυτό πραγματοποιείται μια φορά τον χρόνο στα γενέθλια του βασιλιά και ονομάζεται περσικά τυκτά, που στα ελληνικά σημαίνει τέλειο· μόνο αυτήν την ημέρα βάζει ο βασιλιάς αρώματα στο κεφάλι του και μοιράζει δώρα στους Πέρσες.) Εκείνη την ημέρα περίμενε η Άμηστρις και ζήτησε του Ξέρξη να της παραδώσει την γυναίκα τού Μασίστη. Ο Ξέρξης θεώρησε φοβερό και ανάρμοστο να παραδώσει την γυναίκα του αδελφού του που δεν είχε καμιά ευθύνη για την υπόθεση αυτήν, ξέροντας καλά για ποιον λόγο την ζητούσε.

Τέλος, επειδή η Άμηστρις επέμενε και πιεζόμενος από το έθιμο –σύμφωνα με το οποίο σε βασιλικό δείπνο ο βασιλιάς δεν μπορεί να αρνηθεί εκείνο που του ζητούν– ο Ξέρξης βαρύθυμος ένευσε, και αφού την παρέδωσε να τι μηχανεύτηκε: Είπε στην Άμηστρι να κάνει ό,τι θέλει και ύστερα κάλεσε τον αδελφό του και του είπε: «Μασίστη, [...] είσαι [...] γενναίος άνδρας. Διώξε την γυναίκα με την οποία ζούσες ως τώρα, διώξε την και αντί γι' αυτήν σου δίνω την κόρη μου, να την παντρευτείς. Την γυναίκα που έχεις δεν εγκρίνω να την κρατήσεις».

Ο Μασίστης απόρησε: «Δέσποτα, τι είναι αυτά τα λόγια τα άπρεπα που μου λες, διατάζοντάς με να διώξω την γυναίκα που μου έδωσε γιους που τώρα είναι νέοι, και θυγατέρες από τις οποίες την μία έδωσες γυναίκα στο παιδί σου; Την γυναίκα αυτή, που την έχω πάντα στον νου μου, μου λες να την διώξω και να πάρω γυναίκα την κόρη σου; Θεωρώ μεγάλη μου τιμή, βασιλιά, ν' αξιωθώ να παντρευτώ την κόρη σου, αλλά δεν θα κάνω ούτε το ένα ούτε το άλλο, και μη με αναγκάσεις. Για την κόρη σου θα εμφανιστεί κάποιος άλλος που δεν θα υστερεί σε τίποτε από μένα. Άφησέ με να ζω με την γυναίκα μου».

Ο Ξέρξης οργισμένος του απάντησε:

«Ας είναι έτσι, Μασίστη· ούτε θα σου δώσω ποτέ την κόρη μου για γυναίκα ούτε με την δική σου γυναίκα θα συγκατοικήσεις για πολύν καιρό, ώστε να μάθεις να δέχεσαι τα όσα σου προσφέρουν». Αφού ο Μασίστης τα άκουσε αυτά, έφυγε λέγοντας μόνον τα εξής: «Δέσποτα, δεν μ' έχεις σκοτώσει ακόμη».

Όσο ο Ξέρξης μιλούσε με τον αδελφό του, η Άμηστρις είχε στείλει τους σωματοφύλακες του Ξέρξη και βασάνιζαν την γυναίκα τού Μασίστη. Της έκοψε τους μαστούς και τους έριξε στα σκυλιά, ύστερα της έκοψε την μύτη, τα χείλη, την γλώσσα και τ' αυτιά και την έστειλε στο σπίτι ακρωτηριασμένη.

Άραγε η Άμηστρις όταν έπιασε στα χέρια της την κουνιάδα της της είπε κάτι; Μήπως κόβοντας κομμάτι κομμάτι το στήθος της (το οξύ ατσάλι δεν ήταν ακόμη γνωστό) τη λούζει με βρισιές; Την απειλεί κουνώντας το χέρι στο οποίο κρατάει το ματωμένο μαχαίρι; Ή μήπως ξεφυσάει μόνο και αφρίζει από μίσος; Ποια ήταν η αντίδραση των ανθρώπων της φρουράς που έπρεπε να κρατούν γερά το θύμα; Εκείνη δίχως άλλο θα ούρλιαζε από τον πόνο, θα πάλευε, θα προσπαθούσε να ξεφύγει. Παρατηρούσαν τα γυναικεία στήθη; Έμεναν σιωπηλοί από φρίκη; Χασκογελούσαν κρυφά; Ή μήπως η γυναίκα που της ακρωτηρίαζαν το πρόσωπο έχανε τις αισθήσεις της και έπρεπε κάθε τόσο να της χύνουν νερό; Και τα μάτια; Μήπως η γυναίκα του βασιλιά τής έβγαλε τα μάτια; Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει τίποτα σχετικό. Το ξέχασε; Ή μήπως το ξέχασε η Άμηστρις;

Ο Μασίστης, που δεν είχε πληροφορηθεί τίποτε απ' όσα είχαν συμβεί αλλά προαισθανόταν κάτι κακό, έτρεξε στο σπίτι όπου βρήκε την γυναίκα του ακρωτηριασμένη (η οποία μην έχοντας γλώσσα, δεν μπορούσε να μιλήσει, και στο κάτω κάτω δεν ξέρουμε αν διατηρούσε τις αισθήσεις της). Αμέσως συνεννοήθηκε με τα παιδιά του κι έφυγε για τα Βάκτρα (περσική περιοχή κοντά στον Αμού Νταριά) μαζί με τους γιους του και άλλους οπαδούς του,

για να υποκινήσει σε επανάσταση τους Βακτρίους και να προξενήσει όσο μπορούσε μεγαλύτερο κακό στον βασιλιά. Αυτό και θα είχε γίνει, κατά την γνώμη μου, αν είχε προλάβει να φτάσει στους Βακτρίους και τους Σάκες, γιατί τον αγαπούσαν και ήταν κυβερνήτης των Βακτριών. Αλλά ο Ξέρξης έμαθε τις κινήσεις του Μασίστη κι έστειλε στρατό, ο οποίος τον συνέλαβε στον δρόμο και τον σκότωσε και αυτόν και τα παιδιά του και τους οπαδούς που είχε συγκεντρώσει. Αυτά για τους έρωτες του Ξέρξη και τον θάνατο του Μασίστη.

Όλα αυτά συμβαίνουν στην κορυφή της εξουσίας της αυτοκρατορίας, εκεί όπου παραμονεύει ο κίνδυνος και κάθε τόσο τρέχει αίμα. Ο βασιλιάς συζεί με την κόρη του αδερφού του και η εξαγριωμένη βασίλισσα κατακρεουργεί την αθώα κουινιάδα της. Ύστερα το θύμα, με κομμένη πια τη γλώσσα, δεν είναι σε θέση ούτε καν να παραπονεθεί. Το καλό θα τιμωρηθεί, θα υποστεί ήττα: ο καλός άνθρωπος, ο Μασίστης, θα σκοτωθεί με διαταγή του αδερφού του, οι γιοι του θα θανατωθούν, η γυναίκα του θα παραμορφωθεί με τον πιο αποτρόπαιο τρόπο. Στο τέλος, χρόνια μετά, θα δολοφονηθεί από στιλέτο και ο ίδιος ο Ξέρξης. Και η βασίλισσα τι να απέγινε άραγε; Τη σκότωσαν από εκδίκηση οι κόρες του Μασίστη; Διότι ο κύκλος του εγκλήματος και της τιμωρίας εξακολούθησε να γυρίζει. Άραγε ο Σαίξπηρ να είχε διαβάσει Ηρόδοτο; Καθόλου απίθανο, αφού ο Έλληνας μας εισήγαγε στον κόσμο των πιο άγριων παθών και των βασιλικών φόνων δυο χιλιάδες χρόνια πριν από το συγγραφέα του Άμλετ και του Ερρίκου του Η΄.

3. Σκηνή εκδίκησης (σταύρωση)

Στη Σηστό και στα περίχωρά της, διοικητής εκείνη την εποχή είναι ο διορισμένος από τον Ξέρξη σατράπης Αρταΰκτης, άνθρωπος σκληρός και υπερόπτης, ο οποίος είχε εξαπατήσει τον βασιλιά όταν εξεστράτευε εναντίον της Αθήνας. Ο Ηρόδοτος τον κατηγορεί ότι έκλεψε χρυσό, ασήμι και άλλους θησαυρούς, και επίσης ότι συνουσιαζόταν με γυναίκες μέσα στο άδυτο του ιερού.

Οι Έλληνες, λοιπόν, καταδιώκοντας τα κατάλοιπα του περσικού στρατού και θέλοντας να καταστρέψουν τις γέφυρες στον Ελλήσποντο, από τις οποίες ο στρατός του Ξέρξη πέρασε στην Ελλάδα, έφτασαν στην καλύτερα οχυρωμένη πόλη των Περσών από την ευρωπαϊκή πλευρά, στη

Σηστό, και άρχισαν να την πολιορκούν. Στην αρχή, ωστόσο, και για πολύ καιρό δεν μπορούσαν να καταλάβουν την πόλη. Οι στρατιώτες μάλιστα ήθελαν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, αλλά οι στρατηγοί τους δεν τους το επέτρεψαν. Στο διάστημα αυτό στη Σηστό εξαντλούνται τα τελευταία αποθέματα και οι πολιορκημένοι αρχίζουν να αποδεκατίζονται από την πείνα. Οι πολιορκημένοι βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση, σε τέτοιο σημείο, ώστε να βράζουν τα πετσίά από τα κρεβάτια και να τα τρώνε. Όταν τους έλειψαν και αυτά, τότε οι Πέρσες με τον Αρταΰκτη [...] δραπετεύσαν μια νύχτα, κατεβαίνοντας από την πίσω πλευρά του φρουρίου όπου δεν υπήρχαν διόλου φρουροί.

Οι Έλληνες άρχισαν να τους καταδιώκουν. Όσους διέφυγαν με τον Αρταΰκτη [...] τους πρόφθασαν [...]. Αντιστάθηκαν πολλήν ώρα, άλλοι όμως σκοτώθηκαν και άλλοι αιχμαλωτίσθηκαν. Αυτούς τους έδεσαν οι Έλληνες και τους οδήγησαν στην Σηστό – ανάμεσά τους και τον Αρταΰκτη με τον γιο του.

[...] Τον οδήγησαν, λοιπόν, στην ακτή, στο σημείο όπου ο Ξέρξης είχε ρίξει τις γέφυρες –άλλοι λένε ότι τον οδήγησαν στον λόφο που βρίσκεται λίγο ψηλότερα από την πολιτεία Μάδυτο– και εκεί τον κάρφωσαν επάνω στα σανίδια και τον έμπηξαν στην γη. Το παιδί του Αρταΰκτη το σκότωσαν μπροστά στα μάτια του με λιθοβολισμό.

Ο Ηρόδοτος δεν διευκρινίζει αν ο σταυρωμένος πατέρας ζούσε ακόμη όταν έσπαγαν το κεφάλι του γιου του με πέτρες. Η φράση *μπροστά στα μάτια του* έχει άραγε κυριολεκτική σημασία ή μόνο μεταφορική; Ίσως ο Ηρόδοτος δεν νοιάστηκε να ρωτήσει τους μάρτυρες για αυτή την αποκρουστική και σκοτεινή λεπτομέρεια. Ίσως πάλι οι ίδιοι οι πληροφορητές του να μην μπορούσαν να του δώσουν απάντηση γιατί ενδεχομένως γνώριζαν την ιστορία μόνον από τις αφηγήσεις τρίτων.

4. Σκηνή αναδρομική (να αναζητηθεί καλύτερη χώρα;)

Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι πρόγονος του σταυρωμένου Αρταΰκτη ήταν κάποιος Αρτεμβάρης, ο οποίος κάποτε έκανε στον τότε βασιλιά των Περσών Κύρο τον Μεγάλο την ακόλουθη πρόταση, που μάλιστα έγινε δεκτή από τους συμπατριώτες του: «Επειδή ο Δίας δίνει την ηγεμονία στους Πέρσες και σε σένα, Κύρε, που ανέτρεψες τον Αστυάγη, και επειδή εμείς κατοικούμε σε λιγοστή και φτωχική γη, ας φύγομε κι ας πάμε σε άλλη γη

καλύτερη. [...] Και πότε θα έχουμε καλύτερη ευκαιρία από τώρα που άρχομε επάνω σε πολλούς ανθρώπους και σ' ολόκληρη την Ασία;» Ο Κύρος τ' άκουσε αυτά και δεν απόρησε, αλλά παρακίνησε τους Πέρσες να το επιχειρήσουν. Τους είπε όμως ότι έπρεπε να ετοιμαστούν να υπακούουν, αντί να διατάσσουν. Μαλακή γη δίνει πάντα μαλακούς ανθρώπους. Δεν γίνεται από την ίδια γη να βγαίνει πλούσιος καρπός και άνθρωποι γενναίοι στα πολεμικά έργα. Οι Πέρσες κατάλαβαν κι απομακρύνθηκαν, αφού παραδέχτηκαν ως ορθότερη την γνώμη του Κύρου. Προτίμησαν να είναι άρχοντες και να διατάζουν κατοικώντας γη φτωχή, παρά να σπέρνουν πλούσια πεδιάδα και να είναι δούλοι άλλων.

Διάβασα αυτή την τελευταία φράση του βιβλίου και το απόθεσα στο τραπεζάκι. Τα μάγια του Αμπντού με το λιβάνι είχαν εδώ και ώρα πάψει να φέρνουν αποτέλεσμα. Παντού τριγύριζαν και πάλι σμάρια από μύγες, κουνούπια και νυχτοπεταλούδες. Τώρα μάλιστα τα έντομα ήταν περισσότερο ανήσυχα και επιθετικά. Σήκωσα τα χέρια ψηλά και έφυγα από τη βεράντα.

Το πρωί πήγα στο ταχυδρομείο να στείλω την ανταπόκρισή μου. Στο παραθυράκι με περίμενε ένα τηλεγράφημα. Ο καλός και προστατευτικός προϊστάμενός μου, ο Μίχαλ Χόφμαν, με παρακαλούσε, εάν στην Αφρική δεν συνέβαινε κάτι εξαιρετικό, να επιστρέψω για συνομιλίες. Έμεινα ακόμη μερικές ημέρες στο Ντακάρ και ύστερα αποχαιρέτησα τη Μάριεμ και τον Αμπντού, περπάτησα στα στενά και στριφογυριστά δρομάκια του Γκορέ και πέταξα για την πατρίδα.

Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ

Πριν ακόμη αναχωρήσω από το Γκορέ, ένα βράδυ με επισκέφτηκε ένας συνάδελφός μου ο Γιάρντα, τσέχος ανταποκριτής, που τον είχα γνωρίσει κάποτε στο Κάιρο. Είχε έρθει και αυτός στο Ντακάρ για το Φεστιβάλ Τέχνης των Μαύρων. Περπατούσαμε επί ώρες στις εκθέσεις, πασχίζοντας να ανακαλύψουμε τη σημασία και το συμβολισμό των προσωπίδων και των γλυπτών των Μπανμπάρα, Μακόντε ή του Ίφε. Όλες τους είχαν τρομακτική όψη. Όταν τις κοιτούσες νύχτα, στο φως της φωτιάς και των δαδιών που τρεμόπαιζαν, έμοιαζαν να ζωντανεύουν και ξυπνούσαν μέσα σου το φόβο.

Τώρα συζητούσαμε για τις δυσκολίες που συναντάει κανείς όταν πρέπει να γράψει για την αφρικανική τέχνη σε ένα σύντομο άρθρο μερικών λέξεων. Βρεθήκαμε σε έναν κόσμο άγνωστο μέχρι τότε σε εμάς, με μοναδικό μας εξοπλισμό τις δικές μας έννοιες και το δικό μας λεξιλόγιο, με τα οποία δεν υπήρχε τρόπος να αποδώσουμε αυτά που μπορέσαμε να δούμε εδώ. Έχοντας συνείδηση αυτών των προβλημάτων νιώθαμε απέναντί τους ανίσχυροι.

Αν ζούσαμε στα χρόνια του Ηροδότου ο Γιάρντα και εγώ, θα ήμασταν Σκύθες, καθώς εκείνοι ζούσαν στο τμήμα της Ευρώπης στο οποίο κατοικούμε εμείς σήμερα. Πάνω σε γρήγορα άλογα, που τόσο πολύ ενθουσίαζαν τον Έλληνα, θα τρέχαμε στα δάση και στους κάμπους, τοξεύοντας βέλη και πίνοντας κουμίσ. Ο Ηρόδοτος θα ενδιαφερόταν πολύ για μας, θα ρωτούσε για τα έθιμα και τις δοξασίες μας, για το τι τρώμε και το τι φοράμε. Στη συνέχεια, θα περιέγραφε λεπτομερώς πώς, στήνοντας

στους Πέρσες παγίδα μέσα στον χιονισμένο χειμώνα και το διαπεραστικό ψύχος, νικήσαμε το στρατό τους και πώς κυνηγημένος από μας ο μεγάλος βασιλιάς Δαρείος μόλις και μετά βίας κατάφερε να μείνει ζωντανός.

Στη διάρκεια αυτής της συνομιλίας ο Γιάρντα παρατήρησε πάνω στο τραπεζάκι το βιβλίο του Ηροδότου. Με ρώτησε πώς το βρήκα. Του διηγήθηκα ότι μου το έδωσαν για το δρόμο και ότι, καθώς το διάβαζα, άρχισα να κάνω ταυτόχρονα δύο ταξίδια, το ένα εκτελώντας τα δημοσιογραφικά μου καθήκοντα, και το άλλο, ακολουθώντας την πορεία του συγγραφέα των *Ιστοριών*. Και έσπευσα να προσθέσω ότι ο τίτλος του, κατά τη γνώμη μου, δεν αποδίδει την ουσία του εγχειρήματός του. Στους χρόνους εκείνους, βέβαια, η ελληνική λέξη *ιστορία* σήμαινε «έρευνα» ή «αναζήτηση», και αυτός ακριβώς ο προσδιορισμός θα ανταποκρινόταν περισσότερο στις προθέσεις και στις φιλοδοξίες του συγγραφέα. Δεν περνούσε, ασφαλώς, τον καιρό του σκαλίζοντας αρχεία και δεν έγραψε έργο ακαδημαϊκό, όπως επί αιώνες θα έκαναν αργότερα οι επιστήμονες, αλλά στόχος του ήταν να ανακαλύψει, να γνωρίσει και να περιγράψει πώς η ιστορία γεννιέται καθημερινά, πώς τη δημιουργούν οι άνθρωποι, πώς γίνεται και η πορεία που ακολουθεί συχνά είναι αντίθετη με τις προσπάθειες και τις προσδοκίες τους. Μήπως για τούτο αποφασίζουν οι θεοί ή μήπως ο άνθρωπος λόγω των αδυναμιών και των περιορισμών στους οποίους υπόκειται δεν καταφέρνει να διαμορφώσει την τύχη του σοφά και ορθολογιστικά;

Όταν, είπα στον Γιάρντα, άρχισα να διαβάζω αυτό το βιβλίο, αναρωτήθηκα με ποιον τρόπο ο συγγραφέας συγκέντρωνε το υλικό του, δεδομένου ότι τότε δεν υπήρχαν βιβλιοθήκες, παραφουσκωμένα αρχεία, φάκελοι με αποκόμματα εφημερίδων, ούτε αναρίθμητες βάσεις δεδομένων. Αλλά από τις πρώτες κιόλας σελίδες ο Ηρόδοτος φροντίζει να απαντήσει σε αυτό, αναφέροντας, για παράδειγμα: *Οι Πέρσες λόγιοι υποστηρίζουν [...] ή οι Φοίνικες υποστηρίζουν [...]* και προσθέτοντας: *Αυτά, λοιπόν, υποστηρίζουν οι Πέρσες και οι Φοίνικες, κι εγώ δεν σκοπεύω να εξιστορήσω αν τα πράγματα έγιναν έτσι ή αλλιώς. Ξέρω όμως ποιος πρώτος αδίκησε τους Έλληνες και, αφού τον αναφέρω παρακάτω, θα προχωρήσω στην διήγησή μου περιγράφοντας με την ίδια προσοχή τις μικρές και μεγάλες*

πόλεις του κόσμου, και τούτο επειδή πολλές που ήσαν μεγάλες έχουν γίνει μικρές και πολλές που είναι τώρα μεγάλες ήσαν άλλοτε μικρές. Θα ασχοληθώ λοιπόν και με τις δυο το ίδιο, γιατί γνωρίζω πως η ανθρώπινη ευημερία ποτέ δεν είναι σταθερή στον ίδιο τόπο.

Αλλά πώς ο Ηρόδοτος, που είναι Έλληνας, θα μπορούσε να ξέρει τι λένε οι Πέρσες ή οι Φοίνικες που κατοικούν μακριά, οι κάτοικοι της Αιγύπτου ή της Λιβύης; Ήξερε γιατί ταξίδεψε στις χώρες τους, ρωτούσε, παρατηρούσε και ως αποτέλεσμα των προφορικών μαρτυριών και της έρευνας που διεξήγαγε ο ίδιος συσώρευσε τη γνώση του. Δηλαδή η πρώτη του ενέργεια ήταν το ταξίδι. Αλλά το ίδιο δεν συμβαίνει και στην περίπτωση όλων των ρεπόρτερ; Η πρώτη μας σκέψη δεν είναι πριν απ' όλα να ταξιδέψουμε; Το ταξίδι είναι πηγή, είναι θησαυρός, είναι πλούτος. Μόνο ταξιδεύοντας ο ρεπόρτερ αισθάνεται ο εαυτός του, αισθάνεται σαν στο σπίτι του.

Διαβάζοντας τον Ηρόδοτο, ανακάλυπτα σταδιακά σε αυτόν μια αδερφή ψυχή. Τι τον παρακινούσε; Τι τον ωθούσε στη δράση; Τι τον παρότρυνε να αναλαμβάνει τους κόπους του ταξιδιού, να ρισκάρει τις αλλεπάλληλες περιοδείες; Πιστεύω ότι ήταν το ενδιαφέρον του για τον κόσμο. Ο πόθος, να βρεθεί εκεί, πάση θυσία να τον δει με τα ίδια του τα μάτια, οπωσδήποτε να τον ζήσει.

Κατά βάθος πρόκειται για ένα πάθος που εκδηλώνεται σπάνια. Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ένα ον που δένεται με τον τόπο· από τότε που μπόρεσε να ασχοληθεί με τη γεωργία και να αφήσει πίσω του την επικίνδυνη και φτωχική ζωή του συλλέκτη ή του κυνηγού, έκατσε ευτυχισμένος στο κομματάκι της γης του, το περιέφραξε από τους άλλους με τοίχο ή σύνορο, έτοιμος να χύσει το αίμα του γι' αυτό το δικό του μέρος, να δώσει ακόμα και τη ζωή του. Εάν έφευγε από αυτό, το έκανε υπό το κράτος της βίας, κυνηγημένος από την πείνα, το λοιμό ή τον πόλεμο, ή για καθαρά επαγγελματικούς λόγους, για να εξασφαλίσει καλύτερη δουλειά ή να εργαστεί ως ναυτικός, πλανόδιος έμπορος, οδηγός караβανιών. Αλλά να γυρίζει χρόνια ολόκληρα τον κόσμο με τη δική του αβίαστη θέληση για να τον γνωρίσει, να εμβαθύνει σ' αυτόν, να τον κατανοήσει; Τέτοιοι άνθρωποι ήταν πάντα λίγοι.

Αλλά από πού άντλησε ο Ηρόδοτος ένα τέτοιο πάθος; Ίσως από το ερώτημα που γεννήθηκε στο παιδικό του μυαλό – πού στο καλό βρέθηκε αυτό το πλοίο; Γιατί τα παιδιά, καθώς παίζουν με την άμμο στην ακροθαλασσιά, βλέπουν μακριά, στη γραμμή του ορίζοντα, να προβάλλει έξαφνα ένα πλοίο που, καθώς πλησιάζει στη στεριά, γίνεται ολοένα και μεγαλύτερο. Αλλά από πού αυτό ξεφύτρωσε; Αναμφίβολα, τα περισσότερα παιδιά δεν θέτουν στον εαυτό τους τέτοια ερωτήματα. Και να, που ξαφνικά ένα από αυτά, καθώς φτιάχνει σπιτάκια στην άμμο, μπορεί να αναρωτηθεί: από πού ήρθε αυτό το πλοίο; Αφού αυτή η γραμμή, πολύ πολύ μακριά, φαινόταν να είναι το τέλος του κόσμου! Μήπως πίσω από αυτήν τη γραμμή υπήρχε κάποιος άλλος κόσμος; Και πίσω από αυτόν ακόμα κάποιος άλλος; Ποιος άραγε; Και το παιδί αρχίζει να αναζητάει απάντηση. Και αργότερα, όταν μεγαλώσει, ψάχνει την απάντηση αυτή ακόμα πιο επίμονα, με μεγαλύτερη, ανικανοποίητη περιέργεια.

Κάποια απάντηση τη δίνει ήδη ο ίδιος ο δρόμος. Η κίνηση. Το ταξίδι. Ναι, το βιβλίο του Ηροδότου γεννήθηκε από το ταξίδι, και ήταν το πρώτο μεγάλο ρεπορτάζ στην παγκόσμια λογοτεχνία. Ο συγγραφέας του διαθέτει τη διαίσθηση του ρεπόρτερ, το μάτι και το αυτί του ρεπόρτερ. Είναι ακατάβλητος, πρέπει να περάσει τη θάλασσα, να διασχίσει τη στέπα, να μπει βαθιά στην έρημο – ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί για όλα αυτά. Μας καταπλήσσει με την αντοχή του, ποτέ δεν παραπονείται για κούραση, τίποτα δεν τον αποθαρρύνει, δεν λέει ούτε μια φορά ότι κάτι φοβάται.

Τι είναι αυτό που τον κατευθύνει την ώρα που ατρόμητος και ακούραστος ξεκινάει τη μεγάλη του περιπέτεια; Πιστεύω ότι ήταν η γεμάτη αισιοδοξία πίστη που εμείς οι σύγχρονοι έχουμε ήδη χάσει προ πολλού: Ότι ο κόσμος είναι δυνατόν να περιγραφτεί.

Ο Ηρόδοτος μου κέντρισε το ενδιαφέρον από την αρχή. Συχνά έριχνα ματιές στο βιβλίο του, επέστρεφα σε αυτό, στους ήρωές του, στις σκηνές που περιγράφει, στις δεκάδες αφηγήσεις, στις αμέτρητες παρεκβάσεις. Προσπαθούσα συνεχώς να εισχωρήσω σε αυτό τον κόσμο, να τον γνωρίσω, να εξοικειωθώ μαζί του.

Δεν ήταν δύσκολο. Κρίνοντας από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόταν και περιέγραφε τους ανθρώπους και τον κόσμο, σου δίνει την εντύπωση ενός ανθρώπου με κατανόηση και καλοσύνη, ήρεμου, εγκάρδιου και καλοσυνάτου· ένας εντάξει τύπος. Δεν έχει κακίες, δεν έχει μίσση. Προσπαθεί να τα καταλάβει όλα, να κατανοήσει γιατί κάποιος συμπεριφέρεται έτσι και όχι αλλιώς. Δεν θεωρεί υπεύθυνο τον άνθρωπο ως άτομο, αποδίδει, όμως, ευθύνες στο σύστημα που του επιβάλλεται, δεν είναι το άτομο εκ φύσεως κακό, διεφθαρμένο, τιποτένιο, κακό είναι το σύστημα μέσα στο οποίο αυτό ζει. Γι' αυτό είναι ένθερμος υποστηρικτής της ελευθερίας και της δημοκρατίας, και αντίπαλος του δεσποτισμού, της μοναρχίας και της τυραννίας, καθώς πιστεύει ότι μόνο στην πρώτη περίπτωση ο άνθρωπος έχει την ευκαιρία να συμπεριφέρεται με αξιοπρέπεια, να είναι ο εαυτός του, να μπορεί να δείχνει ανθρωπιά. Κοιτάξτε, φαίνεται να λέει ο Ηρόδοτος, μια μικρή ομάδα ελληνικών κρατιδίων κατανίκησε τη μεγάλη ανατολική δύναμη, μόνο και μόνο γιατί οι Έλληνες αισθάνονταν ελεύθεροι, και για την ελευθερία αυτή ήταν έτοιμοι να θυσιάσουν τα πάντα.

Αλλά μολονότι αναγνωρίζει την ανωτερότητα των συμπατριωτών του, ο Έλληνας μας δεν τους αντιμετωπίζει άκριτα. Αντιλαμβάνεται πως η αρχή του διαλόγου και της ελευθερίας του λόγου μπορούν εύκολα να μετατραπούν σε στείρα και καταστροφική έριδα. Παρουσιάζει τους Έλληνες να διαφωνούν ακόμα και στο πεδίο της μάχης, έχοντας απέναντί τους τις επιτιθέμενες φάλαγγες του εχθρικού στρατού. Βλέποντας ότι έρχονται καταπάνω τους οι στρατιώτες του Ξέρξη, ότι ήδη ρίχνουν τα πρώτα βέλη και πιάνουν τα ξίφη, οι Έλληνες στήνουν καβγά: σε ποιον Πέρση να επιτεθούν πρώτα; Σ' αυτόν που έρχεται από την αριστερή πλευρά ή σ' αυτόν που χτυπάει από τα δεξιά; Άλλωστε αυτό το πνεύμα αντιζηλίας δεν υπήρξε μία από τις αιτίες για τις οποίες οι Έλληνες δεν ήταν τότε σε θέση να δημιουργήσουν ένα κοινό κράτος;

Οι στρατιές των εντόμων που προηγουμένως ρίχνονταν μόνο σε μένα, τώρα, καθώς είναι μαζί μου και ο Γιάρντα, χωρίστηκαν και σχημάτισαν δυο μεγάλα, βουερά και επιθετικά νέφη. Μην μπορώντας να τα βγάλουμε πέρα με αυτά, κουρασμένοι από την ανυποχώρητη μανία τους, καλούμε σε βοήθεια τον Αμπντού, ο οποίος σαν αρχαίος ιερέας διώχνει με τα μυρωδικά λιβάνια του τις κακές δυνάμεις, που σε τούτη την περίπτωση έχουν πάρει τη μορφή επιθετικών κουνουπιών και δηκτικών μυγών.

Αφήνοντας συνεχώς για αργότερα τη συζήτηση για την παρούσα κατάσταση στην Αφρική (θέμα που, άλλωστε, μας απασχολεί καθημερινά) παραμένουμε στον Ηρόδοτο. Ο Γιάρντα, που είχε διαβάσει τον Έλληνα παλιά και θυμάται λίγα πράγματα, τώρα με ρωτάει τι από αυτό το βιβλίο με εντυπωσίασε περισσότερο.

Του απαντώ η συναρπαστική τραγικότητά του. Ο Ηρόδοτος είναι σύγχρονος με τους μεγαλύτερους Έλληνες τραγικούς – τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή (με τον οποίο διατηρούσε ίσως φιλικές σχέσεις) και με τον Ευριπίδη. Η εποχή του είναι ο χρυσός αιώνας του θεάτρου, η θεατρική τέχνη διαπερνάται τότε από το πνεύμα των ιερών μυστηρίων, των λαϊκών τελετών, των θρησκευτικών εορτών, ανάμεσα στις οποίες και τα περίφημα Μεγάλα Διονύσια. Όλα αυτά επιδρούν στον τρόπο με τον οποίο γράφουν οι Έλληνες, στο τρόπο με τον οποίο γράφει και ο Ηρόδοτος. Η ιστορία του κόσμου αναδεικνύεται μέσα από τις τύχες των ατόμων· στις σελίδες του βιβλίου του, που σκοπός του είναι η καταγραφή της ιστορίας της ανθρωπότητας, βρίσκονται στο προσκήνιο συγκεκριμένες προσωπικότητες, ο άνθρωπος που έχει όνομα, σπουδαίος ή ασήμαντος, αγαθός ή σκαιός, νικητής ή δυστυχισμένος. Με διαφορετικά ονόματα, και βεβαίως σε άλλα πλαίσια και υπό διαφορετικές συνθήκες, συναντούμε εδώ την Αντιγόνη και τη Μήδεια, την Κασσάνδρα και τις θεραπαινίδες της Κλυταιμνήστρας, το πνεύμα του Δαρείου και τους λογχοφόρους του Αιγίσθου. Ο μύθος μπλέκεται με την πραγματικότητα, οι θρύλοι με τα γεγονότα. Ο Ηρόδοτος προσπαθεί να ξεχωρίσει τα μεν από τα δε, δεν υποτιμά καμία από αυτές τις πλευρές ούτε καθορίζει την ιεραρχία τους. Αντιλαμβάνεται πως ο τρόπος σκέψης και οι αποφάσεις του ανθρώπου εξαρτώνται από τον κόσμο των πνευμάτων που ενυπάρχουν μέσα του, των ονείρων, των δεισιδαιμονιών και των χρησμών. Γνωρίζει ότι το όνειρο που θα δει στον ύπνο του ο βασιλιάς μπορεί να κρίνει την τύχη του κράτους και των εκατομμυρίων υπηκόων του. Ξέρει πόσο αδύναμη είναι η ανθρώπινη ύπαρξη, πόσο ανυπεράσπιστα απέναντι στο φόβο που γεννάει η ίδια του η φαντασία.

Ταυτόχρονα ο Ηρόδοτος θέτει στον εαυτό του τον πιο φιλόδοξο σκοπό: να καταγράψει παγκόσμια ιστορία. Κανείς πριν από αυτόν δεν είχε επιχειρήσει κάτι τέτοιο. Είναι ο πρώτος που έκανε αυτήν τη σκέψη. Συλλέγοντας συνεχώς νέες πληροφορίες για το έργο του και βασιζόμενος κυρίως στις προφορικές μαρτυρίες των απλών ανθρώπων, των

περιπλανώμενων, των λογίων και των ιερέων, βρίσκεται αντιμέτωπος με το γεγονός ότι καθένας από αυτούς θυμάται κάτι άλλο, κάτι άλλο και κάπως αλλιώς. Επιπροσθέτως, πολλούς αιώνες πριν από μας, ανακαλύπτει τον σπουδαίο αλλά ανατρεπτικό και απατηλό χαρακτήρα της μνήμης – οι άνθρωποι θυμούνται αυτό που θέλουν να θυμηθούν και όχι αυτό που συνέβη στην πραγματικότητα. Διότι καθένας τους χρωματίζει την πραγματικότητα με τον δικό του τρόπο, καθένας στη δική του χοάνη συνθέτει από αυτήν το δικό του μείγμα. Η προσέγγιση του παρελθόντος ως τέτοιου που ήταν πράγματι είναι αδύνατη, προσιτές σε μας είναι μόνο οι διάφορες παραλλαγές του, λιγότερο ή περισσότερο αξιόπιστες, λιγότερο ή περισσότερο κατανοητές σε εμάς σήμερα. Το παρελθόν δεν υπάρχει. Υπάρχουν μόνο άπειρες εκδοχές του.

Ο Ηρόδοτος έχει συνείδηση αυτής της περιπλοκής, αλλά δεν υποκύπτει, συνεχίζει περαιτέρω τις αναζητήσεις του, αντιπαραθέτει τις διαφορετικές απόψεις για κάποιο γεγονός ή τις απορρίπτει συλλήβδην ως ανυπόστατες και αντίθετες στον κοινό νου. Δεν θέλει να είναι παθητικός ακροατής, παθητικός χρονικογράφος, θέλει να συμμετέχει ενεργά στη δημιουργία αυτής της έξοχης τέχνης που είναι η ιστορία – σημερινή, χθεσινή, ακόμα και παλιότερη.

Άλλωστε η εικόνα του κόσμου που φιλοτέχνησε και μας κληροδότησε δεν επηρεάστηκε μόνον από τις μαρτυρίες της προφορικής παράδοσης. Την επηρέασαν επίσης και οι σύγχρονοί του. Την εποχή εκείνη ο δημιουργός είχε άμεση επαφή με το κοινό του. Τα βιβλία ήταν βεβαίως σπάνια, ο συγγραφέας απήγγελλε μπροστά σε ακροατήριο αυτά που είχε γράψει και το κοινό τον άκουγε αντιδρώντας άμεσα και σχολιάζοντας. Οι αντιδράσεις του μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντικό δείκτη για το κατά πόσον η κατεύθυνση προς την οποία έτεινε και ο τρόπος με τον οποίο έγραφε εγκρινόταν, έχαιρε κοινής αναγνώρισης και αποδοχής.

Τα ταξίδια του Ηροδότου δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν εάν δεν υπήρχε τότε ο θεσμός του πρόξενου. Εθελοντικά ή επί πληρωμή ο πρόξενος έπαιρνε υπό την προστασία του κάποιον που ερχόταν από

την πόλη από την οποία καταγόταν και ο ίδιος. Εγκατεστημένος και εγκλιματισμένος στη νέα πόλη, φρόντιζε για τις ανάγκες του επισκέπτη συμπατριώτη του, τον βοηθούσε στη διεκπεραίωση των υποθέσεών του, τον διευκόλυνε στη συλλογή πληροφοριών και στην απόκτηση επαφών. Ο ρόλος του πρόξενου ήταν άλλωστε ιδιαίτερος σε εκείνον τον παράξενο κόσμο όπου οι θεοί κατοικούσαν ανάμεσα στους ανθρώπους και συχνά δεν ξεχώριζαν από αυτούς. Έπρεπε να προσφέρει στον νεοφερμένο ειλικρινή φιλοξενία, γιατί ποτέ δεν ήταν σίγουρος ότι αυτός ο ταξιδιώτης που ζητούσε τροφή και στέγη ήταν ένας απλός θνητός ή κάποιος θεός που πήρε ανθρώπινη μορφή.

Πολύτιμη και ανεξάντλητη πηγή για τον Ηρόδοτο ήταν επίσης οι πολύ διαδεδομένοι τότε κάθε τύπου θεματοφύλακες της μνήμης, αυτοδίδακτοι ιστορικοί, πλανόδιοι τροβαδούροι μιας άλλης εποχής. Μέχρι σήμερα ακόμη στη δυτική Αφρική μπορεί κανείς να συναντήσει και να ακούσει έναν griot. Griot είναι ο περιφερόμενος στα χωριά και τα πανηγύρια αφηγητής των θρύλων, των μύθων και της ιστορίας του λαού του, της φυλής, του γένους. Για μια μικρή αμοιβή, ακόμα και για ένα λιτό γεύμα και μια κούπα κρύο νερό, ο γέροντας griot, άνθρωπος μεγάλης σοφίας και οργιαστικής φαντασίας, θα σας αφηγηθεί την ιστορία ενός τόπου, το τι συνέβη σ' αυτόν και τότε, τα περιστατικά, τα γεγονότα, τις παραδόσεις, τα θαύματα. Αν αυτά συνέβησαν έτσι στην πραγματικότητα ή όχι, κανείς δεν μπορεί να το πει με σιγουριά, και είναι καλύτερα να μην τα σκαλίζεις.

Ο Ηρόδοτος ταξιδεύει για να απαντήσει στο ερώτημα του παιδιού – από πού ξεφύτρωσαν στον ορίζοντα τα πλοία; Από πού εμφανίστηκαν; Ποια είναι η προέλευσή τους; Όστε, λοιπόν, αυτό που βλέπουμε με τα μάτια μας δεν είναι τα σύνορα του κόσμου; Υπάρχουν και άλλοι κόσμοι; Και ποιοι είναι αυτοί άραγε; Όταν μεγαλώσει, θα θελήσει να τους γνωρίσει. Αλλά καλύτερα να μην μεγαλώσει τόσο πολύ, ώστε να μείνει και λίγο παιδί. Γιατί μόνο τα παιδιά θέτουν σπουδαία ερωτήματα και θέλουν πραγματικά να μάθουν κάτι.

Και ο Ηρόδοτος με το πάθος και τον ενθουσιασμό ενός παιδιού μαθαίνει για την ύπαρξη άλλων κόσμων. Η σπουδαιότερη ανακάλυψή του είναι ότι υπάρχουν πολλοί. Και ότι καθένας είναι διαφορετικός.

Καθένας είναι σπουδαίος.

Και πρέπει να τους γνωρίσεις, γιατί αυτοί οι άλλοι κόσμοι, οι άλλοι πολιτισμοί, είναι καθρέφτες μέσα στους οποίους κοιτάζουμε τον εαυτό μας και αυτό που αντιπροσωπεύουμε. Χάρη σε αυτούς καταλαβαίνουμε καλύτερα τον εαυτό μας, αφού δεν μπορούμε να καθορίσουμε την ταυτότητά μας αν δεν την αντιπαραθέσουμε με τις άλλες.

Και γι' αυτό ο Ηρόδοτος, έχοντας κάνει αυτή την ανακάλυψη, την ανακάλυψη των «άλλων» ως καθρέφτη μέσα στον οποίο μπορούμε να κοιταχτούμε για να κατανοήσουμε οι ίδιοι καλύτερα τον εαυτό μας, κάθε πρωί, ακούραστος, ξανά και ξανά, ξεκινάει για το ταξίδι του.

ΣΤΕΚΟΜΑΣΤΕ ΣΤΟ ΣΚΟΤΑΔΙ ΚΑΙ ΟΛΟΓΥΡΑ ΜΑΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΕΙ ΦΩΣ

Ωστόσο ο Ηρόδοτος δεν με συντρόφευε πάντα. Συχνά ένα ταξίδι προέκυπτε τόσο ξαφνικά, που δεν μου έμενε καιρός ούτε είχα μυαλό να σκεφτώ τον Έλληνά μου. Καμιά φορά, ακόμα και αν έπαιρνα μαζί μου το βιβλίο, είχα τόση δουλειά και ο τροπικός καύσωνας με εξαντλούσε επιπλέον τόσο πολύ, ώστε μου έλειπαν οι δυνάμεις και η θέληση να διαβάσω και πάλι τη σπουδαιότατη πράγματι συζήτηση για τα πολιτεύματα που διεξάγεται ανάμεσα στον Οτάνη, τον Μεγάβυζο και τον Δαρείο, ή να ξαναθυμηθώ πώς ήταν οι Αιθίοπες, που συμμετέχουν στον γιγαντιαίο στρατό του Ξέρξη ο οποίος ξεκινάει την εκστρατεία για την υποδούλωση της Ελλάδας. Οι Αιθίοπες φορούσαν δέρματα από παρδάλεις κι από λιοντάρια και είχαν τόξα με μεγάλο μήκος, καμωμένα από κλαριά φοινικιάς – δεν ήσαν κοντύτερα από τέσσερις πήχες και τα βέλη τους ήσαν μικρά, από καλάμι, και αντί για σιδερένια μύτη κατέληγαν σε πέτρα μυτερή [...]. Είχαν και ακόντια που η αιχμή τους ήταν από κέρατο ελαφιού μυτερό και ρόπαλα με καρφιά. Όταν έμπαιναν στην μάχη έβαφαν το μισό τους σώμα με γύψο και το άλλο μισό με κόκκινο χρώμα.

Αλλά ακόμα και χωρίς να πιάσω στα χέρια μου το βιβλίο, μπορούσα εύκολα να επαναφέρω στη μνήμη μου τουλάχιστον τον επίλογο του πολέμου μεταξύ των Ελλήνων και των Αμαζόνων τον οποίο είχα διαβάσει τόσες φορές: Όταν οι Έλληνες πολεμούσαν με τις Αμαζόνες [...], τότε

νίκησαν οι Έλληνες στον Θερμώδοντα και πήραν μαζί τους σε τρία καράβια όσες Αμαζόνες μπόρεσαν να αιχμαλωτίσουν. Αυτές μόλις βρέθηκαν στο πέλαγος σκότωσαν τα πληρώματα, δεν ήξεραν όμως τι είναι καράβι και δεν μπορούσαν να χειριστούν ούτε το τιμόνι, ούτε τα πανιά, ούτε τα κουπιά. Έτσι αφού σκότωσαν τα πληρώματα τις έσπρωχναν τα κύματα και ο αέρας και έφθασαν στους Κρημνούς της λίμνης Μαιώτιδος. Οι Κρημνοί είναι χώρα των ελεύθερων Σκυθών. Οι Αμαζόνες αποβιβάστηκαν εκεί και προχώρησαν για να βρουν κατοικημένη περιοχή. Στον δρόμο τους συνάντησαν κοπάδι αλόγων, άρπαξαν τα άλογα, τα καβάλησαν κι άρχισαν να λεηλατούν την χώρα των Σκυθών.

Οι Σκύθες δεν μπορούσαν να καταλάβουν τι συμβαίνει. Δεν γνώριζαν ούτε την γλώσσα, ούτε την φορεσιά, ούτε την φυλή των Αμαζόνων και απορούσαν από πού είχαν έρθει. Νόμιζαν ότι είναι άνδρες που ήσαν όλοι νέοι στην ηλικία και τους επιτέθηκαν. Αλλά μετά την μάχη, όπου νίκησαν οι Σκύθες, από τα πτώματα κατάλαβαν ότι ήσαν γυναίκες.

Αποφάσισαν να μην σκοτώσουν πια καμιά γυναίκα, αλλά αφού υπολογίσουν πόσες είναι οι Αμαζόνες να στείλουν νεαρούς Σκύθες και να στήσουν κοντά σε αυτές στρατόπεδο. Αυτά αποφάσισαν οι Σκύθες θέλοντας να αποκτήσουν παιδιά από τις Αμαζόνες.

Οι νεαροί Σκύθες έφυγαν και συμμορφώνονταν με τις εντολές. Οι Αμαζόνες κατάλαβαν ότι δεν είχαν έρθει με σκοπό να τις πειράξουν και τους άφησαν ήσυχους. Αυτοί πλησίαζαν κάθε μέρα και περισσότερο το στρατόπεδο τους στο στρατόπεδο των Αμαζόνων. [...]

Το μεσημέρι οι Αμαζόνες έκαναν το εξής: σκορπίζονταν μία μία ή και δύο δύο για τις ανάγκες τους. Όταν οι Σκύθες το αντιλήφθηκαν, έκαναν και αυτοί το ίδιο. Ένας τους πέτυχε μιαν Αμαζόνα μόνη της, την πλησίασε και η Αμαζόνα δεν τον έδιωξε αλλά τον άφησε να ενωθεί μαζί της. Δεν μπορούσε να του μιλήσει (γιατί δεν ήξεραν ο ένας την γλώσσα του άλλου), αλλά με νοήματα του έδωσε να καταλάβει ότι έπρεπε να έρθει στο ίδιο μέρος με έναν σύντροφό του και πως αυτή θα έφερνε μια φίλη της. Ο νέος έφυγε και τα διηγήθηκε όλα στους υπόλοιπους. Την επομένη γύρισε στο ίδιο σημείο μ' έναν φίλο του και βρήκε την Αμαζόνα να τον περιμένει μαζί με μια άλλη. Οι Σκύθες, όταν το έμαθαν, ξεκίνησαν και κατέκτησαν τις υπόλοιπες Αμαζόνες.

Αργότερα συγκρότησαν κοινό στρατόπεδο και ο καθένας παντρεύτηκε την Αμαζόνα εκείνη με την οποία είχε ενωθεί την πρώτη φορά.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, μπορεί να μην ανέτρεχα συχνά στις *Ιστορίες*, θυμόμουν όμως πάντα το συγγραφέα τους. Ήταν μια μορφή κάποτε υπαρκτή και πραγματική, ύστερα για δυο χιλιετίες σχεδόν ξεχασμένη, και σήμερα, ύστερα από τόσους αιώνες, τουλάχιστον για μένα και πάλι ζωντανή. Του προσέδωσα την εικόνα και τα χαρακτηριστικά που ήθελα εγώ. Ήταν πια ο δικός μου Ηρόδοτος, και σαν δικός μου –κοντινός μου–, ένας άνθρωπος με τον οποίο είχα κοινή γλώσσα και μπορούσα να συνεννοηθώ με μια λέξη.

Τον φανταζόμουν να έρχεται όταν βρισκόμουν στην ακτή της θάλασσας, να αφήνει το μπαστούνι του, να τινάζει από τα σανδάλια του την άμμο και να αρχίζει αμέσως την κουβέντα. Χωρίς αμφιβολία ανήκε σε αυτούς τους φλύαρους που ψαρεύουν ακροατές, που έχουν ανάγκη τους ακροατές, χωρίς αυτούς μαραίνονται, δεν μπορούν να ζήσουν. Είναι φύσεις ακούραστων και αιωνίως εκστασιασμένων μεσαζόντων – κάπου κάτι βλέπουν, κάτι ακούν και πρέπει να το μεταδώσουν στους άλλους, δεν μπορούν ούτε στιγμή να το κρατήσουν για τον εαυτό τους. Σε αυτό βλέπουν την αποστολή τους, αυτό είναι το πάθος τους. Να πάνε, να ταξιδέψουν, να μάθουν και αμέσως να το διαλαλήσουν στον κόσμο!

Ωστόσο τέτοιοι παθιασμένοι δεν γεννιούνται πολλοί. Ο κοινός άνθρωπος δεν έχει μεγάλη περιέργεια για τον κόσμο. Έρχεται στη ζωή, και πρέπει κάπως να συμβιβαστεί με αυτό το γεγονός, όσο λιγότερο κόπο τού στοιχίζει αυτό, τόσο το καλύτερο. Στο κάτω κάτω η απόκτηση γνώσεων για τον κόσμο προϋποθέτει προσπάθεια και μάλιστα μεγάλη, προσπάθεια που απορροφάει ολοκληρωτικά τον άνθρωπο. Η πλειονότητα των ανθρώπων αναπτύσσει μάλλον αντίθετες ικανότητες, την ικανότητα να κοιτάζει και να μην βλέπει, να ακούει και να μην καταλαβαίνει. Όταν λοιπόν εμφανίζεται κάποιος σαν τον Ηρόδοτο, άνθρωπο κυριευμένο από τη δίψα, την τρέλα, τη μανία της γνώσης, και επιπλέον προικισμένο με το μυαλό και το χάρισμα του συγγραφέα, ένα τέτοιο γεγονός εγγράφεται αμέσως στην ιστορία του κόσμου!

Ένα πράγμα χαρακτηρίζει αυτό το είδος – είναι ακόρεστα κνιδόζωα, δομές σαν σφουγγάρια, που απορροφούν εύκολα τα πάντα και το ίδιο εύκολα τα αποβάλλουν. Τίποτα δεν κρατούν μέσα τους για πολύ, και καθώς η φύση τους δεν ανέχεται το κενό, τους χρειάζεται συνεχώς κάτι νέο, διαρκώς πρέπει να απορροφούν κάτι καινούργιο, να το συμπληρώνουν, να το πολλαπλασιάζουν, να το εμπλουτίζουν. Ο νους του

Ηροδότου δεν είναι σε θέση να σταματήσει σε ένα γεγονός ή σε μια χώρα. Κάτι συνεχώς τον ξεσηκώνει, κάτι τον κυνηγάει ανήσυχα. Αυτό που ανακάλυψε και διαπίστωσε σήμερα, αύριο πια δεν τον παθιάζει, πρέπει κιόλας να πάει κάπου αλλού, παραπέρα.

Τέτοιοι άνθρωποι, χρήσιμοι για τους άλλους, είναι στο βάθος δυστυχείς, γιατί στην πραγματικότητα είναι πολύ μόνοι. Πράγματι, αποζητούν την ανθρώπινη επαφή, και τους φαίνεται μάλιστα ότι σε κάποια χώρα ή πόλη βρήκαν ήδη κοντινούς, τους γνώρισαν κιόλας και έμαθαν τα πάντα για εκείνους, αλλά μια μέρα ξυπνάει μέσα τους η αγάπη τους για την περιπέτεια και ξαφνικά νιώθουν ότι δεν τους συνδέει με αυτούς τίποτα πια, ότι μπορούν να φύγουν αμέσως από εκεί, γιατί τους τράβηξε και τους θάμπωσε κάποια άλλη χώρα, κάποιοι άλλοι άνθρωποι, και αυτό με το οποίο χθες ακόμη παθιάζονταν – ξεθώριασε και έχασε κάθε σημασία και κάθε νόημα.

Έτσι στο βάθος δεν συνδέονται με τίποτα, δεν απλώνουν βαθιές ρίζες. Το πάθος τους είναι ειλικρινές αλλά επιφανειακό. Το ερώτημα ποια από τις χώρες που έχουν γνωρίσει τους αρέσει πιο πολύ τους φέρνει σε δύσκολη θέση, δεν ξέρουν τι να απαντήσουν. Ποια; Κατά κάποιον τρόπο – όλες, σε καθεμιά από αυτές υπάρχει κάτι ενδιαφέρον. Σε ποια χώρα θα ήθελαν να ξαναπάνε; Ξανά αμνηχανία – δεν έθεσαν ποτέ στον εαυτό τους τέτοια ερωτήματα. Χωρίς αμφιβολία, θα ήθελαν να ξαναγυρίσουν στο δρόμο, στη στράτα. Να βρεθούν και πάλι στο δρόμο – ιδού το όνειρό τους.

Από μια άποψη, στην πραγματικότητα, δεν γνωρίζουμε τι ωθεί τον άνθρωπο στον κόσμο. Η περιέργεια; Η δίψα για εμπειρίες; Η ανάγκη για νέες συγκινήσεις; Ο άνθρωπος που παύει να ξαφνιάζεται είναι κενός, δεν έχει καρδιά. Στον άνθρωπο που θεωρεί ότι όλα έχουν ήδη γίνει και τίποτα δεν μπορεί πια να τον συναρπάσει έχει πεθάνει αυτό που είναι το πιο γοητευτικό – η ομορφιά της ζωής. Ο Ηρόδοτος είναι το αντίθετό του. Κινητικός, απορροφημένος, ακούραστος νομάς, γεμάτος σχέδια, ιδέες, υποθέσεις. Συνεχώς σε ταξίδι. Ακόμα και όταν βρίσκεται στο σπίτι του

(αλλά πού είναι το σπίτι του;), είναι γιατί μόλις γύρισε από ταξίδι ή προετοιμάζεται κιόλας για το επόμενο. Το ταξίδι ως προσπάθεια και αναζήτηση, ως προσπάθεια να γνωρίσει τα πάντα – τη ζωή, τον κόσμο, τον εαυτό του.

Κουβαλάει στο μυαλό του το χάρτη του κόσμου, που άλλωστε μόνος του τον δημιουργεί, τον αλλάζει, τον συμπληρώνει. Είναι μια ζωντανή εικόνα, ένα κινούμενο καλειδοσκόπιο, μια οθόνη που τρεμοπαίζει. Σε αυτήν γίνονται χιλιάδες πράγματα. Οι Αιγύπτιοι χτίζουν μια πυραμίδα, οι Σκύθες κυνηγούν μεγάλα ζώα, οι Φοίνικες απάγουν κοπέλες και η βασίλισσα της Κυρήνης, η Φερετίμη, βρίσκει φρικτό θάνατο: *Γέμισε και καταφαγώθηκε ζωντανή από σκουλήκια.*

Στο χάρτη του Ηροδότου υπάρχει η Ελλάδα και η Κρήτη, η Περσία και ο Καύκασος, η Αραβία και η Ερυθρά θάλασσα. Δεν υπάρχουν ούτε η Κίνα, ούτε οι δυο Αμερικές, ούτε ο Ειρηνικός. Δεν είναι βέβαιος για το σχήμα της Ευρώπης, προβληματίζεται επίσης και για την προέλευση της ίδιας της της επωνυμίας. *Όσο για την Ευρώπη κανείς δεν ξέρει αν προς την ανατολή ή προς τον βορρά περιβρέχεται από θάλασσα. Είναι γνωστό, όμως, ότι το μήκος της είναι όσο και των άλλων δύο. [...] Δεν έχω μάθει τα ονόματα εκείνων που θέσπισαν τα όρια αυτά ούτε από πού πήραν τις επωνυμίες.*

Ο Ηρόδοτος δεν ασχολείται με το μέλλον· το αύριο είναι απλώς το επόμενο σήμερα, τον ενδιαφέρει η χθесινή ημέρα, το παρελθόν που χάνεται, που σβήνεται από τη μνήμη. Και όμως είμαστε άνθρωποι γιατί αφηγούμαστε ιστορίες και μύθους, και κατά τούτο διαφέρουμε από τα ζώα. Οι κοινές παραδόσεις και οι θρύλοι ενδυναμώνουν την κοινότητα, και ο άνθρωπος μπορεί να υπάρχει μόνο μέσα στην κοινότητα και χάρη σ' αυτήν. Ο ατομισμός, ο εγωκεντρισμός, ο φροϋδισμός είναι έννοιες που θα εμφανιστούν μόλις ύστερα από δυο χιλιάδες χρόνια. Προς το παρόν, οι άνθρωποι μαζεύονται τα βράδια γύρω από το μακρύ, κοινό τραπέζι, πλάι στη φωτιά, κάτω από το γέρικο δέντρο –αν υπάρχει κοντά θάλασσα, ακόμα καλύτερα–, τρώνε, πίνουν κρασί, κουβεντιάζουν. Σε αυτές τις συνομιλίες μπλέκεται μια αφάνταστη ποικιλία αφηγήσεων και ιστοριών. Αν εμφανιστεί κάποιος τυχαίος ξένος, κάποιος ταξιδιώτης, θα τον καλέσουν στο τραπέζι. Θα καθίσει και θα ακούσει. Την άλλη μέρα θα

ταξιδέψει παραπέρα. Στο νέο μέρος που θα βρεθεί θα τον προσκαλέσουν και πάλι. Το σενάριο αυτών των βραδιών επαναλαμβάνεται αδιάκοπα. Εάν ο ταξιδιώτης έχει καλή μνήμη –και ο Ηρόδοτος πρέπει να είχε απίθανη μνήμη–, με τον καιρό συσσωρεύει σ’ αυτήν πλήθος ιστορίες. Αυτή ήταν μία από τις πηγές από τις οποίες αντλούσε ο Έλληνας μας το υλικό για το έργο του. Μια άλλη πηγή ήταν αυτά που παρατηρούσε ο ίδιος, και μια τρίτη η προσωπική του κρίση, η γνώμη του.

Υπήρξαν εποχές κατά τις οποίες τα ταξίδια στο παρελθόν με τραβούσαν περισσότερο απ’ όσο αυτά που έπρεπε να κάνω εργαζόμενος ως ανταποκριτής και ρεπόρτερ. Αυτό γινόταν σε στιγμές κόπωσης: Όλα επαναλαμβάνονταν: η πολιτική – τα ανατρεπτικά, βρόμικα παιχνίδια και τα ψέματα. Η ζωή του κοινού ανθρώπου – η φτώχεια και η απελπισία. Η διαίρεση του κόσμου σε Ανατολή και Δύση – πάντα η ίδια.

Και όπως κάποτε, παλιά, επιθυμούσα να περάσω τα σύνορα στο χώρο, έτσι τώρα με συνάρπαζε το πέρασμα των ορίων στο χρόνο.

Φοβόμουν ότι μπορεί να πέσω στην παγίδα του επαρχιωτισμού. Την έννοια του επαρχιωτισμού τη συνδέουμε συνήθως με το χώρο. Επαρχιώτης είναι κάποιος που η σκέψη του περιχαράκωνεται σε έναν ορισμένο χώρο, στον οποίο προσδίδει υπερβολική, οικουμενική σημασία. Αλλά ο Τ. Σ. Έλιοτ προειδοποιεί για κάποιον άλλο επαρχιωτισμό – όχι του χώρου, αλλά του χρόνου. «Στην εποχή μας» γράφει στο δοκίμιό του για τον Βιργίλιο το 1944 «που οι άνθρωποι πιο εύκολα παρά ποτέ μπερδεύουν τη σοφία με τη γνώση, και τη γνώση με την είδηση, και προσπαθούν να λύσουν προβλήματα ζωής με ορολογία μηχανικής, αρχίζει να υπάρχει ένα νέο είδος επαρχιωτισμού που ίσως του ταιριάζει ένα καινούργιο όνομα. Είναι ένας επαρχιωτισμός, όχι χώρου, αλλά χρόνου. Ένας επαρχιωτισμός για τον οποίο η ιστορία είναι απλώς το χρονικό ανθρώπινων επινοήσεων που εξυπηρέτησαν το σκοπό τους και πετάχτηκαν σαν άχρηστες, που ο κόσμος είναι περιουσία μόνο των ζωντανών, μια περιουσία στην οποία οι νεκροί δεν έχουν μερίδιο. Η απειλή αυτού του είδους του επαρχιωτισμού είναι πως μπορούμε όλοι, όλοι οι λαοί της γης, να ‘μαστε μαζί επαρχιώτες, κι εκείνοι που δεν είναι ευχαριστημένοι μπορούν να γίνουν μόνο ερημίτες».⁹

Υπάρχουν, λοιπόν, επαρχιώτες του χώρου και επαρχιώτες του χρόνου. Κάθε υδρόγειος, κάθε χάρτης του κόσμου δείχνει σε αυτούς τους πρώτους πως είναι χαμένοι και τυφλωμένοι στον επαρχιωτισμό τους, όπως και κάθε ιστορία, συμπεριλαμβανομένης και αυτής που εκτείνεται στις σελίδες του ηροδότειου έργου, δείχνει σε αυτούς τους δεύτερους ότι το παρόν υπήρχε πάντα, γιατί το ιστορικό γίνεσθαι είναι μια αδιάκοπη συνέχεια του παρόντος, και ακόμα και η πιο μακρινή ιστορία ήταν για τους ανθρώπους που τη ζούσαν τότε η σημερινή ημέρα, η πιο κοντινή στην καρδιά τους.

Για να προφυλαχτώ από τον επαρχιωτισμό του χρόνου, ταξίδευα στον κόσμο του Ηροδότου. Ο έμπειρος, σοφός Έλληνας ήταν ο οδηγός μου. Ταξιδεύαμε μαζί χρόνια ολόκληρα. Και μολονότι ταξιδεύει κανείς καλύτερα μόνος του, πιστεύω ότι δεν ενοχλούσαμε ο ένας τον άλλο – μας χώριζε η απόσταση των δυόμισι χιλιάδων χρόνων, αλλά και μια άλλου είδους απόσταση που πήγαζε από ένα αίσθημα σεβασμού προς το πρόσωπό του· γιατί μολονότι στις σχέσεις του με τους άλλους ο Ηρόδοτος ήταν πάντα απλός, προσηνής και ήπιος, είχα πάντα την αίσθηση ότι έχω να κάνω με ένα γίγαντα.

Με αυτό τον τρόπο τα ταξίδια μου είχαν διπλή διάσταση: διεξάγονταν ταυτόχρονα στο χρόνο (στην αρχαία Ελλάδα, την Περσία, τη Σκυθία) και στο χώρο (η τρέχουσα εργασία μου στην Αφρική, την Ασία, τη Λατινική Αμερική). Το παρελθόν υπήρχε στο παρόν, αυτοί οι δυο χρόνοι ενώνονταν, δημιουργώντας τον αδιάκοπο ρου της ιστορίας.

Έκανα, όμως, καλά προσπαθώντας να δραπετεύω στην ιστορία; Είχε αυτό άραγε κάποιο νόημα; Αφού, εντέλει, σε εκείνη συναντούμε αυτά τα ίδια πράγματα από τα οποία νομίζαμε πως θα καταφέρουμε να ξεφύγουμε.

Ο Ηρόδοτος βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα εξαιρετικά δύσκολο δίλημμα: από τη μια πλευρά αφιερώνει τη ζωή του στην προσπάθειά του να διαφυλάξει την ιστορική μνήμη, για να μη λησμονηθούν με τον καιρό τα έργα των ανθρώπων, και από την άλλη, στις αναζητήσεις του, βασική του πηγή δεν είναι η πραγματική ιστορία, αλλά η ιστορία που αφηγούνται

άλλοι, επομένως μια ιστορία φιλτραρισμένη, επιλεκτικά διατηρημένη στη μνήμη και στη συνέχεια με ειδική πρόθεση παρουσιασμένη. Με λίγα λόγια, δεν είναι ιστορία αντικειμενική, αλλά τέτοια που θα ήθελαν οι συνομιλητές του να είναι. Πρόκειται για μια σημαντική διάσταση της προσπάθειας να ανασυνθέσουμε το παρελθόν από την οποία δεν υπάρχει διέξοδος. Μπορούμε να προσπαθήσουμε να την περιορίσουμε, να την απαλύνουμε, αλλά δεν θα καταφέρουμε ποτέ να επιτύχουμε το τέλειο. Ο υποκειμενικός παράγοντας και η παραμορφωτική παρουσία του θα είναι για πάντα αζεπέραστα. Ο Ηρόδοτος αυτό το αντιλαμβάνεται και γι' αυτό προειδοποιεί συνεχώς σημειώνοντας: «όπως μου λένε», «όπως ισχυρίζονται», «το παρουσιάζουν διαφορετικά» κτλ. Είμαστε πολύ μακριά από την πραγματική ιστορία με την απόλυτη σημασία του όρου. Πολύ περισσότερο, έχουμε να κάνουμε με μια ανασύνθεση της ιστορίας, που κατασκευάζεται με βάση την αφήγηση, τους ισχυρισμούς και τα πιστεύω ενός διαμεσολαβητή.

Αυτή η αλήθεια είναι ίσως η μεγαλύτερη ανακάλυψη του Ηροδότου.

Στην Αλικαρνασσό, στην οποία γεννήθηκε ο Ηρόδοτος, έπλευσα από την Κω με ένα μικρό πλοiάριο. Στα μισά της διαδρομής ο ηλικιωμένος, σιωπηλός ναυτικός κατέβασε από τον ιστό την ελληνική σημαία και ύψωσε την τουρκική. Και οι δυο ήταν τσαλακωμένες, ξεθωριασμένες και ξεφτισμένες.

Η πόλη βρισκόταν στο βάθος ενός γαλαζοπράσινου κόλπου, που ήταν γεμάτος από ακινητοποιημένα αυτήν τη φθινοπωρινή εποχή κότερα. Ο αστυνομικός που σταμάτησα για να ρωτήσω το δρόμο προς την Αλικαρνασσό με διόρθωσε – Μπόντρουμ, γιατί έτσι ονομάζεται τώρα στα τουρκικά αυτή η πόλη. Ήταν ευγενικός και με κατανόηση. Στο φτηνό και μικρό ξενοδοχείο στην ακτή, το αγόρι στη ρεσεψιόν έπασχε από περιοστίτιδα, και το πρόσωπό του ήταν τόσο φοβερά πρησμένο, που φοβήθηκα προς στιγμήν ότι το πύον θα του έσκιζε τα μάγουλα. Για κάθε ενδεχόμενο κρατήθηκα σε απόσταση. Στο άθλιο δωματιάκι στον επάνω όροφο τίποτα δεν έκλεινε καλά, ούτε η πόρτα ούτε το παράθυρο ούτε η ντουλάπα, πράγμα που με έκανε να αισθανθώ αμέσως άνετα, σε περιβάλλον οικείο που μου ήταν γνωστό από χρόνια. Για πρωινό μού

πρόσφεραν έναν νόστιμο τούρκικο καφέ με κάρδαμο, πίτα, ένα κομμάτι κατσικίσιο τυρί, κρεμμύδι και ελιές.

Περπάτησα στον κεντρικό δρόμο της πόλης, που ήταν κατάφυτος από φοίνικες, φίκους και αζαλέες. Σε ένα σημείο στην ακτή του κόλπου, οι ψαράδες πουλούσαν την πρωινή τους ψαριά. Πάνω σε ένα μακρύ τραπέζι που έσταζε νερά τοποθετούσαν τα ψάρια που σπαρταρούσαν στον πάγκο, τους έσπαγαν με ένα σφυρί τα κεφάλια, τους έβγαζαν αστραπιαία τα σπλάχνα και τα πετούσαν με δύναμη στον κόλπο. Στη στιγμή, μαζεύονταν ψάρια που κυνηγούσαν τα πεταμένα στο νερό απορρίμματα. Το πρωί οι ψαράδες τα έπιαναν στα δίχτυα και τα έριχναν στον γλιστερό πάγκο – κατευθείαν για μαχαίρι. Με αυτό τον τρόπο η φύση, καταβροχθίζοντας την ίδια την ουρά της, έτρεφε τον εαυτό της και τους ανθρώπους.

Στα μισά του δρόμου, σε ένα ακρωτήριο, πάνω σε έναν ψηλό λόφο προβάλλει ο τρούλος του ναού του Αγίου Πέτρου, που χτίστηκε από τους σταυροφόρους. Εκεί λειτουργεί ένα εξαιρετικά σπάνιο Μουσείο Ενάλιας Αρχαιολογίας. Εδώ εκτίθενται τα ευρήματα που ανέστυραν οι δύτες από το βυθό του Αιγαίου πελάγους. Εντυπωσιάζει η μεγάλη συλλογή αμφορέων. Οι αμφορείς είναι γνωστοί εδώ και πέντε χιλιάδες χρόνια. Γεμάτοι εξεζητημένη χάρη, λεπτοί, με κύκνειους λαιμούς, συνδυάζουν την περίτεχνη μορφή με την αντοχή και τη στερεότητα του υλικού από το οποίο είναι φτιαγμένοι – οπτή γη και πέτρα. Μετέφεραν με αυτούς λάδι και κρασί, μέλι και τυρί, σιτηρά και φρούτα, και έφταναν σε όλο τον αρχαίο κόσμο – από τις Ηράκλειες στήλες ως την Κολχίδα και τις Ινδίες. Ο βυθός του Αιγαίου είναι κατάσπαρτος από κομμάτια αμφορέων, αλλά και από ακέραιους αμφορείς, ίσως γεμάτους ακόμη με λάδι και μέλι, που κολλημένοι στις εσοχές των υποθαλάσσιων βράχων ή θαμμένοι στην άμμο μοιάζουν με ακίνητα τέρατα που παραμονεύουν.

Αλλά αυτά που έφεραν στην επιφάνεια οι δύτες είναι μόνο ένα ελάχιστο δείγμα του βυθισμένου κόσμου. Όπως αυτός στον οποίο ζούμε σήμερα, έτσι και εκείνος στα βάθη της θάλασσας είναι πολύμορφος και πλούσιος. Υπάρχουν εκεί βυθισμένα νησιά και σε αυτά βυθισμένες πόλεις και χωριουδάκια, λιμάνια και κόλποι. Ναοί, ιερά, βωμοί και αγάλματα.

Υπάρχουν ναυαγισμένα πλοία και πλήθος αλιευτικών λέμβων. Ιστιοφόρα εμπορών και ενεδρεύοντα πλοία πειρατών. Φοινικικές γαλέρες και, κάτω από τη Σαλαμίνα, ο μεγάλος στόλος των Περσών – η υπερηφάνεια του Ξέρξη. Αναρίθμητες αγέλες αλόγων, κοπάδια προβάτων και αιγών. Δάση και καλλιεργούμενες εκτάσεις. Αμπέλια και ελαιώνες.

Ο κόσμος που γνώρισε ο Ηρόδοτος.

Ωστόσο, αυτό που με συγκίνησε περισσότερο ήταν ένας σκοτεινός χώρος, μυστηριώδης σαν βαθιά σπηλιά, όπου στα τραπέζια, τις βιτρίνες και τα ράφια υπήρχαν φωτισμένα γυάλινα αντικείμενα – κύπελλα, γαβάθες, κανάτες, φιαλίδια, ποτήρια. Δεν τα πρόσεχες αυτά από την αρχή, όταν η αίθουσα ήταν ακόμη ανοιχτή και έπεφτε μέσα το φως της ημέρας. Μόνο όταν έκλειναν οι πόρτες και σκοτείνιαζε, ο επιμελητής γύριζε το διακόπτη. Σε όλα τα αγγεία άναβαν τότε λαμπάκια, το εύθραυστο, θαμπό γυαλί ζωντάνευε, άρχιζε να αλλάζει χρώματα, να λάμπει, να πάλλεται. Στεκόμαστε σε βαθιά, πυκνά σκοτάδια, λες και βρισκόμαστε στο βυθό της θάλασσας, σε γιορτή του Ποσειδώνα, τη μορφή του οποίου φωτίζουν, κρατώντας πάνω από τα κεφάλια λύχνους λαδιού, οι θεές που τον συνοδεύουν.

Στεκόμαστε στο σκοτάδι και ολόγυρα μας περιβάλλει φως.

Γύρισα στο ξενοδοχείο. Στη ρεσεψιόν, στη θέση του άρρωστου αγοριού στεκόταν τώρα μια νεαρή κοπέλα με μαύρα μάτια. Τουρκάλα. Βλέποντάς με έκανε ένα μορφασμό, στον οποίο το επαγγελματικό χαμόγελο που πρέπει να ενθαρρύνει και να δελεάζει τους τουρίστες ήταν συγκρατημένο εξαιτίας των επιταγών της παράδοσης που επιβάλλουν στη γυναίκα να κρατάει απέναντι σε έναν ξένο άντρα μια σοβαρή και αδιάφορη έκφραση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα αποσπάσματα με πλάγια γράμματα που περιλαμβάνονται στο βιβλίο προέρχονται από τη μετάφραση του Άγγελου Σ. Βλάχου *Ηροδότου Ιστορίαι*, τόμ. 1-3, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2000. Στα αποσπάσματα αυτά τηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου.
2. Αχτίφ: Είδος κομματικής συγκέντρωσης στην αργκό του ΚΚΕ. (Σ.τ.Μ.)
3. Λι: Κινεζικό μέτρο μέτρησης, που ισούται με 500 μέτρα. (Σ.τ.Μ.)
4. Το απόσπασμα από την ομιλία του Μάο Τσε-Τουνγκ είναι από τα *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. Α', εκδ. Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, Αθήνα 1957. (Σ.τ.Μ.)
5. Στούπα: Βουδιστικό μνημείο, που στεγάζει συνήθως ιερά λείψανα σχετιζόμενα με τον Βούδα ή άλλα ιερά πρόσωπα και αποτελεί αρχιτεκτονικό σύμβολο του θανάτου του Βούδα. (Σ.τ.Μ.)
6. «Satchmo» ή «satchel mouth» συνήθιζαν να αποκαλούν τον Λούις Άρμστρονγκ οι συνάδελφοί του μουσικοί επειδή είχε πλατύ χαμόγελο. (Σ.τ.Μ.)
7. Ο Σταβρόγκιν είναι ο κεντρικός ήρωας των *Δαιμονισμένων* του Φ. Ντοστογιέφσκι. (Σ.τ.Μ.)
8. Μιτσκιέβιτς Άνταμ: Κορυφαίος πολωνός ποιητής, ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του πολωνικού ρομαντισμού (1798-1855). (Σ.τ.Μ.)
9. Το απόσπασμα του Τ.Σ. Έλιοτ για τον Βιργίλιο είναι από την συλλογή δοκιμίων του *Εφτά δοκίμια για την ποίηση* σε μετάφραση της Μαρίας Λαϊνά, εκδ. Κλεψύδρα, Αθήνα 1971. (Σ.τ.Μ.)